

AKADEMİK İNCELEMELER DERGİSİ
JOURNAL OF ACADEMIC INQUIRIES

Sakarya Üniversitesi
Sakarya University

Sosyal Bilimler Enstitüsü
Institute of Social Sciences

Derginin Sahibi
Sosyal Bilimler Enstitüsü adına,
Doç. Dr. Mükerrerem Bedizel Aydın
Owner of the Journal
Assoc. Prof. Mükerrerem Bedizel Aydın

Editör
Dr. Öğr. Üyesi Emrah Kaya
Editor
Assist. Prof. Emrah Kaya

Yardımcı Editör
Doç. Dr. Mükerrerem Bedizel Aydın
Dr. Öğr. Üyesi Kadir Üçay
Assistant Editor
Assoc. Prof. Mükerrerem Bedizel Aydın
Assist. Prof. Kadir Üçay

Sekreteryaya
Arş. Gör. Mervan Selçuk
Secretariat
Res. Assist. Mervan Selçuk

Redaktör
Ülkü Tatar
Reductor
Ülkü Tatar

Taranan İndeksler

Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi(ULAKBİM)
Indexed by International Political Sciences Abstracts (IPSA)
Worldwide Political Science Abstracts (WPSA)
Public Affairs Information Service (PAIS)
Sociological Abstracts
EBSCO
Columbia International Affairs Online
Social Services Abstracts
Linguistics & Language Behavior Abstracts
ASOS Index
SOBİAD
Crossref
Akademik Araştırmalar İndeksi (acarindex)
International Institute of Organized Research (I2OR)
Root Society for Indexing and Impact Factor Service
(Rootindexing)
Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)
Academic Keys
BASE (Bielefeld Academic Search Engine)
Directory of Research Journals Indexing (DRJI)
Scientific Indexing Services (SIS)
ResearchBib
Index Copernicus
Central and Eastern European Online Library (CEEOL)

Yayın Kurulu
Editorial Board

Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Aykut Hamit Turan (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Davut Dursun (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Fuat Aydın (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. H. Mehmet Günay (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal İnat (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Kemal Şan (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Yılmaz Daşcıoğlu (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Yücel Bulut (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Bünyamin Bezci (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Veli Yılandıcı (Sakarya Üniversitesi)

Bilim Danışma Kurulu
Scientific Advisory Board

Prof. Dr. Adem Çaylak (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Bostancı (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Atilla Arkan (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Berch Berberoğlu (Nevada Üniversitesi)
Prof. Dr. Besim F. Dellaloğlu (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilal Eryılmaz (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Bülent Uçar (Osnabrück Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih Andı (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih Savaşan (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan Vergil (Zonguldak Karaelmas University)
Prof. Dr. İsmail Coşkun (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Jurgen Bellers (Siegen Üniversitesi)
Prof. Dr. Lütfi Şeyban (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Markus Porsche-Ludwig (National Dong-Hwa Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Karakaş (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Michael Kimmel (State University of New York)
Prof. Dr. Raymond Hinnebusch (St. Andrew Üniversitesi)
Prof. Dr. Recai Coşkun (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Remzi Altunışık (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. William Vélez (Wisconsin-Milwaykee Üniversitesi)

Doç. Dr. Cihan Piyadeoğlu (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. İrfan Haşlak (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Özlem Oğuzhan (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Zeynel Abidin Kılınç (Sakarya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali Uğur (Yalova Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel Sezgin (Syracuse Üniversitesi)

Sayı Hakemleri
Referees for this Issue

Prof. Dr. Abdullah Keskin (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayten Er (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamza Ateş (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhami Yurdakul (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Nazire Akbulut (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Burak Güriş (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Hacı Mehmet Günay (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Harun Demirkaya (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim Şahin (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Yaşar Ertaş (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Suat Kolukırık (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Ümit Ekin (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Veysel Bozkurt (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz Akbulut (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali Murat Kırık (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Giray Sadık (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim Etem Çakır (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim Şirin (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Yasemin Beyazıt (Pamukkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Yusuf Keş (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Doç. Dr. Doğan Arslan (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülsemin Hazer (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. İrfan Haşlak (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa Çalışır (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Oğuz Haşlakoğlu (İstanbul Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Sibel Akgün (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Veli Yılcı (Sakarya Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Yıldırım (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Beyzade Nadir Çetin (Fırat Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Cenk Murat Koçoğlu. Karabük Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Üstünova (Uludağ Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seçil Dumantepe (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ayça Eminoğlu (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Çağla Ediz (Sakarya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Durgun (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan Bektaş (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed A. Ağcan (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Kara (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serhan Afacan (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Öğr. Gör. Çetin Topuz (Selçuk Üniversitesi)

Not: Dergiye makale göndermek için DergiPark sistemi kullanılmaktadır. Akademik İncelemeler Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir ve yılda iki sayı olarak yayımlanmaktadır. Bu dergide yayımlanan makalelerin bilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir; fikirlerden editörler sorumlu tutulamazlar. Dergide yayımlanan makalelerin tüm yayın hakları Akademik İncelemeler Dergisi'ne aittir. Makaleler, önceden izin alınmaksızın tamamen veya kısmen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Ancak bilimsel amaçlar doğrultusunda, kaynak göstermek kaydıyla özetleme ve alıntı yapılabilir.

Note: DergiPark system is used to submit articles. Journal of Academic Inquiries is a peer-reviewed and refereed journal publishing articles three times a year in various disciplines of social sciences. The journal, however, is published with a specific topic for its each issue. Opinions expressed in the Journal belong solely to the authors. Editors are not responsible for ideas. All that is published in this Journal is copyrighted and all rights reserved. Neither as a whole nor in part may the articles published in this Journal be reproduced or distributed in any way or through any digital storage and retrieval system without permission. We allow, however, brief quotations and abstracts for scholarly purposes.

İletişim/Contact:

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

54187 Serdivan/Sakarya

Tel/Phn: 0264 295 37 78

Web: www.dergipark.gov.tr/akademikincelemeler

e-ISSN: 2602-3016

Cilt/Volume: 13

Sayı/Issue: 2

Yıl/Year: 2018

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Araştırma Makaleleri/Research Articles

*Türkün İş Zihniyeti Üzerine Bir Deneme -- An Essay on the Work Mentality of Turkish People.....***1**

Kenan GÖÇER

*Türkiye’de Protokol Eğitimi’nin Yetersizliği -- Incapability of Protocol Education in Turkey***43**

Latif PINAR – Hülya DEMİRAĞ

*On the Historiography of the Rise and Demise of the Third Worldism -- Üçüncü Dünyacılığın Yükselişi ve Düşüşü Üzerine Bir Tarih Yazını.....***63**

Özgür BALKILIÇ

*Osmanlı Devleti’nin Ortadoğu’da Köle Ticaretini Engelleme Çalışmaları -- Ottoman State’s Efforts to Block Slave Trade in Middle East.....***119**

Erdal TAŞBAŞ

*Seyyahların Anlatımı ile Osmanlı’nın Son 30 Yılındaki Eskişehir (1892-1922) -- Eskişehir in the Last 30 Years of the Ottoman Empire with the Narration of the Travelers (1892-1922)***159**

Aysel YILMAZ - Duygu YETGİN

*Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Bursa’da Zaman Şiirinde Zaman ve Mekân Algısı -- Time and Space Perception in Ahmet Hamdi Tanpınar’s Poem ‘Bursa’da Zaman’***183**

Tuba DALAR

*Turgay Nar’ın Çöplük Adlı Oyununun Dinsel ve Mitolojik Unsurlar Bağlamında Analizi -- The Analysis of Turgay Nar’s Play Called Çöplük in the Context of Religious and Mythological Elements***201**

Arzu ÖZYÖN

Kırık Bir Kalp Hikâyesi: Osman Fahri Şiirinde Kayıp Nesne -- A Story of a Broken Heart: Lost Object in the Osman Fahri's Poems.....215

Zihniye OKRAY

Geçirgen Sınırlar: Mardin'de Etnik-Dini Gruplar Arasında Sanal Akrabalık Bağları -- Permeable Boundaries: Fictive Kinship Ties between Ethno-Religious Groups in Mardin.....237

Ayşe GÜÇ

Toplumda Değişen Çocuk Algısı, Eğitim Yöntemleri ve İnternetin Etkilerine Yönelik Nitel Bir Araştırma -- A Qualitative Research about Chancing Child Perception, Methods of Education and Effects of Internet in Society.....265

Eyüp ÇELİK - Fatma Betül ÇAT

İnternet Kullanımının Üniversite Öğrencilerinin Yalnızlık Algılarına Etkileri -- The Effects of Internet Use on University Students' Perceptions of Loneliness.....301

Yusuf GENÇ - Arif DURĞUN - Hüseyin Zahid KARA - Rahman ÇAKIR

Orta Gelir Tuzağı: Yapısal Kırımlar Altında E7 Ülkeleri İçin Ampirik Bir İnceleme -- Middle-Income Trap: An Empirical Analysis for E7 Countries Under Structural Breaks.....337

Muhammed TIRAŞOĞLU - Fatih KARASAÇ

2000-2001 Türkiye Ekonomik Krizi'ne Farklı Bir Bakış: Asimetrik Bilgi Teorisi Çerçevesinde Bir Değerlendirme -- A Different Perspective to 2000-2001 Turkish Economic Crisis: A Review in the Framework of Asymmetric Information Theory363

Esra N. KILCI

The Rise of Transnational Democracy and Its Effect on The International Legal Order -- Ulus-Aşırı Demokrasinin Yükselişi ve Uluslararası Hukuk Sistemine Etkileri**387**

Mehmet Halil Mustafa BEKTAŞ

The Reasons of Electoral Stagnation of the CHP in the Light of the 2015 Turkish Parliamentary Elections -- 2015 Türkiye Parlamento Seçimleri Işığında CHP'nin Oylarını Artıramamasının Nedenleri.....**415**

Mehmet BARDAKÇI - Tülay YILDIRIM MAT

Kitap Değerlendirmeleri/Book Reviews

Nadir Karkuş. Bir İhtilalcinin Anatomisi Ebu Müslim Horasani. İstanbul: Neva Yayınları, 2017, 296 s.**439**

Öznur ÖZDEMİR

M. Cüneyt Kaya. Bir ve Çok: Âmirî Felsefesinde Tanrı ve Âlem. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017, 195 s.**447**

Sümeyye BAYIR TAŞDEMİR

TÜRKÜN İŞ ZİHNİYETİ ÜZERİNE BİR DENEME

Kenan GÖÇER*

Öz

İktisat tarihi çalışmalarının alt alanı olan iktisat zihniyeti, Sabri F. Ülgener'den beri, iktisat tarihi ve iktisadi düşünce tarihi alanında Ahmet Tabakoğlu ve Ahmet G. Sayar gibi isimler hariç, üzerinde çok az çalışılan bir alan olmuştur. Osmanlı veya Türk iktisat zihniyeti olarak değinilen bu alan, M. Weber, W. Sombart ve R.H. Tawney'nin etkisiyle daha çok din üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Burada yapılmaya çalışılan açıklama ise toplumsal kültürü esas almıştır. Toplumsal kültür ile kastedilen Türkçe olarak dil, bütüncül ve tekil kültürdür. Türkçe'deki "iş" in dil ve iktisadi zihniyetteki izdüşümü ortaya konurken, Hüseyin R. Göktaş'ın Türkçe ve Murat Önderman'ın kolektivist ve tekil kültür ile sosyal kontrol hakkındaki görüşlerinden yola çıkılmıştır. Söz konusu kültür bağlamında Türkler için bir tarih dönemlendirmesi ve isimlendirme teklifi ile konu nihayete erdirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk/Türkçe, İş, İktisat Zihniyeti, Sosyal Kontrol, Kolektivist Kültür.

An Essay on the Work Mentality of Turkish People

Abstract

The economic mentality, which is a subfield of economic history studies, has been a little worked area on itself since Sabri F. Ülgener, except names such as Ahmet Tabakoğlu and Ahmet G. Sayar in economic history and history of economic thought area. This area, referred to as the Ottoman or Turkish economic mentality, was tried to be explained more by religion with M. Weber, W. Sombart and R.H. Tawney's influence. The explanation to be made here is based on social culture. Social culture refers to language as Turkish, holistic and particularist culture. It is moved from Hüseyin R. Göktaş's Turkish as language and Murat Önderman's views on collectivist and particularist culture and social control while it is presented economic mentality of the "work" in Turkish and its projection on language. In the context of culture, the subject has been finalized with a proposal for a history period and a naming for Turks.

Keywords: Turkish, Work, Economic Mentality, Social Control, Collectivist Culture.

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Kaynarca Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, kenangocer@sakarya.edu.tr

Giriş

Türk iktisat zihniyetine ilişkin çalışmaların, iktisat tarihi alanında yok denecek kadar az çalışılan bir alan olduğu bile söylenebilir. Var olanlar da büyük ölçüde Osmanlı dönemini merkeze alan çalışmalardır. Osmanlı iktisat zihniyetine ilişkin ilk metinler, iktisat tarihçisi ve/veya sosyolog Sabri F. Ülgener'e aittir. Ülgener, adını sonradan değiştirdiği çalışmasında,¹ Osmanlı'nın iktisadi açıdan çözülmesinde/gerilemesinde İslam'ın değil, batınî bir tasavvuf anlayışının etkili olduğunu tartışır. Tasavvuf özelinde de olsa dine yapılan bu vurgu, aslında Max Weber'in meşhur eserinde² ifade edilen kapitalistleşmeyi Protestanlık mezhebi üzerinden açıklanmasına,³ Osmanlı özelinde kapitalistleşmemenin bir cevabıdır ve bu cevabı hayatı boyunca diğer eserlerinde de,⁴ özel olarak sürdürmüştür.

Ülgener'i, Osmanlı'nın *kapitalistleşmemesini*⁵ din üzerinden açıklamaya iten sadece Weber değildir. Werner Sombart ilişkiyi Yahudiler üzerinden kurmakta⁶, Richard H. Tawney ise daha ters bir mantıkla kapitalistleşmenin bizatihi kendisinin Protestanlığa

¹ Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* (İstanbul: Derin Yayınları, [1951] 2006).

² Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, çev. Talcott Parsons (London & New York: Routledge, [1904] 2005).

³ Ayrıntılı tartışma için bkz. Lütfi Sunar, "Weber'in İktisat Sosyolojisi: Uygarlığı Anlamanın Anahtarı Olarak İktisadi Zihniyet," *Sosyoloji Konferansları* 45, (2012): 19-42.

⁴ Ülgener, *Zihniyet ve Din: İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı* (İstanbul: Derin Yayınları, [1981] 2015).

⁵ Gerek "Osmanlı toplumsal yapısında kapitalizmin gelişmesini engelleyen faktörler" olarak ifadesini bulan kapitalistleşmeme olgusunun Ülgener'in ana temalarından olmasını ve gerekse sosyal bilimlerin pek çok dalı (iktisat, sosyoloji, tarih ve edebiyat) üzerinden konunun yetkin tartışmasını izlemek için bkz. Lütfi Sunar, "A Weberian Critique of Weber: Re-Evaluation of Sabri F. Ülgener's Studies on Socio-Economic Structure of Turkey," *Economics and Political Economy* 2, sy. 1 (2015): 186-196.

⁶ Werner Sombart, *Yahudiler ve Modern Kapitalizm*, çev. Sabri Gürses (İstanbul: Küre, [1902] 2016).

neden olduğunu⁷ söylemektedir. Ancak, yine bir Ülgener takipçisi ve iktisadi düşünce tarihçisi olan Ahmet Güner Sayar, hocası Ülgener'in din (İslam, tasavvuf ve melâmîlik) vurgusuna bir şeyi daha ilave etmiştir: Türk töresi. Sayar'a göre gerek Türk töresi, gerekse tasavvuf, anti-merkantil ilkeler çerçevesinde birleştirdiğinden, aranan "birey" bir türlü ortaya çıkamamıştır.⁸ Bir iktisat tarihçisi olan Ahmet Tabakoğlu ise kapitalistleş(e)meme olgusunu ahilik üzerinden dine bağlamıştır.⁹ Oğuz Adanır, ne bir tarihçi, ne iktisat tarihçisi ve ne de iktisadi düşünce tarihçisi olmamasına rağmen aynı olguyu iktisat zihniyeti çerçevesinde tartışmıştır. Adanır, Osmanlı iktisat zihniyetini din ve tasavvuf üzerinden değil, kültürü merkeze alarak bütüncül bir bakış açısıyla ele almıştır.¹⁰ Adanır, antropolog Marcel Mauss'un bilim dünyasına 1925'te tanıttığı *potlaç* olgusunun Türk iktisat zihniyetindeki köklerini *yağma* veya *han-ı yağma* gibi karşılıkları üzerinden izini sürerek ispat etmeye çalışmıştır.

Şimdiye kadar yapılan çalışmalara kısaca değindiğim bu girişten güç alarak yapmaya çalışacağım şey, -Adanır'ın çalışması hariç tutulursa- mümkün olduğunca iki yönden farklı olacak. Birincisi, Türkün iktisadi zihniyetini *dini açıklama*¹¹ yoluyla yapmak yerine, dil üzerinden *kültürel bir açıklama* geliştirmeye çalışacağım. İkincisi, yapılageldiği üzere Osmanlı iktisat zihniyeti üzerinden değil, Türkün/Türklerin/Türkçenin iktisat/iş zihniyeti üzerinde durmaya çalışacağım. Nihayetinde zihniyet, dilin

⁷ Richard H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism* (New York: Harcourt, Brace and World Inc., [1926] 1954).

⁸ Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2001); Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000).

⁹ Ahmet Tabakoğlu, *İktisat Tarihi* (İstanbul: Kitabevi, 2005a.); Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadı* (İstanbul: Kitabevi, 2005b); Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010).

¹⁰ Oğuz Adanır, *Eski Dünyaya Yeni Bir Bakış* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010).

¹¹ Ancak iktisat zihniyetine ilişkin dini açıklamayı esas alan son çalışmaların da belirtilmesi gerekir: Kenan Göçer, "Kuran'daki Arz ve Dünya Kavramlarının Osmanlı İktisat Zihniyeti Üzerine Etkisi," *15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi* (Moldova: 11-12 Eylül 2017, Gagauziya, 2017), 70-82; Hasan H. Aygül, *Zihniyet Din ve İktisat* (İstanbul: Açılım Kitap, 2014).

yansıması olduğuna göre¹² dilin kökü de, Türkün/Türkçe'nin tarihini verecektir. Anlaşılacağı üzere, Osmanlı'dan dışarı çıkmakla veya geriye gitmekle, dil üzerinde, daha doğrusu Türkçe'nin kendisi üzerinde hareket etmeyi kastetmiş oluyorum.

1. Toplumsal olayları anlamada dilin imkânı

Genel olarak dünyada ve ülkemizde hâkim olan görüşe göre dil, düşünceyi aktaran ve iletişimi kuran bir araçtır.¹³ Bu yönüyle, nesne olarak görülen 'dil'e egemen olanın, bir taraftan öznenin kendisi olması, bir taraftan da öznenin dile ait olmasının¹⁴ gerçekliği bir arada düşünüldüğünde, sosyal bilimlerin analizinde elverdiğince dile dönmenin bir yükümlülük olduğu hemen fark edilecektir. Heidegger, "dil, varlığın evi" olduğunu söylerken, Bachelard da "insanların [bu] evi"nin "dünyaya açıl"dığına¹⁵ işaret eder. Dünyaya açılan dil, elbette tarih içinde ancak varlık olarak açılır. Nihayetinde bu açılma yorumlardan bir yorumdur. Habermas'a göre dil, sadece iletişim kurmaz. O bir hükmetme ve güç aracıdır. Düzenli güç ilişkilerini meşrulaştırır. Toplumsal hareketlerin anlaşılabilmesi için nesnel ortam dil, emek ve egemenlikten oluşur.¹⁶

Mekanik dil görüşü (araçsal, her türlü mükemmelleştirilebilir, ruhsuz bir makine gibi yap-tak yapılabilir) kabul edildiğinde, onun kesinliğini ve belirli bir yasaya göre işlediğini kabul etmek durumunda kalacağız. Oysa kelimeler buna direnir. Onlar tek bir anlamı almaz ve o anlamlar, farklı nüanslarla da olsa pek çok başka anlamları içerebilir. Hatta zamanla o

¹² Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Lale A. Özcan (İstanbul: Kabalıcı, 2015), 27.

¹³ Gökhan Yavuz Demir, *Sosyal Bir Fenomen Olarak Dilin Belirsizliği* (İstanbul: İthaki, 2015), 9.

¹⁴ Demir, *Sosyal Bir Fenomen Olarak Dilin Belirsizliği*, 11.

¹⁵ Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*, çev. Alp Tümertekin (İstanbul: Kesit Yayınları, 1996), 91.

¹⁶ Besim F. Dellaloğlu, *Toplumsalın Yeniden Yapılanması* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1998), 70.

anlamlar yerini başka anlamlara da bırakabilir.¹⁷ Buna karşıt olarak organizmacı dil görüşü (tarihsel, devingen, canlı, ölümlü, oyuna açık, yapısal) ise, her şeyin hareket halinde olduğundan yola çıkarak bir oluşu (devingenliği) ve akışkanlığı içerdiğini vurgular. Peki, bu akışkanlık hiçbir şekilde bir düzen, sistem veya rasyonalite içermez mi?

Bu soruyu Gökhan Yavuz Demir, *Sosyal Bir Fenomen Olarak Dilin Belirsizliği*'nde kesin olarak cevaplamaz. Bunun, sorunun değil, cevabın kesinsizliğinden kaynaklandığı görülmektedir. Dil bir gramer olmaklığı açısından şüphesiz ki bir sistem ve rasyonalite içerdiği kadar, anlamın bağlama göre değişebilirliği ve yeni anlamlar yüklenip eski anlamları da bırakabildiği ölçüde irrasyonelite içermektedir. Söz konusu irrasyonelitenin varlığı, onun *oyuna* açık, herkesi oyuna alabilen yanına da işaret ettiğini gösterir. Dil, bu cilveli yapısında kimi zaman ölçüye gelir (rasyonalite), kimi zaman da ölçüye gelmez, hesap edilemez (irrasyonelite) bir özellik gösterir. Bu, onun kimi zaman özne, kimi zaman da nesne olarak görünmesine benzetilebilir. Ya da kimi zaman kozmos, kimi zaman da kaos olarak, fakat her hâlükârda kendine özgü bir mantık içerisinde değişerek ilerler.

Biraz da insanoğlunun kurduğu siyasal ve ekonomik düzenlere benzemektedir. Tarih içinde kurulan söz konusu düzenler, tıpkı dilde olduğu gibi, kimi zaman onun bir mantığını bularak, kimi zaman da bulmadan değişime uğramaktadır. Dildeki düzen ile toplumsal düzenin paralel seyrettiği söylenebilir. Dilin oyuna açıklığı, "yer değiştiren gölge" gibi her farklı bağlamda yeni anlamlar üretmektedir. Onu oyun yapan ana özellik, kelimelerin sözlük anlamları dışında yeni anlamlar kazanabilmesidir. "Hayat formları" değiştikçe anlam da değişir. Ama kullanılan dizge, yapısını büyük ölçüde korur. "Sadece hayatın akıntısı içinde kelimelerin anlamları vardır."¹⁸ Wittgenstein'a göre "dil praksistir ve praksis de kullanım tarzıdır."¹⁹ Diyalektik bir ilişki içinde hayat

¹⁷ Michel Butor, *Michel Butor Üstüne Doğaçlamalar*, çev. İsmail Yerguz (İstanbul: YKY, 1996), 196.

¹⁸ Demir, *Sosyal Bir Fenomen Olarak Dilin Belirsizliği*, 105.

¹⁹ Demir, *Sosyal Bir Fenomen Olarak Dilin Belirsizliği*, 107.

formları değişirse dilin kuralları, dilin kuralları değişirse hayat formları değişir.²⁰ Almanca'nın düzenli bir dil olmasının, Almanların düzenli ve disiplinli bir kafa yapısına neden olması²¹ örneğinde olduğu ve benzer görüşleri Fransız filozof Etienne de Condillac ve onun çağdaşı Alman Johann Gotfried Herder'in de ifade ettiği gibi: "Bir milletin düşünce yapısını en iyi yansıtan şey dilinin fizyonomisidir."²² Ulusun tinsel gücüne şekil vermede temel eyleyici olan dil, diyor Taylan Altuğ, akıl ile eş zamanlı olarak meydana gelir.²³

Kelimelerin anlamları çoğu kez yenilense de, dilin değişmeyen bir sistem üzerinde işlediği yukarıda farklı biçimde de olsa ifade edilmiş olmalıdır. Dilin değişmeyen sistemi ile hayat formları arasında bir bağ var mıdır? Varsa nedir ve ne ölçüde bu bağ genelleştirilebilir? Aşağıda, Türkçe üzerinden büyük ölçüde bu soruları sormaya ve elden geldiğince de cevabını vermeye veya kültürle benzeşen yanları üzerinde durmaya çalışacağım.

2. Türk'ün iktisat zihniyetini anlamada Türkçe'nin imkânı

2. 1. "Ş" tekkesi

Türk'ün iktisat zihniyetini anlamada felsefi anlamda bir özcülüğe düşmeden, Türkçe'nin imkânı olarak temel bir iddiamı sunmak istiyorum. Buna da *iş* önermesi adını teklif ediyorum. Önerme şudur:

"Türkler, büyük ölçüde 'iş'teşlik 'ş'(se)sine başvurmadan bir *iş* yapamazlar."

Ancak bu önermeyi açmadan, "Türk iş zihniyeti" ifadesinde geçen her terimi nasıl anlamlandırdığımı/anladığımı belirtmem gerekir. *Türk* ile anasından Türkçe öğrenmiş ve Türkçe

²⁰ Demir, *Sosyal Bir Fenomen Olarak Dilin Belirsizliği*, 108.

²¹ Guy Deutscher, *Dilin Aynasından*, çev. Cemal Yardımcı (İstanbul: Metis, 2013), 9.

²² Deutscher, *Dilin Aynasından*, 11.

²³ Taylan Altuğ, *Dile Gelen Felsefe* (İstanbul: YKY, 2017), 60.

konuşanların ortamında Türkçe konuşarak yaşayan kişiyi²⁴; iş ile Türklerin her tekinin ailesel geçimini sağlamak üzere diğer kişilerle ortaklaşa/birlikte yaptıkları şeyi/faaliyeti ya da iş-teşliğin 'iş'ini; *zihniyet* ile de kendisini farkında olmadan kuşatan, hareket, söylem, tavır ve jest-mimiklerine yansıyan, iş tutuş tarzını belirleyen eyleme biçimlerini kastediyorum. Ailenin ise eş ve kardeş, aileyi aşan ilişkilerin de arkadaşlık temelinde bir kandaşlık ve akrabalık yapısı oluşturduğu hatırlanmalıdır.

Bu önermeyle basit olarak şunu ifade etmek istiyorum: Anlaşmak, savaşmak, dövüşmek, çarpışmak, barışmak, birleşmek, işlemek, çalışmak, alış-veriş yapmak vb. örneklerinde olduğu gibi Türkçe'de iş-teşlik 'ş' sesi, birden fazla kişinin yaptığı işleri ifade etmede kullanılmaktadır. *İki kişi ve iki tarafın bir iş veya birlikteliği doğurduğunu, buradan hareketle iş-teşliğe başvurmadan bir iş yapılama-dığı/yacağı da ortadadır.* Bu birlikte-liği sağlayan aslında "ş" tekkesidir: Kaynaştırır, çalıştırır, birleştirir, işler. Biri çok, çoğu da bir iş etrafında tek yapmış olur. Türkçe'de anlama son şeklini verenin, kök-leri şekillendirenin bu tekkesler olduğunu ifade eden Hüseyin Rahmi Göktaş'a göre dil, kelimelerden değil, tekkeslerden oluşur.²⁵ Kelimeler ise dil sistemi kurulduktan sonra oluşurlar.²⁶

Osmanlı örneğinden bakacak olursak, iktisadi anlamda ideal kişinin izini tımar sistemi içinden görmemiz uygun olabilir. Tarihsel dönemlerde değişim gösterse de, nüfusun % 75-80 oranında çoğunluğunu reaya kesimi denilen, toprakla meşgul köylüler oluşturuyordu. Köydeki ev veya hanenin reisi ise evli erkekti. Evli erkek, eşi olan erkektir. Bu anlamda Osmanlı köylüsü için somut bir kişiliktir ev-li erkek. Eşi olmanın iktisadi anlamda önemi, kapısında bir çift öküzü (eşli öküz) olduğu anlamına da gelir ki, bu, hane reisi olarak kişinin vergi mükellefi olduğunu gösterir.

²⁴ Anasından Türkçe öğrendiği halde, Türkçe konuşulmayan bir ortamda, örneğin yabancı ülkede bulunan kişinin bu önermenin kapsamına girmediğini belirtmeliyim.

²⁵ Hüseyin Rahmi Göktaş, *Runa Simi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 85; Hüseyin Rahmi Göktaş, *Zihin Evreni* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 42: "Dil seslerden oluşur."

²⁶ Göktaş, *Zihin Evreni*, 45.

Eşi olmayan yetişkin erkek, doğal olarak *ev* de kuramadığından (evli olmama) Osmanlı için soyut bir varlık hükmündedir. Nitekim bu kişiye Osmanlı “soyut” anlamına gelen *mücerred* demektedir.²⁷ Evlenmek, erkeğin medeni bir hal değişikliğinden ziyade, iktisadi bir durum değişimine işaret ediyor. Çünkü evli olmayan erkeğe yine o günlerden kalma bir tabirle *bekâr* diyoruz. Bekâr, *kâr-sız* anlamındaki Farsça *bî-kâr*ın halk arasındaki söylenişidir. Ancak, bekâr erkek olan mücerredin hiçbir kazancının olmadığını söylemek de doğru değildir. Burada yapılan her genellemede daima bir ‘büyük ölçüde’nin var sayıldığı unutulmamalıdır. Bu durumda Osmanlı toplumunun 4/5’ü için herhalde *büyük ölçüde* şu iktisadi üçgenin geçerli olduğunu söyleyebiliriz: *Eş, iş ve aş*.

Bilebildiğim kadarıyla Türkçe’nin kendisi üzerinde düşünmeyi kendine iş edinmiş ilk kişi olan ve bu çalışmanın da yine esin kaynağı olan Hüseyin Rahmi Göktaş, “ş” sesini *ayna* olarak gördüğünü ve evrene bu yönüyle bir simetri kazandırdığını ifade ediyor.²⁸ Özne veya nesnenin aynada çoğalması, simetri ve karşılıklığı doğuruyor. Çoğalmak, *çok-lukla* iş yapmak “ş” sesine başvurmadan nasıl yapılamıyorsa, bir “iş” yapmak için çokluğa başvurmamak da o oluyor. İş için çokluk, çokluk için de iş, birbirinin zorunlu şartları oluyor. Çokluğu burada –şimdilik- birden fazla kişi(ler) olarak kullanıyorum.

“Ş”ye tekrar dönersek; Göktaş’a göre, kendimizden bir başkası olan, kendimizin dışındaki karşımızdakine ulaşmak için bir ses çıkarmaya çalıştığımızda, bu, “s” sesinden (sen) başkası olamaz. Sesi, “nefesimiz yettiğince” uzattığımızda, nefesimiz bir süre sonra yetmezleşir ve başlangıçtaki o temiz ses, “ş”ye dönüşür. Yani “s” sesi değ-iş-ir. *Değ-iş-im*, değer in işteşliği, işteşlik ise mübadeledir. Bu anlamda *iş* de “ş” sesinden başka bir şey değildir. “Ş” gibi tek seslerin anlama en yakın anlam olduğunu iddia eden Göktaş, “ş” tek sesi bir kat daha karışıklaştırıldığında bu kez ‘ç’ sesi elde

²⁷ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)* (İstanbul: YKY, 2003), 112; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996), 38-48.

²⁸ Göktaş, *Zihin Evreni*, 94.

ediliyor”, der. “Ç” sesini de çok, üç ve ucda görüyoruz.²⁹ “Ş” ikiye değil, karşılıklıya, iki tarafa; “ç” ise ikiden fazlaya, üçe, uça, çoğalmaya, çokluğa, karman çormanlığa, çoluk çocuklara vs. karşılık geliyor.

“Çok”un kaç tekabül ettiği bilinemez. Ancak onun en azından ikiden fazla olduğunu anlarız. “Ş”nin ise “s”nin (‘ses’lenilen sen) eşi olduğu artık iyice ortaya çıkmış olmalıdır. “Ş” bu anlamda karşılıklı il-iş-kiyi ve iş-leyişi ifade eder. Birey olarak eşini/diğerini bulmadan bir iş yapmak Türkçe’de pek mümkün gözükmemektedir. Aynı mümkün gözükmemeye, öğrencinin dersine tek başına çalışmaması, çalışsa bile dışarıdan birinin (dershane, anne, baba vs.) baskısını üzerine almak istemesi, çalışacağı konuya tek başına karar verememesi veya bir yönlendirme beklemesinde de görülebilir. İş, çokluğun içinde, çok civarında, çokluğun onayıyla yapılabilir. Örneğin süte yoğurt *çal*ındığında/mayalandığında az bir yoğurt, kendisinden kat be kat fazla olan, yani çok olan sütü yoğurt yapar. *Çal*ma işlemi, az yoğurdu çoklaştırır. Çalmak, çok tellere dokunmakla (çalmakla), sesi, söze saz ile ekler.

2. 2. Tekses ve ünlü uyumları

Türkçe’de kelimelerin kendisinden anlam bularak çıktığı bir kökün olduğunu savunan Göktaş, bu kökün; “fiillerin, isimlerin, sıfatların, hatta bağlaçların da kökü olan bir ses” olduğunda ısrar eder.³⁰ Ona göre köksesler, fiillerin, isimlerin, sıfatların, hatta bağlaçların köklerini (fiil kökü, isim kökü vb.), bu kökler de kendisinde türetilen veya türetilecek olan yeni fiil, isim ve sıfatları oluştururlar. Gözlük ismini ele aldığımızda, Göktaş’a göre ismin kökü ‘Göz’ değil de, ‘Z’ sesi oluyor: g-öz/lü-k. İlk hecenin vurgu yapılan ve biten sesi kökses’tir: Z. Kökün ortada da olduğunu veya olabileceğini –kim bilir belki de kökses hep ortadadır- ifade ediyor. Köken, Göktaş’ın iddia ettiği gibi ister bahsi geçen kökseste olsun,

²⁹ Göktaş, *Zihin Evreni*, 36-39.

³⁰ Hüseyin Rahmi Göktaş, *Bensenog Türkçenin Ruhu* (İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2016), 23.

isterse kelime/fiilin kökündeki/başındaki ilk seste olsun, kelime her hâlükârda ilk veya köksele eklenerek büyüyecektir.

Ancak kökseslerden fiil/isim köküne, fiil/isim kökünden de başka fiil, isim veya sığata ulaşırken kelimeler *büyük ölçüde*, Türkçe'nin büyük ve küçük ünlü uyumlarına uydurulacaktır. Büyük ünlü uyumunu hatırlayacak olursak, kelimenin ilk hecesinde kalın ünlü (a, ı, o, u) varsa, diğer hecelerdeki ünlüler de kalın; ince ünlü (e, i, ö, ü) varsa diğer hecelerdeki ünlüler de ince olacaktır. Örnek: Aım, dayım, ağız, dayak, bacak, boyunduruk, burun, kulak, dalga, dudak, kırlangıç; beşik, bilezik, gelincik, gözlük, üzengi, vergi, sevgi, yüzük vb.³¹

Türk Dil Kurumu'nun resmi sitesinden küçük ünlü uyumuna ilişkin yapılan tanımlama da şöyledir: "Bir kelimedede düz ünlüden sonra düz (a, e, ı, i), yuvarlak ünlüden sonra yuvarlak dar (u, ü) veya düz geniş (a, e) ünlüler bulunur: Bilek, çilek, ısırarak, ılıklaşmak, kayıkçı, seslenmek, yeşil; boyunduruk, börekçi, çocuk, güreşmek, ocakçı, odun, özlemek, sürmek, vurmak, yoklamak, yorgunluk, yumurta, yüreksiz vb."³²

Bu uyuma uymayan kelimelerin olmadığını iddia etmiyorum. Bir kural varsa onun istisnaları da elbette olacaktır. Bu istisnalara Türk'ün/Türkçe'nin *hoşgörüsü* de denebilir. Ancak, Türk (Türkçe) konuğu(lu)rken büyük ölçüde her iki ünlü kuralını da kullanımda arayacaktır. Ancak, dile girmiş yabancı kelimelerde büyük ünlü uyumu (mizan, istasyon, dükkân, gazete, sinema, birader, kestane, limon, model, otomatik, selam, tiyatro, ziyaret vb.) ve küçük ünlü uyumu (aktör, alkol, bandrol, daktilo, traktör, muzır, mühim, mümin, müzik, profesör, vb.) aranmayacaktır.

³¹ Türk Dil Kurumu,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&id=177:Buyuk-Unlu-Uyumu&catid=50:yazm-kurallar (7.05.2018).

³² Türk Dil Kurumu,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=178:Kucuk-Unlu-Uyumu&catid=50:yazm-kurallar&Itemid=132 (7.05.2018).

Kelimeler köksesten gövdeye ve dala doğru büyürken veya anlam kazanırken, büyük ölçüde kökende/tarihte belirlenmiş bir *uyuma*, uyarlar. Yabancı kelimelerde buna dikkat edilmediği görülüyor. Kelimede anlam/mana, kökün belirleyiciliğinde şekilleniyor. Ama bu şekillenme de büyük ölçüde büyük ve küçük ünlü uyumları kontrolünde yapılıyor. Elverdiğince *kontrol* elden bırakılmıyor. Bu kontrol için büyük bir *enerji harcadığı* tahmin edilebilir. Yabancı kelimelerin bu uyuma uymaması ve onlara gösterilen toleransın/hosgörünün neden kaynaklandığını da ayrıca düşünmeye değer gözüküyor.

Kelime, anlamını köksesten başlayarak cümlede bulunduğu konumdan da alır. Bunun yanında hem cümle içindeki kelime, hem de metin içindeki cümle, anlamını, metnin bütünsel anlamından yani bağlamından yola çıkarak kazanır. Bu anlamda cümle, kelimelerin örgütlenme tarzı ve ilişki biçimidir. Anlam cümlede iktidarını kurar ve iktidarın yapısı ancak metnin bütününden çıkarılabilir. O sebeple metinden çekilip çıkartılan bir cümlenin, kelimenin veya sesin gerçek anlamını, bağlamından koparıldığı müddetçe tam olarak bulamayız. Her ses, kelime veya cümle, metnin içindeki konumlanışına göre yeniden değer veya anlam kazanır. Bu hiçbir şekilde sesin, kelimenin veya cümlenin kendi başına bir anlamı olmadığı anlamına gelmez. Metnin bütünsel anlamını, içinde bulunduğu kültürel ortam, zihniyet dünyası ve iktidar ilişkileri verir. Bu yaklaşım tarzımız, modern *psi sektörüne*³³ (psikoloji-psikiyatri-psikoterapi-psikanaliz) hâkim olan bireysel temelli anlayışın *karşısında* bir konumlanmaya benzetilebilir. Orada da kişinin yaşadığı sorunlar, sosyokültürel bir altyapıdan kaynaklı sorunlar olarak değil, *bireyin özel psi sorunları* olarak görülür. Aşağıda ş, ç, kökses, uyum, uyumu sağlama anlamında

³³ Kavramsallaştırma ve sorunun sosyokültürel bir ortam çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğine ilişkin tartışma için bkz. Murat Önderman, *Türkiye'de Paranoid Ethos* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2007b), 42-83. Wilfred R. Bion da benzer kaygıdan yola çıkarak *grup davranışı* kavramını önerir: Wilfred R. Bion, *Experiences in Groups and Other Papers* (New York: Brunner-Routledge, 2004), 40.

kontrol ve yabancıya toleransın kültür içindeki görünümüne değineceğim.

3. Türklerin özellikleri, sosyal kontrol, kolektivist ve tekilci kültür

3. 1. Türklerin özellikleri

Tarih, bazı yönlerden zihniyete karşıdır. Tarih, genellikle zaman içindeki değişimi araştırma eğilimindeyken; zihniyet, değişmeyi, zamana karşı bazan hiç görünmeden direnen yapıyı bulmaya çalışır. Ve bazan yapı, o kadar göz önündedir ki, ağaçlardan ormanı göremez olur insan. Yeniden hatırlatmak gerekirse bu çalışma bir tarih değil, zihniyet, iktisat zihniyeti çalışmasıdır. Bu yönüyle ormanı görme çabasıdır da diyebiliriz.

Türklerin tarih boyunca değişmeyen özellikleri, bir bakıma onların zihniyetini veya zihniyetine ilişkin ipuçlarını verir. Çünkü özellikler, nihayetinde kolay kolay değişen şeyler değildir. Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*'nde Güney Sibirya'da yazılmış metinlerden yola çıkarak, Türklerin Afganistan'dan Anadolu'ya, Uygur halklarından Hazar Krallığı'na, Altınordu Hanlığı'ndan Osmanlı zamanına kadar aynı kalan, değişmeyen bazı özelliklerini sıralamıştır. Basitleştirecek bunlar: “[Y]üksek onur, verilen söze sadık kalmak, ihanet edenlere karşı acımasızlık, ırkçılıktan uzak oluş, vurgulu bir askeri anlayış ve buna uygun erdemler, savaşanlar arası dayanışma, üste kesin itaat, toplumsal sınıfların çok güçlü bir biçimde yapılandırılmış olmasıyla birlikte aralarında geçiş yapma kolaylığı, hoşgörü, tasavvuf merakı ve bir tür alaycı kuşkuculuk.”³⁴

Psikiyatrist Erol Göka, Türklerin bahsi geçen özelliklerinin pek çoğunun varlığını bugün kendi alanı üzerinden de gözlemlemiştir.³⁵ Türklerin büyük ölçüde değişmediğini

³⁴ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Lale A. Özcan (İstanbul: Kabalıcı, 2015), 27-28.

³⁵ Erol Göka, *Türk Grup Davranışı* (Ankara: Aşına Kitaplar, 2006); Erol Göka, *Türklerin Psikolojisi* (İstanbul: Timaş, 2011); Erol Göka, *Türklerde Liderlik ve Fanatizm* (İstanbul: Timaş, 2009).

varsaydığımız bu özellikleri, şüphesiz onun sözlü kültürden yazılı kültüre, göçerlikten yerleşikliğe, dini-mistik bir yaşamdan³⁶ seküler bir düzene ve armağan (potlaç, yağma, bağış, ikram vb.) kültüründen³⁷ piyasa toplumu kültürüne geçişin hâlen devam etmekte olduğunun işaretleri olarak ileri sürülebilir. Tüm bu özelliklerin Türklerin iktisat (iş) zihniyeti üzerinde etkisinin olduğuna şüphe yoktur. Fakat değişim olsa da, onların da derininde yatan ve büyük ölçüde (dil gibi) değişmediğini farkettiğimiz bu özelliklerin aynı zamanda zihniyetimizi belirlediğini veya etkilediğini söyleyebiliriz. Söz konusu zihniyeti belirlemedeki etkinlik, sosyal kontrol dolayımından geçerek gerçekleşiyor gibi görünüyor. Sosyal kontrol meselesine başvurduğumun nedeni ise daha çok Türkçe'deki büyük ve küçük ünlü uyumu fonksiyonuna benzerliği açısından. Ünlü uyumuna uymayan Türkçe kelimelerin istisnalarını da toplumda baskın olan kolektivistik (holistik-bütüncül) kültür tarafından uyumlaştırmanın yerine getirildiğini düşünüyorum. Aşağıda, Murat Önderman'ın üzerinde durduğu gerek *sosyal kontrolü*, gerek *kolektivist kültürü* ve gerekse konuyla ilişkili diğer görüşlerini, toplum üzerindeki etkisi bakımından mesele ederek dil üzerinden Türklerin iş zihniyetinin görünür kılınmasına çalışılacaktır. Dolayısıyla, aşağıdaki kısım büyük ölçüde Önderman'ın görüşleri çerçevesinde şekillenecek ve yeri geldikçe tartışılarak bir sonuca varılmaya çalışılacak ve

³⁶ Kenan Göçer, "Melâmîliğin Türklerin İktisat Zihniyeti Üzerindeki Uzun Dönem Etkisi," *Türk Dünyası Araştırmaları* 115, sy. 227 (2017): 115-132; Kenan Göçer, "Ahiliği Potlaç Kültürü Üzerinden Yeniden Düşünmek," *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 37, (2017): 465-476.

³⁷ Leandro Benedini Brusadin, "The Gift Theory of Marcel Mauss and the Potlatch Ritual," *The Routledge Handbook of Hospitality Studies*, ed. Conrad Lashley (London: Routledge, 2016), 298-310 (27.11.2017); Alf Rehn, "Gifts, Gifting and Gift Economies," *The Routledge Companion to Alternative Organization*, ed. Martin Parker v.dğr., (London: Routledge, 2013), 195-209 (27.11.2017); Kojin Karatani, *Dünya Tarihinin Yapısı*, çev. Ali Karatay (İstanbul: Metis, 2017); Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra (İstanbul: İletişim, 2016); Adanır, *Eski Dünyaya Yeni Bir Bakış*; Kenan Göçer, "Armağan Kültürü Açısından Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün İktisadi Zihniyeti Üzerine," *Sosyoloji Divanı* 10, (2017): 253-268.

Önderman'ın görüşleri, Göktaş'ın dil yaklaşımı paralelinde açılacaktır.

3. 2. Sosyal kontrol, kolektivist ve tekilci kültür

Öncelikle, 'sosyal kontrol'den ne anladığımızı belirtmemiz gerekir. Önderman, Joel S. Migdal'ın tanımını devralarak sosyal kontrolü, "kişilerin aksi halde davranacaklarından farklı davranmalarını sağlamak" şeklinde tanımlar.³⁸ Onun mekanizmaları da toplumdan topluma değişiklik gösterebilir. Örneğin, Batı'da hukuk normları gibi *formel sosyal kontrol* mekanizmaları etkinken, Türkiye'de çevresel ilişkiler, tanıdıklık, hemşerilik, akrabalık, aynı dernek veya cemaat içinde olmaklık gibi *informel sosyal kontrol* mekanizmaları daha etkin görünmekte.

Kültürel yapılara ve yapı içindeki farklılıklara karşı en hassas konumda olan iktidar, Batı'da sadece karar alma, gündem oluşturma ve eylemlerin seyrini belirlemede varlığını gösterirken; Doğu'da, yukarıda sayılanlara ilaveten ve de daha vurgulu bir biçimde statü (prestij, şeref, itibar, seçkinlik, ayan/eşraf vs.) ve statüye eşlik eden her şey olarak kültürel etkilerin önemine işaret eder.³⁹ Bu anlamda Türklerin de içinde bulunduğu kültürlerde yapılan her faaliyet veya iş, bir konum, statü veya itibar elde etmeye yönelik kıyasıya ve bitimsiz bir yarış içinde olmayı zorunlu kılar. Toplumdaki egemen *holistik kültürden* dolayı hiçbir iş ya da faaliyet, diğer iş, faaliyet veya kişinin toplumdaki sosyal rolünden bağımsız olarak ele alınamaz.

Böyle bir toplumda iktidar kendini, diğer kişilerden bağımsız –kendinde iktidar, özerk- göremediği için *kişilerarası ilişkiler* ve bu ilişkilerin yöneliminde şekillenen hukuki ilişkiler yoluyla üretir.⁴⁰ Adı geçen kişilerarası ilişkiler, doğal olarak devleti baba olmak - *devlet baba!*- dışında algılayamıyor. Bu düşünce tarzı, Önderman'a

³⁸ Murat Önderman, *Türkiye'de Devlet Sosyal Kontrol ve Öznellik* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2007), 18.

³⁹ Önderman, *Türkiye'de Devlet Sosyal Kontrol ve Öznellik*, 6.

⁴⁰ Önderman, *Türkiye'de Devlet Sosyal Kontrol ve Öznellik*, 7.

göre dayanağını *kolektivist* (birlikte yaşamcı) *kültürden*⁴¹ alıyor.⁴² Dünyadaki toplumların büyük çoğunluğunu kolektivist olarak, azını da bireyci olarak adlandırıyoruz. Kolektivist toplum, bireyin üzerindeki gücü devletin değil, ailenin oluşturduğu toplumlardır. Ancak ailenin büyüklüğü de yine toplumdan topluma değişir. Hofstede'e göre bu kültürde çocuklar büyüdüklerinde kendilerini bu 'biz' grubunun bir parçası olarak düşünmeyi öğrenirler.⁴³ Bugün bunu Türkiye'de makalelere ve diğer politik metinlere veya siyasi retoriğe egemen olan cümlelerin/söylemlerin *biz* ile başlayıp *düşünüyoruz* vs. şeklinde bitmesinde de görebiliriz.⁴⁴

⁴¹ Deneyimli bir makine mühendisi olan ve Sosyal Psikoloji'de doktorasını tamamlayan Geert Hofstede, kültürden kültüre veya ulustan ulusa değişen davranış ve düşünüş farklılıklarını açıklamak için 1980'lerde 40 ülkedeki IBM servislerinde çalışanlar üzerinde 50'den fazla kültürü araştırarak vardığı sonuçları Kültürel Boyutlar Teorisi'ne dönüştürür. Buna göre altı ayrı başlıkta kültürleri sınıflandırır: 1-(Düşük-Yüksek) Güç mesafesi, 2-Bireyselci-Kolektivist yapı, 3-Belirsizlikten kaçınma (düşük-yüksek), 4-Eril-Dişil, 5-Uzun-Kısa vadeli yön belirleme ve 6-Serbestlik-Sınırlanma. Bireyselci-Kolektivist yapı ayrımında Türkiye daha çok kolektivist kültür içinde görülüyor. Bireyselci Batı kültürü "ben" merkezli, bireysel tercihlerin önem taşıdığı, kendi koyduğu sorumluluklara bireyin uyduğu, bireyin düşüncelerini doğrudan belirtebildiği, sözlü iletişimin ağırlıklı ve ayrıntılı olduğu bir kültür iken, Kolektivist kültür ise "biz" merkezli, kişiler arası ilişkilerin işten daha önemli olduğu, grubun zorladığı sorumlulukların birey tarafından gerçekleştirilmesi gerektiği, grup içi uyumun işi yapmaktan/başarmaktan daha önemli olduğu, tartışma ve eleştirilerin kişilik üzerinden algılandığı ve bu yüzden hiç hoş karşılanmadığı, sözlü iletişim kadar veya belki daha fazla jest-mimiklerin önemli olduğu, sözlü iletişimde ayrıntıya girmeyip (gerektiğinde cayabilmek için) boşlukları karşı tarafın doldurmasının istendiği bir kültür: Geert Hofstede v.dğr., *Cultures and Organizations: Software of the Mind* (New York & Chicago: McGrawHill, 2010), 27-52, 89-134. Türkiye bu ayrımında kolektivist kültür içinde yer alıyor.

⁴² Önderman, *Türkiye'de Devlet Sosyal Kontrol ve Öznellik*, 6.

⁴³ Hofstede v.dğr., *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, 91.

⁴⁴ Hatta yukarıda fark etmeden kurduğum cümlelerin yüklemelerinden birinin "adlandırıyoruz." şeklinde bitmesinde de fark edilebilir bu durum. Cümlelerimin yüklemelerinin kimi zaman "biz"i, kimi zaman da "ben"i nitelemesi, bu ikircikliğin bir göstergesi olsa gerek. Günümüzün makalelerinde yazarın kendini "ben" olarak görmesi, hakem/jüri tarafından bir *haddini aşma* olarak değerlendirilebilme ihtimalinin yaratacağı tedirginliğe eşlik etmiyor değil doğrusu. *Bizden bene* geçen yazarların metinlerindeki her iki özneyi kullanım da bu korkunun kişilerin üzerinden henüz atamadığının işareti olarak görülebilir.

Türklerde iktidarın kolektivist kültür kaynaklı *tekilselci* (partikülaristik) *ilişkilerden*⁴⁵ dolayı özerk olamayışı, hem iktidarın hem de bireylerin çok biçimli (amorf), bağlamsal bir benliğin geliştirilmesine sebep olmuştur⁴⁶ diyebiliriz. İktidarın, toplumdans/bireyden ayrışmadığı için, onu yönlendirme ve onun özne olma kapasitesini hayata geçirme gücüne de sahip olamadığı görünüyor. Ancak onu etkiler: Korkutur, tabi kılar, kendi başına karar alma, düşünme ve eyleme kapasitesini yok eder. Bu durumda birey/toplum da ondan uzaklaşamaz, onun güdümünden ayrılamaz. Daha çok iktidara yönelir, yaklaşır, memuriyet dışında bir iş düşünemez olur, düşündüğünde de çevresel ilişkilerine güvenir. Güveni şekillendiren, güvenilen kişinin merkezle/kökle yakınlık derecesi veya merkeze yakınlık kurabilme kapasitesidir.

Merkezi burada fiil/isim kökü olarak da alabiliriz. Kişitoplum bu köke (merkez) eklenerek varlığını/işini kazanır. Ancak, bu o kadar da kolay olmaz. Devlet, her ailenin *ortak babası* olmasına rağmen, *babanın* çocuklarından istediği itaate (ünlü uyumu) yakınlığı, gönüllülüğü, sürdürülebilirliği ölçüsünde uyum sağlanmış olur. Ancak bu durum, bir kere sağlanan uyumun bir daha bozulmayacağı anlamına gelmeyecek, her ilişkide ve karşılaşmada tekrarlanması veya güncellenmesi gerekecektir. Birey veya toplum, itaat ettiği ölçüde korunma/güvenlik alacaktır. Buna *karşılıklı bağımlılık* diyoruz. Her iki taraf da bu bağımlılığa (işteşlik) muhtaçtır. Cümle, düzenin (düzgün, düzge, tüze, tüzük) kurulmasıyla oluşur. Bir cümlede kurulan düzen, her cümlede tekrarlanır. Aynı uyum (ünlü uyumu ve kök/ilk sese bağlılık) her defasında gözetilir. Çünkü her anlamda yapılan iş, herkes içindir.

⁴⁵ Thomas Mautner (Ed.), "Particularism," *The Penguin Dictionary of Philosophy* (London: Penguin Books, 1997), "tekilcilik (particularism)" maddesinden aktaran Murat Önderman, "Türkiyede Tekilci Kültür Hukukilik ve Armağan Ekonomisi," *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 25, sy. Ekim (2001): 157-208, 158: "İlk anlamıyla ahlaki kaygıların belirli bir grup, sınıf, toplum veya ulusla sınırlanmasıdır. İkinci olarak, tekilcilik, bir davranışın ahlakiliğini, genel bir norm veya ilkenin değil de, durumun tekil (particular) özelliklerinin belirlediğini ileri sürer." Önderman, "Türkiyede Tekilci Kültür Hukukilik ve Armağan Ekonomisi," 158: "Tekilcilik her iki görünümüyle Türkiye'deki köklü armağan ekonomisinin kültürel zeminini oluşturmaktadır."

⁴⁶ Önderman, *Türkiye'de Devlet Sosyal Kontrol ve Öznellik*, 9.

İşin kendi başına özerk bir yapısı veya anlamı büyük ölçüde olamaz. Kendi başınıza yaptığınız iş dahi başka ilişkilerin çevresinde veya izninde şekillenir. Bu izin yasal süreçler değildir. Ancak onu da kapsar. Fakat yasal süreçler, yasanın (tüze, tüzük) kendi başına anlamı olduğu anlamında ele alınmıyor burada. Yasaya genellikle geçirilmesi gereken bir formalite veya prosedür olarak bakılıyor. Bu formalitelerin karmaşıklığı veya çokluğunu bir anlamda güvenlik bariyerleri olarak da düşünebiliriz. Onlar, yasadan faydalanılmasına önceden izin verilmeyecekler (itaate yanaşmayanlar veya istendiği şekilde itaat etmeyenler) için karşılıklarına çıkartılacak bir suni engeller seti olarak işlev görür.

İktidar, iktisadi anlamda gücünü büyük ölçüde kaynakların kime veya kimlere aktarılacağına karar vermede gösterir. Gelişme/büyüme, kalkınma ve verimlilik gibi hususlar, bu ilişki ağının bir dolayımı olarak görünür. Eğer gerçekten mevcut kültürel zemin çerçevesinde bir iş yapmaya kalkılırsa, iktidarın payına yerinde saymaktan başka bir şey düşmeyecektir. Kaynak israfı kendini sürekli tekrarlayacaktır. Bunun bir nedeni kolektivist kültürdeki zaman ve zemine göre şekillenen *bağlamsal ahlak* olduğu kadar, diğer nedeni de Türklerdeki *güç mesafesinin*⁴⁷ yüksekliğidir.

⁴⁷ Hofstede'in kullandığı ayrımlardan bir diğeri ise "güç mesafesi"dir. Güç mesafesi (power distance); Bir toplumdaki farklı sosyo-ekonomik seviyelerdeki bireylerin, aralarındaki ayrımı ne kadar önemsediklerini ve onu kabullenmelerini anlamamıza yardımcı olur. Sosyo-ekonomik farkı dikkate alma anlamında ast ve üstler arasındaki ayrımın *yüksek* olduğu toplumlarda astlar üstleriyle mücadelede girişemezler. Üstlerden daima bir yönlendirme beklentisinde olunur. Mesafenin *düşük* olduğu Batı gibi toplumlarda ise bireyler toplum içinde eşit bir güce sahiptir. Türkiye'nin de içinde olduğu yüksek güç mesafeli ülkelerde: Eşitsizlikler normal görülür, hiyerarşi normal bir ihtiyaç olarak görülür, üstlere erişilmez, sosyo-ekonomik yönden güçlü olanların ayrıcalıklara sahip olması doğal karşılanır, değişimler darbe veya devrimle olur ve çocuklara söz dinlemeleri (itaat) öğretilir: Hofstede, *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, 53-88. Buradan hareketle, M. Bilgin Saydam'ın *Deli Dumrul'un Bilinci*'nde savunduğu bağlamda konu, bu yazının amaçları dışında olsa bile, çocuğun söz dinlemesini anne güdümünde (dişil bilinç/bilinçdışı) olması, babanın (tin-eril bilinç) yasa koyuculuğuna/yasaklayıcılığına doğru çocuğun yolculuğunda babanın

Güç mesafesinin dildeki karşılığı, *siz* veya *sizlerdir*.⁴⁸ Karşıdaki kişi, sosyal ve ekonomik olarak diğer kişiden yüksekse, ona karşı hitap otomatikman/kendiliğinden “sen”den “siz/sizler”e dönüşür. İlk tanışmalarda önce memleketin sorulması tekilsel kültürden, sonra da yapılan işin/meşguliyetin sorulması ise yüksek güç mesafesinden kaynaklanır. Hitap ifadesindeki kararsızlık bir an evvel aşılarak utanca düşülmemelidir. Her “siz/sizler” deyiş veya demek zorunda kalış, karşı taraf nezdindeki altsal konumu kabulleniş veya utancı tekrar tekrar hatırlayıştır: *Herkes yerini bilecek*. Bu da, toplumda kişiler arası iletişimi olabildiği kadar en alt seviyede tutmakla veya altsal oluşu içselleştirmekle aşılabilir. İletişimsizlik ise kaynak israfına ve maliyet artışına neden olmaya açıklığı içeriyor.

Yabancıyla iletişimde ilk elden memleketin sorulması, Türklerin akrabalık bağı dışında bir ilişki kurma zorluğuna işaret ediyor. Zaten her hâlükârda sokaktaki yabancıya ilk soruş, erkekse yaşına göre *abi, kardeş, amca, dayı*; kadınsa yine yaşına göre *abla, bacı, teyze, anne* vs. şeklinde gerçekleşiyor. Yabancıyla kısa karşılaşma dışında bir iletişim veya alış-veriş olacaksa, diyalogun önemli bir kısmı mümkün olduğunca ortak tanıdıklar aranarak geçiyor. Aksi takdirde karşıdaki -akraba olmadığına göre-yabancıнын, kişiyi, grup-dışından olduğu için her türlü kandırma hakkına sahip olduğu varsayılıyor. Çünkü ahlak, sadece aile içine

(toplumsal) yasanını içselleştirmedini, çünkü anneden (doğa/dışil bilinç/bilinçdışı) çıkamadığını da ima eder gibi görünüyor. Babanın yasanının içselleştirilememesini, Türklerde *kuralların otoritesinden çok, otoritenin kurallarının* daha güçlü olması gerçekliğinden örnekleyebiliriz. Çocuğu besleyip büyütme ve bakma sorumluluğunun annede kabul edilmesi, Türkler için devlet *devlet baba* olarak anılsa da, daha çok devletin *devlet ana* olarak düşünülmesini gerektiriyor. Kemal Tahir ve Cengiz Aytmatov’un eşsiz eserleri bu bağlamda yeniden düşünülebilir: Kemal Tahir, *Devlet Ana* (İstanbul: İthaki, 2018) ve Cengiz Aytmatov, *Toprak Ana*, çev. Refik Özdek (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018). Anne figürü bu bağlamda *sadakata*, baba ise *liyakata* eşlik ediyor diyebiliriz. Buradan da baktığımızda Türk toplumunun hâlen *sadakat* esaslı bir siyaset ve hatta ticaret ve iktisadiyat izlediği bile öne sürülebilir.

⁴⁸ *Siz/sizler*, üç farklı konum için kullanılıyor. Birincisi, karşıdaki çokluğa karşı; ikincisi, yabancıya hitapta ve üçüncüsü de üst konumlardakilere karşı. Burada üst konumdakilere karşı kullanıldığı biçimiyle ele alıyorum.

karşı etkisini gösteriyor. Aile dışından yabancılarla ortak iş yapmanın, şirket kurmanın zorluğu da kendiliğinden ortaya çıkmış oluyor.

Son zamanlarda bu yönde olumlu bir değişim –aile dışı ortaklıklar- hissedilse de bunun Türkiye'nin büyüme oranıyla kıyaslanamayacak derecede önemsiz olduğu aşikârdır. Türkiye'nin önde gelen holdinglerden biri olan Sabancı Holding Yönetim Kurulu Başkanı Güler Sabancı'nın bu konuda verdiği bilgi de analizimizi teyit etmektedir: “Türkiye'deki işletmelerin yüzde 95'ini aile şirketleri oluşturuyor. Türkiye'de aile şirketlerinin ortalama ömrü 25 yıl. Bu aile şirketlerinin sadece yüzde 30'u ikinci kuşağa, yüzde 12'si üçüncü kuşağa geçebiliyor. Dördüncü kuşağa geçebilenlerin oranı ise yüzde 3'te kalıyor. Cumhuriyet öncesi dönemde kurulmuş ve bugün hâlâ devam eden işletme sayısı sadece 69”.⁴⁹

Türkçe'deki yabancı kelimelerin ünlü uyumuna uymasını beklemenin, onları bir anlamda boşlukta, değer yargılarının dışında bırakmakla eş anlama geldiği ifade edilebilir. O kelimeler, cümlede yerini/haddini bildiği, yabancılığı/ayrışıklığı herkes tarafından kabul edildiği müddetçe, hiçbir sorun çıkarmayacaklardır. Bu durumda o kelimeler, Türkçe'nin her türlü seslendirme yetkisine açık olmayı, himayesini kabul etmeyi ve hatta bazen ünlü uyumu bağlamında içerilmeyi bile göze alabilirler: Yuro/Avro, bazen/bazan, itibariyle/itibarıyla, makine/makina, üstad/usta, halife/kalfa, çerağ/çıra-k, vs.

Bir ağacı veya cümleyi güçlü kılan nasıl onun sahip olduğu köklerse, Türklerdeki köken kaygısı da (*kimlerdensin, sen benim kim olduğumu biliyor musun?*) o denli baskın ve güçlü görünüyor. Kişiye yapılan eşit muamele, daha doğrusu kuralın uygulanması, kökeninin/ailesinin güçlü olduğunu düşünen kişiler tarafından rahatlıkla hakaret olarak değerlendirilebiliyor. Egemen iktisadi anlayış çerçevesinde mülkiyet bugün gücün tek kökeni/kaynağı gibi görünse de, baskın kültürün etkisinden dolayı retorik

⁴⁹ Hürriyet Gazetesi, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/turkiyedeki-isletmelerin-yuzde-95i-aile-sirketi-40599291> (29.05.2018).

üstünlüğü ve dini otorite gibi başka araçların da toplumsal yapıyı etkileyebileceğini ve şekillendirebileceğini söyleyebiliriz. 'Sen benim kim olduğumu biliyor musun?' da olduğu gibi kökene ilişkin imayı/vurguyu mülkiyet üzerinden değil -ki onu inkâr etmiyoruz-, toplumda içkin olan informel sosyal kontrol araçları -itibar/şeref kültürü- çerçevesinde değerlendirmek daha doğru bir yol gibi gözüküyor.

İtibar/şeref kültürü ise başlı başına evrensel *eşitlik* kavramına karşıt bir kültür konumunda. Bu anlamda bireylerarası eşitlik, yaratılan/kazanılan muteber/itibarlı konum dışında kalanların payına düşen oluyor. Stadyumlardan örnek verirsek, *Şeref Tribünü* dışında kalan tüm seyircilerin eşitliği ölçüsünde bir eşitliktir bu. Ancak şeref/itibara geçişin de aynı zamanda çok kolay olduğu ve bunun her an olabileceği herkes tarafından kabul gören bir düşünce olduğu için şerefli (eşraf, ayan vs.) toplumda eşitsizliği bozduğu anlamıyla yadırganmamaktadır.⁵⁰ Çünkü, hemen herkeste sıranın her an kendisine gelebilme ihtimali canlı tutulur. İhtimal, gerçekleşme derecesini merkeze/köksese/iktidara yakınlık ölçüsünde artırır. Toplumda neredeyse *herkes sırasını beklemektedir*. Sıranın her an herkese gelebileceği, bir kuşun başa konma ihtimali kadar yakındır. Bu kuş, talih kuşudur: *Belki de sıra sizde!*

Türkiye'nin en zengin ailelerinden olan Koç grubunun en çok bilinen beyaz eşya markası olan Arçelik için Anadolu'daki esnafın bayiliğe kabul edilme nedenlerinin en başında, onların *sadece* gelir ve zenginlikleri değil, daha da önemli görülen, çevrelerinde muteber, sözüne güvenilir kişiler olması geliyordu.⁵¹

⁵⁰ Toplum tarafından içselleştirildiği için yadırganmasa da, Tanzimat döneminde devlet açısından eşrafa bakışta da bir değişiklik göze çarpmaktadır. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında Osmanlı'nın ekonomik ve askeri bakımdan iyice zayıfladığının hemen herkes tarafından fark edilmesiyle eşrafın bir adım daha öne çıkma isteğini önce sineye çeken ve fakat Tanzimat gibi yeniden toparlanma arzusunun gösterildiği ilk fırsatta devlet, eşrafın *de facto* öne çıkışını hemen engelleyecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, çev. Nalan Soyarı (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2015), 77.

⁵¹ Ayşe Buğra, *Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde*, çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim, 2010), 81.

Ekonominin siyasetten özerkleşme anlamında ayrışmadığı Türkiye'nin de içinde bulunduğu kültürlerde ekonominin siyaseti etkileme gücünden çok, siyasetin ekonomiyi belirleme gücünden bahsedebiliriz. Bu anlamda ekonomik zenginlik her zaman itibarı getirmese de, itibar, zenginliği büyük ölçüde getirecek ve el'ân getirmeye devam etmektedir.

Türkiye'de/Türklerde bireylerin davranışlarını yönlendirmede en güçlü yapı olan kolektivistik kültür –ki devletle iç içe geçmiş ve birbirini destekler-⁵² gereği aile (ailenin uzayan ve genişleyen her boyutu) ve onu da yönlendiren itibar/şeref anlayışıdır diyebiliriz. Devleti bu anlamda aileden ayrı değil, yine kolektivist kültür gereği büyük aile olarak kimi zaman baba, kimi zaman da ailenin anası olarak çocuklarının üzerinde titrer görüyoruz. Mevcut Anayasa'nın başlangıç kısımlarında “Bu Anayasa, ...dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak, ... TÜRK MİLLETİ TARAFINDAN, demokrasiye âşık Türk evlatlarının vatan ve millet sevgisine emanet ve tevdi olunur.”⁵³ denmektedir.

Toplumdaki güç mesafesinin yüksekliğinden dolayı üst konumda olan, bütüncül (kolektivistik) kültür gereği *her bakımdan üst konumda* algılanıyor. Kendini üst konumda gören iktidar da, karşısındakini *her bakımdan alt konumda* görüyor. Bu da, siyasetin normale dönmesinin, çatışmadan uzaklaşmasının önündeki en büyük engel oluyor. Çoğu zaman basit gibi görünen bir sorun, hiç beklenmedik bir (kavga, ölüm, çoğu zaman “şerefsiz”likle suçlama) şekilde sonuçlanabiliyor. Siyaseten muhalefette olmak, iktidar açısından her bakımdan düşüklüğü, ahlaksızlığı, geriliği, zihni veya ekonomik beceriksizliği; iktidarda olmak da bunun tersini temsil ediyor. Kökleri Orta Asya'ya kadar giden han-ı yağmanın⁵⁴ (potlaç, armağan, ziyafet, toy, vs.) boya/aileye kazandıracığı şeref/itibar, onların toplumda her bakımdan üstün görülmesine kadar

⁵² Önderman, *Türkiye'de Devlet Sosyal Kontrol ve Öznellik*, 27.

⁵³ *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, Kanun No: 2709, Resmî Gazete Tarih: 9.11.1982, Sayı: 17863 (Mükerrer), “Başlangıç” Kısmı.

⁵⁴ Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, haz. Yusuf Çotuksöken (İstanbul: İnkilâp Kitabevi, 1991), 52.

vardırılıyor. Üstünlük bağlamında şeref/itibarın da ancak iktidarı *ele geçirmekle* kazanılacağı ve oradan ayrılmak zorunda kalınca kaybedileceği, toplumda genellikle kabul gören bir düşünce. Siyasette neredeyse hiçbir şekilde istifanın görülmemesi, başarısızlığın kabullenilmemesi, *her yönden düşüklüğü* kabul etmekle eş anlama geleceği korkusundan kaynaklanıyor.

Söz konusu kültürde (bütüncül) hiçbir şey kendi başına bir anlam ifade etmiyor. Dahası, tek başına bir değer de ifade etmiyor. Herkes veya her şey gücünü veya değerini içinde bulunduğu bütün şey/özne/kültürden alıyor veya anlamı bir başka şey ile tamamlanıyor. Tıpkı kelime, anlamını cümlenin veya metnin genel anlam-akışından almasında olduğu gibi. İktisat da bu bağlamın ancak ve ancak *bir unsuru olarak* anlamını/değerini kazanabiliyor veya değer yaratabiliyor.

Türkiye’de devlet tümgüçlü (*her bakımdan üst konumda*) bir kurum olarak algılanıyor. Tümgüçlü olarak düşünülen devlet, kişi veya grupların bir kısmı tarafından idealleştirilirken, diğer bir kısmı tarafından da hemen her şeyin sorumlusu olarak görülüyor.⁵⁵ Devletin iyi veya kötü hemen her şeyi yapabilme gücüne sahip olduğuna dair güçlü algı, pek çok konuda olduğu gibi iş ve iktisat alanında da onun bütün sorunları çözebileceğine dair inanca kaynaklık teşkil ediyor. Devletin taşıdığı veya taşıdığı varsayıldığı bu güçlü imajın dayanağının zayıflaması durumunda ise toplum kendisini bir boşlukta hissetmeye başlıyor. Bireyler, kendilerini küçük veya büyük bir ailenin parçası veya onun iş-teşi (ailenin gücü ve desteğiyle birlikte eyleyici) olarak, ailelerini de bir *anlam odağı* olarak görüyorlar. Bireyler, bir *anlam odağı* olarak üstünde veya çevresinde bulunduğu ailelerinin (toplum, millet, din, etnisite, ideoloji, akraba çevresi) sayesinde veya birlikteliğinde ne yapacaksa yapabilir oluyorlar. Bireyin bir iş yapabilmesi, işi *tek başına* yapabilme gücüne veya bilgi-deneyime sahip olmasından dolayı değil, ailesine sadık olduğundan/olacağından dolayı, çokluğu/grubu teyit ettiği ölçüde işe kavuşabiliyor. Bu anlamda grubun bir parçası/uzvu olan bireyin, grubundan veya grubu

⁵⁵ Önderman, *Türkiye’de Devlet Sosyal Kontrol ve Öznellik*, 27.

sayesinde iş alması için sadakati/itaatini ispatlaması, büyük ölçüde sırasını itirazsızca beklemesi ile mümkün oluyor. Bu bekleyiş, onun *tecrübeli* olmasını sağlamaya büyük ölçüde yetecektir.

Dayın varsa işler/gerisi kolaydır. Burada *dayı*, kandaş ailenin iş-teşliğini tamlayan hükmündedir. Kandaş aile yetmediğinde veya olmadığında da dini/ideolojik/etnik aile yardımı gelmektedir: *Hamili kart yakınımdır.* Ancak bu kartları almak için de kişinin çok bilgili/liyakatli olmasından ziyade, söz konusu ailesine *sadık* olması gerekecektir. Sadakat, bağlamına göre *uyumun* da eşdeğeri olarak görülebilir. Örneğin grup/ailedeki bir kişi için; *özünde iyi ama uyumsuz bir arkadaş* denmesi, büyük ölçüde o kişinin işlerinde başarılı olsa da, daha önemli bir özellik olan sadakatinde sorun olduğu, armağan dünyası/ekonomisinin gereklerini yerine getirmediği ima edilmiş olur. Aile bu ikramı (güvenceyi/kartı) evladına verirken, ondan da fazlasıyla geri dönüşü (itaat, sadakat/düzenin devamı/statükonun korunmasını) beklemektedir.

Jenny B. White'ın, İstanbul'un % 60 nüfusunu temsil ettiğini söylediği (gecekondu bölgeleri ve işçi nüfusu ağırlıklı) bölgelerde yaptığı iki yıl süren araştırmasında vardığı sonuç, bireyin kimliğinin birincil alanının *toplumsal grup* olduğu yönündedir. Bu grupların en temeli aile iken, sırasıyla komşuluk, din veya millet de olabiliyor. White'ın, Duben'in bir çalışmasından (1982) aktardığı bilgi de, hızlı kentleşmeye rağmen geleneksel Türk ailesi içindeki duygusal ve ekonomik bağımlılığın azalmadığı yönündedir.⁵⁶

Türk tarihi boyunca *anca beraber kanca beraber* olarak da düşünülebilecek grubun bireye önceliği –her şey grubun çıkarları için- ve iş-teşlik, Selçuklu ve Osmanlı dönemi ahilik teşkilatındaki usta-kalfa-çırak (üstad-halife-çerağ) hiyerarşik birlikteliğinde olduğu gibi, daha naif mesleklerden olan hat veya klasik Osmanlı müzik geleneği çevresinde de durum (meşk) bundan farklı değildir.

⁵⁶ Jenny B. White, *Para ile Akraba*, çev. Aksu Bora (İstanbul: İletişim, 2015), 27; Alan Duben, "The Significance of Family and Kindship in Urban Turkey," *Sex Roles, Family and Community in Turkey* içinde, der. Çiğdem Kağıtçıbaşı (Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1982), 73-100.

Fakat burada asıl vurgulamak istediğim, mesleki hiyerarşi veya birliktelikten ziyade, çırağın mesleğe alınması veya kabulü, iktisadi anlamda işe kabul edilmenin *ötesinde* bir anlam taşımasıdır. İktisadi ilke, kabulün pek çok nedeninden biridir sadece. Her yönden ustasına teslim edilen veya ustası tarafından kabul edilen çırak sadece mesleği öğrensin diye değil, başta ahlaki yön olmak üzere olgun bir insan (insan-ı kâmil) olsun diye kabul edilir. Sanatsal faaliyetinin büyümesi, maddi faydadan ziyade mesleki gurur, şeref veya itibarıdır.⁵⁷

Her mesleki hane bir aile ocağı gibi anlam yüklüdür. Mesleki bilgi deneyime içkindir, ustadan çırağa zaman içinde ustanın istediği şekilde *sözlü kültür*⁵⁸ çerçevesinde aktarılır. Usta veya çırağın işin içinde olması, aynı zamanda bir tarikatta oldukları anlamına da gelecektir. Çırak işinde özerk değildir. İşini terk etmesi kandaş ailesinin, işinde ilerlemesi ustasının, işinde yanlış yapması halinde de hepsi birlikte meslek şeyhinin kontrol ve gözetimine tabidir. Gerek imalat ve hizmet dalında örgütlenen ahilikte, gerekse hat ve müzik gibi alanlarda çıraklar işlerini kalfa veya ustasından bağımsız olarak öğrenemiyorlardı. Bu şu demek; çırağa işi öğretecek kişiden başka bir nesne, örneğin iş yönergesi, iş rehberi veya notadan yoksunluk. Klasik Osmanlı müziği için söylersek, XX. yüzyılda Alaaddin Yavaşça'ya (d.1926-...) gelinceye kadar müzik, ustadan “geçilerek” öğrenilebilen bir işti. Usta ile çırak meşk ederek, *eseri birlikte* “geçiyor”lardı.⁵⁹ Usta Yavaşça, hem nota ile hem de meşkin zevkini tadararak öğrencilerini/çıraklarını yetiştirmekle bir geçiş dönemi figürünü örnekliyor.

2000’li yılların başında kamuda bile pek çok kurumda (şimdi Kalkınma Bakanlığı olan bir zamanların DPT’si, vergi daireleri vs. hariç) iş yönergesi bulunmuyordu. Acemi/stajyer/aday memur için işler, büyük ölçüde, bir bileninin, deneyimli memur veya şefin *eline bakılarak* öğreniliyordu. Oysa Batı’da, on asır önce veya yaklaşık 1000 yıl önce, XI. yüzyılda Guido d’Arezzo tarafından geliştirilen

⁵⁷ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 103.

⁵⁸ Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, çev. S. P. Banon (İstanbul: Metis, 2014).

⁵⁹ Güneş Ayas, *Müzik Sosyolojisi: Sorunlar-Yaklaşımlar-Tartışmalar* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2015), 346.

notasyon, usta ile çırak arasındaki doğrudan teması zorunluluktan çıkararak, eserin çırak veya öğrenci tarafından tek başına çalınabilmesinin yolunu açmıştı.⁶⁰ Bu anlamda Batı ile Türkler arasındaki mesafenin maddi kazanımlardan ziyade, zihnin yapısını da şekillendiren, eşyanın veya davranışların kişinin kişiliğinden ayrı düşünülmemesi, eşya veya davranışlar, kişilikten ayrı düşünülmediği için onu kendisinin bir nesnesi olarak görememesine, göremediği için inceleyememesine ve kritik edememesine neden olmaktadır.

Türkiye’de eleştirinin gelişmemesinin nedenlerinin başında, kişinin nesnesi hükmündeki eserinin, kişilikten ayrılmış bir parça olarak değil, kişiliğin bir uzvu, organı olarak görülmesi gelmektedir. Esere ilişkin eleştiri, olumsuz yanlar içerdiğinde durum, tamiri neredeyse imkânsız yaralar açarak, kişiliğe yapılmış hakaret olarak algılanıyor ve bu da kişiliğin örülenmesine neden oluyor. Eleştiri yapan kişinin payına ise kara kaplı deftere kaydolunarak ömür boyunca *kaza oklarının* açık hedefi olmak düşüyor. Böyle bir ortamda güvensizlik, her an tetikte olma, kişinin başka bir işe odaklanmasının önündeki engellerden biri olmaya neden oluyor. Eleştirinin göze alınmaması ve tercih edilmemesi sonucunda da vasatın egemenliğine⁶¹ kapı açılmış oluyor.

⁶⁰ Ayas, *Müzik Sosyolojisi: Sorunlar-Yaklaşımlar-Tartışmalar*, 347. Öğrencinin eseri elinde tutabilmesi, esere tekrar tekrar bakabilmesi, istediği yeri değiştirebilme imkânına sahip olması, eserin ustadan ayrılarak *nesne* modunda algılanmasına ve ona sahip olabilmemesinin de önünü açarak bireyin hem özne, hem de mülkiyet kavramının gelişmesi veya arzusunun doğması açısından düşünülmeye değer. Diğer bir husus da, bütünsel/küllî bir parça olan eserin notalarla matematiksel kesinlikte parçalara ayrılması, Batı’nın erken rasyonalleşme (ölçü/oran/birim/metric-leme) örneği olarak da okunabileceğini düşündürüyor.

⁶¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Sahnenin Dışındakiler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999), 56’da, Osmanlı son döneminde söz konusu vasatın egemenliğini *tecrübe* kavramının kullanılışı üzerinden şu sözlerle ifade eder: “İsabetli tek bir hareket veya fikri olmadığımı, her gün hâdiselerin yumruğuyla yeni baştan bir daha öğrenen bir toplulukta, bu *tecrübe* kelimesinden ne kastedilirdi, bunu çok sonra anladım. Meğer bu *tecrübe* denen şey, bizim kitaplarda öğrendiğimiz mânâsından çok ayrı bir yerde kullanılmış. Onun asıl mânâsı dünya işlerinde bir nevi sinizmi benimsemek, onun için de dört tarafını kollayarak, kimseyi

Diğer taraftan eleştirinin kolayca lince dönüşen bir yanı da var. Eleştirilecek eser eleştiriye veya davranış yargılanmaya, büyük ölçüde kendilerinden dolayı veya kendisi olmaklığı dolayısıyla değil, eserin veya davranışın *kime(kökene) ait olduğu* dolayısıyla önem taşıyor. Bu, toplumda informel (ailenin, grubun/cemaatin normu vs.) mekanizmaların formel (yasa vb.) mekanizmalardan daha güçlü olduğu anlamına geliyor. Yazdığınız bir yazı/kitap veya iktisadi faaliyette bulunulduğu sıradaki bir mali eylem, şeref sahibi/muktedir bir yere yakın olduğunuz esnada sorun oluşturmazken, en büyük statüyü sağlayan iktidar el değiştirdiğinde veya muhalefetin yanına geçildiğinde veya kendi grubunuzu eleştirdiğinizde aynı yazı veya mali işlem, *her yönden* incelenecek, işletmenizde pek çok mali sorun/eksik bulunacak veya buldurulacaktır.

Bu da, kuralların otoritesinden çok, otoriterin kurallarının topluma egemen olduğunu gösteriyor. Böyle bir kültürde bireyler veya iş-letmeler, rasyoyu (ölçü, hesap, oran vb.), verimliliği, liyakatı değil, köke/şerefe sadakati daha makul bulacaklardır. Statüyü veren, toplumdaki *en büyük veren el* olarak devletin kendisi oluyor. Devlet de, devlet olmaklığını *verdiği müddetçe* hissediyor. Şerefe/statüye yakın olduğu ölçüsünde değerlendirildiğini düşünen toplumda, iktisadi anlam da dâhil olmak üzere her alanda hiçbir iş, gücünü veya önemini kendinden alamıyor. Kendinde iş, *kendinde şey* ve kendinde birey söz konusu olamıyor. Hatta *kendinde iktidar bile yok* denebilir. *Tek başına* bir suç işlense dahi, arkasında örgütlü/başka/kök bir yapının olduğuna dair toplumda neredeyse kesinlik derecesinde köklü bir inanç göze çarpıyor. Bu durum, hiç kimsenin, *tek başına*, her ne olursa olsun bir işi yapamayacağına

rahatsız etmeden, büyüğü kuşkulandırmadan, küçüğü sabrın son haddine getirmeden rahatça yahut gailersizce yaşamak, hayat yolunda her vesileden istifade ederek ilerlemek, ev, köşk, apartman, han; esham sahibi olmak imiş. İşte ben bu merhaleye ermek için lazım gelen *bekleme* devrinde idim. Bunun adı okumaktı. Hakikatte ise sadece vaktini beklemektir. Çünkü gittiğim mektepte hemen hemen hiçbir şey öğrenmiyordum. Fakat gidiyordum. Aynı fabrikadan çıkmış iki tuğla kadar birbirine benzeyen hocalar... hepsi bana... geçmeye behemehal mecbur olduğum bir makinenin dişleri gibi geliyordu.”

dair düşünceden kök alıyor. Türklerin iş zihniyeti olgusunun ise bu bağlamın dışında seyretmesi olası gözüküyor.

4. Türklerin iş zihniyeti

İş zihniyetine egemen olan düşünce, Türklerin işleri *bir-likte* yapma arzusudur denebilir. Birliktelikler, büyük ölçüde ve sırasıyla aile, etnisite-hemşerilik, din, millet, ülke ve bölge temelinde tamamlanma eğilimindedir. Ancak bu birliktelikler, yukarıda anılan kültürün etkileri çerçevesinde uzun süre devam edememektedir. Dünden bugüne ilerleyen tarih boyunca baskın kültürün etkisi azalsa da, varlığı büyük ölçüde devam etmektedir. Aşağıda maddeler halinde, Türklerin iş zihniyetinde etkisi olduğu düşünülen nedenler ele alınacaktır.

4. 1. Belirsizlik

İşlerini *kervan yolda düzülür* modunda algılayan Türkler, işe başlarken ayrıntılar, ayrımlar ve sorumlulukların sınırları konusunda konuşmayı son derece rahatsız edici bulmaktalar. Bu, hiçbir zaman sorumlulukların belirtilmediği anlamında yorumlanmamalıdır. Söz konusu sorumluluklar usulen belirtilir. Fakat genellikle değişmez kural, *herkes her şeyden sorumludur* ilkesinin geçerliliğidir.

Örneğin bu durum, Türk bürokrasisinin harcama anayasası gibi görülen kanundaki sorumluluk anlayışına baktığımızda daha iyi anlaşılabilir. Bilindiği üzere Türkiye Cumhuriyeti devletinin harcama mevzuatına temel teşkil eden ve bugün de genel yönetim kapsamındaki kamu idarelerinin tamamında yürürlükte olan 5018 sayılı *Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu*,⁶²1927'de uygulanmaya başlayan 1050 sayılı *Muhasebe Umumiye Kanunu*'nun⁶³ yerine getirilmişti. Gerek dili, gerek güncellenme zorunluluğu ve gerekse AB yasalarına uyum çerçevesinde 1050

⁶² *Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu*, Kanun No: 5018, Resmî Gazete Tarih: 24.12.2003, Sayı: 25326.

⁶³ *Muhasebe Umumiye Kanunu*, Kanun No: 1050, Resmî Gazete Tarih: 9.6.1927, Sayı: 606.

sayılı kanunun yerine 5018 sayılı kanunun getirilmesi, bürokrasideki *sorumluluğun birlikteliği* anlayışında bir değişiklik yaratmamıştı. 79 yıl yürürlükte olan *Muhasebei Umumiye Kanunu*'nun 22. maddesi bunu açıkça ortaya koyar: "A): ...[İ]ta amiri ve tahakkuk memuru yukarıdaki hususlardan *birlikte sorumlu* olurlar." Yine maddenin devamında "B) a- Bir giderin yapılmasına gerek gösteren *görevliler*, giderin gerçek gereksinme karşılığı olmasından *tahakkuk memuru ile birlikte... sorumludurlar.*" diyerek birlikteliğe gönderme yapmış oluyor. Aynı kanunun yerine 2006'de yürürlüğe giren *Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu* ise harcamanın sorumluluğunu harcama yetkilisine verse de (mad. 32), "Gerçekleştirme *görevlileri*, bu Kanun çerçevesinde yapmaları gereken iş ve işlemlerden sorumludurlar." (mad. 33) diyerek, sorumluluğu bir şekilde daha da genişletmiştir. Genişletme, genel yönetim kapsamındaki tüm kurumlarda yapılan harcama için düzenlenen "Ödeme Emri Belgesi" adlı belgede imzası yer alan ve imzası olan herkesi kapsaması anlamında sayısı sınırsız/belirsiz gerçekleştirme görevlilerince harcama yetkilisinin sorumluluğunu "birliktelik" içinde vurgular.

Sorumluluğun net belirlen(e)memesi, suçun failini örtme anlamında da işlevseldir. Kamu ihalelerindeki onca yolsuzluk imasına/haberine rağmen sorumluların bulunamaması, bulunduğu da herkesin suçlu görülme eğilimi, *anca beraber kanca beraber* anlayışının baskınlığı olarak değerlendirilebilir. Fakat belirsizlik, sadece kamu kaynağı veya mevzuat olarak değil, devletin iktisat politikalarında seçtiği yollar bakımından da fark edilir. Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*'nda, işadamlarının en çok yakındığı konuların başında devletin uyguladığı veya uygulayacağı iktisat politikalarının belirsizliği olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁴ Bunun sadece 50'liler için değil, cumhuriyetli yılların pek çok dönemi için de geçerli olduğu söylenebilir.⁶⁵

⁶⁴ Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, çev. Fikret Adaman (İstanbul: İletişim, 2016), 188.

⁶⁵ Buğra, *Devlet ve İşadamları*, 205.

Mevzuattaki sorumluluklar bağlamında birlikteliğe havale edilerek vurgulanan belirsizlik, diğer alanlar için de aksine aşırı ayrıntıcıdır. Her sorun için yasa yapma düşüncesi, yasaların bütün sorunları çözeceğine olan inanç olarak ifade edilebilecek *legalizm*, aynı zamanda “mümkün olduğu kadar çok şeyi bilinebilir, tahmin edilebilir veya öngörülebilir kılma isteğine yol açan paranoid düşüncenin [de] bir görünümüdür.”⁶⁶ Ancak bunun hukuk devleti ile ilgisinin olmadığı belirtilmesi gerekir. “Zira hukuk devleti bir *değerler* sistemine dayanırken, kırtasiyecilik bir *kontrol* aracıdır.”⁶⁷

4. 2. Her türlü birikimin kümülatifliği içermemesi

İçinde bulunulan baskın kolektivist kültür gereği Türkiye’de kişiler, kişilik veya benlik, sosyal ilişkiler veya sosyal rollerce tanımlanmıştır. Kültürdeki baskın karşılıklı bağımlı benlik anlayışı da toplumsal bağlama göre yapısını değiştirmektedir.⁶⁸ Bağlamın ana belirleyicisi ilk olarak aile olsa da, duruma göre statü veren en büyük güç olarak devlet öne çıkmaktadır. Aile ile devlet arasındaki her istasyonun kendine göre farklı bir dili, raconu, ahlakı ve ilişki tarzı vardır. Her istasyon değişikliğinde kişi, aynı ilişki tarzını sürdürmez. Tarzını, *bağlama göre* değiştirmesi gerekecektir. Kişi, her istasyon değişikliğinde kazandığı tecrübeyi bir sonrakinde aynen kullanamaz. Kişinin konumu, makamı değiştiği için her istasyonun kişiden beklentisi farklı olacaktır. Her konum değişikliği, farklı bir ahlaka uyum sağlaması anlamına gelecektir. Bu da, her istasyonda *kilometrenin sıfırlanması* demektir.

Her iktidar döneminde öne çıkıp, büyüyüp ve sonraki iktidarlar dönemine sıfırlanarak giren ve sıfırlanma olmasa da eski gücünü büyük ölçüde yitirerek giren işletmeler, hiç de az değildir. Kuruluşu 100 yaşını geçen işletmelerin çok az sayıda olması, onların da çoğunun bugün önemli bir büyüklükte olmaması, büyük sanayici ve ticaret işletmelerinin kurucuları arasında eski

⁶⁶ Önderman, *Türkiye’de Paranoid Ethos*, 206.

⁶⁷ Önderman, *Türkiye’de Paranoid Ethos*, 206.

⁶⁸ Önderman, *Türkiye’de Devlet Sosyal Kontrol ve Öznellik*, 29.

toprak sahiplerine rastlanmaması⁶⁹ sürekliliğin sağlanamaması⁷⁰ ve kümülatif bir büyüme içinde olmaması bağlamında anılmaya değer hususlardandır.

4. 3. Patronajın bütünsel yapısı

Toplumda hâkim olan bütüncül (holistik, kolektivistik) kültür gereği patron, işletmesindeki çalışanların hayatının her boyutuyla ilgilenme gereği duyar.⁷¹Yüksek güç mesafesi gereği iktidarın iyi olarak değerlendirilmek durumunda olan yapısı, işçilerinin de ücret ve haklar bakımından durumlarının iyi olmasını, benzerlerine göre haklarının yüksekte görülmesine neden olacak şekilde düzenlenmesinin önünü açar. Bu özellik, yabancı ortaklı sermaye şirketlerine dönüştükçe, çalışana karşı *yabancılık* (sırayla aile, etnisite-hemşerilik, din, ideoloji, millet, ülke ve bölge) arttıkça, daha doğrusu informel sosyal kontrol nesnelere –örneğin utanç-karşı daha soğukkanlı davranılarak veya davranıldığı ölçüde *rasyonelle*şecektir. Rasyonelleşme, yabancılığa yaklaşma ölçüsünde kendini aktüel kılacaktır da denebilir. Bunun da, sosyal kontrolün informel sosyal kontrolden daha güçlü olmasıyla yürürlüğe girdiği açıktır. Duyguların sosyal çevrenin yaptırımlarına karşı duyarlılığı azaldıkça rasyonel eğilimlerin güçlenmesi, duygusallık ile rasyonelliğin birbirine zıt yönlere konumlandığına işaret ediyor. Bu bağlamda Türklerin duygusal olduğu düşünüldüğünde, rasyonellelikle arasındaki mesafesinin büyüklüğü de ortaya çıkmış oluyor.

Patronajı bu anlamda *hatır ekonomisi* olarak da görebiliriz. Duygusal düzeyde de üretici olan sosyal kontrol, Türkiye’de özellikle sadakat, hatır (borçluluk), aidiyet ve utanç gibi duygularda yoğunlaşmaktadır.⁷² Armağan ekonomisinin bir görünümü olan

⁶⁹ Buğra, *Devlet ve İşadamları*, 42.

⁷⁰ Modernlik bağlamında “kültürel süreklilik” kavramı üzerinden konunun benzer tartışması için bkz. Besim F. Dellaloğlu, *Zamanın İçinden Zamanın Dışından* (Ankara: Heretik Yayınları, 2017), 147.

⁷¹ Murat Önderman, *Sosyo-Kültürel Bir Fenomen Olarak Utanç* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2009), 100.

⁷² Önderman, *Türkiye’de Devlet Sosyal Kontrol ve Öznellik*, 13.

hatırda (*bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır*) kişiyi yukarıdaki örnekteki patrona veya veren ele karşı ahlaki borçlu kılan bir yan vardır. Anonim / yabancılarla ilişkilerin dışında aileye/çalışılan şirkete (veya etnisite-hemşerilik, din, ideoloji, millet, ülke, bölge vb.) karşı bu borçlu oluş, aileye veya çalışılan şirkete *sadakati ölçüsünde korunma* sağlayacaktır. Söz konusu aileye/şirkete karşı kişinin hakları *hak hukuk* dilinden ziyade, gördüğü tekilsel ayrıcalıklarla (bağlamsal ahlakla) himaye edilecektir. Herhangi bir nesnel ilkeye veya değere dayanmadan, tarafların *karşılıklı bağımlı* ilişkisinden doğan bu ahlak, anonim veya yabancılarla ilişkilerde aynı ahlaka uymayan *ahlak dışı* (amoral) bir bireyciliğe dönüşebilecektir.

4. 4. Güvensizliğin sürekli üretilmesi

Türkiye’de kökleşmiş bir sosyal güvensizlik göze çarpmaktadır. Gerek kamu kurumuna, gerekse özel bir şirkete işi düşen kişiler, ilgili kurum/şirkette bir tanıdık bulmadıkça işini yapamayacağını, yapsa da gelişi güzel yapılacağını veya kandırılma korkusu ve güvensizliğini taşıyor. Bu tür ilişkilerde çeşitli soru veya soruşturmalara hemen ortak bir tanıdık aranması, genellikle başvuru bir yöntem.

Kurumlara üst düzey yönetici aranırken, yöneticide aranan özelliklerin başında/arasında çeşitli kamu kurumlarında fazla tanıdığı olması önem arz ediyor. Bu, kurumların, olası sorunlarını, tanıdık olmadan kolayca çözemeyeceğini düşünmesinden kaynaklanıyor. Bu açıdan güvensizlik akılcı olsa da olmasa da bir yönüyle paranoid bir nitelik arz ediyor.⁷³ Yakın zamana kadar Türkiye’nin önde gelen pek çok şirketi, hatta holdinginde emekli general veya tecrübeli/emekli maliye/vergi müfettişi istihdamı, bu güvensizliğin bir göstergesi olarak okunabilir. Sebebi ne olursa olsun güvensizlik, kişileri/şirketleri savunmacı bir davranışa zorlamaktadır.⁷⁴ Bu da hem kendini, hem de çevresindeki kişi/şirketleri kontrol etmeye neden olan “çatışma kültürü”ne yol

⁷³ Önderman, *Türkiye’de Devlet Sosyal Kontrol ve Öznellik*, 95.

⁷⁴ Önderman, *Türkiye’de Devlet Sosyal Kontrol ve Öznellik*, 95.

açmaktadır.⁷⁵ Türkleri bir araya getiren iş-teşlik, aynı zamanda onların ayrıl-ış-ında da aynı işlevi görüyor. Söz konusu çatışma kültürünün bir türevi olan ay-r-ış-ma, toplumda yüksek güç mesafesinin sonucu gibi duruyor.

Türkiye'deki baskın bütüncül kültüre içkin olan otoritenin üstünlüğü, bir üst olarak "her bakımdan üstün" olmasını gerektirdiği için, bir-l-eş-en Türklerin ayrışması durumunda, otoriteye uzak olan taraf, otorite veya otoriteye daha yakın olan tarafından, "her bakımdan aşağılık" olarak görülmelerine neden oluyor. Bu bakımdan Türkler, bir iş tutarken ne ölçüde birleşmeye hız ve önem veriyorsa, yüksek güç mesafesi veya toplumsal güvensizliğin yüksek boyutlarda olması dolayısıyla ayrışma da o ölçüde hızlı ve sancılı gerçekleşmekte. Türklerin tarih boyunca devletlerinin "kendi içinden" yıkıldığına yönelik anlatının temel sebeplerini burada aramak yerinde olacaktır.

Sorumlulukların kesin sınırlarının çizilememesinden kaynaklı emeğin karşılığını alamaması nedeniyle gerek yaygın toplumsal güvensizlik, gerek ayrıntıya odaklanamama ve gerekse iş yerindeki güç mesafesinin yüksekliği, Ar-Ge çalışmalarına göstermelik düzeyde bir ilginin doğmasına neden olmaktadır. Aynı nedenlerle patent başvurularının yetersizliği, patentli ürünlerin üzerindeki devlet korumasının yetersizliği gibi nedenler bu tür güvensiz ortamın istenmeyen sonuçlarıdır. Güç mesafesinin yüksekliğinin yarattığı olumsuz havanın dışında gerek kamu ve gerekse özelde çalışanların yenilik yaratıcı fikirler (inovasyon) ileri sürmedeki isteksizliği veya ortak yapılan işlere katılımındaki gönülsüzlüğün diğer bir nedeni de, verilen emeğin karşılığını alamamak veya daha da açıkçası *emeğin çalınması* olabilir.

Örneğin tiyatro oyununda, oyuna emek veren ancak oyuncu da olmayan hemen herkesin (ışıkçı, dekorcu, marangoz, terzi vs.), oyun sonunda oyuncularla birlikte sahneye çıkıp seyircileri selamlaması, oyuna emeği geçen istisnasız herkesin emeğinin takdir ve taltif edilmesidir. Emeği geçen her çalışanın takdiri film

⁷⁵ Önderman, *Türkiye'de Devlet Sosyal Kontrol ve Öznellik*, 97.

jeneriklerinden de örneklenebilir. Herkesin işin sonucu olarak aldığı ücretin dışında, sosyal yönden de tatmin edilmesi, işe bağlılıklarını, üretimlerini ve iş verimliliğini arttırıyor olsa gerek. Genelde Batı kökenli sanat alanında durum böyle. Ancak faydalı veya faydasız olması bir yana, kamu veya özel şirketlerde Ar-Ge'ye bir fikir sunulduğunda personelin takdir edilmesi neredeyse istisnadır. Bazı kamu kurumlarının yayınlarında da bunu gözlemleyebiliyoruz. Yayının (kitap, dergi, broşür, bülten vs.) ortaya çıkması sürecinde bir şekilde emeği geçen çalışanın adına, ilgili yayının hiçbir tarafında rastlanmaması, bunun yanında hiç ilgisi olmayan ve genellikle üst yönetici konumundaki kişilerin adlarına rastlanması çok tipik bir örnektir.

4. 5. Genellik ve zamanı etkin kullanamama

Türkiye'de şirketlerin faaliyet konusuna bakılması, genelliğin boyutlarının anlaşılmasında büyük ölçüde bize yardımcı olacaktır. Neredeyse yazılmayan faaliyet kalmamacasına pek çok alanın sıralanması, *anlık gelişmelere* göre ana faaliyet alanından sapılabilmeye açıklığı göstermektedir. Anlık gelişmelere açıklık, ister istemez şirketleri ayrıntılı alanlar üzerinde değil, genel geçer işlerin takibi noktasında hassas kılacaktır. Her an her şeye açıklık, siyasi ve ekonomik konjonktürün değişebilmesi ile doğrudan ilgilidir. Bu durum da, şirketleri bir alana gözü kapalı odaklanmaya değil, zamanını diğer anlık fırsatlardan da yararlanmaya itmektedir. Ekonomik rasyonaliteden ziyade siyasi rasyonalitenin gözetilmesi de yine baskın kültürün bir sonucudur. Bu da, ekonomik alanın siyasi alanın güdümünde olduğunu, özerkleşemediğini göstermektedir.⁷⁶

Aynı durum devlet açısından da geçerlidir. Devlet görevlilerinin iş dünyasına geçişi noktasında ortaya çıkan yolsuzluk iddiaları karşısında devlet, ilgili kişi veya şirketlere karşı önlem geliştirmek yerine, tüm iş dünyasını ilgilendiren aşırı önlemlere başvurması,⁷⁷ genellenenin bir başka boyutudur. Tarihsel dayanağını Yunus Emre'de de gördüğümüz bu dervişane

⁷⁶ Buğra, *Devlet ve İşadamları*, 147-174.

⁷⁷ Buğra, *Devlet ve İşadamları*, 166.

özellik, iş zihniyetimizin temel taşlarından biri gibidir neredeyse: Elif okuduk ötürü, Pazar eyledik *götürü*...

Şirketlerin faaliyet alanları da bundan ayrı düşünülemez. Faaliyet konusunda şirketlerin yelpazeyi geniş tutması, bir işe yeterince odaklanamamadan ayrı düşünülemez olan, zamanı etkin kullanamamayı da doğurmaktadır. Pek çok şeyin son güne ve son ana bırakılması, acelecilik olarak değil, zamanda etkinsizliği göstermektedir. Zamanın mekândaki tarihsel izdüşümü olan son yüzyıldaki Türk şehirlerine baktığımızda, tarihsel süreklilikteki bir kopuşa işaret etse de, gerek TOKİ ve gerekse sivil şehircilik örnekleri *zamanın yeni ruhuna* uyum sağlayamadığının apaçık göstergeleridir. Estetik, özen ve ayrıntıdan kaçıldığı ölçüde *büyük işlerin* peşinde olan Türk iş zihniyetini şehirde yaşam alanı yerine rant üretirken görmek, sadece iş ve siyaset dünyasının değil, onu da yönlendiren baskın bütüncül ve tekilisel kültürün, evrensel hukuk kurallarına geçilmediği ve içselleştirme teknolojilerinin devreye sokulmadığı müddetçe kolay değişmeyecek bir özellik gibi durmaktadır.

Sonuç

Türklerin sanayi devrimine kadar, tarih boyunca hayvancılık ve tarımı savaşçılık temelinde örgütleyerek yükselen yıldızı, büyük ölçüde fiziki güçlerin bir-l-eş-tirilmesi sayesinde yapılabilecek işler olduğu içindi. Bir *yapay güç* (makine) devrimi olan sanayi devrimi, iş-lerin, insanların fiziki güçlerini bir-l-eş-ti-rerek (iş-teşlikle) yapılabilme zorunluluğunu ortadan kaldırdı. Çünkü işler, artık insanların fiziken bir-l-eş-mesi ile değil, makinelerin yardımıyla yapılmaya başlanmıştı. Bu anlamda Türk, *iş-l-ev-siz* kaldı, önce iş-ini, sonra da ev-ini yitirdi.

Burada tarihsel bir dönemlendirme ve isimlendirme önermek istiyorum. Sanayi devrimine kadar olan Türklerin tarihini *hızlı fiziki birleşme çağı* olarak teklif ediyorum. Henüz başlayamayan çağı ise *bilişsel ve düşünsel birleşmeler çağı*... *Bilişsel ve düşünsel birleşmeler çağı* henüz başlamadı. Arada kalan ve içinde bulunduğumuz dönem ise fetret dönemi. Sanayi Devrimine kadar ve söz konusu özellikleri

dolayısıyla Türkler tarihin kurucu unsuru olmuşken, bu tarihten sonra kurucu unsur olma iş-levini yitirmiş, eski iş-teşlik onlara yeni bir söz söyleme anlamında yeni bir ev vermemiştir. Türkler için yeni ev, onların tarihi özellikleri olan iş-teşliği (birliktelik) veri olarak *bilişsel ve düşünsel birleşmeler* çağına geçmek olacaktır. Türkler, henüz boşlukta, *bilişsel ve düşünsel birleşmeler* çağının arefesindedir.

Türkler için yaşamak ve yeryüzü bir anlam ifade ediyorsa, bugüne kadar olduğu gibi yüksek hızda fiziki birleşme kapasitesinin yerini, bilişsel ve düşünsel birleşmeler almadıkça, Türklerin *yeni dünyaya* 'yeni bir söz' söylemesinin imkânı da kalmamış olacaktır. Fiziki birleşmedeki tarihsel yetkinliğin psikolojik nedenleri (içten yıkılma) henüz ele alınmamıştır. Sorun, fiziki birleşmede değil, gerektiğinde *uzlaşarak ayrışamama* gibi görünmektedir. Bu sorun çözülemezse bilişsel ve düşünsel birleşmeler çağına da geçilemeyeceği söylenebilir. Siyasetin çatışmacı dili, sorunu anlamayı ve çözmeyi geciktirmektedir.

Hızlı fiziki birleşme kapasitesini yeniden zorlamak, bir bakıma Osmanlı'nın *kanun-u kadim* (tradiyonalist-gelenekselci) yöntemini ihya etmek olarak da anlaşılabilir. Ancak kabul edilmesi gerekir ki, zamanın değişmesi sebebiyle bu (geriye doğru bakış) yöntemin işlevini yitirdiği aşıkardır. *Değişimi* artık *ihtilal* (halden hale geçiş) olarak görmeyip, bilişsel ve düşünsel birleşmeler için, iş zihniyetinin üzerinde temellendiği kolektivist ve tekilsel kültürün açmazları, başta psikoloji, sosyoloji, siyaset, iktisat, tarih, dil, felsefe ve kültür olmak üzere ilgili alanlar tarafından iş-teşlik halinde (birlikte) teşhis edilip çözümler önerilebilmesinin önü açılmalıdır.

Bu anlamda toplumların krizini (crise), kritik (critique) edememe olarak gören Besim F. Dellaloğlu,⁷⁸Batı'nın, kendisini kritik (eleştiri) üzerinden var ettiğini ima eder görünmektedir. Dellaloğlu'na göre toplumun asıl krizi, eleştiri eksikliği veya yokluğudur. Bir fetret dönemi olarak görülebilecek Türklerin içinde bulunduğu bu krizden, ancak güçlü bir eleştiri ortamının

⁷⁸ Besim F. Dellaloğlu, *Modernleşmenin Zihniyet Dünyası: Bir Tanpınar Fetişizmi* (Ankara: Kadim, 2016), 120.

sağlanması halinde çıkılabileceğidir. Türkler, fiziki güçleri birleştirme yerine, artık eleştirel düşünce ortamını yaratarak bilişimsel iş-teşliğinin önünü açarsa, zaten kendiliğinden kendi önü de açılmış olacaktır. Tıpkı, 1142 yılında “Müslümanları askeri alanda değil de entelektüel alanda yenmek gerektiği düşüncesini ortaya atan” Cluny tarikatının İspanya müfettişi Muhterem Pierre’in ironisinde⁷⁹ olduğu gibi.

⁷⁹ Jacques Le Goff, *Ortaçağda Entelektüeller*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 22.

Kaynakça

- Adanır, Oğuz. *Eski Dünyaya Yeni Bir Bakış*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010.
- Altuğ, Taylan. *Dile Gelen Felsefe*. İstanbul: YKY, 2017.
- Ayas, Güneş. *Müzik Sosyolojisi: Sorunlar-Yaklaşımlar-Tartışmalar*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2015.
- Aygül, Hasan H. *Zihniyet Din ve İktisat*. İstanbul: Açılım Kitap, 2014.
- Aytmatov, Cengiz. *Toprak Ana*. Çeviren Refik Özdek. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Bachelard, Gaston. *Mekânın Poetikası*. Çeviren Alp Tümertekin. İstanbul: Kesit Yayınları, 1996.
- Bion, Wilfred R. *Experiences in Groups and Other Papers*. New York: Brunner-Routledge, 2004.
- Brusadin, Leandro B. "The Gift Theory of Marcel Mauss and the Potlatch Ritual." *The Routledge Handbook of Hospitality Studies* içinde, editör Conrad Lashley, London: Routledge, ss. 298-310 (27.11.2017), 2016.
- Buğra, Ayşe. *Devlet ve İşadamları*. Çeviren Fikret Adaman. İstanbul: İletişim, 2016.
- Buğra, Ayşe. *Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde*. Çeviren Bahadır Sina Şener. İstanbul: İletişim, 2010.
- Butor, Michel. *Michel Butor Üstüne Doğaçlamalar*. Çeviren İsmail Yerguz. İstanbul: YKY, 1996.
- Dellaloğlu, Besim F. *Modernleşmenin Zihniyet Dünyası: Bir Tanpınar Fetişizmi*. Ankara: Kadim, 2016.
- Dellaloğlu, Besim F. *Toplumsalın Yeniden Yapılanması*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1998.

Dellaloğlu, Besim F. *Zamanın İçinden Zamanın Dışından*. Ankara: Heretik Yayınları, 2017.

Demir, Gökhan Y. *Sosyal Bir Fenomen Olarak Dilin Belirsizliği*. İstanbul: İthaki, 2015.

Deutscher, Guy. *Dilin Aynasından*. Çeviren Cemal Yardımcı. İstanbul: Metis, 2013.

Duben, Alan. "The Significance of Family and Kindship in Urban Turkey." *Sex Roles, Family and Community in Turkey* içinde, editör Çiğdem Kağıtçıbaşı, Bloomington: Indiana University Turkish Studies, ss. 73-100, 1982.

Göçer, Kenan. "Ahiliği Potlaç Kültürü Üzerinden Yeniden Düşünmek." *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 37 (2017): 465-476.

Göçer, Kenan. "Armağan Kültürü Açısından Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün İktisadi Zihniyeti Üzerine." *Sosyoloji Divanı*, sy. 10 (2017): 253-268.

Göçer, Kenan. "Kuran'daki Arz ve Dünya Kavramlarının Osmanlı İktisat Zihniyeti Üzerine Etkisi." *15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, 11-12 Eylül 2017, Gagauzya, Moldova, (2017d): 70-82.

Göçer, Kenan. "Melâmîliğin Türklerin İktisat Zihniyeti Üzerindeki Uzun Dönem Etkisi." *Türk Dünyası Araştırmaları* 115, sy. 227 (2017): 115-132.

Göka, Erol. *Türk Grup Davranışı*. Ankara: Aşına Kitaplar, 2006.

Göka, Erol. *Türklerde Liderlik ve Fanatizm*. İstanbul: Timaş, 2009.

Göka, Erol. *Türklerin Psikolojisi*. İstanbul: Timaş, 2011.

Gökalp, Ziya. *Türk Uygarlığı Tarihi*. Hazırlayan Yusuf Çotuksöken. İstanbul: İnkilâp Kitabevi, 1991.

Göktaş, Hüseyin Rahmi. *Bensenog Türkçenin Ruhı*. İstanbul: Külliyyat Yayıncılık, 2016.

Göktaş, Hüseyin Rahmi. *Runa Simi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.

Göktaş, Hüseyin Rahmi. *Zihin Evreni*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Heper, Metin. *Türkiye’de Devlet Geleneği*. Çeviren Nalan Soyarık. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2015.

Hürriyet Gazetesi,
<http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/turkiyedeki-isletmelerin-yuzde-95i-aile-sirketi-40599291> (29.05.2018).

Hofstede, Geert, Gert J. Hofstede ve Michael Minkov. *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. New York & Chicago: McGrawHill, 2010.

İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. İstanbul: YKY, 2003.

İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996.

Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, Kanun No: 5018, Resmî Gazete Tarih: 24.12.2003, Sayı: 25326.

Karatani, Kojin. *Dünya Tarihinin Yapısı*. Çeviren Ali Karatay. İstanbul: Metis, 2017.

Le Goff, Jacques. *Ortaçağda Entelektüeller*. Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Mauss, Marcel. *Sosyoloji ve Antropoloji*. Çeviren Özcan Doğan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006.

Mautner, Thomas. "Particularism." *The Penguin Dictionary of Philosophy*, London: Penguin Books, 1997.

Muhasebei Umumiye Kanunu, Kanun No: 1050, Resmî Gazete Tarih: 9.6.1927, Sayı: 606.

Önderman, Murat. "Türkiye'de Tekilci Kültür, Hukukilik ve Armağan Ekonomisi." *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sy. 25 (2001): 157-208.

Önderman, Murat. *Sosyo-Kültürel Bir Fenomen Olarak Utanç*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2009.

Önderman, Murat. *Türkiye'de Devlet Sosyal Kontrol ve Öznellik*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2007a.

Önderman, Murat. *Türkiye'de Paranoid Ethos*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2007b.

Polanyi, Karl. *Büyük Dönüşüm*. Çeviren Ayşe Buğra. İstanbul: İletişim, 2016.

Rehn, Alf. "Gifts, Gifting and Gift Economies." *The Routledge Companion to Alternative Organization* içinde, editör Martin Parker v.dğr., London: Routledge, 195-209, (27.11.2017), 2013.

Roux, Jean-Paul. *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. Çeviren Lale Arslan Özcan. İstanbul: Kabalcı, 2015.

Sayar, Ahmet G. *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.

Sayar, Ahmet G. *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2001.

Saydam, M. Bilgin. *Deli Dumrul'un Bilinci*. İstanbul: Metis, 2013.

Sombart, Werner. *Yahudiler ve Modern Kapitalizm*. Çeviren Sabri Gürses. İstanbul: Küre, [1902] 2016.

- Sunar, Lütfi. "A Weberian Critique of Weber: Re-Evaluation of Sabri F. Ülgener's Studies on Socio-Economic Structure of Turkey." *Economics and Political Economy* 2, sy. 1 (2015): 186-196.
- Sunar, Lütfi. "Weber'in İktisat Sosyolojisi: Uygarlığı Anlamanın Anahtarı Olarak İktisadi Zihniyet." *Sosyoloji Konferansları*, sy. 45 (2012): 19-42.
- Tabakoğlu, Ahmet. *İktisat Tarihi*. İstanbul: Kitabevi, 2005a.
- Tabakoğlu, Ahmet. *İslâm İktisadı*. İstanbul: Kitabevi, 2005b.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.
- Tahir, Kemal. *Devlet Ana*. İstanbul: İthaki, 2018.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Sahnenin Dışındakiler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.
- Tawney, Richard H. *Religion and the Rise of Capitalism*. New York: Harcourt, Brace and World Inc., [1926] 1954.
- Türk Dil Kurumu, "büyük ünlü uyumu", http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&id=177:Buyuk-Unlu-Uyumu&catid=50:yazm-kurallar (7.05.2018).
- Türk Dil Kurumu, "küçük ünlü uyumu", http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=178:Kucuk-Unlu-Uyumu&catid=50:yazm-kurallar&Itemid=132 (7.05.2018).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, Kanun No: 2709, Resmî Gazete Tarih: 9.11.1982, Sayı: 17863 (Mükerrer).
- Ülgener, Sabri F. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Derin Yayınları, [1951] 2006.

Kenan GÖÇER

Ülgener, Sabri F. *Zihniyet ve Din: İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*. İstanbul: Derin Yayınları, [1981] 2015.

Weber, Max. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Çeviren Talcott Parsons. London & New York: Routledge, [1904] 2005.

White, Jenny B. *Para ile Akraba*. Çeviren Aksu Bora. İstanbul: İletişim, 2015.

TÜRKİYE'DE PROTOKOL EĞİTİMİNİN YETERSİZLİĞİ

Latif PINAR*
Hülya DEMİRAĞ**

Öz

Devletler arasında sürdürülen diplomatik münasebetler uluslararası sistem içerisinde yer alan aktörlerin üzerinde anlaşmış oldukları protokol kuralları çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. İfade edilen münasebetlerin protokol kuralları çerçevesinde gerçekleştirilmesi, ikili ilişkilerin seyrine etki edebilecek problemlerin ortaya çıkmasına engel olmaktadır. Bununla birlikte kamusal alanda yapılan iş ve eylemler, bir kısmı yazılı halde bulunan bir kısmı ise öteden beri süregelen geleneklere dayalı olan protokol kurallarına bağlı olarak yürütülmektedir. Söz konusu iş ve eylemlerin protokol kurallarına bağlı olarak yürütülmesi, disiplinin hüküm sürdüğü bir çalışma ortamı oluşturmasının yanı sıra, çalışanların daha rahat, daha huzurlu, daha mutlu ve daha verimli bir şekilde görevlerini ifa etmelerini sağlamaktadır. Dolayısıyla gerek diplomatik münasebetlerin gerçekleştirilmesinde gerekse kamusal faaliyetlerin yerine getirilmesinde protokol kurallarına uygun tutum ve davranışlar sergilemek mutlak bir zorunluluktur. Ancak Türkiye'de protokol kuralları icap ettiği kadar bilinmemekte ve bu sebepten ötürü dile getirilen zorunluluğa yeterince riayet edilememektedir. Bu durum Türkiye'de kamu kurum ve kuruluşları tarafından sunulan hizmetlerin yerine getirilmesi ve diplomatik ilişkilerin yürütülmesi sırasında önemli aksaklıkların meydana gelmesine neden olmaktadır. Nitekim Türkiye'de kamusal iş ve eylemlerle diplomatik münasebetlerin gerçekleştirilmesine ilişkin süreçler ayrıntılı bir biçimde incelendiğinde, protokol kurallarının uygulanmamasından ya da yanlış uygulanmasından kaynaklanan ciddi sorunlarla karşılaşıldığı çok açık bir biçimde görülmektedir. Bu çerçevede çalışma, Türkiye'de protokol kuralları eğitimine daha fazla önem verilmesi gerektiğini göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası İlişkiler, Diplomasi, Protokol, Türkiye, Eğitim.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, latifpinar@karabuk.edu.tr

** Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, hulyademirag4@gmail.com

Incapability of Protocol Education in Turkey

Abstract

Diplomatic relations carried out between the states are fulfilled under the protocol ruled out by the actors within the international system, which prevents any possible problems that might affect the course of bilateral relations from coming out. However, work and actions in the public arena are carried out under the protocol rules, some of which are in written form, and some of which are based on traditions used for a long period of time. Conducting the mentioned work and actions under the protocol rules not only creates a discipline prevailing work environment, but also encourages employees to perform their duties in a more relaxed, peaceful, happier and more productive manner. Therefore, it is an absolute necessity to act with the attitudes and behaviors under the protocol rules both in the fulfillment of diplomatic relations and in the fulfillment of public activities. But as the protocol rules are not known well enough in Turkey, the necessity mentioned above is not obeyed. This case leads to occurrence of significant defects during the implementation of services provided by public institutions in Turkey and the implementation of diplomatic relations. As a matter of fact; when examining the procedures concerning public work and functions, and diplomatic relations in detail; one can obviously see that numerous problems are encountered which result from not implementing or misimplementing protocol rules. This study aims to prove that more importance must be given to education on protocol rules in Turkey.

Keywords: International Relations, Diplomacy, Protocol, Turkey, Education.

Giriş

Devletler arasında sürdürülen diplomatik münasebetler uluslararası sistem içerisinde yer alan aktörlerin üzerinde anlaşmış oldukları protokol kuralları çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. İfade edilen münasebetlerin protokol kuralları çerçevesinde gerçekleştirilmesi, ikili ilişkilerin seyrine etki edebilecek problemlerin ortaya çıkmasına engel olmaktadır. Bununla birlikte kamusal alanda yapılan iş ve eylemler, bir kısmı yazılı halde bulunan bir kısmı ise öteden beri süregelen geleneklere dayalı olan protokol kurallarına bağlı olarak yürütülmektedir. Söz konusu iş ve eylemlerin protokol kurallarına bağlı olarak yürütülmesi, disiplinin hüküm sürdüğü bir çalışma ortamı oluşturmasının yanı sıra, çalışanların daha rahat, daha huzurlu, daha mutlu ve daha verimli bir şekilde görevlerini ifa etmelerini sağlamaktadır. Dolayısıyla

gerek diplomatik münasebetlerin gerçekleştirilmesinde ve gerekse kamusal faaliyetlerin yerine getirilmesinde protokol kurallarına uygun tutum ve davranışlar sergilemek mutlak bir zorunluluktur.

Ancak Türkiye’de protokol kuralları icap ettiği kadar bilinmemekte ve bu sebepten ötürü dile getirilen zorunluluğa yeterince riayet edilememektedir. Bu çalışma, Türkiye’de protokol kuralları eğitimine daha fazla önem verilmesi gerektiğini göstermeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, Türkiye’de protokol kuralları eğitimine yeterince önem verilip verilmediği sorusuna cevap aranmaktadır. Çalışmanın hipotezi ise şu şekilde formüle edilmiştir: Türkiye’de protokol kuralları eğitimine yeterince önem verilmemektedir. Bu durum Türkiye’nin diğer devletlerle olan diplomatik ilişkilerinin yürütülmesi ve kamusal ve kurumsal faaliyetlerin yerine getirilmesi süreçlerine olumsuz bir biçimde etki etmektedir. Ayrıca bireylerin daha nitelikli hale getirilememesine sebep olmaktadır. Bu olumsuz etkilerin önüne geçilebilmesi için Türkiye’de protokol kuralları eğitimi, en azından üniversite düzeyinde yerleşik hale getirilmelidir.

İfade edilen soruya cevap verebilmek için aşağıdaki yol haritası izlenecektir. Ele alınan konunun tahlil edilmesini kolaylaştırmak adına ilk olarak protokol kavramı üzerinde durulacaktır. Hemen ardından ulusal ve uluslararası alanda meydana gelmiş olan çeşitli protokol kaza ve kusurları örnekler çerçevesinde incelenecektir. Son olarak elde edilen veriler ışığında Türkiye’de protokol eğitiminin yeterli düzeyde olup olmadığı ayrıntılı bir biçimde analiz edilecektir.

Çalışmanın oluşturulmasında tamamen literatür ve gazete taramasından yararlanılmıştır. Bu doğrultuda ele alınan konuya ilişkin çözümlenelerde bulunan birincil kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Ancak bazı hususlarda birincil kaynakların tamamına ulaşmak mümkün olmamıştır.

Bu çalışma Türkiye’de protokol eğitimi ile ilgili yeterli sayıda bilimsel eser olmadığından, literatürdeki boşluğu doldurmaya yönelik özgün bir araştırma olarak tasarlanmıştır.

Protokol Kavramı

Protokol kavramı, ulusal ve uluslararası alanda gerçekleştirilen resmi toplantı, tören, davet, görüşme, yazışma, kabul, ziyafet, ziyaret gibi etkinliklerde uyulması gereken kurallar bütünü olarak tanımlanabilir.¹ İnsanların sosyal ilişkilerinde nezaket ve toplumsal davranış kurallarına uygun tutum ve davranışlar sergilemeleri beklenirken kamu görevlilerinin mevzuat ve teamüllerle belirlenmiş olan protokol usul ve esaslarına riayet etmeleri gerekmektedir.² Nitekim nezaket ve toplumsal davranış kurallarına uygun tavır ve eylemlerde bulunmak kişinin şahsına, protokol usul ve esaslarına riayet etmek ise kişinin sahsı ile birlikte rütbesine ve makamına saygı duyulması sonucunu beraberinde getirmektedir.³

Ulusal ve uluslararası temsil ve saygınlığın temelinde yer alan protokol, kişilerin, kurumların ve devletlerin hak ettikleri ve layık oldukları değeri elde etmelerini ve görevlerini sağlıklı bir şekilde yerine getirebilecekleri işlevsel bir ortama kavuşmalarını amaçlayan kurallar silsilesidir.⁴ Bu açıdan bakıldığında protokol kurallarını bilmemek veya bu kurallara riayet etmemek kişilere, kurumlara ve devletlere çok büyük zararlar verecektir.

Tarihsel süreç incelendiğinde uluslararası politika sahnesinde boy göstermiş olan bütün devletlerin törensel ve biçimsel kaideler çerçevesinde yönetildiği görülmektedir.⁵ Bu durum dikkate alındığında protokol kurallarının temellerinin devlet olarak nitelendirilen örgütsel yapının ortaya çıkışıyla birlikte atılmış olduğu iddia edilebilir. Ancak bahsi geçen kurallar Yunanlıların elçilerin dokunulmazlığı prensibini uygulamaya

¹ Nihat Aytürk, *Protokol ve Sosyal Davranış Kuralları* (İstanbul: Nobel Yayınları, 2017), 4.

² Suna Okur, *Suna Okur İle Zarafet, Görgü ve Protokol* (İstanbul: Öteki Adam Yayınları, 2015), 51.

³ Harun Demirkaya, *Sosyal Davranış ve Protokol* (Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2017), 29.

⁴ Nihat Aytürk, *Protokol Bilgisi* (Ankara: Nobel Yayınları, 2013), 4-6.

⁵ Nihat Aytürk, *Protokol Yönetimi, Kamusal Yaşamda Protokol Kuralları* (Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 2012), 1.

koymaları neticesinde diplomasi alanında kullanılmaya başlanmıştır.⁶ Avrupa’da konferans diplomasının doğuşu ise, protokol kurallarının dile getirilen alanın içerisine kesin bir biçimde girmesine yol açmıştır.

1648 Westphalia ve 1713 Utrecht Konferansları’nda müzakerelerin seyrine etki eden bazı sorunların meydana gelmesi, devletler arasında diplomatik görüşmelerin gerçekleştirilmesi sırasında uygulanacak kuralların belirlenmesi ve bu kuralların eksiksiz bir şekilde uygulanmasına yönelik tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu tartışmalar 1815 Viyana Kongresi sırasında da devam etmiştir⁷. Nihayetinde bu kongrede diplomatların konumları ve uluslararası sistem içerisinde yer alan devletlerin diplomatik görüşmeler esnasında riayet edecekleri kural ve teknikler dizisi üzerinde genel bir fikir birliğine varılmıştır.⁸

1815 Viyana Kongresi’nde üzerinde fikir birliğine varılan hususların 1818 Aix-La-Chapelle Konferansı’nda çok taraflı bir anlaşma ile sonuca bağlanması ve ardından 1961 yılında Viyana’da tertip edilen Diplomatik İlişkiler ve Bağımsızlıklar Hakkında Birleşmiş Milletler Konferansı’nda, sonuca bağlanan anlaşmanın üzerinde küçük değişiklikler yapılarak kesin bir biçimde kabul edilmesi,⁹ protokol kurallarının vazgeçilmez bir diplomasi pratiği haline gelmesine yol açmıştır. İçerisinde bulunduğumuz zaman diliminde devletler ve diplomatlar, uluslararası ilişkileri geliştirmek ve pekiştirmek amacıyla faydalanacakları pozitif ortamı oluşturmak için, hâkim sosyal davranış kurallarını,

⁶ Çetin Topuz, *Protokol Bilgisi* (Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları, 2009), 8.

⁷ Mehmet Gönlübol, *Uluslararası Politika İlkeler-Kavramlar-Kurumlar* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2014), 116.

⁸ Nasih Sarp Ergüven, "Uluslararası Hukukun Tarihsel Boyutlarıyla Diplomasi Kurumsal Gelişim Süreci," *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7, sy. 1 (2016): 133-134.

⁹ Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi* (İstanbul: Der Yayınları, 2014), 444.

geleneklerini ve nezaketi temel alan protokol kurallarını kullanmaktadırlar.¹⁰

Geçmişte İngiltere ve Fransa başta olmak üzere birçok ülkenin protokol konusuna özel bir önem gösterdiği görülmektedir. Bu ülkelerden birisi de hiç kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu'dur. Osmanlı İmparatorluğu'nda protokol usul ve esasları ilk defa Fatih Sultan Mehmet tarafından teşkilat ve teşrifat esasları başlığı adı altında Kanunname-i Âli Osman'da belirlenmiştir¹¹. Daha sonra Kanuni Sultan Süleyman, devlet büyüklerinin unvanları, resmi kıyafetleri, onlara gösterilecek saygı kuralları, padişahın huzuruna kabul ilkeleri, harem içerisindeki hiyerarşik yapı ve törenlerde uyulacak kaideleri teşrifat nizamnamesi olarak nitelendirilen bir protokol tüzüğü çerçevesinde düzenlemiş ve sarayda bir protokol dairesi kurmuştur.¹² Ayrıca yine Kanuni Sultan Süleyman döneminde, İmparatorluğun en önemli yönetim okulu olan Enderun'da teşrifat dersi okutulmaya başlanmıştır.¹³

Osmanlı İmparatorluğu'nun protokol hususuna atfettiği önem Avrupalı ülkelerinde dikkatini çekmiştir. Hatta 16. yüzyılda İngiliz ve Fransız Kralları, Osmanlı İmparatorluğu'nun protokol kurallarını öğrenmeleri için kendi protokol görevlilerini İstanbul'a göndermişlerdir.¹⁴ O dönemde İstanbul'a gönderilen görevliler uzun bir süre sarayda kalmışlar ve öğrendikleri protokol kurallarını ülkelerine götürmüşlerdir¹⁵. Bununla birlikte söz konusu ülkeler İstanbul'da sürekli diplomatik temsilcilikler

¹⁰ Yasemin Tecimer, *Kamusal Alanda Protokol Kuralları* (İstanbul: Karakutu Yayınları, 2013), 12.

¹¹ Dündar Alikılıç, *Osmanlıda Devlet Protokolü ve Törenler, İmparatorluk Seremonisi* (İstanbul: Tarih Düşünce Kitapları, 2004), 26.

¹² Ayhan Şahin, *Kamu İdarelerinde Protokol Kuralları* (İstanbul: YeniYüzyıl Yayınları, 2014), 17-18.

¹³ Aytürk, *Kamusal Yaşamda Protokol Kuralları*, 2.

¹⁴ Aytürk, *Kamusal Yaşamda Protokol Kuralları*, 2.

¹⁵ Aytürk, *Kamusal Yaşamda Protokol Kuralları*, 2.

oluşturmak suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet yönetimini ve protokolünü yakından görmeye çalışmışlardır.¹⁶

Cumhuriyet döneminde de protokol konusuna özel bir önem verilmiştir.¹⁷ Öyle ki ülke sınırları içerisinde uygulanacak protokol kuralları Mustafa Kemal Atatürk tarafından imzalanan Bakanlar Kurulu kararının ardından yürürlüğe konulan "Elçilerin Reisicumhur Hazretleri Tarafından Sureti Kabulleri ve Sair Teşrifat Usulleri Hakkında Talimname" isimli yönetmelik ile düzenlenmiştir.¹⁸ Bu yönetmeliğin yanı sıra Dış İşleri Bakanlığı bünyesinde bir Protokol Genel Müdürlüğü kurulmuştur.¹⁹ Günümüzde Türkiye’de protokol işleri, dile getirilen genel müdürlük tarafından uluslararası sözleşmeler, yasalar, tüzükler, yönetmelikler, yönergeler, genelgeler ve teamüller doğrultusunda yürütülmektedir.²⁰

Ulusal ve Uluslararası Alanda Yaşanan Protokol Kaza ve Kusurları

Kamu idarelerinde çalışanlar ve diplomatik misyonlar, gerek resmi gerekse gayri resmi iş ve eylemlerinde, hem kendilerini hem de bağlı buldukları kurumu temsil etmektedirler. Dolayısıyla nerede olurlarsa olsunlar, onların yapacakları hata ve kusurlar kendilerinin yanı sıra temsil ettikleri kurumun ya da devletin itibar ve saygınlığının zarar görmesine ve ciddi sorunlarla yüzleşmek zorunda kalmasına neden olacaktır. Bu sebepten ötürü söz konusu

¹⁶ Aytürk, *Kamusal Yaşamda Protokol Kuralları*, 3.

¹⁷ Esasen Cumhuriyet döneminde devlet protokolüne, Osmanlı İmparatorluğu dönemine nazaran bir hayli sadelik hâkim olmuştur. Hatta eski saray usulleri tamamen terk edilmiştir. Bkz., *Kemal Girgin, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşrifat ve Protokol)* (İstanbul: Okumuş Adam Yayınları, 2005), 279.

¹⁸ Aytürk, *Kamusal Yaşamda Protokol Kuralları*, 5.

¹⁹ Kemal Girgin, "Cumhuriyet Döneminde Dış İşleri Örgütünün Gelişmesi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç* içinde, ed. İsmail Soysal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 710.

²⁰ Aytürk, *Protokol Bilgisi*, 8-11.

kişilerin protokol kurallarını çok iyi bilmeleri ve bu kurallara eksiksiz bir şekilde riayet etmeleri gerekmektedir.

Yakın tarih, protokol kurallarının uygulanmamasından ya da yanlış uygulanmasından kaynaklanan skandallarla doludur. 2008 yılında,²¹ doğum yeri olan Edirne'ye bağlı Domurcalı köyünü ziyarete giden dönemin Maliye Bakanı Kemal Unakıtan, partisinin il teşkilatının iftar yemeği davetini kabul etmiştir. İftar vakti geldiğinde Bakan Unakıtan, eşi Ahsen Unakıtan, Edirne Valisi Mustafa Büyük ve Edirne Belediye Başkanı Hamdi Sedefçi ile birlikte davetin düzenlendiği salona gelmiştir. Salona giriş yaptıklarında Sedefçi protokol masasında kendisine yer verilmediğini görmüştür. Görevlilere nerde oturacağını sorduğunda, Sedefçiye protokolün dışında bir yer gösterilmiştir. Bunun üzerine Sedefçi sinirlenerek salonu terk etmiştir.

2013 yılında,²² Sinop'ta düzenlenen Kentsel Dönüşüm Bilgilendirme Toplantısı'nda, Çevre Şehircilik İl Müdür Vekili Oğuzhan Kurt, açılış konuşmasının sonunda katılımcılara teşekkür ederken yanlışlıkla "sayın valim, sayın belediye başkanım ve sayın garnizon komutanım" şeklinde bir hitapta bulunmuştur. Garnizon komutanlığının protokol kurallarına aykırı bir şekilde belediye başkanlığından sonra telaffuz edilmesinden rahatsız olan Albay Osman Coşkun, hemen yerinden kalkarak toplantı salonundan ayrılmıştır.

2015 yılında,²³ Kars'ta Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'in katılımıyla gerçekleştirilen Haydar Aliyev Teknik Lisesi'nin açılış töreninde, İstiklal Marşının ardından Azerbaycan Milli Marşının okunmamıştır. Bu hatanın farkına varan Cumhurbaşkanı Erdoğan

²¹ "İftar Yemeğinde Protokol Krizi," Radikal, 04.09.2008.

<http://www.radikal.com.tr/politika/iftar-yemeginde-protokol-krizi-897045/> (15.01.2018).

²² "Sinop'ta Protokol Krizi," Hürriyet, 19.09.2013.

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/sinopta-protokol-krizi-24744498> (15.01.2018).

²³ "Erdoğan'ı Kızdıran Protokol Hatası," Milliyet, 18.03.2015.

<http://www.milliyet.com.tr/erdogan-turkiye-nin-kurt-sorunu-siyaset-2029702/> (15.01.2018).

kürsüye çıktığında, öncelikle bir protokol hatasını düzeltelim, diyerek Azerbaycan Milli Marşını okutmuş ve böylece büyük bir krizin meydana gelmesini engellemiştir.

2017 yılında,²⁴ Ankara’da Orduspor maçını seyretmek için çocukları ve arkadaşları ile stada giden Milletvekili Metin Gündoğdu, protokol tribününe oturmak istemiştir. Gençlik Spor Müdürlüğü’ne bağlı protokol görevlisi Gündoğdu’yu, on sekiz yaşından küçük çocukların protokol tribününe girmesinin yasak olduğu konusunda hemen uyarmıştır. Gündoğdu’nun bu uyarıyı dikkate almaması protokol görevlisi ile aralarında büyük bir tartışmanın patlak vermesine neden olmuştur. Nihayetinde Gündoğdu kendisine hakim olamamış ve protokol görevlisini darp etmiştir.

2010 yılında,²⁵ Tel Aviv’de İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı Danny Ayalon, Türkiye’nin İsrail Büyükelçisi Oğuz Çelikkol’u makamına davet etmiştir. Bir süre kapıda beklettikten sonra Çelikkol’u makamına kabul etmiş ancak elini sıkmayarak onu kendi koltuğundan daha alçak seviyede olan bir koltuğa oturtmuştur. Kasıtlı olarak yapılan bu protokol kusurları bir anda Türkiye-İsrail ilişkilerinin gerilmesine neden olmuştur. Türkiye kırk sekiz saat içerisinde İsrail devletinden, Ayalon’un yaptığı nezaketsizliklerden ötürü özür dilmesini talep etmiş ve bu talep yerine getirilmeyince Çelikkol’u İstanbul’a çağırmıştır.

2013 yılında,²⁶ St. Petersburg’da düzenlenen G-20 liderler zirvesinde, hangi ülke liderinin nerede oturacağını ev sahibi ülkenin alfabesine göre belirlenecek olmasına rağmen, Rus protokol görevlileri, Kiril alfabesi yerine Latin alfabesini kullanmayı tercih etmişlerdir. Amerika Birleşik Devletleri ile Rusya

²⁴ "Milletvekili'nden Stattaki Protokol Görevlisine Dayak," Hürriyet, 29.11.2017. <http://www.hurriyet.com.tr/milletvekilinden-stattaki-protokol-gorevlisine-40661771> (15.01.2018).

²⁵ "İsrail'den Türkiye'ye Alçak Koltuk Ayıbı," Sabah, 13.01.2010. https://www.sabah.com.tr/gundem/2010/01/13/israilden_turkiyeye_alcak_koltuk_ayibi (15.01.2018).

²⁶ "Obama'yı Uzaklaştırmak İçin Alfabe Değiştirildi," Milliyet, 06.09.2013. <http://www.milliyet.com.tr/obama-yi-uzaklastirmak-icin-alfabe/dunya/detay/1759671/default.htm> (15.01.2018).

Federasyonu arasında yaşanmakta olan gerginlikten ötürü Barack Obama ile Rusya Viladimir Putin'in birbirlerine yakın oturmamaları için bilinçli bir şekilde yapılan bu protokol ihlali, Amerika birleşik Devletleri-Rusya Federasyonu ilişkilerine yönelik çok ciddi tartışmaları beraberinde getirmiştir.

2015 yılında,²⁷ Amerika Birleşik Devletleri Temsilciler Meclisi Sözcüsü olan John Bohner, Amerikan Başka'nı Barack Obama ve Dış İşleri Bakan'ı John Kerry'ye bilgi vermeden İsrail Başbakanı Benyamin Netenyahu'yu Amerikan Kongresi'nde konuşma yapmaya davet etmiştir. Netenyahu da bu daveti tereddüt etmeksizin hemen kabul etmiştir. Bohner, davet sonrasında yetkili makamları bilgilendirdiğinde ise, kendisine, herhangi bir ülkenin liderini ancak Amerika Birleşik Devletleri liderinin davet edebileceği, bu ilkeyi göz önünde bulundurmadan yapılan tüm girişimlerin diplomatik protokol kurallarını hiçe saymak olduğu söylenmiştir. Ayrıca Kerry, bir basın toplantısında, İsrail Başbakanı'nın Amerikan kongresinde konuşma yapmasını her zaman memnuniyetle karşılayacaklarını, fakat bunu Temsilciler Meclisi Başkanı Bohner'den öğrenmenin olağan protokol kurallarına aykırı bir durum olduğunu ifade ederek İsrail'e tepki göstermiştir.

2016 yılında,²⁸ Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekleştirilen Nükleer Güvenlik Zirvesine katılmak için Washington'a giden Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve beraberindeki heyeti hiç bir Amerikalı yetkili karşılamamıştır. Bu durum Türk yetkililerce çok büyük bir protokol kusuru olarak nitelendirilmiştir. Yaşanılan bu olay, Zirvenin hemen ardından Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri arasında gerçekleştirilen ikili görüşmeleri olumsuz bir şekilde etkilemiştir.

²⁷ "ABD ile İsrail Arasından Protokol Krizi," Cumhuriyet, 22.01.2015.
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/192901/ABD_ile_israil_arasinda_protokol_krizi.html (15.01.2018).

²⁸ "Erdoğan'a ABD'de Karşılama Rezaleti," Yeniçağ, 30.03.2016.
<http://www.yenicaggazetesi.com.tr/erdogana-abdde-karsilama-rezaleti-134351h.htm> (20.01.2018).

Yine 2016 yılında,²⁹Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Barack Obama'nın, G-20 Liderler Zirvesine katılmak gittiği Çin'de kırmızı halıyla karşılanmaması ve uçağın gövdesinden açılan küçük merdivenden yere inmek zorunda bırakılması, Amerikan heyetini oldukça rahatsız etmiştir. Hatta Amerikalı bir yetkili Çinli meslektaşlarına, kendilerine protokol kurallarına aykırı bir şekilde davranıldığını ve bunun kabul edilebilir bir durum olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine her iki tarafın yetkilileri arasında büyük bir tartışma meydana gelmiştir. Zirvenin ardından yaptığı açıklamada Obama, yaşananların Çin Halk Cumhuriyeti-Amerika Birleşik Devletleri ilişkilerini gölgeleyecek boyutta bir olay olmadığını söylese de, her iki ülkenin uluslararası politik imajı dikkate değer bir düzeyde zedelenmiştir.

2017 yılında,³⁰ Kanada Genel Valisi David Johnston, düzenlenen bir etkinlik sırasında, merdivenlerden inerken Kraliçe 2. Elizabeth'i kolundan tutmuştur. Kraliçe 2. Elizabeth'in koluna dokunulması İngiliz protokol kurallarına göre yasak olduğu için Johnston'un bu hareketi İngiltere'de çok büyük bir yankı uyandırmıştır. Bu durum üzerine Johnston bir basın açıklaması yaparak, düşmesinden endişe ettiği için kraliçenin kolunu tuttuğu söylemiştir. Ancak bu açıklama Johnston'un yaptığı protokol hatasını telafi etmeye yetmemiştir.

Türkiye'de Protokol Eğitiminin Yetersizliği

Kamusal iş ve işlemler ile diplomatik ilişkilerin yürütülmesinde kullanılan şekli ve biçimsel kaideler dizisi olarak tanımlanabilecek protokol kurallarının bilinmesi ve uygulanması, işlerin kalitesinin artmasına, yöneticilerin ve çalışanların kendilerine olan güvenlerinin, verimliliklerinin, tatmin düzeylerinin ve aidiyet hislerinin çoğalmasına, iş disiplini ve

²⁹ "Obama'dan Havaalanı Krizi Açıklaması," Yeniakit, 05.09.2016.
<http://www.yeniakit.com.tr/haber/obamadan-havaalani-krizi-aciklamasi-208897.html> (20.01.2018).

³⁰"Kraliçe'ye 'Dokundu', İngiltere Karıştı," Habertürk, 22.07.2017.
<http://www.haberturk.com/haber/haber/1572339-kralice-ye-dokundu-ingiltere-karisti> (20.01.2018).

ahenginin tesis edilmesine, işlerin yapılması esnasında meydana gelebilecek yanlış anlaşılmaların önüne geçilmesine, yönetenler ve yönetilenler arasındaki münasebetlerin yasal bir zemine oturmasına, ikili ilişkilerde başarılı olunmasına, kurumsal niteliğin ve dinamizmin yükselmesine, devlet geleneklerinin devam ettirilmesine, kişisel, kurumsal ve milli saygınlığın korunmasına ve devletler arasındaki diplomatik münasebetlerin gelişmesine ve pekişmesine katkı sağlayacaktır.

Bu pozitif yansımalar kamu idarelerinde çalışanların ve diplomatik misyonların protokol kurallarını etkili bir biçimde tatbik etmelerini gerekli kılmaktadır. Ancak Türkiye'de protokol kuralları eğitime gereken önemin verilmemesinden ötürü söz konusu kurallar yeterince bilinmemekte ve dolayısıyla etkili bir biçimde uygulanamamaktadır.

Her ne kadar Türkiye'de, Dış İşleri Bakanlığı Genel Müdürlüğü protokol kurallarının öğretilmesi ve tatbik edilmesine yönelik çalışmalar yapıyor olsa da,³¹ bu çalışmalar yeterli olmamaktadır. Nitekim ifade edilen kurumun ilgili çalışmalarından faydalanamayanlar, ihtiyaç duymaları ve gerekli olanaklara sahip olmaları halinde özel eğitim kurumlarının düzenlemiş oldukları kurs ve seminerlere katılarak protokol kuralları hakkında bilgi edinmeye çalışmaktadırlar. İmkanları el vermeyenler ise bahsi geçen kurs ve seminerlerden mahrum kalmaktadır.

Ayrıca dile getirilen kurs ve seminerlerin genellikle kısa süreli olması verimliliğinin epeyce düşmesine neden olmaktadır. Bunlara ek olarak sözü edilen kurs ve seminerler taşra olarak adlandırılan yerlerde tertip edilemediği için kifayetsiz kalmaktadır. Bu durum kamu kurum ve kuruluşlarının ve diplomatik misyonların görev ve faaliyetlerine doğrudan doğruya olumsuz bir şekilde etki etmektedir.

Dolayısıyla devletin protokol kurallarının öğretilmesi konusunda daha etkili bir rol oynaması, bir başka ifadeyle protokol kurallarının öğretilmesi için ihtiyaç duyulan adımları atması

³¹Tecimer, *Kamusal Alanda Protokol Kuralları*, 10.

gerekmektedir. Zira devletin, özellikle kamu çalışanları ve diplomatik misyonlar açısından çok büyük bir öneme sahip olan protokol kurallarının öğretilmesi hususuna gereken hassasiyeti göstermemesi, bu konuda çok önemli aksaklıkların meydana gelmesine neden olmaktadır.

Kamu idareleri devlete ait iktidar ve yetkileri kullanarak toplumun her türlü gündelik ve ortak gereksinimlerini, bütünü yararını gözetmek kaydıyla karşılamak zorunda olan yapılardır. Bu yapıların vatandaşların ihtiyaç duydukları hizmetleri, yerinde ve zamanında üreterek sağlıklı bir biçimde sunması, toplumsal huzur ve refahın tesis edilerek devam ettirilmesi açısından son derece önemlidir.

Kamusal hizmetlerin belirtilen şekilde imal edilerek vatandaşlara arz edilmesinde rol oynayan unsurlardan biri de hiç kuşkusuz protokol kurallarıdır. Öyle ki protokol kuralları kamu çalışanlarının devletin düşünce ve davranış tarzına uygun tavır ve eylemlerde bulunmasını sağlayarak hizmetlerin üretim ve sunum kalitesini arttırmaktadır.

Türkiye, kamusal hizmetlerin yerine getirilmesi konusunda önemli bir mesafe kat etmiş olan fonksiyonel bir ülkedir. Zira kamu kurum ve kuruluşları, vatandaşların çok büyük bir kısmına, ihtiyaç duydukları hizmetleri yerinde ve zamanında üreterek başarılı bir şekilde ulaştırabilmektedir. Fakat çalışanların protokol kurallarını göz ardı ederek birbirlerine ve özellikle hizmetlerden yararlanmaya çalışan insanlara yönelik tutum ve davranışları kamu idarelerinin etkinliğini önemli ölçüde düşürmektedir. Bu düşüş, vatandaşların devlete olan güven ve saygılarının zayıflamasına neden olmaktadır.

Uluslararası politikanın en önemli aktörleri konumunda bulunan devletler³² arasında gerçekleştirilen diplomatik münasebetlerin tamamı, belirli niteliklere sahip olan temsilcileri tarafından protokol kurallarına uygun bir biçimde

³² Joshua S. Goldstein ve Jon C. Pevehouse, *Uluslararası İlişkiler*, çev. Haluk Özdemir (Ankara: BB101 Yayınları, 2015), 49.

yürütülmektedir³³. Dolayısıyla devletler, diğer devletlerle iletişime geçerken bu kurallara uygun tutum ve davranışlar sergilenmek zorundadırlar. Devletlerin bu zorunluluğa riayet etmemeleri, onların dış politik prestijlerini kaybetmelerine ve uluslararası kamuoyu nezdinde ki imajlarının zedelenmesine neden olmaktadır.

Ayrıca ikili görüşmelerde veya üst düzey katılımın sağlandığı çeşitli uluslararası etkinliklerde devletler, diğer devlet ya da devletlere siyasi mesajlar vermek amacıyla kasıtlı olarak protokol kurallarına aykırı tutum ve davranışlarda bulunabilmektedirler. Zamanlaması iyi ayarlandığında ve kullanılan yol ve yöntemler doğru seçildiğinde olumlu sonuçlar verebilen bu strateji, tatbik edilmesi esnasında hata yapılması durumunda çok ciddi uluslararası krizlerin meydana gelmesine yol açabilmektedir.

Türkiye, uluslararası sistem içerisinde saygı duyulan bir ülke konumunda bulunmaktadır. Türkiye'nin bu konumunun temelinde tarihinin, kültürünün kimliğinin, kapasitesinin, eylem potansiyelinin ve diğer aktörleri etkileme yeteneğinin yanı sıra, öteki devletlerle olan diplomatik ilişkilerini protokol kurallarına uygun bir şekilde sürdürme konusunda gösterdiği kararlılık yer almaktadır.

Protokol kurallarının tatbik edilmesi konusundaki kararlılığına rağmen Türkiye adına faaliyette bulunan diplomatik misyonlar, yanlışlıkla bu kurallarla örtüşmeyen tavır ve eylemlerde bulunabilmektedirler. Veya diğer devletlere diplomatik bir mesaj vermek amacıyla bilinçli olarak bu kurallara aykırı tutum ve davranışlar sergilerken hatalar yapabilmektedirler.

Bu tür olumsuzluklarla karşılaşmamak için, Türkiye'nin kendisini uluslararası alanda temsil edebilecek bir noktaya ulaşma şansına sahip olan uluslararası ilişkiler bölümlerinde eğitim görenler başta olmak üzere, devlet örgütlenmesi içerisinde yer alabilecek tüm üniversite öğrencilerini protokol kuralları bilgi ve becerisi ile donatması gerekmektedir. Bunun için protokol

³³ Şahin, *Kamu İdarelerinde Protokol Kuralları*, 9.

kuralları eğitimini üniversite düzeyinde yerleşik hale getirmesi icap etmektedir.

Protokol kuralları eğitiminin üniversite düzeyinde yerleşik hale getirilmesi söz konusu olumsuzlukları engellemesinin yanı sıra, öğrencilerin başarı, mutluluk ve bilinç düzeylerini arttırmalarına, birbirleriyle ve eğitim-öğretim sürecine katılan diğer bireylerle olan iletişimlerinin güçlendirmelerine, görgü, nezaket, zarafet, saygı, hoşgörü gibi prensipleri içselleştirmelerine, güçlü bir gelecek vizyonu kazanmalarına, içinde yaşadıkları toplumun geleneklerine, milli ve ahlaki değerlerine bağlı kalmalarına yol açarak ilkeli ve erdemli bireylerin yetiştirilmesini sağlayacaktır.

Ayrıca ölçülü, hoşgörülü, olgun, terbiyeli, düzenli, deneyimli, güvenli, saygılı, barışçı, estetik, çağdaş ve medeni bireyler yetişmesine, insanlar arası ilişkilerin gelişerek sağlam bir zemine oturmasına, kişisel yaşamın kolaylaşmasına ve³⁴ bireylerin toplumla olan münasebetlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesine yardımcı olacaktır.

Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye’de protokol kuralları eğitime olduğundan daha fazla önem verilmesi gerektiği ortaya konulmuştur. Zira devletler arasında sürdürülen diplomatik ilişkiler ve kamu kurum ve kuruluşlarının gerçekleştirdiği iş ve eylemler, bir kısmı yazılı halde bulunan bir kısmı teamüllere dayalı olan protokol kurallarına bağlı olarak yürütülmektedir. Söz konusu ilişkiler ile bahsi geçen iş ve eylemlerin protokol kurallarına bağlı olarak yürütülmesi, devletlerarası ilişkilerin seyrine etki edebilecek ve kamu idarelerinin verimliliğini düşürebilecek problemlerin ortaya çıkmasına önemli ölçüde engel olmaktadır.

³⁴ Nitekim sosyal davranış kuralları ile protokol kuralları birbirleriyle içe geçmiştir ve kolektif bir biçimde uygulanmaktadır. Bkz. Alptekin Ünlütürk, *Sosyal Davranış Kuralları ve Protokol* (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2012), 11.

Bu açıdan bakıldığında diplomatik münasebetlerin gerçekleştirilmesinde ve kamusal faaliyetlerin yerine getirilmesinde protokol kurallarına uygun tutum ve davranışlar sergilemek, diplomatik misyonlar ve diğer kamu çalışanları açısından mutlak bir zorunluluktur. Ancak Türkiye'de protokol kurallarının yeterince bilinmemesinden ötürü bu zorunluluğa gerektiği gibi riayet edilememektedir.³⁵

Bu durum, Türkiye'nin diğer devletlerle olan diplomatik ilişkilerinin yürütülmesi ve ülke sınırları içerisindeki kamusal faaliyetlerin yerine getirilmesi süreçlerini olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Bu olumsuz etkinin ortadan kaldırılabilmesi için, Türkiye'nin en azından uluslararası ilişkiler bölümlerinde eğitim görenler başta olmak üzere kamu idarelerinde görev alabilecek tüm üniversite öğrencilerini, protokol kuralları bilgi ve becerisi ile donatması gerekmektedir. Bunun için ise protokol kuralları eğitimini üniversite düzeyinde yerleşik hale getirmesi icap etmektedir. Bu da ancak müfredatlara protokol kuralları eğitimine yönelik derslerin eklenmesiyle mümkün olacaktır.

Böylesine bir adımın atılabilmesi için ise protokol kuralları konusunda uzmanlaşmış eğitimcilere ihtiyaç vardır. Ancak Türkiye'de ifade edilen kurallar hususunda gerekli donanımına sahip olan eğitimci sayısı yeterli değildir. Bu sorunun üstesinden gelebilmek için, devlet eliyle protokol kuralları hakkında bilgi sahibi olan eğitimci sayısı olabildiğince arttırılmalıdır.

Bu çerçevede, Türkiye'de protokol kuralları eğitiminin üniversite düzeyinde yerleşik hale getirilmesi, kamu görevlilerinin ve diplomatik misyonların etkinliğini arttıracaktır. Ayrıca başarılı,

³⁵ Burada değinilmesi gereken çok önemli bir nokta bulunmaktadır. Türkiye'de, protokol kurallarının tatbik edilmesi konusuna en fazla hassasiyet gösteren kurum Dış İşleri Bakanlığı'dır. Nitekim Dış İşleri Bakanlığı, kendi bünyesinde görev yapacak olan personellerin tamamını protokol kuralları hususunda özel bir eğitime tabi tutmaktadır. Ancak ilgili bakanlığa bağlı olarak çalışacak bireylerin üniversite öğrenimleri döneminde protokol kuralları ile tanışmaları, bu eğitimlerin etkinliğinin dikkate değer bir düzeyde artmasına sebep olacaktır. Bu durum, kendi personeline protokol eğitimi veren diğer kamu kurum ve kuruluşları açısından da geçerli olacaktır.

mutlu, bilinçli, iletişimi güçlü, hoş görgülü, saygılı, nazik, prensipli, vizyon sahibi, ahlaklı, milli değerlerine bağlı, ölçülü, olgun, terbiyeli, düzenli, deneyimli, güvenli, barışçı, estetik, çağdaş ve medeni bireyler yetiştirilmesine ve böylece kamu kurum ve kuruluşları ile toplumun daha hızlı ve daha sağlıklı bir şekilde gelişmesine yardımcı olacaktır. Tüm bu faydaları da göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye’de protokol kuralları eğitimine olduğundan daha fazla önem verilmesi bir zaruriyettir.

Kaynakça

Alikılıç, Dünder. *Osmanlıda Devlet Protokolü ve Törenler, İmparatorluk Seramonisi*. İstanbul: Tarih Düşünce Kitapları, 2004.

Aytürk, Nihat. *Protokol Bilgisi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2013.

Aytürk, Nihat. *Protokol ve Sosyal Davranış Kuralları*. İstanbul: Nobel Yayınları, 2017.

Aytürk, Nihat. *Protokol Yönetimi, Kamusal Yaşamda Protokol Kuralları*. Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 2012.

"ABD ile İsrail Arasından Protokol Krizi." Cumhuriyet. 22.01.2015. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/192901/ABD_ile_israil_arasinda_protokol_krizi.html (15.01.2018).

Demirkaya, Harun. *Sosyal Davranış ve Protokol*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2017.

"Erdoğan'ı Kızdıran Protokol Hatası." Milliyet. 18.03.2015. <http://www.milliyet.com.tr/erdogan-turkiye-nin-kurt-sorunu-siyaset-2029702/> (15.01.2018).

"Erdoğan'a ABD'de Karşılama Rezaleti." Yeniçağ. 30.03.2016. <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/erdogana-abdde-karsilama-rezaleti-134351h.htm> (20.01.2018).

Ergüven, Nasih Sarp. "Uluslararası Hukukun Tarihsel Boyutlarıyla Diplomasinin Kurumsal Gelişim Süreci." *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7, sy.1 (2016): 133-134.

Girgin, Kemal. "Cumhuriyet Döneminde Dış İşleri Örgütünün Gelişmesi." *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç* içinde, editör İsmail Soysal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Girgin, Kemal. *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Tefrişat ve Protokol)*. İstanbul: Okumuş Adam Yayınları, 2005.

Goldstein Joshua S., ve Jon C. Pevehouse. *Uluslararası İlişkiler. Çeviren Haluk Özdemir*. Ankara: BB101 Yayınları, 2015.

Gönlübol, Mehmet. *Uluslararası Politika İlkeler-Kavramlar-Kurumlar*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2014.

“İftar Yemeğinde Protokol Krizi.” Radikal. 04.09.2008. <http://www.radikal.com.tr/politika/iftar-yemeginde-protokol-krizi-897045/> (15.01.2018).

“İsrail'den Türkiye'ye Alçak Koltuk Ayıbı.” Sabah. 13.01.2010. https://www.sabah.com.tr/gundem/2010/01/13/israilden_turkiye_ye_alcak_koltuk_ayibi (15.01.2018).

“Kraliçe'ye 'Dokundu', İngiltere Karıştı.” Habertürk. 22.07.2017.

<http://www.haberturk.com/haber/haber/1572339-kralice-ye-dokundu-ingiltere-karisti> (20.01.2018).

“Milletvekili'nden Stattaki Protokol Görevlisine Dayak.” Hürriyet. 29.11.2017. <http://www.hurriyet.com.tr/milletvekilinden-stattaki-protokol-gorevlisine-40661771> (15.01.2018).

Okur, Suna. *Suna Okur İle Zarafet, Görgü ve Protokol*. İstanbul: Öteki Adam Yayınları, 2015.

“Obama'yı Uzaklaştırmak İçin Alfabe Değiştirildi.” Milliyet. 06.09.2013. <http://www.milliyet.com.tr/obama-yi-uzaklastirmak-icin-alfabe/dunya/detay/1759671/default.htm> (15.01.2018).

“Obama'dan Havaalanı Krizi Açıklaması.” Yeniakit. 05.09.2016. <http://www.yeniakit.com.tr/haber/obamadan-havaalani-krizi-aciklamasi-208897.html> (20.01.2018).

“Sinop'ta Protokol Krizi.” Hürriyet. 19.09.2013.

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/sinopta-protokol-krizi-24744498>
(15.01.2018).

Sönmezoğlu, Faruk. *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*. İstanbul: Der Yayınları, 2014.

Şahin, Ayhan. *Kamu İdarelerinde Protokol Kuralları*. İstanbul: Yenyüzyıl Yayınları, 2014.

Tecimer, Yasemin. *Kamusal Alanda Protokol Kuralları*. İstanbul: Karakutu Yayınları, 2013.

Topuz, Çetin. *Protokol Bilgisi*. Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları, 2009.

Ünlütürk, Alptekin. *Sosyal Davranış Kuralları ve Protokol*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2012.

ON THE HISTORIOGRAPHY OF THE RISE AND DEMISE OF THE THIRD WORLDISM

Özgür BALKILIÇ*

Öz

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya Üçüncü Dünya halklarının uyanışına doğdu. Yüzyıllar boyunca “gelişmiş” Batı ülkelerinin hâkimiyetinde yaşamış halklar savaş sonrası silahsızlanma, barış, ekonomik adalet, gibi söylemlerle bezenmiş bir Üçüncü Dünya projesine yoğun ilgi gösterdiler. Bu makale Üçüncü Dünya projesinin tarih yazımını incelemektedir. Bu anlamda çalışma mevcut tarih yazımına toplumsal hareketler düzeyi, devletler düzeyi ve uluslararası düzey olmak üzere, üç düzeyde odaklanacaktır. Söz konusu üç düzeyde makale ilk olarak halkların dünyanın farklı coğrafyalarında verdiği mücadeleleri konu alacaktır. İkinci olarak, milliyetçi hükümetlerin anti-emperyalist mücadelelerini konu alan eserlere odaklanılacaktır. Son olarak ise, uluslararası düzeyde anti-emperyalist ve anti-kolonyalist mücadele veren Bağlantısızlar Hareketi masaya yatırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Üçüncü Dünya, Anti-Emperyalizm, Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri, Bağlantısızlar Hareketi.

Üçüncü Dünyacılığın Yükselişi ve Düşüşü Üzerine Bir Tarih Yazımı

Abstract

After 1945, Western countries witnessed the awakening of the Third World. People of underdeveloped countries, who had been subjected to domination by developed Western countries, showed an interest towards a project of the Third World; the underlying motto of which was shaped by disarmament, peace, and social and economic justice. This project aimed to embody a radical break from the economic, political, social, and cultural paths which were devised in the West and then imposed on the rest of the world. This paper will analyze the historiography of this project. In this context, this paper will approach such literature from the lenses of social movements that emerged in the Third World, of nation states and of international relations. Through social movements, it will firstly focus on the people's struggles in the different regions of the so-called Third World. Secondly, the paper will analyze academic works whose main subject is the anti-imperialist struggles of different nationalist governments. And lastly, it will criticise scholarly works on the Non-Alignment Movement, which

* Dr. Öğr. Üyesi, Abdullah Gül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, balk9720@mylaurier.ca

pursued an anti-imperialist and anti-colonialist political agenda at the international level.

Keywords: The Third World, Anti-Imperialism, The National Liberation Struggles, The Non-Alignment Movement.

Introduction

After 1945, Western countries witnessed the awakening of the Third World. A considerable number of people including peasants, workers, the urban poor as well as intellectuals and politicians struggled against colonialism and imperialism in an attempt to put an end to the economic, political, social, and cultural dependencies of their own countries. Although it is true that the especially anti-imperialist struggle is also an intrinsic feature of Soviet socialism, this paper will not analyze all kind of anti-imperialist and anti-colonialist struggles all over the world. Rather, it will analyze the historiography of the struggles waged against colonialism and imperialism in the Third World. The main thesis of this paper is that the historiography of the Third World analyzes these struggles at three levels; as social movements, states, and as international politics.

Focusing on the first level of analysis, it is evident that social movements aimed to overthrow colonial - or native - governments that were seen as an extension of imperialism. Where successful, they attempted to build a socialist platform into their national ideologies to combat capitalist classes and imperialist forces. At the second level of analysis, it is apparent that some state and government leaders argued for breaking their countries' economic dependence and political relations with the Western world. Their main aim was to develop their countries as a whole, rather than transforming only their social structures. At the third level of analysis, one can see that Third World countries acted together to construct an equal and multilateral international economic and political system. In doing so, they created a Non-Alignment Movement and drafted a Third-Worldist ideology.

Among the historiography on the struggles waged in the Third World, Gerard Chaliand's *Revolution in the Third World*¹ and John Foran's *Taking Power: On the Origins of Third World Revolutions*² present a general picture of revolutionary movements in the Third World. Then came Jeffrey Paige's article "The Social Origins of Dictatorship, Democracy and Socialist Revolution in Central America"³ and Jose A. Moreno's article "Class, Dependency and Revolution in the Caribbean: Preliminary Considerations for a Comparative Study of Aborted and Successful Revolutions"⁴, (both were published in *Revolutions in the Third World* edited by Quee-Young Kim). They look at the revolutions and revolutionary processes in Latin America at the social movement level. In the same vein, William LeoGrande in his article "Central America"⁵ and Henry Dietz in his work "Revolutionary Organization in the Countryside: Peru"⁶ (both edited by Barry M. Schutz and Robert O. Slater in the collection *Revolution & Political Change in the Third World*), analyze the revolutionary struggles waged in Latin America. In addition to these, Richard Gott's *Cuba: A New History*⁷, Sergio Bitar's *Chile: Experiment in Democracy*⁸, John P. Entelis's

¹ Gerard Chaliand, *Revolution in the Third World* (London: Penguin Books, 1989).

² John Foran, *Taking Power: On the Origins of Third World Revolutions* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

³ Jeffrey Paige, "The Social Origins of Dictatorship, Democracy and Socialist Revolution in Central America," in *Revolutions in the Third World*, ed. Quee-Young Kim (Leiden: E. J. Brill, 1991).

⁴ Jose A. Moreno, "Class, Dependency and Revolution in the Caribbean: Preliminary Considerations for a Comparative Study of Aborted and Successful Revolutions," in *Revolutions in the Third World*, ed. Quee-Young Kim (Leiden: E. J. Brill, 1991).

⁵ William LeoGrande "Central America," in *Revolution and the Political Change in the Third World*, eds. Barry M. Schutz and Robert O. Slater (Boulder: L. Rienner Publishers, 1990).

⁶ Henry Dietz, "Revolutionary Organization in the Countryside: Peru," in *Revolution and the Political Change in the Third World*, eds. Barry M. Schutz and Robert O. Slater (Boulder: L. Rienner Publishers, 1990).

⁷ Richard Gott, *Cuba: A New History* (London: Yale University Press, 2004).

⁸ Sergio Bitar, *Chile: Experiment in Democracy* (Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues, 1986).

*Algeria: The Revolution Institutionalized*⁹, and William J. Duiker's *Vietnam: Revolution in Transition*¹⁰ explain the policies and strategies of revolutionary movements during the fight against imperialism and colonialism.

For the fight against imperialism at the state level, several articles analyze the political actors who shaped the anti-imperialist struggles during the Mosaddeq government in Iran, notably *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*¹¹ (edited by Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne). At the international level, while A. W. Singham and Shirley Hune look at the Non-Alignment Movement in their book, *Non-Alignment in an Age of Alignments*¹², Vijay Prashad examines the rise and fall of the Third-Worldist ideology in his *The Darker Nations: A People's History of the Third World*.¹³

At all three levels, the Third World should be considered as a failed political project. At the level of social movements, the success of the revolutionary groups depends upon their ability to take power and then to build an equal and just society. The movements which perceived socialism solely as an ideology of economic development and which excluded the workers and peasants from state mechanism largely failed. At the level of the state, the main aim of government leaders was to break their countries' economic and political dependency on imperial powers and use their natural resources for ambiguous national interests, rather than transforming the social structure of their individual countries. In conclusion, some of these leaders gradually shifted their nationalist ideologies and capitulated to the established world order in the 1980s and 1990s. Others were overthrown by the alliance of

⁹ John Entelis, *Algeria: The Revolution Institutionalized* (Boulder: Westview Press, 1986).

¹⁰ William J. Duiker, *Vietnam: Revolution in Transition* (Boulder: Westview Press, 1995).

¹¹ Gasiorowski, Mark and Byrne, Malcolm eds., *Mohammed Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran* (Syracuse: Syracuse University Press, 2004).

¹² A. W. Singham and Shirley Hune, *Non-Alignment in an Age of Alignments* (Connecticut: Third World Books, 1986).

¹³ Vijay Prashad, *The Darker Nations* (New York: New Press, 2007).

imperialist powers and their native collaborators. At the last level, Third-Worldism lost its revolutionary zeal with the dramatic change of the Third World leaders' economic and political choices. The assaults from the New Right and the demise of socialism as an ideal in the 1980s were other important factors in the loss of revolutionary enthusiasm in the Third World.

Before Beginning: on Colonialism and Imperialism

Before jumping into a critical reading of the mentioned monographies, it is necessary to analyze the meanings of colonialism and imperialism. Although it is true that several empires throughout the world history invaded the other lands, the European conquest of the other parts of the world which began after the 16th century ushered in a new epoch in the sense that European conquests, as different from their preceding examples, did not just take away the resources and wealth of invaded lands, they also shaped the economic and social structure of the latter and created new inequalities and/or escalated the existing ones. In this regard, this “new” colonialism played a vital role in the existence of capitalism in the Western Europe. Therefore, the colonialism is defined as the forcible takeover of land and economy.¹⁴

At the same time, we must pinpoint a difference between imperialism and colonialism. Like colonial practices, the imperial ones have rooted in the early imperial rules of such as, the Roman Empire, the Ottoman Empire and so on. However, the meaning of the term has changed in time. In the capitalist age, imperialist practices did not necessitate a direct control unlike the imperial practices of the pre-capitalist times and colonial practices both pre- and after capitalism. In this sense, political independence does not automatically translate into an economic independence, vice versa, an economically imperial country, as in the case of the USA, may wield a economic and military control over the entire globe without

¹⁴ Ania Loomba, *Colonialism/Postcolonialism* (London and New York: Routledge, 1998), 3-5, 20.

having a direct political control. As a result, imperialism can function without colonies, but colonialism cannot.¹⁵

Despite the differences between the terms, it is very difficult to separate anti-colonial struggles from the anti-imperialist ones in the case of the Third World. As such, anti-colonial and anti-imperial struggles are more or less combined under the flag of Third Worldism. The liberation project of the Third Worldist ideology assumed both an economic and political independence from the oppression of the West to a certain degree.¹⁶ In this regard, by the Third World struggles, and Third Worldism, this article refers to a program underlined by economic, political and cultural emancipation from the oppression of the colonial and imperial forces represented by the developed, capitalist West.

Social Movements in the Third World

In his book, *Revolution in the Third World*, Gerard Chaliand examines the general framework of revolutions in the Third World. He mainly claims that although revolutionary waves after the Second World War were seen as the hope of humanity in the world, the expectations from these waves were never realized. Firstly, the majority of revolutionary movements in the Third World could not create strong links with local people and consequently, they failed. Secondly, after taking power, the revolutionary movements created a kind of bureaucratic state in which oppressed people were excluded from the decision-making processes. According to Chaliand, this outcome was an inevitable result of the Leninist party formation which these movements developed. This highly centralized and hierarchical party organization model was adopted to execute power in the name of the proletariat or peasantry, but in practice, the majority of workers and peasants were excluded from power. The ultimate result was the alienation of revolutions from people of the Third World.

¹⁵ Loomba, *Colonialism/Postcolonialism*, 7.

¹⁶ Arif Dirlik, *The Postcolonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capitalism* (Oxford: Westview Press, 1997), 16.

Before analyzing revolutionary struggles, Chaliand depicts a picture of the Third World in which big landowners and state administrators constitute the ruling class. The large peasantry was tied to their landowners with the mechanisms of debt and they were doomed to exist under miserable conditions. After the infiltration of capitalism (through colonial and imperial means) into the Third World, this ruling class was replaced with a newly created state bureaucracy under the imperial or colonial rule. The main responsibility of this bureaucracy was to maintain economic production to support the growing metropolises of imperial or colonial forces. Chaliand claims that this new bureaucracy led to the first anti-colonial and anti-imperial movements which initially existed as conservative movements and later evolved into national ones. After the Second World War, the national movements erupted into national-socialist movements, (mostly inspired by the Chinese Revolution in 1949) national liberation movements against colonialism in Africa and populist currents and governments against imperialism in Latin America.¹⁷ According to Chaliand, these revolutionary movements can be classified under the three categories of armed struggles, national liberation movements, especially in Africa, and as national and social struggles.

Chaliand analyzes the armed struggles in Latin America, Africa and Asia. He looks firstly at Latin America where he argues that the armed struggles there mainly emerged as a result of the Cuban Revolution in Latin America. The revolutionaries in Latin America were buoyed by the success of the guerrilla movement in Cuba and they tried to apply the same strategies in their own countries. Chaliand claims that, despite their enthusiasm, most of the guerrilla struggles in Latin America failed. First of all, they underestimated the power of their states, which were not weak and corrupt like the Batista dictatorship in Cuba. Secondly, the guerrillas could not penetrate into the life of the peasantry, which they defined as the vanguard class of revolution. Most of the guerrillas came from the urban middle class and most of them were not familiar with rural life. The guerrillas were generally not

¹⁷ Chaliand, *Revolution in the Third World*, 1-21.

cognizant of the real problems of the countryside. Furthermore, most of the guerrillas could not even speak the language of the peasants. For example, few guerrillas in Peru could speak the native tongue of the rural areas, Quechua, and few could communicate with local people well. The leaders of the revolutionary movement, such as Che Guevara, barely knew the problems and conditions of peasantry in Bolivia.

In Colombia, the legal political parties and their clientelist webs were influential among the peasants and the course of political events did not transform into revolutionary activities among the peasants. For Latin America, Chaliand mostly sees the reason for failure as the inability of the revolutionaries, though he barely touches on the structural conditions that the guerrillas faced.¹⁸ Then, Chaliand addresses the question of colonial struggles, especially in Algiers. He claims that although the majority of the population supported the revolutionary anti-colonial movements in this country, the victory was not secured by this support. Rather than rising from the strength of guerrilla struggles, independence came as a result of political, social and economic deterioration of the colonizing country, namely France.¹⁹

Chaliand maintains that armed movements in Asia were more successful. In order to understand the success of armed struggles, Chaliand focuses mainly on Vietnam and analyzes the political tradition and social structure of Vietnamese people. He claims that there was a strong political tradition of rebellion among the Vietnamese due to the Confucian tradition which encourages the overthrow of corrupt governments by its people. The guerrillas could, therefore, easily convince people to fight for them against both the French colonial government and then the Diem regime in South Vietnam. Furthermore, Chaliand argues that village communes, in which the peasants got engaged in communal work, were common throughout the history of Vietnam. Thus, the idea of socialism was not far away from the hearts and minds of the

¹⁸ Chaliand, *Revolution in the Third World*, 39-66.

¹⁹ Chaliand, *Revolution in the Third World*, 66-74.

peasantry. Based on this political structure, the guerrillas could build strong relations by speaking the same language with the peasants, respecting their dignity and participating in their communal work. In contrast, French and then South Vietnamese and American troops alienated the peasants by humiliating them and inflicting violence upon them.²⁰ In his analysis of armed struggles, Chaliand is more convincing when he examines Vietnam. Unlike his analysis of Latin America, where he barely touches on the structural conditions, Chaliand carefully analyzes how structural conditions inhibited or accelerated the armed struggles in Asia.

After exploring armed struggles, although he does not say anything about how he perceives their bureaucracies, Chaliand deals with how the anti-imperialist and socialist revolutions created a state structure in which social groups were excluded and bureaucratic classes maintained the power. He firstly sheds light on the anti-imperialist national revolutions, in this case the Nasserist movement in Egypt. After taking power with a coup d'état, Nasser used the discourse of the oppressed nation in his international relations. He mostly wanted to save his country's economic and political development from imperialist pressures. However, his egalitarian rhetoric remained discursive and to make the things worse, he did not touch on reality in domestic affairs. The state and the economy began to be controlled by a small number of administrative elites. The bureaucrats interpreted socialism only as a means for industrial development. Under this assumption, they nationalized industry and expanded the state-controlled economy, but they did not try to change the class structure of the country. Rather, they constituted a new class and held the power and wealth in Egypt.²¹ Chaliand claims that the socialist governments, which took power by mass support, tried to change the economic and social structure on behalf of peasants and workers. But unlike anti-imperialist national revolutions, a small bureaucracy continues to

²⁰ Chaliand, *Revolution in the Third World*, 90-98.

²¹ Chaliand, *Revolution in the Third World*, 100-108.

hold power and does not allow the oppressed groups to participate in the decision-making process.

In this context, Chaliand shows the Vietnam Revolution as an example. He admits that the revolution launched considerable reforms in education system and health care, and it was able to meet the basic needs of the poorest sections of the society. However, it failed in creating a democratic mechanism wherein the decision-making process operates from bottom to top. For example, the decisions regarding agricultural and industrial production were taken by the top officers within the party.²² According to Chaliand, this was the result of the Leninist party model which the leading party of these revolutions constructed. Chaliand superficially analyzes this party model and claims that the Leninist party was an organization of small groups in the Russian Revolution and, after taking power in 1917, they created a bureaucratic state in which Russian peasants and workers did not take part. The same process happened in all socialist states including China and Yugoslavia.²³ At this point, Chaliand's argument is not clear enough as to why the Leninist party model necessarily resulted in bureaucratic state power.

According to Chaliand, the revolutions in the Third World mostly failed. Chaliand claims that few of the armed struggles succeeded in taking power in the Third World. The anti-colonial movements taking power in Africa turned out to be bureaucratic states which were alienated from their people. Nor did anti-imperialist states in the Middle East try to change the social structure of society, and their idea of equality remained solely as the equality of nations in international affairs. In the countries in which the socialist movements successfully took power, bureaucracy controlled the political power and eventually retarded development in favour of material benefits.²⁴

²² Chaliand, *Revolution in the Third World*, 140-146.

²³ Chaliand, *Revolution in the Third World*, 148-165.

²⁴ Chaliand, *Revolution in the Third World*, 186-191.

In this sense, it can be said that Chaliand's argument about the reasons for failure or success of armed struggles is convincing. Nevertheless, with regard to armed struggle, he mostly analyzes the policies of the guerrilla groups. However, he does not take the social, political and economic structures of the regions into the account that the guerrillas challenged, except for the Vietnam context. He is also convincing in explaining the bureaucratic nature of anti-imperialist national revolutions and socialist revolutions, but he is not necessarily arguing enough as to under which structural conditions these revolutions evolved to become bureaucratic states. To recap, Chaliand's work is insufficient in explaining the underlying conditions of his rationalization and thesis.

Like Chaliand, John Foran examines not only revolutionary struggles, but also revolutionary governments in the Third World in his book, *On the Origins of Third World Revolutions*. Foran is certainly more successful in explaining the structural conditions under which these struggles are waged. To this end, Foran depends on a theoretical model which claims that neither structures, nor the actions of agencies by themselves, can give us a sufficient grasp of the elements required to understand revolutions. In fact, a more balanced approach between the questions of how agencies act in a certain set of structural conditions and to what extent structural conditions allow agencies to act in that way, should be constructed.

Foran, then, proposes the combination of five interrelated causal sets for the Third World Revolutions; 1) dependent development, 2) a repressive and exclusionary state, 3) the existence of a powerful culture of resistance, 4) an economic downturn, 5) a world-systemic opening.²⁵ Then, Foran analyzes the revolutionary movements and processes in the Third World by searching for the combination of these factors. To achieve this goal, he classifies the revolutions as successful or failed revolutions and

²⁵ Foran, *Taking Power*, 2-18.

he firstly deals with the revolutions that succeeded in holding power.

Under this subheading, Foran analyzes social revolutions and anti-colonial revolutions through the lens of his theoretical model. Under the first category, he examines the Mexican Revolution between 1910-1920, the Chinese Revolution, the Iranian Revolution and the Revolutions in Cuba and Nicaragua. As an example, in the Cuban Revolution he searches for the existence of his causal sets. In this context, Foran holds the view that the dependent development in Cuba resulted in a highly fragmented and antagonistic class structure. While on the one hand, wealthy classes and the ruling class, which rely heavily on their relations with the US, exploited the natural and human resources of the country, the poor people lived in miserable conditions in the cities and in the countryside with a high rate of unemployment and temporary employment. Furthermore, this dependent development resulted in the existence of an economic structure which mostly subjected to mono-crop production, namely sugar. Under these conditions, most basic goods were imported from the US. Regarding state structure, Batista and his colleagues controlled the state, excluded other groups from the administration and violently oppressed whomever they felt acted against his power.

For his third causal factor, Foran claims that there was a violent and strong culture of resistance which was inherited from the Cuban Independence War with the Spanish Empire at the end of the nineteenth century. During the peak of revolutionary movements in 1958 and 1959, the price of sugar and tobacco decreased in the world markets and production of these commodities was disrupted by revolutionary movements. When all these causal factors combined with the US's lack of support for the increasingly corrupt Batista regime, the populist coalition of working classes, middle classes, students and landless peasants overthrew the regime in 1959.²⁶

²⁶ Foran, *Taking Power*, 57-65.

For anti-colonial revolutions, Foran highlights the five above-mentioned causal factors in the cases of Algeria, Angola, Mozambique, Zimbabwe, and Vietnam. In this section, he primarily states that colonialism was the driving factor of these revolutionary processes, leading to a dependent development in which societies were polarized between the wealthy classes in the center of cities and poor classes, especially in the countryside and in urban shantytowns. He also points out that colonial states created oppressive state mechanisms and excluded the larger masses from participating in state administration.

Under the category of rebellious political culture, he argues that strong nationalist sentiments have existed among the majority of people since the beginnings of colonization. The coup d'état which overthrew the Salazar dictatorship in 1974 in Portugal, and the defeat of the US in Vietnam, paved the way for a world-systemic opening for anti-colonial movements. Foran links the economic downturn in the colonies to repercussions from the world economic crises of the 1970s and it had significant impact on the periphery of the world.²⁷ Within this framework, he discusses the successful revolutions in Algeria, Angola, Mozambique, Zimbabwe and Vietnam in detail. As an example, for Vietnam he defines three revolutionary processes: the liberation of the North in 1945, the French defeat of 1954 and the revolutionary war against South Vietnam and the US between 1959 and 1975. For the last process, Foran argues that the South Vietnamese economy was highly dependent on US aid and imports. The state elites mostly benefited from this economic transaction between South Vietnam and the US. Furthermore, the government in South Vietnam did not allow mass participation in legal politics and violently repressed any social opposition.

A rebellious political culture also took shape during the time of resistance against the French. Furthermore, the Confucian culture, which proscribes the overthrow of corrupt regimes by the populous, was another parameter in this rebellious culture. Foran

²⁷ Foran, *Taking Power*, 88-90.

claims that the US economic crisis of the 1970s and the rise of domestic political opposition in the US against the Vietnam War created the way for world-opening system.²⁸

After these examples of revolutionary success, Foran evaluates the revolutionary failures in order to justify his theory. He holds the position that the absence of the elements cited as his causal factors is the reason for failure of revolutions. In this section, he examines Bolivia, Chile, Iran, Grenada, Jamaica, Guatemala and Nicaragua. For example, he claims that the dependent development in Chile created an unequal structure. A class struggle tradition can also be attributed to this country, especially after the first quarter of the twentieth century. Chile also witnessed an economic downturn in the last period of the 1960s. At this point, although Foran argues for the world-systemic opening and repressive state apparatus, his argument on these two causal factors are not convincing. Importantly, he misses the significance of a strong legal political tradition in Chile as explained by other scholars²⁹. Foran claims that some of these factors were reversed in the process of revolution, after the period of socialists. During the time of the socialist government, the economic downturn undermined the revolution, the coalition carrying the socialists to power, was fragmented and the US decided to intervene in Chile.³⁰

To conclude the point, Foran tries to justify his theoretical models by examining the revolutions in the Third World. His model successfully analyzes the acts of revolutionary movements within the structural conditions that encircle them. In this sense, this book is a good example of social movement and revolution literature. On the other hand, as with every theoretical model, Foran's model does not sufficiently explain all revolutions in the Third World, including Chile's. Foran accepts the failure of his model in the Chilean case and makes some mid-range generalizations, rather than all-

²⁸ Foran, *Taking Power*, 131-145.

²⁹ For this tradition, see Bitar, *Chile: Experiment in Democracy* and Lois Hecht, *Politics in Chile: Democracy, Authoritarianism, and the Search for Development* (Boulder: Westview Press, 1993).

³⁰ Foran, *Taking Power*, 158-180.

encompassing ones. Despite this weakness, his work is a significant contribution to literature about the revolutions in the Third World.

The Regional Struggles

Unlike the attempts made by Chaliand and Foran, most of the works on revolutions in the Third World do not even have a try at constructing vast generalizations. Instead, they analyze one region or one country and make mid-range generalizations. In this context, Jeffrey Paige in his article “The Social Origins of Dictatorship, Democracy and Socialist Revolution in Central America” and Jose A. Moreno in “Class, Dependency and Revolution in the Caribbean: Preliminary Considerations for a Comparative Study of Aborted and Successful Revolutions,” (both published in the book, *Revolutions in the Third World*, edited by Quee-Young Kim) and William M. LeoGrande in his article “Central America” (in *Revolution & Political Change in the Third World* edited by Barry M. Schutz and Robert O. Slater) engage in revolutionary processes in Central America and Caribbean.

There are some other works focusing attention on the individual countries of Latin America such as Herry Dietz’s article “Revolutionary Organization in the Countryside: Peru” (in *Revolution & Political Change in the Third World* edited by Barry M. Schutz and Robert O. Slater), and Richard Gott’s book *Cuba: A New History* and Sergio Bitar’s *Chile: Experiment in Democracy*. In addition to these, John P. Entelis goes over anti-colonial war and the socialist experiment waged in Algeria in depth in his book called “*Algeria: The Revolution Institutionalized.*” Lastly, William Duiker addresses the historical developments which paved the way for revolution and then socialist policies in Vietnam, in his book titled “*Vietnam: Revolution in Transition.*”

All of the studies mentioned above analyze some revolutionary failures in the Third World. While some of them perceive the intervention of imperialist forces as the main reason behind these failures, others point out the deficiencies of the economic programs, hierarchical structure of movements and/or

incompatibility of revolutionary ideals with assumed culture of societies. Their common point, however, is that none of these studies places emphasis on how ordinary people were influenced by the revolutionary movements and transformations and responded to them.

In his article, Paige analyzes the different political and social developments in El Salvador, Costa Rica and Nicaragua. The main questions he raised can be formulated as follows: Although all of these countries had similar social compositions and common colonial histories, why then did a socialist revolution occur in Nicaragua, while a military regime existed in El Salvador and a democratic regime was maintained in Costa Rica?³¹ By answering these questions, he is critical of Barrington Moore's assumption of the social roots of democracy, which argues that the institutionalization of democracy can be provided by the development of a strong bourgeoisie. As counterpoint to this argument, Paige claims that the bourgeoisie in Latin America did not play such a role. On the contrary, that group supported authoritarian regimes.³²

According to Paige, unlike Europe, no coalition existed between land owners and industrial bourgeoisie in these three countries. In fact, dependent economy created a mono-crop economy in El Salvador, Costa Rica and Nicaragua and coffee producers became the bourgeoisie; that is, the landed classes and industrial bourgeoisie organically overlapped. These two groups supported the authoritarian regime in El Salvador. Furthermore, small landowners and middle classes in the cities fought against the bourgeoisie, which had demanded a limited democracy under its own control and provided the transition to a democratic regime in Costa Rica. The coffee producers could not engage well with the world economy and this backward community supported the Somoza dictatorship. That regime was destroyed by the informal

³¹ Paige, "The Social Origins of Dictatorship, Democracy and Socialist Revolution in Central America," 37-38.

³² Paige, "The Social Origins of Dictatorship, Democracy and Socialist Revolution in Central America," 39.

and dispossessed proletariat of both the cities and the countryside.³³

Although Paige's criticism of Moore is key to understand the class configurations in Latin America, his argument is that revolutions depend on a single factor: class configuration. According to his model, revolutionary success or failure seems to be the natural extension of class configurations in a particular country. His model also reduces the state to simply a tool of the classes. In this regard, he misses the importance of politics as an autonomous force in the revolutionary processes.

Like Paige, Jose Moreno puts emphasis on class configurations in order to explain the Haitian Revolution in 1804 and Cuban Revolution in 1959. Furthermore, he only deals with the examples of successful revolutions and at this point, he misses the revolutionary processes themselves. For Moreno, dependent development and its results were the main factors for the Haitian and Cuban revolutions which ended this dependent relation.

According to Moreno, the dependency of Haiti on France, and Cuba on the US, resulted in backward economies and determined class configurations. In Haiti, the ruling class and wealthy class constituted the same class and they were mostly white. Their loyalty was to France and the French bourgeoisie, rather than to Haiti. In Haiti, the small land owners and mulattos demanded the participation in the state administration and the right to vote in the National Assembly, as inspired by the French Revolution. To gain strength, they leaned heavily on the poor black slave majority in the population. Although Moreno does not explain this point in detail, he claims that the slaves initiated a political movement and showed their opposition to existing political, social and economic structures by burning and destroying the sugar and coffee

³³ Paige, "The Social Origins of Dictatorship, Democracy and Socialist Revolution in Central America," 40-41.

plantations.³⁴ Moreno holds the view that similar to the wealthy classes in Haiti in the eighteenth and nineteenth centuries, the wealthy classes in the twentieth century Cuba were dependent upon the US both politically and economically. These classes were composed of small groups of industrial and financial bourgeoisie. In addition to a small middle class, the balance of the population was made up of landless peasants and the urban poor. The Cuban revolution was initiated as a reaction to the dictatorship of small wealthy classes, who supported by the middle class. After the revolution, they broke dependent relations with the US and were successful in maintaining power.³⁵

Like Paige, Moreno represents a highly reductionist approach by reducing the revolutionary processes in Central America to the dependent development and class struggles. Furthermore, as it occurs in Paige's explanation, states and complex political developments are not included in Moreno's explanation.

Unlike Paige and Moreno, LeoGrande explains the Central American revolutionary movements and revolutions during the 1970s and 1980s by looking at multi-causal factors like undeveloped social and economic structures, states and the ideology of revolutionaries. The first factor, according to him, is the US-supported capitalist infiltration of this region in the 1960s, resulting in social reconfiguration and mass poverty. In the countryside, the peasants lost their lands as a result of an export-oriented economic model and were the cause of urban poverty after their migration to cities. Secondly, the states in Central America responded violently to the reform demands of these classes and paved the way for revolutionary movements. On the whole, LeoGrande anticipates the rise of revolutionary movements in the moments of increasing social inequalities, combined with

³⁴ Moreno, "Class, Dependency and Revolution in the Caribbean: Preliminary Considerations for a Comparative Study of Aborted and Successful Revolutions," 47-49.

³⁵ Moreno, "Class, Dependency and Revolution in the Caribbean: Preliminary Considerations for a Comparative Study of Aborted and Successful Revolutions," 49-53.

state suppression of demands for social and economic reforms. Thirdly, for him, the idea of independence from the US (which he saw as the main reason for underdevelopment), Marxism, and Christian liberation theologies³⁶ were all important components of the ideologies of the revolutionary movements in Central America.

Within this same framework, LeoGrande analyzes the Nicaraguan Revolution of 1979 and the revolutionary movements in El Salvador Guatemala. In Nicaragua, the decisive moment was the state oppression of those demanding reform. The repressive characteristics of the state resulted in the shifting of oppositional group support to the guerrillas, who subsequently overthrew the Somoza dictatorship in 1979. In El Salvador, the army's intervention in the 1972 elections and exile of political leaders resulted in the coalition of different guerrilla groups and the eruption of civil war. The state then included the political opposition in the legal processes in 1984 by ordering new elections. This fragmented the coalition of the guerrillas. In Guatemala, the repressive regime in the 1970s sparked action from existing guerrilla movements. The government decreased the level of oppression in the cities and implemented huge military operations in the countryside. These operations reduced the strength of the guerrilla troops.³⁷

In conclusion, as different from Paige and Moreno, LeoGrande is more successful in explaining the revolutionary processes in Central American by constructing a model which analyzes multi-causal factors like social classes, states and ideologies. In this way, his explanation effectively presents how agency operated in these structural conditions.

³⁶ Liberation theology is derived from Christian theology and emphasized upon the liberation of oppressed people. It emerged in Latin America with the studies of several clergy in Latin American Catholic Church, such as in Brazil and Uruguay. The Black Theology in the USA and South Africa was inspired by the liberation theology.

³⁷ LeoGrande, "Central America," 145-151.

Henry Dietz, in his article on the revolutionary struggle in Peru, analyzes the *Sendero* movement by analyzing some of its key characteristics such as ideology, leadership, organization. His main concern is how this movement was at least partially successful in some parts of Peru. In his explanation, Dietz barely touches on structural conditions. He weaves his explanation around certain traits of the movement, and his main question remains to some extent unanswered in his article.

Dietz states that the *Sendero* movement had its seeds in the region of *Ayacucho*. According to him, the main reason for the existence of this movement in *Ayacucho* was its underdevelopment. The commercialization of agriculture disrupted the traditional peasant economy and the state did not initiate land reform in the region. Furthermore, there had been traditional peasant rebellions in this region in the form of millenarianism and chiliasm.³⁸ However, Dietz does not investigate to what extent these traditional movements influenced the *Sendero* movement.

After explaining the rise of this group, Dietz examines the successful ideology and strategy of the *Sendero* movement. According to him, this movement applies a Maoist strategy, which is based on sudden assaults by guerrilla troops on military bases, that will be followed by a retreat. This strategy also assumes permanent guerrilla bases in the countryside and the construction of intricate relations with peasants. Dietz claims that this movement was indeed successful in creating permanent guerrilla bases in some regions, yet it could not expand its influence in other regions.³⁹ He does not explain why the *Sendero* movement became influential in *Ayacucho*, but why it could not expand its influence to the other regions in Peru. In this examination, the underdevelopment and poverty in *Ayacucho* are insufficient explanations for answering these questions.

Richard Gott in “*Cuba: A New History*” presents a political history of this country. The revolutionary struggles and the

³⁸ Dietz, “Revolutionary Organization in the Countryside: Peru,” 122-123.

³⁹ Dietz, “Revolutionary Organization in the Countryside: Peru,” 124-134.

evolutionary government established in 1959 in Cuba are his main focus points. In this history, he mainly discusses the critical historical moments of the Cuban revolution. In this discourse, the structural conditions are like shadows. That is to say, he does not clearly explain how underdevelopment in Cuba affected the strategy of revolutionaries against the government and their strategy of building socialism. Furthermore, many Cuban leaders and important politicians are at the centre of his analysis, but not the ordinary men and women who waged this revolution.

According to Gott, until the 1950s when the Castro's revolutionary movement began, Cuban history was full of rigid class and racial hierarchies. They were the heritage of colonial rule under the Spanish Empire. Furthermore, due to the Spanish Empire's economic interests, the Cuban economy revolved around only one crop in a year and sugarcane. Although the second half of the nineteenth century witnessed violent upheavals in Cuba against this empire, both the economic and social structures, and external dependency remained unchanged after independence. The Cuban Republic was dependent upon the US, both economically and politically. In addition, whites constituted the majority of population in the state administration and bureaucracy. Despite being in minority, wealthy classes composed of industrial and financial bourgeoisie and big landowners manipulated the state mechanism for their own benefits. And also, state officials tried to gain material benefits from this corrupt system.⁴⁰

In the other part of his analysis, Gott examines the revolutionary struggle waged against the Batista dictatorship between 1952-59 and the evolution of this national movement into a socialist one. He focuses mainly on the ideology of the guerrillas. He claims that Castro's emphasis on popular sovereignty, land reform, the nationalization of industry and independence from the US were the main reasons behind the public support that the guerillas had. By depending on this national ideological framework,

⁴⁰ Gott, *Cuba: A New History*, 1-146.

Castro established a large coalition. Thus, he could overthrow the regime.

After the change in power, the next decisive moment for the Cuban Revolution was the increasing tension between Cuba and the US. In this context, Gott argues that the nationalization of industry and land reform by the Castro government were highly criticized by the US government of the time. As a response, the US did not buy Cuban sugar, the sale of which was the backbone of the Cuban economy. Then, Cuba began to construct economic relations with the USSR and expropriate all American enterprise within its borders. After these developments, Gott argues that Castro decided to take the revolution in the direction of socialism and gradually closer to the USSR.⁴¹

Gott depicts this era as the witness of three important developments. Firstly, by assisting the Soviets, Cuba gave up Guevara's suggestion to diversify its economic production, but instead, continued their focus on the sale of sugar. By selling its sugar to the Soviets, plus importing basic necessary goods and industrial and agricultural machineries, Cuba tried to maintain its economic activity. Secondly, Gott suggests that an exodus from Cuba began when its socialist character became clear. And thirdly, Cuba began to assist revolutions in the other parts of the Third World, lending economic and military support.⁴²

Gott analyzes Cuba up until the mid 1980s as an era under Soviet domination. He claims that Cuba mostly gave up assisting Third World revolutionary movements and Castro became trapped in Soviet diplomacy regarding international relations. Their economic dependency on sugar remained and the Soviets perpetuated their industrial and agricultural aid. Technicians, goods, machinery and financial aid poured in from the Soviets and, as a result, high living standards were maintained in Cuba. Castro began to organize his party in line with the Leninist model. He

⁴¹ Gott, *Cuba: A New History*, 150-184.

⁴² Gott, *Cuba: A New History*, 203-220.

banned all opposition and intellectuals began to criticize the socialist government in Cuba.⁴³

According to Gott, the last notable period of Cuban history began in the mid 1980s when Gorbachev took power in the USSR. At first, Castro criticized Gorbachev's perestroika and glasnost policies. Then, the amount of aid coming from the Soviets decreased and, with the collapse of socialism in Eastern Europe and Russia, the Cuban economy simply went bankrupt. In this period, Gott looks at two important developments; the new economic reforms of the socialist government and increasing American aggression aimed at destroying the socialist government in Cuba. In the first instance, the standard of living in Cuba fell and in order to find financial resources, the government began to support tourism. This support resulted in US dollars arriving in Cuba and the social gap between those who could reach the dollars and those who could not widened. Furthermore, by allowing the operation of private enterprises such as private restaurants and bars, the government undermined its stance on egalitarianism. The US later tightened its economic blockade on Cuba under the Toricelli Act of 1992.

Despite all these troubles, why did Cuba not give up on socialism? According to Gott, there are three main reasons for this. First of all, Castro and the party did not give up their socialist ideals and saw this period as a temporary one. Secondly, they explained all problems which they faced to the masses in a detailed manner and gained their support. Lastly, the Cuban people were aware of the fact that the collapse of socialism would simply mean that the poor would lose any gains that they had made after the revolution.⁴⁴

This sympathetic account of the Cuban Revolution is very successful in presenting its vital turning points. However, Gott does not try to examine the associations between these turning points. Instead, his book seems to be composed of unrelated fragments.

⁴³ Gott, *Cuba: A New History*, 233-242.

⁴⁴ Gott, *Cuba: A New History*, 280-306.

Furthermore, he does not mention the role of ordinary people until the last part of his book. Therefore, his explanation of revolution mostly depends on the charismatic personalities and acts of Castro, Guevara and Castro-Ruz, as if these leaders had brought about the revolution by themselves and had presented it as a *fait accompli* to the Cuban masses.

While revolutionary movements took power by using force in some contexts, such as Cuba, some of them took power through elections as it happened in Chile. Sergio Bitar, in his 1986 book called "*Chile: Experiment in Democracy*", successfully penetrates into the economic and political developments during the failed revolution of the Allende regime and explains the history of the socialist experiment. More importantly, he was one of the members of the socialist government and, therefore, he is sympathetic to the aims and goals of the Unidad Popular coalition. However, this sympathy does not prevent Bitar from criticising its economic policies. Indeed, his main issue in this book is that how the socialist government became economically vulnerable. Nevertheless, he argues that the single-minded focus on the economic policies of the socialist government is an inadequate explanation of this vulnerability since the main problem faced by the UP was how to gain and hold political power. In fact, the economic policies of the era came out of the conflicts over political power. But in general, Bitar successfully analyzes the political economy of the socialist revolution in Chile.

According to Bitar, the main economic aims of the Allende government were twofold; the first is that the new government set about to nationalize the means of production and demanded populist participation in the management of economic production. The second is that the government aimed to provide equal income distribution to society in general and derive the necessary social support to remain in power⁴⁵. Although Bitar approves the overall gradual framework of the UP's economic policies to transform Chilean society and he claims that the pace of expropriation of the

⁴⁵ Bitar, *Chile: Experiment in Democracy*, 25-29.

national firms is viable, he is highly critical of the implementation of these policies.

First of all, he claims that the UP has no clear strategy for the management of national plants following expropriation. For example, after nationalizing the copper mines, the UP government failed to find the credit and technology to maintain production. Also, the socialist government has no well-defined plan to provide for the participation of workers in the management of the plant⁴⁶. The government could not solve the problems of lack of incentive, capital and technology deficits, or inadequate technical assistance in agriculture after expropriating land. Secondly, and more importantly for Bitar, the socialist government underestimated the repercussions of the macro-economic changes on the micro-economic level. The prime example of this ignorance was inflation. In order to explain this, Bitar claims that different social groups had already begun to make demands on the Christian Democrat government during the 1960s. When the UP took power in 1970, the expectations of these groups were quite high. These demands were integrated with the UP's general framework to increase social gains for the working and middle classes. Although in the first year these policies increased the public support for the regime, in the second year they created a fiscal debit. However, the UP had no means or strategy to tackle the inflation which appeared as a result of the fiscal debit and wage-price spiral⁴⁷.

According to Bitar, these economic hardships were magnified by the increasing social and political opposition. He criticizes the economic determinism of the socialist government by claiming that economic processes did not directly and rapidly reflect on the political process. The UP made an inaccurate prediction and falsely assumed that after expropriating the big national firms, the economically weak bourgeoisie would lose its political power. But, Bitar claims that this did not happen. Secondly, although the UP government presumed to derive the support of the middle classes

⁴⁶ Bitar, *Chile: Experiment in Democracy*, 64-65.

⁴⁷ Bitar, *Chile: Experiment in Democracy*, 55.

as a consequence of its anti-monopolistic economic policies, the middle classes were hesitant to support the regime due to an accelerating class conflict within small scale firms. Consequently, only some sections of the middle classes participated in oppositional groups⁴⁸. And finally, working class radicalism undermined the gradual policies of the government and polarized the political camps⁴⁹. In his explanation, Bitar accuses the socialist government of seeing political power as an extension of economic power. By drawing onto such a criticism, he has impressively pointed out that the socialist government wrongly assumed that the whole middle and working classes could have supported the government if their material gains had been increased. Bitar convincingly argues that this highly economic determinist assumption ignored the differences within the middle and working classes. He highlights that the socialist government undertook a theoretical class analysis only, but it did not successfully implement this analysis into the reality of Chilean life.⁵⁰ According to him, this is yet another fatal error for the Allende regime.

It can be derived from Bitar's explanation of Chilean political tension, especially during the last two years of the socialist government, that the UP government could not overcome its external and internal political hardships. Due to increasing social opposition, the UP government began to lose the support of the Christian Democrats in the National Congress. Since the UP had no majority in the congress and insisted on fealty to the procedures of democratic processes, this support was vital for them. Consequently, the government tried to make a compromise with Partido Democrata Cristiano (PDC) and promised to give some concessions in its economic policies. But this time, the radical social base and partitions within the UP coalition obstructed the government's compromise with PDC. The UP could not solve this

⁴⁸ Bitar, *Chile: Experiment in Democracy*, 76-70.

⁴⁹ Bitar, *Chile: Experiment in Democracy*, 72-73.

⁵⁰ Bitar, *Chile: Experiment in Democracy*, 200-203.

dilemma and became paralyzed under the threat of increasingly severe political struggles⁵¹.

Although Bitar sometimes reduces the problems that challenged the socialist experiment down to the incapability and programmatic errors of the UP government, he successfully constructs multi-causal explanations in order to analyze the Allende period. His analysis is based on the complex interaction of multiple actors like classes, political parties and institutions. He focuses on the reasons for the economic failure of the socialist government, but he does not see political or social spheres as an extension of economics. He explains both the interplay between these spheres and their internal dynamics.

Like Latin America, the revolutionary movements had huge impacts in African political and social life after the Second World War. In Africa, anti-colonial wars coincided with socialist struggles. One of the most well-known examples of this was the war waged against the French in Algeria. After gaining their independence, the revolutionaries in this country tried to build a socialist state. John P. Entelis analyzes this process in his book, *Algeria: The Revolution Institutionalized.*

Entelis mainly draws the attention to the revolution that Algeria instituted was successful in creating a stable political and economic system, especially, after the revolutionaries chose a more moderate path in their economic, social, and political premises and policies. He provides in depth analysis of the historical, cultural, social, economic, political and foreign policies in Algeria. It must be underlined that Entelis examines these factors as if they existed totally independently from each other. The main weakness of this book is the lack of meaningful connections between historical, cultural, economic, and political developments that existed in Algeria.

For historical developments, Entelis argues that the Ottoman domination in Algeria did not change the social and economic

⁵¹ Bitar, *Chile: Experiment in Democracy*, 100-103.

structure of this country, since the goal of the Ottomans was to extract tax from people in Algeria. Nevertheless, the French domination resulted in the total change of state, economic and social structures. They firstly constructed a repressive state mechanism excluding the average Algerian. Secondly, they institutionalized private land ownership which resulted in a large population of dispossessed peasantry. Thirdly, and closely connected to these developments, the majority of this population began to flow to the cities which were modernized under the colonial regime. Two polarized classes emerged in urban areas. On the one hand, there was the white, wealthy French settler class, but on the other hand there emerged the poor, mostly unemployed Algerian class.⁵²

Entelis mentions the special situation of Algeria as an example of the dispossessed peasants in the country and unemployed Algerians in the cities constituted the social bases of Algerian nationalism, which emerged during the nineteenth century. Algerian nationalism was firstly composed of intellectuals who demanded the right to participate in state administration. Entelis argues that these demands reached a peak during the First World War, when the Algerian masses fought for France. When their demands were not met after the war, their nationalism became radicalized. According to Entelis, during the 1920s, even though Algerian nationalism was represented by three different wings as liberals, radicals and Islamists, the anti-colonial war was mainly waged by radicals whose ideology was composed of a mixture of nationalism, Marxism and Islam. The radicals depended on the urban paupers and landless peasants. Their main challenges were the fragmented structure of their organization and the strength of the French war machine. In fact, increasing violence and the cost of war resulted in massive protests and an economic downturn in France. Ultimately, France had to accept the independence of Algeria in 1962.⁵³ At this point, Entelis argues that the radical socialist policies and the personalized style of rule of the

⁵² Entelis, *Algeria: The Revolution Institutionalized*, 17-34.

⁵³ Entelis, *Algeria: The Revolution Institutionalized*, 48-57.

first two leaders, Ben Bella and Boumedine, resulted in a highly fragmented party structure. After a long fight, Benjedid took power and changed the direction of the revolution.⁵⁴

Entelis' analysis of the cultural and social structure of Algeria derives from the assumptions of the modernization theory.⁵⁵ Depending upon this theory, he argues that there are no classes in Algerian social structure. The society was historically divided between the state elite and the masses and the reason for current social discontent was this bifurcation. His main assumption is that the colonial regime created a highly polarized social structure in which the French settlers, the state administrators and bureaucrats constituted the top level of hierarchy. And at the bottom of the social hierarchy, there were the displaced, uneducated and jobless urban paupers who had inclinations toward radical and violent politics. Although the revolution tried to end this dichotomy, in fact, it continued to exist and the revolution only increased social discontent.

According to Entelis, there are two primary reasons for the perpetuation of this polarized social structure and social discontent. Firstly, Islam was the central framework for the worldview of the poor masses and most of them refused to send their children to secular schools, which were seen as the main

⁵⁴ Entelis, *Algeria: The Revolution Institutionalized*, 57-67.

⁵⁵ As it existed after the WWII, the modernization theory is an attempt to explain the transition from "pre-modern/traditional" society to "modern" one. Assuming that in Western developed countries wherein the transition to modern societies is successfully completed, social welfare and prosperity is achieved and social conflicts are resolved by and large, this theory suggests to undeveloped countries to take same steps and to adopt modern practices if they want to make the same achievement. According to this theory, unlike the developed countries in which the main social division existed between classes, undeveloped countries are mainly divided by state elites and poor sections of society which mostly live in a traditional way. In order to transform such a structure and to modernize the society, rapid industrialization and urbanization programs must be launched. Although this theory lived through its heydays in the 1950s and 1960s, it was challenged during the succeeding periods. It returned to the agenda of social sciences in the 1990s; however, it still remains a controversial approach.

institutions to inject revolutionary ideas into society. Secondly, the masses had no means of access to the modern communication tools that were employed to diffuse the national and Marxist ideology of the regime. Entelis also proposes that rapid industrialization and urbanization dovetailed with the insufficient social services to create unmanageable cities and further increased discontent.⁵⁶ In this sense, Entelis seems to base his ideas on a Durkheimian analysis, arguing that industrialization and urbanization dissolves existing social ties and results in social disturbances. However, he doesn't look at whether the old traditional structure did really represent a society bereft of any conflict of interest.

Entelis then analyzes the economic policies of the revolution, which were born of the assumption that political independence had to be followed by economic independence and a strong economy. In this case, they chose the socialist development path, which was very fashionable during the 1960s and 1970s in Third World countries. In his analysis, Entelis claims, however, that first Ben Bella's and then Boumedine's strategies for transitioning to socialism through rapid industrialization simply failed. Ignorance of agricultural issues and rapid industrialization resulted in mass migrations to the cities, where the industrial infrastructure was not developed enough to absorb all these new urbanites. This created huge unemployment and poverty problems in the cities. Furthermore, this rapid industrialization increased Algeria's foreign debt. Only then did Benjedid give up the strategy of heavy and rapid industrialization. He decentralized the economic structure and gave individual enterprises more opportunity to control their production quantities and strategies. Benjedid also allowed the private sector to construct new enterprises and enticed them to work with state enterprises. In agriculture, he provided credits to the private farms and increased the price of agricultural goods.⁵⁷ Even with all these developments, Entelis argues that socialist ideals were not given up during this period. At this point, Entelis does not explain his definition of socialism, but he tries to

⁵⁶ Entelis, *Algeria: The Revolution Institutionalized*, 80-108.

⁵⁷ Entelis, *Algeria: The Revolution Institutionalized*, 133-154.

bolster his theory by claiming that most industrial enterprises were still in the hands of the Algerian state.

In the political sphere, Entelis holds the position that the revolution brought the idea of a state which would work to the benefit of the poor. On the other hand, Entelis claims that the large majority of poor people were excluded from state apparatuses. Technocrats and state bureaucrats were the real decision makers behind the social and economic policies. According to Entelis, although Benjedid did not open political channels to mass participation, he put in place democratic rules for the appointment of technocrats and bureaucrats. While they were appointed under the Ben Bella and Boumedine government according to their political loyalty, technical capabilities became the main criteria for holding positions under the Benjedid regime.⁵⁸

Entelis claims that the Benjedid government gave up on projecting radical socialist policies on the international stage in the same way it abandoned radical policies in economic and political spheres, like the nationalization of agriculture and the declaration of socialism as state ideology. Under Ben Bella and Boumedine, the Algerian Revolution was supporting radical national liberation struggles in the Third World during the 1970s. They began to make compromises with Western powers during the 1980s under Benjedid.⁵⁹ In this regard, Entelis's book can be seen as the story of the gradual moderation of the radical Algerian Revolution. For Entelis, this was the true path for Algeria since the Algerian people did not gain much from the radical economy and political strategy of the revolution. At this point, although Entelis does not talk about how much the Algerian population gained from the Benjedid's policy moderation, he approves those policies, since they created a stable system. However, Entelis doesn't address the question of the social costs of such political instability and ignores the large scale political chaos that erupted in Algeria during the 1990s. Moreover, throughout his book, Entelis analyzes the rise and failure of the

⁵⁸ Entelis, *Algeria: The Revolution Institutionalized*, 163-177.

⁵⁹ Entelis, *Algeria: The Revolution Institutionalized*, 180-200.

Algerian revolution assuming a division between state and society. Such an outlook ignores the effects of classes and class struggles on political, economic and social life.

Another country in which the national liberation war merged with the socialist struggle was Vietnam. William J. Duiker explains the transition of the Vietnamese Revolution from a radical phase to a more moderate one in his book "*Vietnam: Revolution in Transition*." His main thesis is that although the socialist government in the North was successful to a certain extent, they failed in their social and economic policies after unification with the South in 1976. Therefore, the revolutionaries in Vietnam had to give up their radical policies and choose more moderate ones. In order to explain this process, like Entelis, Duiker embraces the historical, cultural, social, and economic developments that transpired in Vietnam especially after the tenth century.

Duiker's analysis firstly focuses on the historical turning points that resulted in the unification of Vietnam under the socialist government. According to him, the goal of French colonial rule in Vietnam was the extraction of natural resources. To support their economic interests, the French also created a repressive state. These two developments caused an alienation of the Vietnamese masses from the government and the emergence of radical and armed guerrilla struggles. After the defeat of the Japanese, who had invaded the region during the Second World War, the Vietnamese guerrillas used this political opportunity to create a government with the most powerful armed forces in the region. When the French and the US intervened, a war began between the Vietnamese forces and the French troops and the country was divided into two parts; North and South Vietnam.

As a result of this war, a peace agreement was signed in Geneva between France, South Vietnam and North Vietnam in 1954. This agreement states that the fate of the country would be decided by an election, but the government in South Vietnam refused to hold elections. This government was highly repressive and alienated a large segment of society by not undertaking the

land reform peasants were demanding; and also by favouring Christianity against Buddhism and by oppressing any oppositional groups. In this atmosphere, the government decided to initiate war again in 1960 and the guerrilla groups started their actions in the south. This time, the US supported South Vietnam. After a long and costly war, the US decided to pull back their forces and North Vietnam overthrew the regime in the South, uniting the country in 1976.⁶⁰

According to Duiker, the highly influential Confucian culture, which was widespread among poor peasants and which supported the overthrow of corrupt and repressive government by the people, and the subordination of individual needs to communal needs were the main reasons for the success of Vietnams' coupling of nationalism with Marxism. At this point, his comprehension of Marxism remains very superficial and this is evident when he claims that Marxism was close to Confucianism since they both proposed the subordination of individuals to the community. By depending on this assumption, Duiker claims that this national ideology mixed with Marxism and influenced the peasants and workers that had already been alienated by the colonial government. After the establishment of South and North Vietnam as separate countries, South Vietnam failed to institutionalize democratic principles. The Diem government created a paternalistic regime and appointed his supporters to crucial positions in the state administration. That meant the South began to be controlled by a small elite.

In the North, however, the government firstly used the rhetoric of nationalism and independence, rather than Marxism in order to strengthen its power. The government also constructed a strong link to the Vietnamese masses by establishing local representatives. Especially after declaring Marxism-Leninism as the ideology of state and beginning to build socialism, the local

⁶⁰ Duiker, *Vietnam: Revolution in Transition*, 36-77.

representatives became the main tool of the government to ensure mass support for the regime.

Despite the success of communist party in the North, Duiker claims that the party could not diffuse its influence in the South after unification in 1976. Duiker asserts that the main reason for the failure of socialism in the south was the historical difference between the Southern and Northern Vietnamese. While the people in the South historically developed more informal relations and individualistic attitudes, the people in the North were historically inclined to community-oriented lifestyles, formal relations, and a hard working philosophy. At this point, Duiker claims that socialism was not appropriate to the so-called characteristics of the people of the South.⁶¹It can be claimed here that this highly essentialist explanation of human nature ignores the repercussions of historical developments on people. People in South Vietnam have witnessed first a colonial government and then highly violent independence and socialism struggles. It is, therefore, questionable to say that their basic characteristics remained unchanged. Furthermore, this explanation perceives people in the South as a homogenous entity. To explain the failure of socialism in the South by looking at the national traits of its people is still an unconvincing argument.

In the economic sphere, Duiker claims that French colonialism retarded economic development in Vietnam; however, he does not explain how this underdevelopment influenced the pursuant economic policies of North and South Vietnam. According to him, after the division of the country, South Vietnam applied a kind of capitalist economic model which alienated the broader society from its government. Under the pressure of landowners, the government could not institute the land reform. Furthermore, South Vietnam remained dependent on US aid to meet the basic needs of its society. Nevertheless, Duiker claims that the state elites

⁶¹ Duiker, *Vietnam: Revolution in Transition*, 86-124.

used this aid to increase their own wealth, rather than meeting the demands of the people.

Duiker sees the economic policies of North Vietnam as more successful. Although the collectivization of agriculture did not result in the efficiency the government expected, policies of industrialization, nationalization and equal distribution of wealth provided basic goods and the means to satisfy the needs of their society. After unification, the socialist government's main concern was to nationalize industry in the South and collectivize private farms. However, they were aware of the fact that agricultural production decreased after collectivization in the South. Furthermore, the government could not find the necessary external aids in order to maintain production in industry. Duiker claims that the government abandoned the idea of heavy industry and central planning starting from the mid 1980s. After the collapse of socialism in Russia, the government allowed the existence of private enterprises in agriculture and industry.⁶²

According to Duiker, the radical cultural policies of the socialist government failed, too. He claims that these policies mainly aimed to put an end to the American culture. They were also an attempt to undermine the long-standing traditional culture in the South. Duiker especially accuses the socialist regime of not understanding the cultural elements of the people of Vietnam. For example, he states that these policies insulted the Confucian culture as being backward and oppressive, while, in fact, Confucian culture had presented a sense of humanity and dignity to the Vietnamese masses for hundreds of years.⁶³

In conclusion, Duiker claims that the revolutionaries followed a clever strategy until taking power, but then they failed. According to Duiker, this was the result of an incompatibility of the national characteristics of the people in Vietnam with socialist ideals. He claims that the Vietnamese demanded independence, but not socialism. Moreover, he holds that socialist policies did not heal the

⁶² Duiker, *Vietnam: Revolution in Transition*, 130-161.

⁶³ Duiker, *Vietnam: Revolution in Transition*, 179-193.

problems of the people. On the contrary, socialism in Vietnam deepened these problems.⁶⁴

Although Duiker's book has certain merits, especially in its discussion of the success of the revolutionary struggles, it does have certain failures. First of all, there are not sufficient and strong links between different chapters and the book has no coherency within itself. Secondly, he mostly attributes the failure of socialism to "essential traits" of people in Vietnam. Although Duiker claims that these traits developed historically, he analyzes them as unchanging and eternal ones. Thirdly, he analyzes the society in Vietnam as a homogenous and monolithic entity. In his examination, he ignores the class, gender and cultural differences among the people in Vietnam.

On Nation States in the Third World

Anti-imperialist struggles were also waged by some governments wanting to break their dependent relations with colonial and imperial forces, rather than transforming the class configurations of their country. This caused conflict with the imperial powers at the state level. One well-known example of this kind of struggle was waged by Mohammed Mosaddeq's government in Iran, which ended with a coup d'état 1953. As Fakhreddin Azimi emphasizes, Mosaddeq and his movement advocated a political neutrality in the foreign relations of Iran and aimed to put an end to the economic dependency of the country on the foreign powers; these goals were in comply with the agenda of the Third-Worldism.⁶⁵ The articles in the book, "*Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran* (edited by Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne)", successfully cover the political struggles waged between 1945 and 1953 in Iran. This book has a certain coherency, since the articles complement each other by analysing the different political actors and struggles.

⁶⁴ Duiker, *Vietnam: Revolution in Transition*, 226-227.

⁶⁵ Fakhreddin Azimi, *The Quest for Democracy in Iran: A Century of Struggle Against Authoritarian Rule* (Cambridge: Harvard University Press, 2008), 133.

According to these articles, political developments were mostly determined by internal political struggles and the British Empire's response to Iranian nationalism. However, the US' decision to intervene in political affairs to protect the influence of the capitalist camp eventually determined the fate of Mosaddeq regime. In his introduction to this volume, Malcolm Byrne states those internal political conflicts emerged around the Mosaddeq regime and its opponents. Mosaddeq tried to establish a regime which would be immune to Britain's involvement in the internal affairs of Iran, with the help of his eclectic and heterogeneous organization, the National Front.⁶⁶

On this topic, Homa Katouzian, in his contribution to this volume, claims that the aim of Mohammad Mosaddeq was to initiate democratic principles in Iran and develop his country in economic terms. To this end, Mossadeq assumed that Iran's dependent economic relations with the Western powers had to be broken by nationalizing the oil industry, and the revenues from the sale of that oil had to be spent for the common good of all Iranians. Britain, who had profited hugely from Iranian oil, fiercely opposed the Mosaddeq government. The British tried to find an alliance within Iranian political circles. Within those circles, Shah, as another prominent political actor in Iran, seemed most sympathetic to the British position, but he could not act against the Mosaddeq policies, which were supported by the majority of population. There were also Anglophile Iranian circles in the Iran Majlis and in the media who argued that nationalization could antagonize the British.⁶⁷ In his conclusion, Katouzian claims that the alliance between the British, Shah and his supporters, and the British collaborators in the Iranian political circles paved the way for a coup d'état.

⁶⁶ Malcolm Byrne, "Introduction," in *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, eds. Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne (New York: Syracuse University Press, 2004), p. xiv.

⁶⁷ Homa Katouzian, "Mosaddeq's Government in Iranian History: Arbitrary Rule, Democracy, and the 1953 Coup," in Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne eds. (New York: Syracuse University Press, 2004), 5.

Like Katouzian, Fakhreddin Azimi mainly analyzes the oppositional forces and their political strategies to undermine the Mosaddeq government. According to him, in addition to the royalists in the Palace, the anglophiles in the media and National Assembly and some radical Islamist groups weakened the nationalist government. The most important contributing factor to the overthrow of the regime, ironically, came from some ex-supporters of the National Front who had abandoned the Mosaddeq camp in 1951 and 1952.⁶⁸ For Azimi, all these political circles acted to undermine the Mosaddeq regime. The Anglophiles and ex-supporters of Mosaddeq were committed to using every means at their disposal to destroy him and they planned a coup d'état with the financial and organizational aid of the British and the US. The American government chose to collaborate with the British government due to the uncompromised stance of Mosaddeq on the oil issue.⁶⁹ In Azimi's view, the logic of the Cold War entered into the scene at this point. In the climate of the Korean War, and especially after Truman taking power, the US had decided to be more active in Iran in order to curtail a possible Soviet influence.⁷⁰ As opposed to the cohesive US-British-Iranian alliance, the main weakness of the Mosaddeq government was the fragmented structure of the coalition on which they were dependent. Although the majority of the population in Iran supported the Mosaddeq government, this fragmented coalition could not convert this support into a popular movement.

Mary Ann Heiss, in her article, "The International Boycott of Iranian Oil and the Anti-Mosaddeq Coup of 1953", examines the repercussions of the international boycott of Iranian oil and the weakening of the Mosaddeq government. She contends that the administrators of the company issued a statement and supported

⁶⁸ Fakhreddin Azimi, "Unseating Mosaddeq: The Configuration and Role of Domestic Resources," in Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne eds. (New York: Syracuse University Press, 2004), 33-34, 41.

⁶⁹ Azimi, "Unseating Mosaddeq: The Configuration and Role of Domestic Resources," 55.

⁷⁰ Azimi, "Unseating Mosaddeq: The Configuration and Role of Domestic Resources," 73-75.

the boycott of Iranian oil at the international level. The company argued that the Mosaddeq government had no legal rights to cancel the company's concessions unilaterally. The British and US governments supported this statement. British and American oil companies owned most of the tankers used to carry oil to international markets and the large British and American oil companies decided to not buy Iranian oil.⁷¹ According to Heiss, the Mosaddeq government tried to sell Iranian oil in other ways, but all their efforts were in vain. For example, the government used an Italian ship to carry its oil, but the ship was forced by British naval vessels to British Aden and local authorities impounded its cargo in Aden's port.⁷² At the end, Heiss claims that the economic boycott was successful in undermining the regime. According to her, the British could not win this fight without the support of the Americans.⁷³ She also contends that the US was just as responsible as the United Kingdom for paving the way for coup d'état in 1953.

Byrne, in his other article in "*Mohammad Mosaddeq*," also assigns a vital role to the US in undermining the national government and supporting the coup d'état, while contending the British played relatively a minor role.⁷⁴ He analyzes the US's changing attitude to the events in Iran and claims that although US policy makers did not get involved in the fight between the Mosaddeq government and the British government, they were aware that Iran was one of the important countries to defend the Middle East against the communist threat.⁷⁵ Especially in the climate of the Korean War, the US became gradually more

⁷¹ Marry Ann Heiss, "The International Boycott of Iranian Oil and the Anti Mosaddeq Coup of 1953," in Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne eds. (New York: Syracuse University Press, 2004), 179-185.

⁷² Heiss, "The International Boycott of Iranian Oil and the Anti Mosaddeq Coup of 1953," 195.

⁷³ Heiss, "The International Boycott of Iranian Oil and the Anti Mosaddeq Coup of 1953," 200.

⁷⁴ Malcolm Byrne, "The Road to Intervention: Factors Influencing U.S. Policy Toward Iran, 1945-1953," in Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne eds. (New York: Syracuse University Press, 2004), 207.

⁷⁵ Byrne, "The Road to Intervention: Factors Influencing U.S. Policy Toward Iran, 1945-1953," 207-208.

aggressive toward the actors that were perceived as threats to the interests of the Western alliance. Iranian oil was important for the US, both economically and politically.⁷⁶ Byrne claims that these conditions combined with the escalating frustration between the Mosaddeq government and the British government to overthrow the existing regime in Iran. The Eisenhower administration became convinced that Britain was not strong enough to defend the interests of the Western alliance in the region, so the US had to intervene and overthrow the Mosaddeq regime.⁷⁷

In conclusion, the Mosaddeq regime, which represented an anti-imperialist stance against Western imperialism and demanded the economic independence of its country, was overthrown by the efforts of internal and external forces. In order to explain these processes, the articles in this book convincingly explain the main interests and political positions of said external and internal forces. Each of them analyzes a different dimension of the events leading to the coup d'état and, this edited book has a certain coherency. On the other hand, none of them touches on an important question: What were the effects of the Mosaddeq's economic and social policies at the societal level? We cannot see the repercussions of Mosaddeq's national policies on Iranian society in this volume. The main weakness of this book was the absence of involvement from the Iranian masses, who were important political actors during the Mosaddeq regime in Iran.

On Third World Ideology Against Imperialism and Colonialism

The anti-imperialist and anti-colonial struggle of the twentieth century was also waged at the international level. Vijay Prashad in his book, *"The Darker Nations,"* analyzes the existence and development of the Third-Worldism, internationally. The various states of the Third World created the Non-Alignment

⁷⁶ Byrne, "The Road to Intervention: Factors Influencing U.S. Policy Toward Iran, 1945-1953," 212-213.

⁷⁷ Byrne, "The Road to Intervention: Factors Influencing U.S. Policy Toward Iran, 1945-1953," 223-226.

Movement and tried to challenge the unequal structure of world systems. A. W. Singham and Shirley Hune analyze the creation and development of this movement in their book, "*Non-Alignment in an Age of Alignments.*"

Singham and Hune weave their narration around the declarations and discussions produced in the summits and several gatherings of the bureaucrats of the Third World countries. They effectively developed a sympathetic analysis from within this movement, but they barely touch on the effects of this movement on world politics. Unfortunately, their analyses do not explain the effects of this movement on actual political developments. Furthermore, although they emphasize that this movement consisted of different countries which held varying ideological positions, they do not explain how these differences reflected upon the movement itself. While Singham and Hune claim that they analyze the evolution of this movement over time, their description of the Non-Alignment Movement seems to be one of an unchanging and monolithic entity in their book.

Singham and Hune see Non-Alignment as a social movement with a certain set of aims and an organized structure. Thus, they firstly focus on its goals and organizational framework. According to Singham and Hune, this movement aimed to bring the world peace and end the nuclear arms race between the US and USSR. In fact, this movement did not defend an unconditional peace. The Non-Alignment Movement, rather, differentiated just wars from unjust ones. Singham and Hune argue that, for the most part, the Non-Alignment Movement's anti-colonial and anti-imperialist struggles waged in the Third World were just wars. The movement defended the unconditional independence of individual countries from the imperialist and colonial countries. Moreover, the movement defended the right of self-determination for all nations.

In addition to peace and independence, the Non-Alignment Movement also argued for the transformation of unfair world economic structures to a more equitable one. This movement claimed that colonialism and imperialism resulted in the

underdevelopment of the Third World countries and that this underdevelopment was the main reason for the existence of an unequal world structure. The countries which were the members of this movement defended the construction of a New Economic World Order. Singham and Hune claim that the Non-Alignment Movement opposed Western cultural imperialism, which rapidly increased its influence in the Third World countries with huge developments in communication technologies. The proponents of this movement argued that communication technologies could be used in multilateral interactions among different cultures around the world, instead of using them to impose Western cultural values on people of the Third World.⁷⁸ For the organizational structure of the Non-Alignment Movement, Singham and Hune assert that its organization was democratic; each member had an equal say in the decision-making processes. Furthermore, in each summit, a chair was selected and this chair was expected to act in terms of the principles of the Non-Alignment Movement, rather than the interests of his/her own country.⁷⁹

Singham and Hune continue with analyzing the characteristics of each summit. According to them, the first three summits can be seen as the foundation of the Non-Alignment Movement. The authors assert that although each member had a different worldview, all of them had a common history which could be regarded as one of colonialism, neo-colonialism and racism ???, with a further condition of economic underdevelopment and a lack of influence over international politics. Here, the authors were successful in creating a common set of principles and a common language. Singham and Hune claim that the common theme of these three summits was that the superpowers, namely the US and USSR, had no right to determine the future of humanity.⁸⁰

The fourth summit was held in Algeria in 1973. According to Singham and Hune, the common theme was economic independence in Algeria. They write that even the most

⁷⁸ Singham and Hune, *Non-Alignment in an Age of Alignments*, 1-31.

⁷⁹ Singham and Hune, *Non-Alignment in an Age of Alignments*, 33-43.

⁸⁰ Singham and Hune, *Non-Alignment in an Age of Alignments*, 83-103.

conservative members accepted it and blamed imperialism for underdevelopment in the Third World. Furthermore, in this summit, the US was perceived to be main imperial power in the world and declarations of support for the national liberation wars against this imperial power were made. To this end, the representatives of national liberation struggles were summoned to the conventions as observers and members. By taking this action, the non-alignment movement aimed to legitimize these struggles.⁸¹

The Colombo Summit was held in 1976 and the number of socialist countries was increasing. The 1970s was marked with growing friction between China and the USSR in the struggle of the dominance in the socialist world. The discussions between countries that supported China and the countries that defended the USSR stamped their influence on this summit. At this point, the racial South African state and Israel, which were seen as the representative of colonialism and imperialism in the Middle East, were highly criticized.⁸² The next summit was held in Havana in 1979. According to Singham and Hune, this summit was highly important since the clear-cut divisions between the conservative members and radical members became apparent in the talks held there. Conservative members argued that since Havana supported the USSR in international affairs, the location of this summit had to be changed. The summit was held in Havana with the diplomatic initiative of Cuba, but everyone expected the dissolution of the Non-Alignment Movement during this time. Singham and Hune point out that this did not occur because Castro did not impose his own agenda on this summit.

At the Havana Summit, the theme was economic dependency. The speakers, especially the Latin American ones, accused Western imperialists of stealing resources from the Third World and binding the Third World to the imperialist world with debt mechanisms.⁸³ The next summit was held in New Delhi in 1983. Singham and Hune argue that this summit took a less anti-American position and

⁸¹ Singham and Hune, *Non-Alignment in an Age of Alignments*, 119-144.

⁸² Singham and Hune, *Non-Alignment in an Age of Alignments*, 148-163.

⁸³ Singham and Hune, *Non-Alignment in an Age of Alignments*, 169-220.

named the USSR as another imperialist power. These meetings discussed the economic crisis in the Third World and resulted in the acknowledgement of national development policies, inward-looking economic policies, and protectionist tariffs as the reasons for the crisis in the final declaration of the summit. This declaration also defended financial and monetary policies as a solution to the crisis. Moreover, it argued that economic policies must not be instigated by political concerns. Politics and economics had to be seen as two distinct spheres.⁸⁴ Although the economic declaration of this summit was very close to the neo-liberal arguments of the 1970s and 1980s, rather than the national development policies of the 1960s and 1970s, which was one of the main principles of the Non-Alignment Movement, the authors do not consider this as a broader shift in the direction of the movement.

According to Singham and Hune, the major success of this movement is that it challenged the nuclear, political and economic hegemony of Western alliance. They correctly and convincingly claim that the Non-Alignment Movement did not support a neutral policy. On the contrary, it tried to intervene in the world political and economic orders on behalf of the Third World. Singham and Hune's book is very successful in its analysis of the principles of this movement. Even so, one cannot say they have portrayed the evolution of this movement. The book does not explain, for instance, the obvious shift of this movement to a more right-wing policies in the New Delhi Summit. Furthermore, this book barely touches on the effects of this movement internationally in real political or economic terms.

Vijay Prashad sees Third-Worldism as a project which also includes the Non-Alignment Movements. Like Singham and Hune, Prashad analyzes the important characteristics and historical turning points of the Non-Alignment Movement, but unlike them, he views this movement as a microcosm of a larger project. He weaves his explanation around the cities of the Third World which represented the most important features and turning points of this

⁸⁴ Singham and Hune, *Non-Alignment in an Age of Alignments*, 320-329.

project. Prashad's main thesis in his book is that the Third-Worldism as a project demanded political and economic equality in the world and incited the masses to act. On the other hand, the majority of the supporters of this project preserved the old order and elites when they took the power in their own countries. The Third-Worldism eventually gave up its ideals and blended into the capitalist world order, which can be marked with neo-liberalism and the domination of capitalism.⁸⁵In this sense, the Third-Worldism is a failed project for Prashad.

Prashad divides his book into three chapters. In the first chapter, he follows landmark events in the quest for the Third-Worldist ideology. According to him, the League Against Imperialism, which was conjured up in Brussels in 1928 with the support of the USSR and participation of Arab and African countries, can be accepted as the first important turning point for this project. The second turning point of this quest, according to Prashad, was another summit held in Bandung in 1955. The leaders of this summit were nationalist figures who interpreted socialism simply as a strategy for economic development.⁸⁶

After analyzing the foundation of this project, Prashad looks at the main features of the Third-Worldism by visiting several cities in the Third World countries. His first stop is Cairo. In this city, Prashad focuses on the importance of women in the Third-Worldism.⁸⁷ Then, Prashad visits Buenos Aires and details the economic worldview of the Third-Worldism. According to Prashad, the Third-Worldism proposed that capitalism and imperialism did nothing to develop Third World countries. On the contrary, capitalist and imperialist domination in the Third World resulted in underdevelopment by extracting natural resources from the periphery.⁸⁸ Prashad's next stop is Tehran. He claims that this city represented the fundamental struggle against Western cultural imperialism. Writers and intellectuals of the Third-Worldism

⁸⁵ Prashad, *The Darker Nations*, ix-xiii.

⁸⁶ Prashad, *The Darker Nations*, 17-45.

⁸⁷ Prashad, *The Darker Nations*, 53-61.

⁸⁸ Prashad, *The Darker Nations*, 63-73.

argued for the development of national cultures, which would depend on a multi-national and syncretic perspective.⁸⁹ After Tehran, Prashad goes to Belgrade and Havana. For him, these two cities represent the struggle of the Third-Worldism for independence against US imperialism. Havana also represents the division between the moderates who defended a just world order, but ??? did not argue for social transformation in their own countries, and the radicals, who defended socialism within the Third-Worldism paradigm.⁹⁰

In the second chapter, Prashad analyzes the pitfalls of the Third-Worldist project. Here, he goes first to Algeria. According to Prashad, Algeria represents the exclusion of the masses from the decision-making process by the radical party or organization behind the revolution.⁹¹ Then, Prashad visits La Paz and takes the military problem into the account. According to him, Third-Worldism made a huge mistake by not dissolving the existing militaries or educating them politically after taking power. In most cases, the military powers, which were financially and politically supported by the US, overthrew the revolutionary regimes and ended the revolutionary processes.⁹² After La Paz, Prashad moves on to Bali. For him, this city represents the oppressions of communists by national revolutionaries who used the communist party and its militants in their fight against imperialism. Prashad argues that the destruction of the communists also harmed Third-Worldism since the reactionary social classes attained dominance over the political platform created in Bandung.⁹³ After Bali, Prashad also goes to Caracas and Arusha. The first city represents the battle for oil waged by the Third-Worldism against imperialism. However, the revenues extracted from oil were not used to benefit the poor in Third World countries.⁹⁴

⁸⁹ Prashad, *The Darker Nations*, 75-85.

⁹⁰ Prashad, *The Darker Nations*, 95-115.

⁹¹ Prashad, *The Darker Nations*, 121-130.

⁹² Prashad, *The Darker Nations*, 130-142.

⁹³ Prashad, *The Darker Nations*, 151-163.

⁹⁴ Prashad, *The Darker Nations*, 170-190.

In the last chapter of his book, Parshad argues that the Third-Worldism was forsaken by the leaders of the Third World countries. In this chapter, he firstly goes to New Delhi and analyzes the Non-Alignment Summit held in 1983. Prashad writes that most of the speakers at this summit supported the IMF-driven globalization and neo-liberal policies which were beginning to be applied in the major capitalist countries, like England and the US.⁹⁵ After visiting Jamaica and Singapore, Prashad emphasizes that the economic development of the Asian Tigers, which can be defined as export-oriented growth, privatization, deregulation and financialization had started to be imitated by the Third World countries. However, these countries ignored the particular historical conditions out of which the Asian Tigers' economic development model grew. As a result, the neo-liberal economic model deepened the gap between poor classes and wealthy classes in the Third World.⁹⁶ Prashad's last stop is Mecca. For Prashad, this city represents the new struggle against western imperialism. Unlike the old Third-Worldist struggle which emphasized equality and secularism, the new struggle can be defined within the framework of Islamic conservatism. For Prashad, conservative social forces eventually attained domination in this struggle.⁹⁷

In conclusion, Prashad's book on the rise and fall of the Third-Worldist project, which emphasized the development of the Third World and equality within both international systems and individual countries, is highly impressive. His method of visiting the cities of each country which represent one particular characteristic and historical turning point of Third-Worldism as a project is useful. He does not, however, explain how ordinary men and women were affected by this project. Although the title of book is "*The Darker Nations*," Prashad's work suffers from a lack of explanation as to how this project changed and affected the life and worldview of ordinary people in the Third World.

⁹⁵ Prashad, *The Darker Nations*, 207-223.

⁹⁶ Prashad, *The Darker Nations*, 240-258.

⁹⁷ Prashad, *The Darker Nations*, 275.

On the Historiography of Revolutions in the Third World

The current historiography of the Revolutions in the Third World can be analysed at three distinctive levels. At the first level, the works deal with the social movements which combined socialist and anti-colonialist or anti-imperialist rhetoric in their discourse and waged a revolutionary struggle against existing governments. Where they were able to seize power, they struggled to build some kinds of socialist economy and state, but, in the long run, most of these movements gradually lost their revolutionary zeal or were overthrown by coup d'états supported by the imperialist forces.

At the second level, the historiography analyzes nation states in which the leaders aimed to put an end to the economic dependency of their countries on imperialist nations. To this end, these political leaders mainly tried to nationalize industrial enterprises which had been previously operated by foreign private companies. However, they eventually adopted neo-liberal economic policies and/or were overthrown by the imperialist forces.

At the third level, the literature on the revolutions in the Third World examines the efforts by the Third World countries to challenge imperialism and the world order as a whole in an international context. These works analyze the Non-Alignment Movement and the rise and fall of Third-Worldist ideology.

As discussing the first level, Gerard Chaliand's and John Foran's books present a general picture of the struggles and revolutions in the Third World. Chaliand's book is very successful in explaining why some struggles were able to attract popular support in certain parts of the world and why others were defeated. Moreover, his argument is very convincing in that most of the successful revolutions in the Third World failed since they created a bureaucratic state and alienated the masses from the power. In contrast, Chaliand cannot show the same success when he contends that this bureaucratization was the natural result of Leninist party

model which the leading organizations of the revolutionary struggles in the Third World imitated. Critically, his analysis on the Leninist party as it existed in Russia in the twentieth century remains superficial. Furthermore, he does not explain how and to what extent the revolutionary movements in the Third World took this party model as their example. It is apparent that Chaliand's book does not adequately explain the causal reasons for the failure of revolutionary movements in power.

In this regard, John Foran's book is more successful in constructing causal relations of failures and successes of revolutionary zeal in the Third World. Foran's strong theoretical model thoroughly analyzes structure-agency relations in the processes of Third World revolutions. His explanation of the success and failures of the revolutions sheds light on causal relations very effectively. On the other hand, this over encompassing model which aims to explain every revolution in the Third World failed in one context: Chile. For Chile, it can clearly be attested that Foran's model does not fit the historical developments that occurred in this country. In this case, this model needs to be revised through further research.

In addition to Chaliand's and Foran's works, Jeffrey Paige's, Jose A. Moreno's, William M. LeoGrande's, and Henry Dietz's articles and Richard Gott's, Sergio Bitar's, John P. Entelis', and William J. Duiker's books analyze the revolutions in the Third World by examining the regions and individual countries. Among them, Paige's and Moreno's explanations suffer from a lack of multi-causal relations in their analyses. Although both Paige and Moreno very impressively present the effects of class configurations in the revolutionary process in Latin America, they miss the importance of other factors such as state, political structure and the ideologies of revolutionary movements in their examinations of revolutionary processes. Similarly, Dietz sees poverty as the only influence for the revolutionary movement in the *Ayacucho* region in Peru. It can be said that although Dietz explains the ideology, organizational structure and the acts of the armed revolutionary movement in Peru in a very detailed manner, he cannot demonstrate the same

success in explaining why this movement became influential in certain parts of Peru and not in others. Unlike Paige, Moreno, and Dietz, LeoGrande's work is more successful in constructing multi-causality by taking into account the state and political structure and international politics, as well as class configurations.

In addition to these articles, Gott, Bitar, Entelis, and Duiker deal with the revolutionary process in individual countries. Among them, Gott effectively analyzes the historical turning points for the Cuban Revolution and the effects of these historical elements on the revolutionary processes, in general. More importantly, Gott does not construct strong relations between these historical developments. As a result, his book is composed of unrelated fragments.

Bitar's analysis of the Chilean socialist experiment is very effective since it constructs multi-causal and dynamic relations between the factors which led to the fall of Allende in 1973. Like Bitar, Entelis' analysis is strong and depends on multi-causal factors when he is explaining the processes of revolutionary struggle waged against France in Algeria. Nevertheless, he is not clear enough when he is explaining the shift from radical policies to moderate policies, especially since he reduces this shift to changes in the political choices of leaders. He does not explain the underlying reasons for such a shift in their positions and here, Entelis' analysis seems to justify the moderate policies of the 1980s in Algeria by analyzing the failure of radical policies in the 1960s and 1970s. Likewise, Duiker's analysis of the historical developments in Vietnam seems to be written to justify the transition to moderate policies in the 1990s. Although Duiker's explanation is very convincing when he discusses the victory of the revolutionary movement in Vietnam, just like Entelis, he does not succeed in his explanation of the reasons behind revolutionary failures. He only explains these failures as the natural result of the incompatibility of socialist ideas with vaguely defined national traits of people in Vietnam.

The articles in "*Mohammed Mosaddeq*" edited by Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne and the books written by A. W. Singham & Shirley Hune and Vijay Prashad analyze the anti-imperialist and anti-colonialist battle waged at both state and international levels. The articles in "*Mohammed Mosaddeq*" complement each other by looking at the different political actors that were important during the Mosaddeq government in Iran. They explain the political processes during that period in a dynamic way, focusing on the shifts in political stance of different actors and the marrying of different interests. However, the articles in this book do not explain the social roots of political developments in Iran. In a similar vein, Prashad's book on the rise and fall of the Third Worldism as a process and an ideology successfully looks at the shifts in political processes, as well as the stance of actors and leaders. He does not, however, touch on how and to what extent people in Third World perceived this ideology or the effects of Third-Worldist policies on daily life. Singham's and Hune's book similarly does not emphasize the effects of the Non-Alignment Movement, which presented itself as the representative of oppressed people in the Third World, on the life of ordinary people. Nevertheless, it presents the main principles and organizational structure of the Non-Alignment Movement very well.

Conclusion

The anti-imperialist and anti-colonial projects in the Third World eventually failed in the 1980s and 1990s. Most of the countries or revolutionary movements gradually abandoned their ideals, which had been highly effective between 1950 and 1980, or were defeated. Their most obvious failure was their inability to diffuse their ideologies to the oppressed masses of their societies. Effectively, these revolutions and struggles failed to include the masses in the Third World in their efforts to create a just and equal world.

The historiography on the Revolutions in the Third World sees this history as a failed attempt, in general. Among them, Chaliand sees this failure as a result of the revolutionary

movement's exclusion of the masses from the decision-making processes and Foran looks at the dissolution of the coalition of revolutionaries and a shift in the balance of international politics. In addition to these, while the articles in "*Mohammad Mosaddeq*" analyzes the processes in which England, the US and internal opposition constructed an alliance to overthrow the nationalist government of Mosaddeq, Entelis's and Duiker's books look at how the revolutionary governments in Algeria and Vietnam turned to more moderate policies in the 1980s and 1990s. And lastly, Prashad relates the failure of the Third-Worldism as a project to the decreasing view of socialism as an ideal within the international mechanisms between states and leaders who had created this project and the capitalist world order of the 1980s.

One of the major pitfalls of all these studies is that none of them sufficiently analyzes why and how ordinary people supported and participated in the Third-Worldist movements. Neither of these studies analyzed above show how common people responded to the Third-Worldism as a political project. Even the study of Prashad whose title is *Darker People* doesn't incorporate the views, actions, desires and hopes of the ordinary people in the Third World. In this regard, we hear the voice of political leaders and elites in these studies rather than that of people. As such, the history of ordinary people and their relations with the Third-Worldism still need to be written.

Bibliography

- Azimi, Fakhreddin. *The Quest for Democracy in Iran: A Century of Struggle Against Authoritarian Rule*. Cambridge: Harvard University Press, 2008.
- Azimi, Fakhreddin. "Unseating Mosaddeq: The Configuration and Role of Domestic Resources." in Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne editors, New York: Syracuse University Press, 2004.
- Bitar, Sergio. *Chile: Experiment in Democracy*. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues, 1986.
- Byrne, Malcolm. "Introduction." in Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran editors Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne, New York: Syracuse University Press, 2004.
- Byrne, Malcolm. "The Road to Intervention: Factors Influencing U.S. Policy Toward Iran, 1945-1953." in Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne editors, New York: Syracuse University Press, 2004.
- Chaliand, Gerard. *Revolution in the Third World*. London: Penguin Books, 1989.
- Dietz, Henry. "Revolutionary Organization in the Countryside: Peru." in *Revolution and the Political Change in the Third World*, editors Barry M. Schutz and Robert O. Slater, Boulder: L. Rienner Publishers, 1990.
- Dirlik, Arif. *The Postcolonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capitalism*. Oxford: Westview Press, 1997.
- Duiker, William J. *Vietnam: Revolution in Transition*. Boulder: Westview Press, 1995.
- Entelis, John. *Algeria: The Revolution Institutionalized*. Boulder: Westview Press, 1986.

Foran, John. *Taking Power: On the Origins of Third World Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Gasirowski, Mark and Bryne, Malcolm editors. *Mohammed Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*. Syracuse: Syracuse University Press, 2004.

Gott, Richard. *Cuba: A New History*. London: Yale University Press, 2004.

Hecht, Lois. *Politics in Chile: Democracy, Authoritarianism, and the Search for Development*. Boulder: Westview Press, 1993.

Heiss, Marry Ann. "The International Boycott of Iranian Oil and the Anti Mosaddeq Coup of 1953." in Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne editors, New York: Syracuse University Press, 2004.

Katouzian, Homa. "Mosaddeq's Government in Iranian History: Arbitrary Rule, Democracy, and the 1953 Coup." in Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne editors, New York: Syracuse University Press, 2004.

Kim, Quee-Young editor. *Revolutions in the Third World*. Leiden: E. J. Brill, 1991.

LeoGrande, William. "Central America." in *Revolution and the Political Change in the Third World*, editors Barry M. Schutz and Robert O. Slater, Boulder: L. Rienner Publishers, 1990.

Loomba, Annia. *Colonialism/Postcolonialism*. London and New York: Routledge, 1998.

Moreno, Jose A. "Class, Dependency and Revolution in the Caribbean: Preliminary Considerations for a Comparative Study of Aborted and Successful Revolutions." in *Revolutions in the Third World*, editor Quee-Young Kim, Leiden: E. J. Brill, 1991.

Paige, Jeffrey. "The Social Origins of Dictatorship, Democracy and Socialist Revolution in Central America." in *Revolutions in the Third World*, editor Quee-Young Kim, Leiden: E. J. Brill, 1991.

Prashad, Vijay. *The Darker Nations*. New York: New Press, 2007.

Schutz, Barry M. and Slater, Robert O. editors. *Revolution and the Political Change in the Third World*. Boulder: L. Rienner Publishers, 1990.

Singham, A. W. and Hune, Shirley. *Non-Alignment in an Age of Alignments*. Connecticut: Third World Books, 1986.

OSMANLI DEVLETİ'NİN ORTADOĞU'DA KÖLE TİCARETİNİ ENGELLEME ÇALIŞMALARI

Erdal TAŞBAŞ*

Öz

İnsanlığın tarih sahnesine çıktığı zamandan beri var olduğu düşünülen kölelik, insanlığın medeni gelişmesine paralel bir gelişme göstermiştir. Değişen şartlar, özellikle ekonomik faaliyetlere dayalı üretim ilişkilerindeki gelişmeler, köleliği de şekillendirecektir. İlkçağlarda yalnızca tarımsal üretim işlerinde kullanılan köleler, daha sonraki dönemlerde birçok alanda kullanılmaya başlanmıştır. Köleliğe dair tarih boyunca yaşanan gelişmeler her toplumda ve her medeniyette farklı bir seyir izlemiştir. Coğrafi bakımdan farklılıklar gösteren kölelik toplumsal değerler ve inanç sistemlerine göre şekillenmiştir. Aydınlanma Çağı olarak bilinen 18. yüzyıldan itibaren yaşanan bilimsel ve fikri gelişmeler, toplumların birçok kurumunu etkilediği gibi, kölelik kurumunda da değişikliğe neden olmuştur. Batıda gelişen çağdaş ve özgürlükçü fikir hareketleri 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'ne sirayet etmiş, devlet ve toplum hayatında önemli değişikliklere yol açmıştır. Özellikle Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı Devleti, kölelik sisteminde çağdaş gelişmeleri takip etmiş ve topraklarında köleliğin yasaklanması için bazı önlemler almıştır. Bu önlemlerin alındığı bölgelerden biri de Ortadoğu'dur. Çeşitli talimat ve fermanlarla bölgedeki köle ticaretini sona erdirmeye çalışan Osmanlı Devleti'nin girişimlerini içeren bu çalışma için arşiv vesikaları kullanılmıştır. Vesikalara göre Osmanlı coğrafyası açısından önemli bir köle ticaret bölgesi olan Ortadoğu'da, bu ticaretin yapılmasını engellemek için yoğun bir çaba verilmiştir. Ancak bu yoğun çabalara karşın Ortadoğu'da köle ticaretine tam olarak engel olunamadığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kölelik, Köle Ticareti, Köleliğin Yasaklanması, Ortadoğu.

Ottoman State's Efforts to Block Slave Trade in Middle East

Abstract

Slavery, which is thought to have existed since the appearance of mankind in stage of history, has developed in parallel with the civilization progress of mankind. The altering conditions, particularly the developments in production relations that are based on economic activities, have also shaped slavery. In the Early Ages, slaves were used only in agricultural production, but later on, they were begun to be used in various areas. The developments experienced

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, erdalt@akdeniz.edu.tr

throughout the history in slavery have followed different courses in every society and every civilization. Slavery, which has possessed differences in geographical context, was shaped by social values and belief systems. Scientific and intellectual developments since 18th century, which is also known as the Age of Enlightenment, have influenced many institutions of societies and caused a change in the institution of slavery as well. The modern and libertarian ideological movements, which developed in the West, spread to the Ottoman State in the 19th century and led to significant shifts in the life of the state and society. Ottoman State followed modern developments in the slavery system and took some measures to ban slavery in its territory, particularly since the Tanzimat era. One of the regions where these measures were taken is the Middle East. Archival documents were used for this study which includes the initiatives of the Ottoman State that tried to terminate the slave trade in the region with various instructions and firmans. According to documents there was an intense effort to block this trade in the Middle East where was an important slave trade area with regard to Ottoman geography. However, despite these hard efforts, it is seen that a complete success regarding blocking slave trade in the Middle East could not be achieved.

Keywords: Ottoman State, Slavery, Slave Trade, Banning Slavery, Middle East.

Giriş

Kısaca *insanın yalnızca başkasının çıkarı için çalışması* demek olan köleliğin, tarih öncesi devirlere kadar giden bir geçmişi vardır. Eski Yunanlıların *doulos*, Romalıların ise *servus* diye adlandırdıkları köleler, antik dönem boyunca özgür insanın yanında varlığını sürdürmüşlerdir.¹ Dünyaya yayılmış çok eski bir kurum olan köleliğin uygulama şekilleri ülkeden ülkeye değiştiği için net bir tanımı yapılamamaktadır. İşleyiş şekline bakılarak kölelik, “üzerinde kısmen veya tamamen mülkiyet hakkı kurulmuş bir kimsenin durumudur”² şeklinde genel bir tanımla açıklanabilir.

Kölelik, sosyal ve ekonomik unsurlardan biri olarak bütün dünya milletlerinin tarihlerinde var olmuştur. Mısır, Hint, Çin, Asur, Türk, Yunan ve Roma gibi eski medeniyetlerde izine rastlanan kölelik Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi semavi dinlerde de

¹ Hasan Malay, *Çağlar Boyu Kölelik* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1990), 13.

² “Kölelik,” *Türk Ansiklopedisi*, c. 22 (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1975), 273.

kendine yer bulmuştur. Bu medeniyet ve dinlerdeki kölelerin hayat şartları bazılarında çok ağır, bazılarında ise daha insani olmuştur.³ Söz konusu bu eski medeniyetlerden beri mevcudiyetini sürdüren köle ticaretinin belirli yasaları ve bu yasalara göre köle alıp-satmanın da belli kuralları vardı. Kurallar gereğince köle satışlarının önceden duyurulması zorunluymuştu. Kölelerin satılmasının duyurulmasındaki amaç, onların devlet denetiminde alınıp satılmasını sağlamak ve bu işten alınacak vergilerin düzenli toplanmasına yardımcı olmaktı.⁴

Savaşlar ve insan öldürmenin doğal olarak görüldüğü ilkçağlardaki zorbalık ve zulümlerle esaretin de temelleri atılmış bulunuyordu. Esaret kavramı, güçlü olanın kuralları ve uygulamalarıyla genişlemiş olarak yüzyıllarca yaşamıştır.⁵ Esaret kavramında kastedilen kölelik, birbirinden oldukça farklı birçok topluluğun tarihsel gelişim dönemlerinde varlık göstermiştir. Kölelik denilince ilk akla gelen, antik Roma ve Yunan toplumlarındaki kölecilik ve o dönemlerden zaman ve mekân açısından farklı olarak da 16-18. yüzyıllar boyunca Afrika kıyılarından Amerika'ya götürülen zenci kölelerdir.⁶

İnsanla birlikte tarih sahnesine çıkan kölelik Ortaçağ'da hem kaynaklar hem de kullanım alanı olarak daha geniş boyutlar kazanmıştı. Dünyanın belli bölgelerinde köle ticareti yapılması için büyük pazarlar kurulmuştur. Ortaçağ dünyasının sosyal yaşamına iyice yerleşen kölelik, Yeniçağdaki sömürgecilik temelli ticaret kolonileriyle yeni boyutlar kazanmıştır. Bu ticari faaliyeti benimseyen Batılılar köle ticaretini geliştirmişler ve 1517 yılında onu yasallaştıran Asiento Anlaşması'nı yapmışlardır.⁷ 15.

³ İzzet Sak, "Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)" (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1992), 7.

⁴ Malay, Çağlar Boyu Kölelik, 47.

⁵ Sema Ok, Köle Pazarından Saraya Cariyeler (İstanbul: Kamer Yayınları, 1996), 15.

⁶ Salvatore Bono, Yeniçağ İtalya'sında Müslüman Köleler, çev. Betül Parlak (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 22.

⁷ İsmail Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik," Belleten 47, sy. 187 (1983): 805.

yüzyıldaki coğrafi keşifler sonucunda Avrupalıların genişleyen sömürge hareketleri ile birlikte köle anlayışında yeni bir sayfa açılacaktır. Bu yeni dönemin başlangıcını ifade eden gelişme ise Amerika'nın keşfedilmesidir. Sömürgelerden elde edilen kazanç ve bu sayede ulaşılabilecek refah düzeyi, sömürgeleştirilmiş bölgelerden getirilecek ürünlerin artması ve ucuza mal edilmesine bağlıydı. Bu, büyük tarım alanlarının kurulması ve ucuz işgücünün sağlanması anlamına gelmektedir. İşte bu ekonomik gelişmeyi sağlamak amacıyla, Afrikalı insanlar zorla köleleştirilerek Amerika'ya taşınacak ve tarımsal üretimi artıracak alanlarda yoğun olarak kullanılacaklardır.

Tarih boyunca çeşitli gelişmeler kaydeden köle ticareti, 19 yüzyıla kadar serbestçe yapılmıştır. Eski Mezopotamya, Roma ve Mısır'da köle ticareti oldukça yaygındı. Abbasiler dönemine gelindiğinde ise Afrika zenci köle ticareti Ortadoğu ülkelerini beslemeye başlamıştır.⁸ Türk toplumlarında da var olan köleliğin tarihi çok eskilere kadar gitmektedir. Hunlardan beri köle edindiği bilinen Türkler onları daha çok ev işlerinde kullanılmaktaydılar.⁹ İslam öncesi Türk devlet ve toplum yaşamında köle kullanıldığı bilinmektedir. Uygurlar zamanında kölelerin satışlarına ilişkin düzenlenmiş belgeler vardır. Eski Türklerin köle kullandığına dair en önemli kanıt, kölelikle ilgili kavramların varlığıdır. Uygurcada "kul" sözcüğü köle anlamına gelmektedir. Cariyeler için de harem dairesi anlamına da gelen "kün" kelimesi kullanılmaktadır. Ayrıca cariyeye anlamı veren bir diğer kelime de "küng" veya "küngüz" kelimesidir.¹⁰ Türklerin İslam'a geçmesiyle, kölelik kavramı ve kurumu da yeni değer yargılarıyla şekillenmeye başlamıştır. İslamiyet'in köleliğe bakışının Türk kültürüne ihraç edilmesiyle, Türklerdeki kölelik anlayışı şeriat hükümlerine göre şekillenmiştir. Bu nedenle, İslam sonrası Türk toplumlarında köleliğin

⁸ Parlatur, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik," 806; Ok, "Köle Pazarından Saraya Cariyeler," 18.

⁹ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), 15.

¹⁰ Besim Atalay, *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 336; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968), 122.

değerlendirilmesi yapılırken, İslam'ın köleliğe bakışı da göz önünde bulundurulmalıdır.

İnsan ve toplum hayatını belirleyen önemli unsurlardan biri olan dinler kölelik konusuna genellikle sıcak bakmışlardır. Semavî dinlerin hepsi köleliği kabullenmiş ve onu resmen reddetme yoluna gitmemiştir. Yalnızca, kölelik düzenin kötüye kullanılmaması, köle azat etmenin teşvik edilmesi yönünde kurallar getirmişlerdir.¹¹

Bu dinlerden İslamiyet'in ortaya çıktığı süreçte zaten mevcut olan kölelik, sosyal yaşam koşulları ve ekonomik faaliyetler için bir zorunluluk olarak görülmekteydi. Ancak İslamiyet köleliğin kaldırılması için bazı tedbirleri beraberinde getirirse de bu kesin olarak devletlerin kendi inisiyatifindeydi. İslam hukukunda, bir insan olduğu vurgulanan kölelere iyi davranılması ve diğer insanlarla aynı hukuksal haklara sahip olması gerektiğini belirtmekteydi.¹² Aynı zamanda İslamiyet, köle azat etmeyi çok makul bir davranış olarak kabul etmektedir. Öyle ki köle azat etmek, kimi zaman bir suç karşısında, yapılabilecek iyi bir davranış olarak affettirici özelliğe sahiptir. Örneğin bir mümini yanlışlıkla öldüren birisine bir köleyi azat etmesi tavsiye edilmektedir. Yine yalan yere edilen yeminin affedilmesi için on yoksulu doyurmak veya giydirmek ya da bir köle azat etmek gerekmektedir.¹³ şeklindeki açıklama, köle azat etmenin ne denli önem verilen bir durum olduğunu göstermektedir. Bir kölenin hür olarak kabul edilmesi ancak azat edilmesiyle mümkündür. Kölenin azat edilmesinin çeşitli yolları vardır. Kölenin evlenmesi, caiz olmayan bir akrabasının mülkiyetine geçmesi durumu, efendisinden çocuk doğuran cariyenin efendisinin ölümü, köle sahibinin öldüğünde kölesinin hür kalacağını vasiyet etmesi ve kölenin kendisine

¹¹ "Kölelik," 274.

¹² Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 304.

¹³ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi," *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 9, sy. 1/2 (2004): 218.

satılması¹⁴ kölelerin azat edilmesi, hürriyetlerini kazanması ile ilgili belli başlı hususlardır.¹⁵

Çağlar boyunca değişen sosyo-ekonomik şartlar ve dinlerin köleliğe yaklaşımları ile toplumdan topluma değişen köle sistemi gelişmiştir. Bu sistem özellikle Coğrafi Keşiflerden sonra tarımsal üretime dayalı alanlarda kullanılmak üzere Afrika'dan toplanan insanların büyük kitleler halinde Amerika'ya nakledilmeleriyle önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Osmanlı Devleti'nde ise yüzyıllarca devam eden köleliğe bakış, çağdaş Batılı fikirlerin etkili olmaya başladığı 19. yüzyılda değişime uğrayacaktır. Gerek değişen toplumsal zihniyet gerekse Batılı devletlerin baskısıyla köle ticaretini Osmanlı Devleti mümkün olduğunca yasaklamaya çalışmıştır. Yasaklama girişimleri anayasal düzeyde bir uygulama olmaktan ziyade çeşitli bölgelerde köle ticaretini engellemek temelinde devam etmiştir.

Bir kurum olarak kölelik ve köle ticareti ile Osmanlı Devleti'nde kölelik ve köleliği yasaklamaya yönelik konular üzerine birçok müstakil çalışma yapılmıştır. İ. Parlatır, E.R. Toledano, Ö. Şen, Y. H. Erdem, G. Akyılmaz, G. Bozkurt gibi araştırmacılar bu konularda incelemeler ortaya koymuşlardır.

Bunlardan Parlatır¹⁶ dünyada, eski Türklerde ve İslamiyet'in kabulünden sonra Türk devletlerinde var olan kölelik konusunda genel bilgiler vermiş, kölelik kurumunun kaldırılması ile ilgili Batılı devletler ve Osmanlı Devleti'ndeki girişimleri ele almıştır. Bu girişimlere örnek olarak da Ortadoğu'da köle ticaretinin yasaklanmasına dair Mısır ve Trablusgarp'taki çabalarını birkaç yazışma ile özetlemiştir. Toledano,¹⁷ genel hatlarıyla 19. yüzyılda Osmanlı'da kölecilik ve köle ticaret ağı hakkında bilgiler içeren

¹⁴ İslam Hukuku'na göre kölelerin mülk edinme hakları vardır. Hal böyle olunca belli bir ekonomik birikimi olan kölenin kendi hürriyetini satın alması imkân dahilindedir.

¹⁵ Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku* (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2002), 83-84.

¹⁶ Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik," 805-829.

¹⁷ Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).

eserinde Osmanlı Devleti'nin köle ticaretini yasaklamasına yönelik Batılı devletlerin baskıları ve uluslararası anlaşmalar, bu anlaşmalara Osmanlı'nın yaklaşımları ve uygulamaları ile köle ticaretini önleme girişimlerini ele almaktadır. Şen,¹⁸ Osmanlı Devleti'nin köle kaynakları ve kölelik kurumunun diğer ülkelerden farklı olarak kendine özgü işleyişini ele aldığı eserinde 19. yüzyıl Osmanlı köleciliği hakkında bilgiler vermektedir. Köle ticaretinin yasaklanması ile ilgili uluslararası girişimlerin Osmanlı Devleti'ne etkileri ve devletin köleliği yasaklamaya yönelik çabaları ve uygulamadaki çelişkileri ortaya koymaktadır. Erdem,¹⁹ 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemde Osmanlı Devleti'nde kölelik ve köle ticareti hakkında bilgiler verdiği çalışmasında, Tanzimat Dönemi'nden itibaren zamanın toplumsal ve siyasal gelişmeleri çerçevesinde kölecilik anlayışındaki dönüşümleri kaleme almıştır. Toplumsal ve siyasal değişime bağlı olarak gerek çeşitli bölgelerden yapılan ticaretin engellenmesine dair çalışmalar, gerekse iç pazarlardaki köle alışverişine müdahaleler anlatılmaktadır. Akyılmaz²⁰ çalışmasında Tanzimat dönemine kadar olan dönemde Osmanlı'da kölelik hakkında genel bilgiler vermiş ve Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonraki dönemlerde köleliğin yasaklanmasına yönelik uluslararası anlaşmalar, çıkarılan ferman ve kanunlar çerçevesinde Osmanlı topraklarında yapılan köle ticaretini yasaklama girişimlerini ele almıştır. Bozkurt,²¹ Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi ile I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde köle ticaretini engellemek için aldığı önlemler ve girişimleri anlatmıştır. Çalışmada, köleliği tamamen yasaklayan anayasal bir hükmüm olmadığı Osmanlı ülkesinde köle ticaretini engellemeye yönelik anlaşmalar ve fermanlar hakkında bilgiler verilmektedir.

¹⁸ Ömer Şen, *Osmanlı'da Köle Olmak* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007).

¹⁹ Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu (1800-1909)* (İstanbul: Kitap Yayınları, 2004).

²⁰ Akyılmaz, "Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi," 213-238.

²¹ Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı Devleti'nde Köle Ticaretinin Önlenmesi İçin Yapılan Çalışmalar," *XI Türk Tarih Kongresi IV*, (1994): 1499-1531.

Osmanlı Devleti'nin köle ticaretini engellemeye yönelik girişimlerinin konu edildiği bilimsel çalışmalarda, devletin değişen çağdaş koşullara paralel olarak insan haklarına yönelik girişimlerinin olduğu ve 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında köle ticaretini yasaklamaya dair girişimler kaleme alınmıştır. Bu yasaklama girişimleri bazı merkezlerdeki köle pazarlarını kaldırmaktan, bölgesel düzeyde ticaret faaliyetlerini engellemeye kadar geniş bir alanı kapsayan girişimlerdir. Ancak yalnızca bölgesel düzeyde Ortadoğu'daki köle ticaretine engel olma çalışmalarını içeren müstakil bir eser bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti'nin köle ticaretini yasaklamaya çalıştığı bölgelerden biri olan Ortadoğu'daki girişimlerinin ortaya konulduğu çalışmayla, bu alana katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Osmanlı'da Kölelik ve Köle Ticareti

Kölelik, insanlık tarihinin en eski dönemlerine kadar uzanan ve hemen her toplumda, her hukuk sisteminde var olmuş bir sistemdir. Fransız Devrimi'yle birlikte hürriyet ve eşitlik kavramlarının ortaya çıkmasına kadar da tartışılmadan kabul gören bir sistem olarak yaşamıştır. Kölelik sisteminin mevcut olduğu Osmanlı Devleti'nde de köleliğin kuralları İslam hukukuna göre düzenlenmişti.

Müslüman ülkelerin çoğunluğunda asker ve idareci ihtiyacı için toplanan köleler, kimi toplumlarda da yönetici sınıfta yer alabiliyorlardı. Osmanlı Devleti'nde de köleler yüksek mevkilere gelmişler ve yönetici sınıfın bir bölümünü oluşturmuşlardır. Devşirme sistemini uygulayan Osmanlı Devleti, İslamiyet'te var olan klasik kölelik düzenini geliştirmişti.²² Bu şekildeki uygulama yani alt tabakaya mensup veya yabancı kökenli kimselerin devlet hizmetine alınması, irsiyette dayalı bir yönetici sınıfın oluşması engellenmek adına önemli bir yöntemdir. Bu yöntemi başarılı şekilde uygulayan İslam devletleri olmuştur. İslamiyet'i kabul etmiş olan Türklerin Anadolu'da hakimiyeti başladığında burada kölelik sisteminin var olduğu söylenebilir ancak uçlardaki akıncılar

²² Erdem, *Köleliğin Sonu*, 14.

arasında kölelik sistemi yoktu. Osmanlı Devleti tarafından benimsenen kölelik sistemine karşı olan gaziler, bu sistemin devlette yerleşmesini, doğudan gelip devletin işlerine karışan din adamlarının suçu olarak görmekteydiler.²³

Şeriat ve örfün onayladığı kölelik bir kurum olarak Osmanlı askeri ve idari biçiminden ötürü, devlet içinde sağlam bir yere sahipti. Müslümanlar için ev kölesi ve cariye istihdamına bağlı olarak, neredeyse harem düzenine eşdeğer bir mahiyette olan kölelik, siyasi yaşamdan halkın özel yaşamına kadar çeşitli alanlarda etkiliydi.²⁴ Müslüman halk açısından durum böyleyken, fıkıh hükümlerine göre Gayrimüslimlerin köle alıp satmaları ya da gündelik yaşamlarında kullanmak için köle edinmeleri yasaktı.²⁵ Ancak köle alıp satmaları yasak olsa da bu kural çeşitli yöntemlerle çiğnenmiştir. Bir Müslümanın, başka biri adına köle satın alması gibi durumlar karşısında Osmanlı Devleti, Gayrimüslimlerin köle edinmelerini serbest bırakmıştı. Fermanlarla Gayrimüslimlere köle alıp-satmayı serbest bırakan devlet, kölelerinin Müslüman olmaması koşulunu getirmişti.²⁶

Osmanlı Devleti tarafından zımni statüsü verilmiş olanlar, kölelikten muaf tutulmaktaydılar. Ancak kuramsal düzeyde köleleştirilebilir olmaları, İslam toplumunun temsilcisi olan padişaha fethedilmiş halklar üzerinde mülkiyet hakkı vermekteydi. Şeriat ilkelerine göre, köle ebeveynlerden doğan bir çocuk köle olmak zorundaydı. İslam'ı kabul etseler bile ebeveynler de çocukları da hür olamıyorlardı.²⁷

Devletin köle politikalarına bağlı olarak, kölelerin toplumla bütünleştiği bir düzen kurulmuştu. Bu düzenin sürdürülebilirliği

²³ Bernard Lewis, *İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu Medeniyeti*, çev. Ömer Faruk Birpınar (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2006), 60-61.

²⁴ Erdem, *Köleliğin Sonu*, 33.

²⁵ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler* (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001), 216.

²⁶ Nihat Engin, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), 137; Hüseyin Bayarslan, "Osmanlı Devleti'nde Köleleştirme ve Azat Etme Yöntemleri," *Ulakbilge* 5, sy. 10 (2017): 444.

²⁷ Erdem, *Köleliğin Sonu*, 18.

için köle temininin sürekli kılınması zorunlu hale gelmekteydi. Özgür doğmuş Müslümanların veya zimmi gayrimüslimlerin köleleştirilmesinin yasak olması, Osmanlı Devleti'ni köle temininde dış kaynaklara yöneltmiştir. Bu nedenle, savaşlar köle edinmede önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Savaşlarda elde edilen esirlerin bir kısmının veya tamamının köle statüsüne konulması, hükümdarın veya görevlendirdiği kişinin vereceği karara bağlıdır. Belki de bu sebepten ötürü köle ve esir kelimeleri aynı anlamda kullanılırlar, ancak bu doğru bir kullanım değildir. Çünkü her esir köle yapılmayabilir, her köle de savaş esirliğinden gelmeyebilirdi. Fakat yine de savaş esirliği, köleliğin önemli bir kaynağını teşkil etmekteydi.²⁸ Osmanlı döneminde köle ve cariyelerin uzun süre savaşlar yoluyla temin edildiği bilinmektedir. I. Murad döneminde yapılan Rumeli fetihlerinde ilk esirler alınmaya başlanmış ve esirlik kurumunun bundan sonraki temel kaynağı savaşlar olmuştur. Osmanlı fetihleri arttıkça savaş esirlerinin sayısı da giderek artmış, bu durum savaş esirlerinin köleleştirilmesine, doğal olarak da giderek gelişen bir köle ticaretine sebep olmuştur.²⁹

Osmanlı Devleti 14. yüzyılda savaşlarda ele geçirilen tutsakların beşte birini (pencik) ya da sayıları beşten az olan tutsaklar için bir kölenin değerinin beşte biri olan 25 akçeyi vergi olarak almaktaydı. Köleliğe getirilen bu vergi 1857 yılına kadar sürmüştür. Köleyi ithal eden kişiye pencik vergisini ödemesi karşılığında gümrükte verilen bir belge olan "Pencik Varakası" olmadan köleler satılamıyor ya da imparatorluk içinde başka bir yere nakledilemiyorlardı. Öte yandan kölelikle ilgili vergi sadece pencikten ibaret değildir. Köle ticaretinden "bac-ı ubur" veya "resm-i geçid" ve "bac-ı pazar" gibi vergiler de alınmaktaydı.³⁰ Bu vergiler, köle edinenlere yönelik ekonomik yükü artırdığı için köle fiyatlarını etkileyen unsurlardandır.

²⁸ Fendoğlu, *Kölelik ve Cariyelik*, 90.

²⁹ İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler, Sofya 1550-1684," *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 36 (2014): 204.

³⁰ Erdem, *Köleliğin Sonu*, 34-35.

Tanzimat Dönemi'nde ülkede yabancı paralarının da dolaşımında olmasına rağmen, köle fiyatları Anadolu ve Rumeli'de genellikle kuruş ile belirlenmektedir. Bu yüzden Osmanlı kaynaklarındaki köle fiyatlarına dair bütün kayıtlar Osmanlı para birimi ile nakledilmiştir.³¹ Örneğin Şer'iyye Sicilleri'nde de köleler ile ilgili fiyatlarda para birimi olarak Osmanlı parasının kullanıldığı görülmektedir. Öte yandan Osmanlı Devleti'nde kölelerin fiyatları hakkında net bir rakam verilemez. Fiyat, kölenin özelliklerine göre değişebilmektedir. Bu özellikler, kölelerin bol veya az bulunması, kölenin ırkı, cinsiyeti, hünerleri, yaşı ve özellikle cariyeler için güzellik gibi durumlardır.³²

Osmanlı'da kölelere olan talebin büyük bir kısmı, kentli sınıflardan gelmekteydi. Tarım ve sanayide köle istihdamı Osmanlı Devleti'nde yaygın bir uygulama değildi. Ancak 1860'lı yıllarda Çerkeslerin Osmanlı topraklarına göç etmesiyle, tarımda köle istihdamında bir artış yaşanmışsa da bu uygulama yaygınlaşmamıştır.³³ Kölelerin daha çok kentliler tarafından tercih edilmesi Osmanlı köle ticaret ağının seyri konusunda belirleyici olmuştur. Bu nedenle kölelerin alınıp satıldığı yerler genellikle Rumeli, Anadolu ve Doğu Akdeniz'in büyük kentleriydi. Ayrıca İstanbul'da varlıklı kimselerinin yaşadığı konaklar en çok köle talebinin olduğu yerlerdendi.³⁴ Köle satın alan kentli toplumun büyük kısmı sıradan işleri için zenci köleler alırken, çok daha revaçta olan beyaz köleleri neredeyse yalnızca zengin olarak nitelendirilebilecek insanlar alabiliyordu.³⁵

Köle ticareti Osmanlı kölelik düzeninin devamı açısından çok önemli bir yöntemdir. Çünkü Osmanlı Devleti dolaylı bir yol olan ticaret yöntemiyle köle elde etmeyi her zaman daha yeğ tutmuştur. Osmanlı Padişahının yetki alanı dışında kalan Orta Afrika ve Kafkasya'daki köle toplama bölgeleri, Osmanlı köle ticaretinde dış

³¹ Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, 52.

³² Sak, "Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler," 194; 19. yüzyıl Osmanlı köle pazarındaki fiyatlarla ilgili bir örnek için bkz. Şen, *Osmanlı'da Köle Olmak*, 75-77.

³³ Erdem, *Köleliğin Sonu*, 85.

³⁴ Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 12.

³⁵ Bayarslan, "Azat Etme Yöntemleri," 446.

ticaret bölgeleriydi. İç ve dış köle ticaret ağı, Kuzey Afrika, Kızıldeniz, Basra-Irak ve Kafkasya ticareti olmak üzere dört gruba ayrılır. Bu ticaret ağından imparatorluğa ithal edilen kölelerin, Mısır hariç olmak üzere, sayıları 19. yüzyıl boyunca yıllık ortalama 10.000 kadardı. 19. yüzyılın son çeyreğinde ise bu sayı yıllık 13.000 civarındadır. Osmanlı iç köle ticaretinin önemli bir kısmını oluşturan Çerkes ve Gürcü köleler dışındaki tüm ticaret ağından elde edilen köleler siyahî idi.³⁶ 19. yüzyıla gelindiğinde eskiden olduğu gibi savaş esirlerinden köle elde edemeyen Osmanlı Devleti'nin pazarlarındaki köleleri, Kafkasya ve Kuzey Afrika'dan getirilenler oluşmaktadır.³⁷ Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin köle ihtiyacını karşılayan pazarlardaki siyah kölelerin elde edildiği başlıca yerleri Orta Afrika, Yukarı Nil ve Batı Sudan oluştururken, Kafkasya ise beyaz kölelerin elde edildiği yerlerdi. Bu bölgelerdeki insanlar, savaş yoluyla tutsak alma, kaçırma ve satın alma olarak üç şekilde köleleştirilerek Osmanlı köle tacirlerinin eline geçiyorlardı.³⁸

Kafkaslar ve Gürcistan'ın Rus hakimiyetine girmesiyle beyaz köle kaynağının kesilmesi, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl belgelerinde neden daha çok zenci kölelere rastlandığını açıklar mahiyettedir. Ancak bu gerçek sebep değildir. Çünkü Osmanlı'da beyaz köle ticareti Rus işgaliyle tamamen bitmemiş, aksine köle olabilecek kimseleri Osmanlı topraklarına itmişti. Çerkesler 1850'li yıllarda Osmanlı Devleti'ne göç etmeye başladılar ve bu göç 1860'larda doruğa çıktı. Öte yandan Osmanlı'da zenci köle ithali de artmaktaydı. Bunun nedeni 1820-1822 yıllarında Mısır'ın Sudan'ı işgal etmesiyle Mısır pazarlarına köle akışının hızlanmasıydı. Bu köleler buradan daha kuzeye, Anadolu'ya ulaştırılmıştır. Buna ek olarak, 1835 yılında Trablusgarp'ta yerel idarenin gücüne son verilip buranın tekrar Osmanlı merkezi yönetiminin kontrolüne alınması bu vilayeti Afrika içlerinden gelen zenci kölelerin yığıldığı ve ihraç edildiği önemli bir merkez haline getirmişti.³⁹

³⁶ Erdem, *Köleliğin Sonu*, 76-77.

³⁷ Şen, *Osmanlı'da Köle Olmak*, 73.

³⁸ Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, 13.

³⁹ Erdem, *Köleliğin Sonu*, 79.

Deniz yoluyla Afrika'dan getirilen kölelerin Anadolu'ya girişinin yapıldığı liman kentleri köle ticaretinde büyük rol oynamaktadır. Burada özellikle belirtmek lazım ki köle istihdamında önemli bir yeri olan Osmanlı başkentine veya diğer önemli iç merkezlere varana kadar, kölelerin bazı taşra kentlerinde seçilerek satın alınması, diğer yerlere giden kölelerin niteliğinde değişmelere neden olmaktadır. Bu liman kentlerinden birisi olan Antalya, Anadolu'nun Akdeniz'e açılan en önemli kapısı olması hasebiyle, köle ticaretinde önemli bir yere sahiptir. Antalya limanı aracılığıyla yapılan köle ticaretinde güneye beyaz köle ihraç edilir, buna karşılık güneyden siyah köle getirilirdi.⁴⁰

Köle Ticaretini Engelleme Faaliyetleri

Tanzimat Fermanı'ndan önce Osmanlı toplumunda kölelik sisteminin işleyişi konusunda ve kölelerin durumları hakkında iki tane olgu ön plana çıkmaktadır. Birincisi köle ticareti yapanların statülerinin devlet tarafından belirlenmesidir. Osmanlı Devleti, köle ticaretinin sınırlarını belirlemekle kalmamış, aynı zamanda kölelerin durumunu da sıkı bir şekilde denetlemiştir. İkinci olgu ise Gayrimüslimlerin, Müslümanları köle olarak almalarını engellemek olmuştur.⁴¹ Kölelikle ilgili kısıtlamalar olsa da bütünüyle kaldırılması konusunda net bir girişim yoktur. Ancak Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği 1839 yılında Osmanlı Devleti'nde köleliğin kaldırıldığı yönünde çeşitli bilgi ve yorumlara rastlansa da Tanzimat sonrası Osmanlı'da köleliğin devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde Osmanlı'da kölelik birçok dönüşüm geçirmiş, Türk toplumundaki köleci anlayış, özgür toplum anlayışına doğru ilerlemiştir. Fakat hukuki açıdan köleliğin Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar lağvedildiğine dair bir kanıt yoktur. Kölelik anlayışı Osmanlı-Türk toplumunda yaygın olmamasına ve savunulan bir yaşam biçimi olarak algılanmamasına rağmen, varlığını korumuştur.⁴²

⁴⁰ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 134.

⁴¹ Bozkurt, "Köle Ticaretinin Önlenmesi İçin Yapılan Çalışmalar," 1500.

⁴² Erdem, *Köleliğin Sonu*, 7.

Köle ticaretinin yapılması ve esir pazarlarının yasaklanmasına yönelik olarak 19. yüzyılda sık sık çıkarılan fermanlara, imzalanan uluslararası antlaşmalara rağmen, kölelik Osmanlı toplumunda varlığını hukuken ve fiilen sürdürmüştür. Bu dönemde özellikle ev hizmetlerine yönelik kölelik meşru kabul edilmiş ve hatta korumuştur.⁴³ Kölelikle ilgili çıkarılan fermanlar ve köleliği ilgilendiren yasalar, köle ticaretinin yapılmasıyla ilgili sınırlandırma, köle ticaretini, bölgesel de olsa, çok sayıda engelleme girişimleri ya da düzenlemeler olmasına rağmen, kölelik kurumunun ortadan kaldırıldığına dair Osmanlı tarihinde genel bir anayasal hüküm hiçbir zaman olmamıştır. Çünkü değişmez olarak kabul edilen şeriat, kölelik kurumunu onaylamaktadır. Öte yandan Tanzimat Dönemi'nde köle ticaretine karşı alınan önlemler, köleliği kaldıracak politikaları tetikleyici nitelikteydi. Osmanlı yönetimi, bu yönde aldığı önlemler ile köleliğin kaldırıldığını ilan etmek zorunda kalmadan onu sona erdirmek istiyordu.⁴⁴ Tanzimat Fermanı'nda Müslüman olan, olmayan, hür ve köle gibi ayrımlar söz konusu değildi. Ancak kölelerin durumu hakkında herhangi kayıt da yoktu. Öte yandan Tanzimat dönemiyle birlikte köleliğin gerilediğini de kabul etmek gerekir. Çünkü 19. yüzyılda geleneksel yöntemlerle köle sağlamaya dönük faaliyetler, ilerleyen modern diplomatik ilişkiler ve köleliği kaldırmaya yönelik uluslararası politikalar yüzünden neredeyse olanaksız hale geliyordu. Ticaret yoluyla köle edinilmesinde de köklü değişiklikler ortaya çıkmıştır. Özellikle İstanbul'daki köle pazarının kapatılmasıyla Osmanlı başkentindeki köle alım-satımı oldukça farklı bir boyutta ve gizli olarak devam edebilmiştir. Bu durumda eskisi gibi yasal ve aleni yapılan alım-satımların olmaması kentteki köle ticaretini oldukça geriletmişti.

19. yüzyılda sıkça görülen kölelik karşıtı tepkiler aslında çok eski devirlerden beri vardı. İlkçağlarda, hürriyetin kişilerin doğal ve kabul edilmesi gereken hakları olduğunu kavramış, esaret müessesesini ahlaksız bir vahşet olarak değerlendiren düşünürler

⁴³ Gökçen Alpkaya, "Tanzimat'ın Daha Az eşit Unsurları: Kadınlar ve Köleler," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 1, sy. 1 (1990): 6.

⁴⁴ Enver Ziya Karal, "Gülhane Hattı Hümayununda Batının Etkisi," *Bellekten* 28, sy. 112 (1964): 598.

vardı. Stoicism felsefesinin temsilcileri ve taraftarları köleliğe karşı çıkmışlardı. Bunlardan birisi de Roma Stocism Okulu filozoflarından olan Seneque'dir. Seneque, kölelikle ilgili fikirlerini şu şekilde dile getirmiştir. *Siz onlar esirdir diyorsunuz, hayır onlar insandırlar, onlar senin gibidir, senin esir dediğin insan senin gibi aynı tohumdan vücuda gelmiştir. O da senin gibi aynı semalara bakıyor. Aynı havayı teneffüs ediyor, senin gibi doğuyor, senin gibi ölüyor.*⁴⁵ Bu şekilde uzun zaman boyunca köleler ve köleliğin yasallığı üzerine yapılan tartışmalar devam etmiştir. Fransız Devrimi'nden sonra, köleliğin kaldırılması konusu daha ciddi tartışılmaya başlanmış, 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupalı devletler peş peşe köle ticaretinin tamamen yasaklanması ile ilgili kararlar almışlardı.⁴⁶ O zamana kadar sosyo-ekonomik hayatın vazgeçilmez bir unsuru olan kölelik kimi zaman dünya politikalarını etkilemiş, kimi zaman da ön plana çıkan bir konu olmuştur. 19. yüzyılda köleliğin kaldırılmasıyla ilgili uluslararası girişimlerin yoğunlaşması kaçınılmaz olarak Osmanlı kölecilik anlayışını da etkilemiştir.⁴⁷

1812 yılında İngilizlerin, Bağdat Valisi'nden oraya yapılan Hintli kadın ithalini yasaklamasını istemesiyle, köle ticareti konusundaki ilk Osmanlı-İngiliz münasebeti de başlamış oldu. Ancak Osmanlı Devleti 1840 yılına kadar köleliğin kaldırılmasına yönelik ciddi bir adım atmamıştır. Osmanlı topraklarında köleliğin yasaklanmasına dair ilk çabalar, başta İngiltere olmak üzere Avrupa'da faaliyet gösteren *Köleliği Önleme Derneği'nin* girişimleriyle olmuştur. 1833 ve 1838 yıllarındaki "Azat Kanunları" ile uluslararası köle ticaretine karşı başarılı kampanyalara imza atan dernek, faaliyetlerini İslam coğrafyasını kapsayacak şekilde genişletme yoluna gitmiştir.⁴⁸ İngiltere'nin bu yöndeki girişimleri uzun süre boşa çıkacaktır. Ancak bu konuda girişimlerini ısrarla sürdüren İngilizler, Osmanlı Devleti'nden köleliği yasaklamasını istemek yerine, kölelerin temin edildiği bölgelerdeki nüfuzunu

⁴⁵ Sadri Maksudi Arsal, "Teokratik Devlet ve Laik Devlet," *Tanzimat I*, (1999): 85.

⁴⁶ Bono, *Yeniçağ İtalya'sında Müslüman Köleler*, 22.

⁴⁷ Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik," 805.

⁴⁸ Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, 78.

kullanarak, yerel yönetimlerle köle edinilmesini yasaklayacak anlaşmalar yapma yoluna gideceklerdir.

Osmanlı'da köle ticaretine dair ciddi önlemlerden biri de sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın esir pazarını kaldırmasıdır.⁴⁹ Büyük Çarşı civarında köle ve cariyelerin satışa çıkarıldığı esir pazarı, İstanbul'un köle ihtiyacının karşılandığı yerd. Burada ayrı ayrı odalarda her yaştan hem beyaz hem de siyah köle ve cariyeler bulunurdu. Esir pazarında kölelere kötü muamele yapıldığı ve aşağılandıkları bilinmekteydi. Padişahın da katıldığı bir toplantıda konu görüşülmüş, kölelere yapılanların şeriata ve insanlığa aykırı olduğuna hükmeden padişah, İstanbul köle ticaretinin can damarı olan pazarın kapatılmasını emretmiştir.⁵⁰ Aralık 1846'da alınan bu kararla İstanbul köle pazarı kaldırılmıştır. Ancak bu önlem, köle ticaretinin engellenmesine yönelik bir gelişme olarak değerlendirilmemelidir. Sadece kölelerin kötü muamele görmesinden dolayı pazarın kapatılması, Osmanlı inisiyatifinde gerçekleşen insani bir karardan ibarettir. Pazar kapatıldıktan sonra İstanbul'da köle ticareti özel girişimlerle 19. yüzyıl boyunca yasal olarak devam etmiştir. Ayrıca pazarın kapatılmasının, devletin başkentinde başka olumsuzluklara yol açtığı söylenebilir. Çünkü pazarın kapanması, özel olarak devam eden köle ticareti üzerindeki devlet denetimini de ortadan kaldırıyordu.

Bununla birlikte köle pazarının kapatılmasına rağmen İstanbul'da köle ticaretinin devam etmesi, Osmanlı Devleti'nin yasakla ilgili çok ciddi bir yaptırım getirmediğini de göstermektedir. Sadece kâğıt üzerinde kalan bu yasak İstanbul dışındaki bölgelere uygulanmamıştır. Bu durum devletin hem köle ticaretinden elde edilen vergiden vazgeçmek istemediğini hem de yasak konusunda gönüllü olmadığını göstermektedir.⁵¹

⁴⁹ Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa," *Tanzimat II*, (1999): 738.

⁵⁰ Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi* 8 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 1239; Akyılmaz, "Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi," 231.

⁵¹ Şen, *Osmanlı'da Köle Olmak*, 80-81.

Osmanlı'da köle ticaretinin yasaklanması bakımından önem arz eden bir durum daha vardır ki bu da Osmanlı Devleti'nin köle ticaretine yönelik uluslararası faaliyetlere Tanzimat döneminin başlarından beri olumlu yaklaştığıdır. 23 Ocak 1846 tarihli belge bu konuda önemli bir kanıt oluşturmaktadır. Belgeye göre zenci esirlerin satın alınması ve başka yerlere gönderilmesinin yasaklanmasına dair gerçekleşen görüşmelerin ve yasaklar konusunda yapılması gerekenlerin padişah tarafından da uygun bulunduğu görülmektedir. Bunun için zenci köle ticaretinin yapıldığı bölgelere Osmanlı donanmasına bağlı gemilerin gönderilmesi için gerekli hazırlıkların yapılması talimatı verilmiştir.⁵²

Osmanlı Devleti, İngiliz faaliyetlerini ve köle ticaretinin yasaklanması konusundaki isteklerini artık görmezden gelemeyeceğini anlamıştı. Basra Körfezi'nden yapılan köle ticaretinin kaldırılmasına yönelik İngiliz isteklerini görüşmek üzere 27 Kasım 1846'da Meclis-i Hâss toplanmıştır. Toplantının başlangıcında köleliğin kaldırılmasına yönelik bir girişime karşı çıkılıyordu. Toplantıda Osmanlı topraklarına ithal edilen zenci kölelerin Basra Körfezi aracılığıyla değil, Mısır ve Trablusgarp yoluyla geldiğine dikkat çekilmiştir. Ancak yine de İngiliz isteklerinin kabul edilmesi, Kafkasya'dan yapılan beyaz köle ticaretine yönelik zaten sorun yaşanan Rusya'nın, Karadeniz ticaretinde benzer ayrıcalık isteyeceği çekincesini doğurmaktaydı. Bu gibi kaygılarla Basra Körfezi'nde köle ticaretinin yasaklanması ile ilgili bir anlaşma reddedilmiştir. Ancak meclis padişaha, körfezde köle ticaretinin yasaklanması için gizli bir talimat vermesini tavsiye etmiştir. Meclisin tavsiyesine uyan Abdülmecit, Bağdat Valisi'ne körfezdeki Osmanlı limanlarından köle ticaretini yasaklamasını emreden bir ferman gönderilmesini buyurmuştur.⁵³ Bu gelişmelerin arkasından 1847 yılında çıkarılan ferman, Osmanlı'da köleliğin yasaklanmasına yönelik ilk resmi girişim olması bakımından oldukça önemlidir. Ancak bu fermanla Basra Körfezi'nde köle ticaretinin yasaklanması, İngiliz isteklerinin

⁵² BOA., İ.DUİT., Dosya no: 192, Gömlek no: 16 (25 M 1262/23 Ocak 1846).

⁵³ Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, 83-85.

artmasına neden olmuştur. İngilizler şimdi de zenci kölelerin temin edildiği Kuzey Afrika ve beyaz kölelerin temin edildiği Kafkasya ticaret yolları üzerinde durmaya başlamışlardır. Dikkatlerini özellikle Trablusgarp ve Bingazi'ye çeviren İngilizler, buradan Osmanlı merkezine yapılan ticaret esnasında kölelere yönelik kötü muameleler yapıldığı ve nakil koşullarının ölümlere yol açtığını ileri sürmekteydiler. Kölelerin devlete ait gemilerle taşındığını rapor eden İngilizlerin, Osmanlı Devleti üzerinde baskılarını artırmamasıyla, 1850'de Sadrazam Mustafa Reşit Paşa devlet gemilerinin köle taşımacılığında kullanılması yasaklanmıştır.⁵⁴

Kuzey Afrika'dan Osmanlı topraklarına yapılan köle ticaretinin bütünüyle yasaklanması yerine kısıtlanması için girişimlerde bulunan İngiltere, 1855 yılından itibaren bu politikasını değiştirmiştir. İngiltere'nin yeni politikası Osmanlı topraklarına yapılan köle ihracının yasaklanması yönündeydi. İngilizler dikkatlerini Girit, Trablus ve Arnavutluk gibi belirli vilayetlerde yoğunlaştırarak buralar üzerinden yapılan köle ticaretini yasaklamaya çalışmışlar ve bunda da başarılı olmuşlardır.⁵⁵ Bunlarla yetinmeyip Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarını daha da artıran İngiltere, köle ticaretinin yasaklanması için birçok girişimde bulunmuştur. 1856 yılında Afrikalı köle ticareti konusunda İngiliz istekleri Meclis-i Vükelâ'da ele alınmış, yapılan görüşmelerde, köle ticaretinin yasaklanması konusunda karar alınmış ve sultan tarafından çıkarılan fermanla, "zenci köleliğin kaldırılması ilkesinin kabul edilmesinde bir başlangıç" yapıldığı duyurulmuştur. Ferman ilk olarak 27 Ocak 1857'de Trablusgarp valisine gönderilmiştir. Arkasından Mısır ve Bağdat valiliklerine de ulaştırılan fermanla Osmanlı topraklarında köle ticaretinin yasaklanmasıyla ilgili, bu zamana kadarki en büyük adım atılmıştır. Fermanın adı geçen vilayetlerde hiçbir şekilde köle alım-satımı yapılmayacak ve yasaklamadan tüm köle tacirleri haberdar edilecektir. Fermanın, yasağa uymayan tacirler için yaptırım da söz konusuydu. Köle getiren tacirler, köleleri azat

⁵⁴ 1847-1850 yılları arasında Osmanlı'da köle ticaretinin yasaklanmasına yönelik İngiliz faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin girişimleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, 92-96.

⁵⁵ Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, 105.

etmeye zorlanacak, suçun ilk işlenişinde bir yıl hapis cezasına çarptırılacak ve tekrarı durumunda bu ceza, bir yıl eklenerek yeniden verilecekti. Bu ferman Akdeniz adalarında da yürürlüğe konulacak fakat duyurunun tamamlanması için altı haftalık bir süre tanınacaktı. Yine iyice duyurulmasının sağlanması için Basra Körfezi bölgesine de üç aylık bir süre tanınmıştır. Akdeniz ve Basra Körfezi bölgelerinde köle ticareti yasaklanırken, Hicaz fermanla belirlenen yasaklamanın dışında tutulmuştur. Çünkü buradan yapılan köle ticareti, Hicaz Müslümanlarının bu konudaki hassasiyeti dolayısıyla müdahale edilemeyecek kadar tehlikeli bir duyarlılığa sahipti.⁵⁶

Osmanlı Devleti'nde köleliği engellemeye yönelik en ciddi girişim olarak adlandırılabilir olan 1857 fermanıyla devlet, köle temini politikalarından vazgeçerek ve onu kaldırmayı hedeflemiş ve siyah köle ticaretini yasaklamıştır. Ancak, bu politika köleliği kaldırmaya yönelik değil, İngiliz baskısından kurtularak kendi kölelik politikalarına zarar verilmesini engellemeye dönük bir politikadır.⁵⁷ Öte yandan bu ferman köleliği yasaklamada önemli bir adım olarak kaydedilse de sadece bundan sonra gelecek köleler için geçerli hükümler içermektedir. Yani mevcut kölelerin özgürlüklerine kavuşturulmasıyla ilgili bir hüküm içermediği için kölelerin aynı statüde kalmalarını da meşru kılmaktadır.⁵⁸ 1857 fermanı Osmanlı'da köle ticareti konusunda bir bitişten ziyade yeni bir başlangıç tarihi olarak değerlendirilmelidir. Çünkü bu tarihten itibaren Osmanlı köle ticareti ortadan kalkmamış, daha çok fermanın uygulanması ile uğraşmıştır. Osmanlı Devleti'nin kendi iç politikalarının ürünü olmayan ve İngiliz baskıları sonucunda hazırlanan ferman, uygulama alanı bulamadığı gibi dış baskıları artırıcı bir etken olmuştur. Dış baskılarla fermanı uygulamaya çalışan Osmanlı Devleti, köle ticaretini yasaklamanın zor ve kimi bölgelerde ise imkânsız olduğunu görmüştür. Yine de Osmanlı Devleti'ne getirilen zenci kölelerin önemli kaynaklarını ve geçiş

⁵⁶ Şen, *Osmanlı'da Köle Olmak*, 132-133; Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, 115-116.

⁵⁷ Erdem, *Köleliğin Sonu*, 123-124.

⁵⁸ Alpkaya, "Kadınlar ve Köleler," 7; Akyılmaz, "Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi," 233.

noktalarını oluşturan Mısır, Trablusgarp ve Hicaz'da köle ticareti fermanla birlikte zayıflamıştır.

Kızıldeniz aracılığıyla yapılan köle ticaretinin engellenmesi, fermanın uygulanabilmesi için hayati bir önem taşımaktaydı. Alınan bütün önlemler ve yasaklamalara rağmen Kızıldeniz aracılığıyla yapılan ticaret devam etmekteydi. Cidde valisi tarafından merkeze gönderilen 28 Şubat 1857 tarihli yazı bu husustaki zorlukları açıkça göstermekteydi. Afrika ve Kızıldeniz sahillerine özel memurlar atanmasına ve onlara köle ticaretine engel olmaları için kesin emirler verilmesine rağmen başarılı olunamadığı bildirilmektedir. Somalililerin elinde bulunup satılmak amacıyla çeşitli yollardan getirilen kölelerin Hayme'ye kadar ulaştırdıkları görülmektedir. Birçok ticari malın geçiş noktası olan Kızıldeniz'e açılan boğazda ticaretin engellenmesinin çok zor olduğu da kaydedilmektedir. Bu yüzden boğazın ortasında bulunan adaya kale inşa edilip toplar yerleştirilirse top güllerinin denizin iki tarafını da kolaylıkla vurabileceği, bu şekilde köle getiren gemilerin geçişlerinin engellenebileceği ifade edilmektedir.⁵⁹

Osmanlı Devleti, sadece siyah köle ticaretinde değil, kuzeyden ve doğudan yapılan beyaz köle ticareti konusunda da İngilizler ile sorun yaşamaktaydı. Bir taraftan kölelikle ilgili dış baskılar, bir taraftan da köle alım satımındaki hileler, emirlere itaat edilmemesi, yoğun Çerkes, Tatar, Nogay ve Gürcü göçü gibi iç sorunlar nedeniyle köle ticaretine karşı önlem almaya karar veren Osmanlı Devleti, 5 Ocak 1860'ta "Muhacirin Komisyonu"nu kurmuştur. 1860'dan itibaren devlet bir taraftan göçmenlerin iskânlarıyla uğraşırken bir taraftan da köle göçmenler ve sahipleri arasında ortaya çıkan sorunları çözüme kavuşturmak, daha güçlü ve ayrıcalıklı göçmenlerin diğer göçmenler üzerinde kurdukları baskılardan dolayı meydana gelen sorunları ortadan kaldırmakla uğraşıyordu.⁶⁰ Komisyon çalışmaları sonucunda 1864 yılından itibaren, beyaz kölelerin durumu ile ilgili bir dizi önlemler ve

⁵⁹ BOA., A.MKT.NZD., Dosya no: 215, Gömlek no: 5 (01 B 1273/25 Şubat 1857).

⁶⁰ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, 128-130.

kısıtlamalar getirilmiştir. Bu önlemlerin en önemlisi, göçmen çocuklarının usulsüz yollarla ailelerinden alınarak köleleştirilmesine karşı alınan önlemlerdir.

19. yüzyılın ikinci yarısında köle ticareti konusunda Osmanlı Devleti'ne baskılarını giderek artıran İngiltere ile 1880 yılında bir anlaşma yapılmıştı. Bu anlaşmayla Afrikalı köle ticareti yasaklanmıştı. Ancak anlaşma zenci köle ticaretinin yasaklanmasını sağlarken Karadeniz üzerinden yapılan köle ticareti ile ilgili hükümler içermemektedir. Bu anlamda anlaşma Osmanlı Devleti'nin istediği hususları da içeriyorken İngilizlere güney denizlerindeki Osmanlı gemilerini denetleme yetkisi vermektedir.⁶¹

Köle ticaretini yasaklama girişimleri 1847 fermanı ile başlamış, 1857'deki fermanla önemli bir ivme kazanmıştı. Ancak tarih boyunca var olan köleliği kaldırmak kolay olmamıştı. Osmanlı Devleti'nin kölelik karşıtı fermanlarına, şeriatla var olduğu gerekçesiyle sürekli bir tepki söz konusuydu. Bu tepkinin fiilen ortadan kalkması, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra yasal dayanağını kaybetmesiyle gerçekleşmiştir.⁶²

Ortadoğu'da Köle Ticaretini Engelleme Çalışmaları

Köle ticareti ve pazarları bağlamında Akdeniz çağlar boyunca çok önemli bir yer tutmaktaydı. Aynı zamanda dünyanın en önemli ticari bölgesi de olan Akdeniz'e kıyı ülkelerde köle pazarları oldukça canlıydı. Bu pazarlar genellikle merkeze yakın ve yol güzergâhı üzerinde kurulurlardı.⁶³ Osmanlı Devleti'nin köle

⁶¹ Gülnihal Bozkurt, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 1, sy. 1 (1990): 48; Şen, *Osmanlı'da Köle Olmak*, 154-155; Bu anlaşmanın maddeleri için bkz. Bozkurt, "İki Devletlerarası Anlaşma," 47-48.

⁶² Mustafa Olpak, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle, Türkiye Cumhuriyeti'nde Evlatlık: Afro-Türkler," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 68, sy. 1 (2013): 124.

⁶³ Zeynep Güngörmez, "Ortaçağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler," *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* II, sy. 4 (2016): 100-101.

ticaretini yasaklamaya yönelik fermanlar yayınladığı dönem olan 19. yüzyılın ikinci yarısında bu pazarların en canlısı Mısır idi. 1860'lı yılların sonlarından itibaren, Akdeniz yoluyla Osmanlı topraklarına giden köle ticaret yolunun en önemli pazarıydı. 1857 fermanı ile köle ticaretine karşı alınan önlemler, Kuzey Afrika'dan, özellikle Trablusgarp'tan yapılan ticaretin doğuya kaydırılmasına neden olmuştu. Ayrıca 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması, Mısır'ın her anlamda ticari gelişimine katkıda bulunduğu gibi, köle ticareti güzergâhı olarak da önem kazanmasını sağlamıştır. Nil deltasından İskenderiye'ye getirilen köleler buradan deniz yoluyla Akdeniz liman kentleri, İzmir ve İstanbul'a ihraç ediliyordu. Osmanlı köle ticareti açısından bakıldığında, Süveyş Kanalı'nın açılması olumlu bir gelişmedir. Yemen ve Hicaz'a sefer yapan buharlı gemi şirketlerinin kurulması, Arap topraklarından Osmanlı merkezine ulaşım açısından önemli kolaylıklar getirmiştir. İstanbul ve İzmir ile Hudeybe, Cidde, Yanbu, İskenderiye, Trablusgarp ve Bingazi gibi köle deposu kentler arasındaki gemi ulaşım ağının kurulması, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı köle ticaret hacminin artmasında önemli bir etken olmuştur.⁶⁴

Mısır üzerinden yapılan köle ticaretinin hacmi artarken İngilizler de bu konudaki girişimlerini yoğunlaştıracaklardır. İngiltere'nin bu girişimine iyi bir örnek 13 Ocak 1875'te Hariciye Nezareti'nden Babialı'ye gönderilen İngiliz elçiliğine ait notadır. Bingazi İngiltere konsolosundan gönderilen yazıdan anlaşıldığına göre yakın bir zamanda çok sayıda esir ile bir yük kervanı Mısır'a gitmek üzere Zela isimli yerden hareket etmişti. Trablusgarp'tan Mısır'a gelen mallar ve çeşitli eşyalar karantinada beklettirildiğinden bu kervan da Uzle isimli yere yakın bir mesafede bulunan bölgede birkaç ay tutulduktan sonra aldığı temiz belgesi üzerine Mısır tarafına doğru yola çıkmıştır. Bu olayın Trablusgarp, Mısır ve çeşitli memleketlerde köle ticaretinin hala yapılmakta olduğuna bir delil olarak Babialı'ye bildirildiği kaydedilmektedir.⁶⁵

⁶⁴ Erdem, *Köleliğin Sonu*, 79.

⁶⁵ BOA., HR.TO., Dosya no: 249, Gömlek no: 78 (13 Ocak 1875).

Sadece Osmanlı merkez yönetimi değil, yerel yönetimler de köle ticaret yasağının uygulanması için üzerine düşeni yapmaktaydı. Yemen valiliği tarafından 2 Mayıs 1877'de Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda bölgedeki kölelik faaliyetleri ile ilgili önemli bilgiler verilmektedir. Vilayet dahilinde, padişah fermanıyla ilan edilmiş olan zenci kölelerin alınıp satılması yasağının uygulanmasına özen gösterildiği bildirilmektedir. Bu konudaki önlemler sayesinde Afrika sahillerinden satmak için Hudeyde'ye getirilmiş olan çeşitli yaşlardaki 18 köle ile 22 cariye ele geçirilmiştir. Vatanlarına iadeleri mümkün olmayan bu kölelerin ellerine azat belgeleri verilmiş ve bazıları hizmetçilik yapmaları için ahaliden durumu uygun olanların yanına yerleştirilmişlerdir. Kalanların mahrumiyetlerinden dolayı ihtiyaçları hükümet tarafından tedarik edilecek ve hizmetçilik işine yönlendirileceklerdir. Ancak hizmetçilik için verilecek yer bulunamadığı, vilayette henüz ıslahhane de olmadığından kölelerin erzak ve diğer masrafları için gerekli paranın hükümet tarafından karşılanması istenmektedir.⁶⁶

Yerel yöneticilerin özgür bırakarak hizmetçilik işlerine yerleştirdiği halde bu esirlerin köle olarak satılmaktan, sonraki yıllarda da kurtulamadıkları görülmektedir. Yemen Vilayeti'nden bildirildiğine göre, nakledilirken yakalanıp özgür bırakıldıktan sonra hizmetçi sıfatıyla bazı şahıslara verilen zencilerin sonradan başka yerlere gönderilerek satıldığı anlaşılmıştır. Kendilerine hizmetçi sıfatıyla verilen erkek ve kadın zencileri satmaya kalkışanlar, cezalandırılmak üzere Hudeyde Sancağı'nda bulunan Zenci Esirler Bidayet Mahkemesi'ne havale edilmişti. Ancak bidayet mahkemesi bu kişileri yargılanma işinin şer'iyye mahkemelerine ait olduğunu Hudeyde Mutasarrıflığı'na bildirmişti. Vilayetten Dahiliye Nezareti'ne 19 Mart 1899'da gönderilen yazıda bu hususta nasıl bir yöntem izleneceği sorulmaktadır. Nezaret de 7 Mayıs 1899'da meseleyi, açıklayıcı bir yazıyla hükümete bildirmiştir.

Nezaret tarafından, Yemen Vilayeti'nden gelen evraka eklenerek gönderilen yazıya göre, bazı haydutlar sahil kentlerinde

⁶⁶ BOA., DH.MKT., Dosya no: 1318, Gömlek no: 20 (18 R 1294/2 Mayıs 1877).

yaşayan ahaliye saldırarak ele geçirdikleri insanları köle olarak satmak üzere Hicaz ve Afrika'ya sevk ederken yakalanmıştır. Bunlara, köle ticaretine cesaret edenlere emsal teşkil edecek ağır bir cezanın verilmesi zorunlu ise de vilayette bidayet mahkemesinden başka bir ceza mahkemesi bulunmadığına dikkat çekilmektedir. Ayrıca evrakta anlatıldığı gibi, ceza kanununda da işlenen suça dair özel bir madde yoktur. Failler hakkında kanuna uygun bir cezanın verilmesi gerektiğinden bunların hangi mahkemede ve hangi kanun maddesine uygun olarak yargılanıp cezalandırılmaları hususunda Şura-yı Devlet tarafından bir kanun maddesi çıkarılmasının uygun olacağı da tavsiye edilmektedir. Yine Dahiliye Nazırı tarafından tekrar 10 Şubat 1900'de Sadarete sunulan yazıda mevcut mesele için gerekli işlemlerin yapılabilmesi adına 18 Aralık 1899'da Yemen Vilayeti'nden tekrar yazı geldiği ve durumun aciliyetinin bildirildiği iletilmişti.

Konu uzun bir süre gündemde kalmış ve yapılan yazışmalardan sonra Adliye Nezareti 13 Aralık 1901'de durumu Şura-yı Devlet Başkanlığı'na aktarmış, Yemen Vilayeti Zenci Esirler Mahkemesi'nin konuya yetkili olmadığını bildirmişti. Yemen'de başka bir ceza mahkemesi olmadığından, dolandırıcılık olarak kabul edilecek bu fiiller nedeniyle suçluların yerel şer'iyeye mahkemesinde yargılanmaları için gerekli düzenlemelerin yapılması istenmiştir.⁶⁷

Yine 1877 yılının sonlarında Cidde ve Hudeyde'de zenci köle ticaretinin kontrolsüz bir şekilde devam ettiği Hariciye Nezareti tarafından hükümete bildirilmiştir. 1 Kasım tarihli yazıdan anlaşıldığına göre bölgedeki köle ticaretine yerel memurlar tarafından müsamaha gösterilmekte, Cidde Limanı ile Hicaz Vilayeti'nin çeşitli sahillerine gelen köle yüklü gemiler hiçbir engelle karşılaşmadan karaya çıkmaktadırlar. İngiltere elçiliğinin köle ticaretinin yasaklanması, tüccarların cezalandırılması ve gerekli tedbirler alınması hususundaki notası nedeniyle meselenin aslı Hicaz ve Yemen vilayetlerine sorulmuştur. Buna karşılık Hicaz Vilayeti'nden gelen cevapta Cidde'ye esir götürülüp satıldığı

⁶⁷ BOA., ŞD., Dosya no: 2265, Gömlek no: 8 (26 Z 1319/05 Nisan 1902).

haberlerinin asılsız olduğu, orada esir alım satımı konusundaki yasağın devam ettiği ancak Cidde ile Hudeyde arasındaki Kızıldeniz sahilleri tamamen açık olduğu için Afrika'dan getirilen zenci esirlerin sahillere gönderildiği, oralardan da deniz yollarıyla Mekke-i Mükerrreme'ye nakledildikleri bildirilmiştir. Mekke'de bu kölelerin gizlice alınıp satılmakta olduğu da bilinmektedir. Hicaz valiliği bunu engellemek için hükümetin çeşitli önlemlerle Afrika sahillerini kontrol altına almasını tavsiye etmektedir.⁶⁸

Yerel yöneticilerin ve İngilizlerin girişimlerine rağmen Hudeyde'de zenci esir ticaretinin sürdürüldüğü ve bu hususta yerel memurların müsamahalarının devam ettiği İngiltere elçiliğinden bildirilmişti. Hariciye Nezareti 7 Temmuz 1888'de durumu yazıyla Yemen Vilayeti'ne bildirmiş ve gerekli önlemlerin alınması istenmişti. Yapılan tahkikat sonucunda, Afrika'dan getirilen 110 kişilik esir grubunun Hudeyde rıhtımında görevli zabtiye neferi, gümrük kolcusu ve liman reisinin gözleri önünde karaya çıkarıldığı rapor edilmişti. Bu esirlerin serbest bırakılması ve köle ticaretine karışanların cezalandırılarak neticesinin hükümete bildirilmesi talep edilmiştir.⁶⁹ Yine bir ay kadar sonra Ortadoğu ve Kuzey Afrika'dan yapılan köle ihracatının yapılmasının engellenmesi için Osmanlı hükümetinin girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Hariciye Nezareti'nin 23 Ağustos 1888 tarihli yazısından anlaşıldığına göre Trablusgarp, Bingazi, Cidde ve Kızıldeniz'in çeşitli limanlarıyla İstanbul arasında işleyen İrade-i Mahsusa vapurlarına, çoğunun elinde sahte azat belgesi bulunan zenci esirler bindirilmektedirler. Gemilerdeki esir tüccarları gelenlerin esir olmadıklarını ve hizmetçilik işlerinde istihdam edileceklerini beyan ederek Osmanlı memurlarını kandırmaktadırlar. Gerçekte bu esirler ticaret amacıyla getirilmektedir. Bu durum yapılmış uluslararası anlaşmalara aykırı bulunduğu için bundan sonra bu esirlerin gemilere bindirilmesinin yasaklanması işi Bahriye Nezareti'ne havale edilmiştir. Yine gemilerin kaptan ve askerlerine gerekli uyarıların yapılması istenmektedir. Bununla birlikte

⁶⁸ BOA., DH.MKT., Dosya no: 1459, Gömlek no: 23 (14 S 1305/01 Kasım 1887).

⁶⁹ BOA., DH.MKT., Dosya no: 1519, Gömlek no: 118 (27 L 1305/07 Temmuz 1888).

mutasarrıflıklar gibi bölgenin yetkili memurları tarafından tasdik edilmiş azat belgeleri olmayan zenci esirlerin vapurlara kabul edilmemesi talimatı da verilmiştir. Son olarak durum Trablusgarp, Bingazi, Hicaz ve Yemen vilayetlerine gönderilen emirle bildirilmiştir.⁷⁰ Bingazi Mutasarrıflığı'ndan alınan cevapta, ellerinde azat belgesi olan çok sayıda erkek ve kadın zenci kölenin zabıta tarafından hizmetçiliğe verildiği ancak bunlardan çoğunun hizmetlerinde buldukları adamlar tarafından İstanbul'a getirildiği aktarılmaktadır.⁷¹

Osmanlı hükümetinin köle ticaretini engelleme çabalarının bölgede karşılık bulduğu, Hicaz ve Trablusgarp valilerinin konuyu titizlikle takip ettikleri de gönderdikleri raporlardan anlaşılmaktadır. Trablusgarp valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Haziran 1889 tarihli yazıda, zenci köle ticaretini yasaklayan hükümlerinin korunmasına oldukça dikkat edildiği ve konunun çeşitli vilayetlere de bildirildiği beyan edilmektedir. Kendisinin de özgür bırakılan esirlerin miktarıyla, bu hususta şimdiye kadar yapılan icraatları ayrıntılı olarak hükümete bildirdiğini ayrıca Avrupa gazetelerinde Osmanlı Devleti aleyhine kaleme alınan zenci köle ticareti hakkındaki yazıların asılsız olduğunu ifade etmektedir. Konuyla ilgili olarak İngiltere, Fransa ve İtalya konsoloslarıyla da işbirliği içinde çalıştıklarını ancak gümrükten mal kaçırma gibi nadiren bazı esir kaçırmaların da yaşandığını, bunların yasaklanarak tamamen önünün alınması amacıyla çok ciddi çalışmalar yaptıklarını anlatmaktadır. Aynı şekilde Hicaz Valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne 12 Haziran 1889'da gönderilen yazıda da kente zenci esir getirilmesi ile ilgili yasaklara çok dikkat edildiği anlatılmaktadır. Konuya dair Hicaz, Trablusgarp gibi vilayetler ve Bingazi Mutasarrıflığı ile de haberleşilerek koordineli bir şekilde çalıştıkları anlatılmaktadır. Yazıdan anlaşıldığına göre bütün çabalara rağmen yine de zenci köle ticareti yapmaya kalkışanların olduğu bilinmektedir. 27 Nisan 1889'da Afrika sahillerinden Cidde'ye getirilen 9 cariye

⁷⁰ BOA., DH.MKT., Dosya no: 1555, Gömlek no: 12 (11 S 1306/17 Ekim 1888); BOA., DH.MKT., Dosya no: 1535, Gömlek no: 54 (15 Z 1305/23 Ağustos 1888).

⁷¹ BOA., DH.MKT., Dosya no: 1535, Gömlek no: 54 (15 Z 1305/23 Ağustos 1888).

yakalanmış, cariyeler serbest bırakılırken tacirler de cezalandırılmıştır.⁷²

Köle ticareti yapanlara karşı verilen mücadelede işin yargı boyutu da çok önemlidir. Ortadoğu toprakları ve Kızıldeniz üzerinden yapılan ticaretin caydırıcı cezalarla sona erdirilmesi için bölgede yargı kurumlarının açılması yoluna gidilecektir. Bu amaca uygun olarak Adliye Nezareti, zenci esir ticaretini yasaklayan kanunname hükmünce bu ticarete ait davaların görülmesi için Cidde'de yeni kanuni usullere uygun olarak bir bidayet mahkemesi oluşturulması ve Hudeyde'deki bidayet mahkemesine de hakim muavini atanmasını talep etmişti. Bunun için adliye bütçesine senelik 96500 kuruşluk ek ödenek tahsis edilmesi istenmektedir. Yemen Vilayet mahkemesinin lağvedilmesi üzerine Cidde'de olduğu gibi Hudeyde'de de yeniden bir bidayet mahkemesi kurulacak olması nedeniyle Yemen için de 16596 kuruş ödenek ayrılması gerekmektedir. Ayrıca Yemen Vilayeti'nin lağvedilmiş mahkemesinden artan tahsisatından memurların maaşları için aylık 8353 ve diğer masraflar için de yıllık 2500 kuruşa daha ihtiyaç olduğuna dair Adliye Nezareti'nin talepleri vardır. Nezaretin yeni mahkeme kurulması ve ödeneklerin karşılanması isteklerini içeren dilekçesi 7 Nisan 1890'da Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüş ve kabul edilmiştir.⁷³ Buna dair padişah iradesi de 18 Nisan 1890'da çıkarılmıştır. Davalara bakacak kişilerin ataması için mülakatlar yapılmış ve aralarından seçilenler göreve getirilmişlerdir. Cidde'de kurulacak yeni mahkemenin başkanlığına eski naiplerden Sadreddin, muavinliğine de Sivas Bidayet-i Ceza riyasetinden Emin Bey getirilecektir. Hudeyde'deki mahkemenin başkanlığına da yerel dil bilen Mersin eski ceza reisi Abdülhamit Efendi, onun muavinliğine de Erzurum Vilayeti İstinaf Mahkemesi eski hakimlerinden Ruki Bey'in atanmalarına 9 Şubat 1891'de karar verilmiştir. Bu karara dair düzenlenen mazbata Adliye Nezareti'nin onayı ile birlikte hükümete sunulmuştur.⁷⁴

⁷² BOA., Y.MTV., Dosya no: 39, Gömlek no: 21 (14 L 1306/13 Haziran 1889).

⁷³ BOA., MV., Dosya no: 53, Gömlek no: 17 (16 Ş 1307/7 Nisan 1890).

⁷⁴ BOA., İ.DH., Dosya no: 1216, Gömlek no: 95222 (13 B 1308/22 Şubat 1891).

19. yüzyılın ikinci yarısında Ortadoğu'da yapılan köle ticaretini yasaklamaya yönelik önlemlere rağmen bu ticaretin önünün bir türlü alınmadığı gibi 1890'lı yıllarda hem ticaretin hem de buna karşı önlemlerin yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle İngiltere'nin girişimleri yüzyılın son on yılında daha yoğun bir hal almıştı. Zenci esir ticaretinin yasaklanması hakkında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında, hizmetçi olarak verilecek Afrika esirlerinin sevklerine dair hususlar içeren bir anlaşma yapılmıştı. Ancak bu konunun suiistimal edildiği, birçok esirin karadan nakledildiği veya Trablus, Bingazi, Cidde ve Hudeyde limanlarından İdare-i Mahsusa vapurlarına bindirilerek başta İstanbul olmak üzere çeşitli Osmanlı kentlerine gönderilip gizlice satıldıkları bildirilmiştir. Osmanlı Devleti'nden bu faaliyetlerin önlenmesini talep eden İngiltere Elçiliği'nin yazısı Hariciye Nezareti tarafından Meclis-i Vükelâ'ya sevk edilmişti. Konu mecliste görüşülmüş, 17 Ağustos 1890'da zenci esir ticaretinin kesinlikle yasak olduğu ve gerekli önlemlerin alınması için ilgili vilayetlere talimat verilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁵ Yine aynı yılın sonlarına doğru Dahiliye Nezareti tarafından Yemen Vilayeti'ne gönderilen 13 Kasım tarihli yazıda, 1890 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında bölgede yoğun bir köle ticaret faaliyetinin saptandığı bildirilmektedir. Yazıda meşhur esirci Ali Zaim tarafından Hudeyde'ye getirilen kadın ve erkeklerden oluşan 154 tane zenci kölenin sevk edildiği yerler ile bunların arasında bulunan 18 hadım ağasının kimlerin elinde buldukları sorulmaktadır. Yine Kızıldeniz civarında zenci köle ticaretinin yasak olduğu için gerekli tedbirlerin alınması da istenmektedir. Yasağa rağmen bu ticarete kalkışan esirciler hakkında da acilen gerekli kanuni işlemlerin yapılması ve neticesinin hükümete bildirilmesi emredilmiştir.⁷⁶

Osmanlı Hükümeti ile Yemen Vilayeti arasındaki benzer yazışmaların 1891 yılında da artarak devam ettiği görülmektedir. 27 Ocak 1891 tarihli belgeye göre, yakın bir zamanda Hudeyde'ye yine bir miktar zenci köle gönderildiği ve bu nedenle Kızıldeniz'de köle ticaretinin engellenmesi için gerekli tedbirlerin alınması

⁷⁵ BOA., MV., Dosya no: 56, Gömlek no: 47 (01 M 1308/17 Ağustos 1890).

⁷⁶ BOA., DH.MKT., Dosya no: 1781, Gömlek no: 26 (30 Ra 1308/13 Kasım 1890).

Yemen Vilayeti'nden istenmişti. Aynı konuya dair İngiltere elçiliğinden verilen tebligata cevap olarak Yemen Vilayeti'nden gelen yazıdan anlaşıldığına göre, köle ticaretini önleme çalışmaları yetersiz kalmaktadır. İşte bu nedenle Dahiliye Nezareti durumu Bahriye Nezareti'ne bildirerek, köle ticareti faaliyetlerine engel olmak için bölgeye istibotlar gönderilmesini istemektedir.⁷⁷ Bu ve benzeri bütün önlemlere rağmen zenci esir ticaretinin Yemen bölgesinde bir türlü engellenemediği Dahiliye Nezareti'nin 30 Haziran 1891 tarihli yazısında belirtilmektedir. Nezaret buna kanıt olarak da yerel yöneticiler ve İngiltere elçiliğinin şikâyetlerini göstermektedir. Yasaklanmış olan köle ticaretinin tamamen engellenmesi için gereken önlemlerin alınması ve sürekli devam eden şikâyetlere son verilmesi vilayete bildirilmiştir. Son bir kaç aydır Yemen havalisine çok sayıda zenci esir getirildiğini ihbar eden İngiliz elçiliğinin yazısı, Hudeyde polis komiseri ve belediye başkanı tarafından mutasarrıfa gönderilmiştir. Yazıda hangi bölgelerde ve kimler tarafından satıldığı ve satın alındığı bilinen, yani elçiliğin iddiasını onaylayan iki belgenin de vilayete gönderilerek gerekli önlemleri alıp, zenci esir ticareti yapanların cezalandırılması istenmektedir.⁷⁸

İngiltere başta olmak üzere bu konudaki çabalarını artıran Batılı devletler, Osmanlı Devleti'ne yeni bir işbirliği anlaşması sunarak köle ticaretiyle mücadelelerine destek istemişlerdir. Zenci esir ticaretinin yasaklanması hakkındaki anlaşmanın 21, 22 ve 23. maddeleri ile 42.den 61.ye kadar olan maddelerin uygulanması hakkında Fransa ile İngiltere devletleri arasında işbirliği kararlaştırılmıştı. Belçika hükümeti tarafından da imzalanan anlaşma, onaylanması için Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderilmişti. Nezaret konuyu Meclis-i Vükela'ya havale etmiş ve 23 Aralık 1891'de mecliste yapılan görüşmelerde hazırlanan anlaşmanın ilgili maddelerine Osmanlı Devleti'nin riayet edeceği, çalışmalara yardımcı olmak adına isim ve hüviyetleri verilecek olan Osmanlı gemilerinin isimlerinin Osmanlı harfleriyle yazılacağı

⁷⁷ BOA., DH.MKT., Dosya no: 1803, Gömlek no: 79 (16 C 1308/27 Ocak 1891).

⁷⁸ BOA., DH.MKT., Dosya no: 1845, Gömlek no: 119 (23 Za 1308/30 Haziran 1891).

kararlaştırılmıştı. Ancak bu şartların kabul edilmesinden sonra anlaşmanın Osmanlı Devleti tarafından onaylanacağına da Brüksel elçiliğine bildirilmesi için meclis kararları Hariciye Nezareti'ne havale edilmişti.⁷⁹

Köle ticaretinin engellenmesi için ne kadar çaba harcanırsa harcanırsa bir türlü önüne geçilemediğinden, köleleştirilen insanların barınmasını sağlayacak bazı uygulamalar da hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Dahiliye Nezareti tarafından kaleme alınan ve sadrazamlığa gönderilen 17 Mart 1891 tarihli yazıda, yasaklanmış olmasına rağmen hala devam eden zenci köle ticaretinde yaşanan suiistimallerin önüne geçmek adına, özgür bırakılan esirler için Bingazi, Trablusgarb, Cidde ve Hudeyde ile Zabtiye Nezareti'nin idaresinde olmak üzere İstanbul'da misafirhaneler kurulması istenmektedir. Ancak İstanbul'daki misafirhanenin esirlerin tamamını alacak kadar büyük yapılmasının birkaç yıl alacağı da hesaba katılmaktadır. O nedenle nezaret, şimdilik bir binanın kiralanarak misafirhane olarak kullanılması ve yapılacak masraf için nezarete yıllık 20.000 lira tahsis edilmesini de hükümetten istemektedir.⁸⁰ Gerçekten de 1894-1895 yıllarında bazı şehirlerde misafirhaneler kurulmuş, buralara azat edilmiş köleler yerleştirilmişti. Bu şekilde, köle olmaktan kurtarılmış insanların sosyal yaşama uyum sağlamaları amaçlanmaktaydı.⁸¹

Zenci köle ticaretine karşı önlemleri artırma çalışmalarını sürdüren Yemen Vilayeti'nden gelen telgrafa göre, 100 sene önce Hicaz'dan göç ederek Fersan ibn Tosun Adası'na yerleşen ve şimdi mevcutları 40-50 kadar olan Hayme halkı vardır. Yerleştikleri yere Benî Reşid adı verilen bu kabile halkı, hükümet emirlerine itaat etmemekle beraber ellerinde bulunan martini hanri ve kapaklı tüfeklerle sürekli kargaşa çıkartarak asayiş sorununa neden olmaktadır. Bunlar bir taraftan zenci esir kaçakçılığı, bir taraftan da diğer kıyı yerleşimlerle yasak eşya ticareti yapmaktadırlar. Bu faaliyetlere engel olmak adına Yemen valisi tarafından gönderilen

⁷⁹ BOA., MV., Dosya no: 68, Gömlek no: 61 (21 Ca 1309/23 Aralık 1891).

⁸⁰ BOA., DH.MKT., Dosya no: 1819, Gömlek no: 44 (6 Ş 1308/17 Mart 1891).

⁸¹ Olpak, "Afro-Türkler," 125.

13 Mayıs 1893 tarihli yazı, bölgede sükûnetin sağlanması için Cidde'den savaş gemisiyle bir bölük askerin ada civarına sevk edilmesi isteğini dile getiren bir dilekçedir. Ayrıca söz konusu adanın Yemen sahillerine yakın büyük adalardan biri olması nedeniyle burada güvenliğin sağlanmasının önemi büyüktür. Bu nedenle hükümet, 7. Ordu'ya bağlı 150 askerin gönderilmesine ve orada bir karakol kurulmasına 31 Mayıs 1893'de onay vermiştir.⁸²

Yine aynı yıl hükümet tarafından Dahiliye Nezareti'ne bildirildiğine göre Bingazi, Trablusgarp, Cidde ve Hudeyde iskelelerinden İrade-i Mahsusa vapurlarıyla Osmanlı limanlarına gönderilen erkek ve kadın zencilerin ellerine azat belgeleri verilmiştir. Bunların anne ve babaları refakatinde hizmetçi olarak gittikleri ifade edilmekteyse de gerçekte köle olarak satılmaları amacıyla sevk edildikleri anlaşılmıştır. Bu durum mevcut yasaklara ve hükümet tarafından vilayetlere gönderilen emirlere rağmen, zenci köle ticaretinin devam ettiğini göstermektedir. Öte yandan İngiltere Elçiliği'nden gelen diğer bir yazı da bu hususta nezaretlere ve vilayetlere gerekli talimatın verilmesi tavsiyesini içeriyordu. İşte bu nedenle hükümet 2 Ekim 1893'te Dahiliye Nezareti'ne, gerekenin yapılması hakkında talimat vermiştir. Konuya dair yazışmaların yapıldığı Trablusgarp Vilayeti'nden nezarete gönderilen cevapta, zenci köle ticareti hususunda gerekli özenin her zaman gösterildiği ifade edilmektedir. Elleri hükümet tarafından azat belgesi verilenlerin tespit edildiği, bunlardan küçük yaşta olanların satılacağı düşüncesiyle götürülmelerine asla müsaade edilmediği, büyüklerin de soruşturulduktan sonra yola çıkmalarına izin verildiği bildirilmiştir. Öte yandan İdare-i Mahsusa kaptanlarının zenci kölelerin bulunduğu Bingazi ve diğer limanlara gittiklerinde, ticaret amacıyla buralardan köle aldıklarına dair duyumların geldiği beyan edilirken bu konuda bir de örnek verilmiştir. Birkaç gün önce Trablusgarp'a gelen İdare-i Mahsusa vapurlarından Ali Saib Paşa Vapuru süvarisi Ömer Bey, buradan

⁸² BOA., İ.DH., Dosya no: 1304, Gömlek no: 9 (19 Za 1310/04 Haziran 1893).

gizlice iki kadın zenci satın almaya kalkışmış ancak alınan önlemler nedeniyle başarılı olamamıştır.⁸³

Yine İngiliz elçiliğinden gelen bir muhtıraya göre Hudeyde'ye 6 saat mesafedeki Mürüâ isimli yere satılması için zencilerin getirildiği ve orada bu işle uğraşanların Seyyid Abdulbehar ve Ahmed Kakari isimli kimseler olduğunu bildirilmektedir. Gerekli önlemlerin alınmasını içeren İngiliz Elçiliği muhtırasına istinaden Dahiliye Nezareti, konunun araştırılarak bu kölelerin bulunup, ellerine azat belgelerinin verilmesi için Yemen Vilayeti'ne talimat göndermiştir. Ayrıca tacirler için de gerekli cezai işlemlerin yapılması 25 Haziran 1894 ve 21 Temmuz 1894 tarihlerinde yazı ile bildirilmiştir. Ancak bu hususta İngiliz konsolosunun yerel hükümete yaptığı müracaatın neticesiz kaldığı ve tacirler hakkında henüz kanuni bir işlem yapılmadığı da yine elçilik tarafından ihbar edilmişti. Bu nedenle Yemen'e gönderilen talimat yinelenmiş ve gelişmelerin neticesinin bildirilmesi emredilmiştir.⁸⁴

Yıllar sonra aynı şekilde yine İngiliz Elçiliği tarafından Osmanlı Hükümeti'ne gönderilen yazıdan anlaşıldığına göre, köle ticaretinin yasaklanmasına yönelik alınan önlemler yetersiz kalmaktadır. Dahiliye Nezareti'nden 24 Mayıs 1902'de Yemen Vilayeti'ne gönderilen yazıdan, Kızıldeniz civarında zenci köle ticaretinin kontrolsüz bir şekilde devam ettiği, kölelerden birçoğunun Hudeyde'ye gönderilip orada satıldıktan sonra Sana'ya aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bu faaliyetlerin engellenerek tüccarların cezalandırılması ve yasak olan zenci köle ticaretinin yapılmasına asla fırsat verilmemesi Yemen Vilayeti'nden istenmektedir.⁸⁵

Köle ticareti konusunda duyarlılığı artırmak ve gerekli bilgilendirmeleri yapmak amacıyla bir mecmuanın da çıkarıldığı bilinmektedir Hariciye Nazırı imzasıyla gönderilen yazıya göre köle

⁸³ BOA., DH.MKT., Dosya no: 151, Gömlek no: 2 (08 L 1311/14 Nisan 1894).

⁸⁴ BOA., DH.MKT., Dosya no: 206, Gömlek no: 51 (09 Ş 1311/25 Şubat 1994).

⁸⁵ BOA., DH.MKT., Dosya no: 510, Gömlek no: 34 (15 S 1320/24 Mayıs 1902); 2 Temmuz 1890 tarihli anlaşmanın ayrıntıları için bkz. Bozkurt, "İki Devletlerarası Anlaşma," 52-71.

ticaretine dair 1890 tarihli Brüksel Anlaşması'nın yerine getirilmesi için teşkil edilmiş olan özel komisyon tarafından, zenci esir ticaretinin yasaklanmasına dair içeriğe sahip iki mecmua yayınlanmıştır. Bu mecmualardan 25 tanesi Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. Arkasından 19 Ağustos 1903'te Dahiliye Nezareti'nden Hicaz, Yemen, Trablusgap, Basra vilayetleri ve Bingazi Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda ise yayımlanan mecmuanın birer nüshasının kendilerine gönderildiği bildirilmekte ve konu hakkında gerekenlerin yapılması istenmektedir.⁸⁶

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin kölelik sistemi ile ilgili faaliyetleri ve köleliğe bakış açısı İslamiyet'in öngördüğü şekilde ortaya çıkmıştır. Devletin dünya siyasasında güçlü olduğu dönemlerde ise kendi inanç ve toplum değerlerine göre şekillendirdiği kölelik, 19. yüzyılda önemli değişikliklere uğrayacaktır. Batıların müdahaleleriyle köle ticaretinin yasaklanmasına dair çeşitli fermanlar yayınlayan Osmanlı Devleti'nin bu konudaki ilk ciddi girişimleri Tanzimat Dönemi'nde gerçekleşmiştir. Kimi çevreler Tanzimat'la birlikte Osmanlı köleliğinin tarihe karıştığını ileri sürmektedir. Bu görüşlerine dayanak olarak fermanın getirdiği eşitlik, özgürlük ve kişi haklarını göstermektedirler. Ancak Tanzimat Fermanı'nda köleliğin kaldırıldığına dair bir madde olmadığı gibi, Tanzimat'ın ilanından sonra bu konuda yapılan değişiklikler, görüşmeler ve çıkarılan yönetmeliklere rağmen Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar kölelik sisteminin devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde kölelikle ilgili meydana gelen değişiklikleri oluşturanlar, köle edinme yöntemi, köle ticaretindeki farklılaşmalar ve köle kullanım koşullarıdır. Bütün bu değişiklikler ile devletin sonuna kadar varlığını sürdüren kölelik sistemi, Osmanlı toplumsal ve ekonomik hayatında önemli bir kurum olarak yaşamıştır.

Çok geniş topraklara sahip olan Osmanlı Devleti'nin coğrafi konumu, köle ticaretinde söz sahibi olmasını sağlayan etkenlerden

⁸⁶ BOA., DH.MKT., Dosya no: 752, Gömlek no: 58 (25 Ca 1321/19 Ağustos 1903).

biridir. Batı Avrupa, İstanbul ve Çanakkale Boğazları, Akdeniz, Kızıldeniz, Kuzey Afrika, Kafkasya ve Ortadoğu gibi önemli ticari bölgeleri ve güzergâh noktalarını elinde tutan Osmanlı Devleti, köle ticaretini bir toplumsal ve ekonomik faaliyet olarak yüzyıllarca sürdürmüştür. Ancak 19. yüzyılda gelişen yeni fikir hareketleri, kölelik konusunda devlet ve toplumları daha hassas düşünmeye sevk etmiş ve böylece köle ticaretini engellemeye yönelik çalışmalar artmıştır. Özellikle Batılı toplumlarda kölelik karşıtı politikaların ortaya çıkması, kaçınılmaz olarak Osmanlı Devleti'ni de etkileyecektir. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile batılılaşmaya doğru önemli bir adım atan Osmanlı'da toplumsal ve kurumsal düzeyde büyük dönüşümler yaşanmıştır. Tanzimat döneminde köle ticaretine karşı bir dizi önlemlere imza atan Osmanlı Devleti özellikle bazı bölgelere yoğunlaşmıştır. Köleliğin tamamen kaldırılması için anayasal bir düzenleme yapmamış olmakla birlikte, özellikle Batılı devletlerin baskıları neticesinde kimi bölgelerde köle atım satım faaliyetlerini yasaklamıştır. Bu bölgelerden biri olan Ortadoğu köle ticaretinde çok önemli bir paya sahipti. Bir taraftan Anadolu ve İran Körfezi'ne bağlanan bir taraftan da Kızıldeniz aracılığıyla Afrika'ya ve Akdeniz'e açılan Ortadoğu, hem köle ticareti hem de diğer ticari faaliyetler açısından büyük öneme sahip bir coğrafyadır.

Ortadoğu aynı zamanda ticari kapasitesi nedeniyle 19. yüzyılda Batılı emperyalist devletlerin söz sahibi olduğu ve üzerinde önemle durduğu bir bölge haline gelmişti. Bu nedenle Osmanlı Devleti, artık tek başına söz sahibi olmadığı Ortadoğu'ya dair politikalarda Batılıları da dikkate almak zorunda kalmıştı. Gerek kölelik karşıtı politikalarıyla öne çıkan Batılı devletlerden İngiltere'nin baskılarıyla, gerekse kendi içinde yaşadığı çağdaş değişimlerin etkisiyle Osmanlı Devleti Ortadoğu'da köle ticaretini yasaklamıştır. Bu yasağın uygulanabilmesi için yoğun çaba harcayan hükümet ve yerel yöneticilerin yoğun çabaları olduğu tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu coğrafyasında yapılan köle ticaretinin önlenmesine yönelik girişimleri içeren tarihi vesikalardan elde edilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, 19.

yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın ilk yıllarında yoğun bir faaliyet yürütülmektedir. Bu faaliyetlerle, başta Yemen Vilayeti olmak üzere Cidde, Hudeyde, Trablusgarp, Bingazi, Mısır, Basra, Bağdat, Kızıldeniz ve Akdeniz'in Ortadoğu kıyılarındaki liman kentleri gibi bölgelerde yürütülen köle ticaretini engellemek amaçlanmıştır. Bunun amaç çerçevesinde bir yandan yerel yönetimlere talimatlar gönderilmiş, bir yandan da doğrudan müdahale için bölgeye gemi ve asker sevki yapılmıştır. Ancak bütün çabalara rağmen Ortadoğu'da yürütülen köle ticaret faaliyetleri yasa dışı yollarla aralıksız devam etmiştir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Belgeleri

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD.)

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.)

İrade Dahiliye (İ.DH.)

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT.)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.)

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.)

Ahmed Lütü Efendi. *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, 8. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Akyılmaz, Gül. "Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi." *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 9, sy. 1/2 (2004): 213-238.

Alpkaya, Gökçen. "Tanzimat'ın Daha Az eşit Unsurları: Kadınlar ve Köleler." *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 1, sy. 1 (1990): 1-10.

Ansay, Sabri Şakir. *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2002.

Arsal, Sadri Maksudi. "Teokratik Devlet ve Laik Devlet." *Tanzimat I*, (1999): 59-95.

- Atalay, Besim. *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Bayarslan, Hüseyin. "Osmanlı Devleti'nde Köleleştirme ve Azat Etme Yöntemleri." *Ulakbilge* 5, sy. 10 (2017): 439-452.
- Baysun, Cavit. "Mustafa Reşit Paşa." *Tanzimat II*, (1999): 723-746.
- Bono, Salvatore. *Yeniçağ İtalya'sında Müslüman Köleler*. Çeviren Betül Parlak. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Bozkurt, Gülnihal. "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma." *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 1, sy. 1 (1990): 45-77.
- Bozkurt, Gülnihal. "Osmanlı Devleti'nde Köle Ticaretinin Önlenmesi İçin Yapılan Çalışmalar." *XI Türk Tarih Kongresi IV* (1994): 1499-1531.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968.
- Çakır, İbrahim Etem. "Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler, Sofya 1550-1684." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 36, (2014): 201-216.
- Eberhard, W. *Çin'in Şimal Komşuları*. Çeviren Nimet Uluğtuğ. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Engin, Nihat. *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.
- Ercan, Yavuz. *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001.
- Erdem, Y. Hakan. *Osmanlı'da Köleliğin Sonu (1800-1909)*. İstanbul: Kitap Yayınları, 2004.

Fendoğlu, Hasan Tahsin. *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

Güngörmez, Zeynep. "Ortaçağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler." *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* II, sy. 4 (2016): 87-105.

İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*. Çeviren Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Karal, Enver Ziya. "Gülhane Hattı Hümayununda Batının Etkisi." *Belleten* 28, sy. 112 (1964): 581-601.

"Kölelik." *Türk Ansiklopedisi*. 22: 273-275. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1975.

Lewis, Bernard. *İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu Medeniyeti*. Çeviren Ömer Faruk Birpınar. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2006.

Malay, Hasan. *Çağlar Boyu Kölelik*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1990.

Ok, Sema. *Köle Pazarından Saraya Cariyeler*. İstanbul: Kamer Yayınları, 1996.

Olpak, Mustafa. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle, Türkiye Cumhuriyeti'nde Evlatlık: Afro-Türkler." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 68, sy. 1 (2013): 123-141.

Parlatır, İsmail. "Türk Sosyal Hayatında Kölelik." *Belleten* 47, sy. 187 (1983): 805-829.

Sak, İzzet. "*Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*." Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1992.

Şen, Ömer. *Osmanlı'da Köle Olmak*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2007.

Toledano, EHUD R. *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*. Çeviren Y. Hakan Erdem. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

SEYYAHLARIN ANLATIMI İLE OSMANLI'NIN SON 30 YILINDAKİ ESKİŞEHİR (1892-1922)

Aysel YILMAZ*
Duygu YETGİN**

Öz

Türk, Alman, Avusturyalı, İngiliz, İsveç, Fransız, Macar ve Avustralyalı gibi farklı milletlere mensup seyyahlar, askeri ve siyasi görevliler, ajanlar, konsololar, lületaşı ticareti yapanlar, doğa bilimciler, tarihçiler, coğrafyacılar, jeologlar, arkeologlar ve misyonerler Eskişehir'de konaklamışlar ve seyahatnamelerinde bu şehirden bahsetmişlerdir. Bu nedenle, son yıllarda adı turizm ile anılan Eskişehir'in aslında Berlin-Bağdat Demiryolu'nun şehre gelişi ile turizmle tanıştığını söylemek mümkündür. Bu çalışmanın amacı, 1892-1922 yılları arasında Eskişehir'e gelen seyyahların notlarının incelenmesi ile şehirdeki sosyokültürel ve sosyoekonomik yapıyı ortaya koymaktır. Bu nedenle çalışmada Berlin-Bağdat Demiryolu'nun geliş tarihi olan 1892 ile Kurtuluş Mücadelesi sırasında yakılıp yıkıldığı 1922 yılları arasındaki dönem ele alınmıştır. Çalışmanın alanyazın araştırması, dokümanlar ve görsel malzemeler kullanılarak gerçekleştirilmiştir. 1892-1922 yılları arasındaki seyahatnamelerin incelenmesi ve araştırılması, Türkiye turizm tarihine katkı sağlaması bakımından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Seyyah, Berlin-Bağdat Demiryolu, Lületaşı, Turizm Tarihi, Eskişehir.

Eskişehir in the Last 30 Years of the Ottoman Empire with the Narration of the Travelers (1892-1922)

Abstract

Many Turkish, German, Austrian, British, Swedish, French, Hungarian, and Australian travelers, military and political officers, spies, consuls, meerscham merchants, naturalists, historians, geographers, geologists, archaeologists, and missionaries have stayed in and mentioned Eskişehir in their travelogues. Thus, it could be suggested that Eskişehir, which has recently been associated with tourism, had actually become acquainted with tourism with the arrival of Berlin-Baghdad Railroad. The purpose of this study is to reveal the socio-cultural and

* Öğr. Gör., Anadolu Üniversitesi, Turizm Fakültesi, aysely@anadolu.edu.tr

** Dr. Öğr. Gör., Anadolu Üniversitesi, Turizm Fakültesi, dyetgin@anadolu.edu.tr

socio-economic structure of the city through the analysis of the travelogues of the travelers, who visited Eskişehir between 1892 and 1922. Therefore, the period between 1892, the date of arrival of Berlin-Baghdad Railroad, and 1922, when the city was destroyed and devastated during the Turkish War of Independence, has been discussed. The literature review of this study has been conducted by using documents and visual materials. Analyzing and reviewing the travel books written between 1892 and 1922 are very important in terms of their contribution to the history of Turkish tourism.

Keywords: Travelogue, Traveler, Berlin-Baghdad Railway, Meerschaum, History of Tourism, Eskişehir.

Giriş

Seyahatnameler, bir seyyahın veya gözlemcinin çeşitli amaçlarla ziyaret ettiği belli bir coğrafi bölgeye ve belirli bir döneme ait izlenimlerini anlattığı eserler olması bakımından önemli bilgi kaynaklarıdır. On dokuzuncu yüzyılda, Avrupa'nın Doğu kültürleri üzerinde önce hegemonya kurmak istemesi ve yüzyılın sonlarına doğru da buradaki ülkelerde kolonileşme çabaları nedeniyle bu dönemde seyahatnamelerin sayısında belirgin bir artış göze çarpılmaktadır. Yerli ve yabancı seyyahların notlarında Eskişehir, 19. yüzyılın son çeyreğinde bakımsız, sessiz, gelişmemiş bir kasaba olarak anılmaktaydı. 1892 yılında Berlin-Bağdat Demiryolu'nun şehre gelişi ve İstanbul-Ankara hattının Kasım 1892 tarihinde tamamlanması ile tren seferleri başlamış, demiryolları şehre ekonomik ve kültürel açılardan katkı sağlamıştır. Tren seyahatlerinin iki gün sürmesi ve yolcuların bir gece Eskişehir'de konaklamak zorunda kalması üzerine otel ihtiyacı doğmuş ve şehre gelenler artık han ve hamamların yanında özellikle istasyon civarında kurulan otellerde de kalmaya başlamışlardır.

Eskişehir, 1864 yılına kadar Sultanönü Sancağı'nın merkezidir. Şehir, 1864 tarihli Vilayet Yasası'nın yürürlüğe girmesiyle Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne bağlı Kütahya Sancağı'nın bir kazası haline gelmiştir. 1915 yılında bağımsız mutasarrıflık haline gelen Eskişehir, 1925 yılında Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte il

olmuştur (Efe, 2009, s. 101). 19. yüzyılda gelen seyyahlar, demiryolları öncesindeki Eskişehir'in "hoş bir etkisi ve çekiciliği olmayan ölü bir yer" olduğunu, göçler ve Berlin-Bağdat Demiryolu'nun Eskişehir'den geçmesi ile şehrin birden canlandığını ve caddelerinin renklendiğini vurgulamışlardır (Oberhummer & Zimmerer, 1899, s. 174). Göçlerin, Eskişehir'in demografik, sosyokültürel ve ekonomik gelişimine etkisi oldukça büyük olmuştur. 1859 sonrasında yaşanan Büyük Çerkez Sürgünü ile başlayan göç dalgası, Kafkas halklarının yanı sıra Kırım Tatarları ve Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk, Makedonya gibi Balkan ülkelerinden dönem dönem gelen göçlerle devam etmiştir. Göçmenler, beraberlerinde getirdikleri aletler ve teknikler ile tarım ve hayvancılık alanında; kurdukları üretim merkezleri ve fabrikalar ile ise sanayi alanında şehrin gelişimine katkı sağlamışlardır.

Berlin-Bağdat Demiryolu'nun Eskişehir üzerinden geçmesi, şehrin gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir. 1888 yılında *Deutsche Bank* adına Kaula, Haydarpaşa-İzmit hattı ve bu hattın Ankara'ya kadar uzatılması için 99 yıllık imtiyazını almış ve 1889 yılında Anadolu demiryollarının geliştirilmesi amacıyla *Anadolu Demiryolları Osmanlı Şirketi* kurulmuştur (Albek, 1991, s. 163). Haydarpaşa'dan Ankara'ya kadar uzanan demiryolu, Eskişehir üzerinden geçirilmiş ve bu anlaşma çerçevesinde Eskişehir'deki demiryolunun yapımı Haziran 1892 tarihinde, Ankara'ya kadar olan bölümü ise 27 Kasım 1892 tarihinde tamamlanmıştır (Efe, 1998). Şehre gelen göçmenler demiryolu civarına yerleştirilmiştir. Göçmenlerin yerleştirilmesi ile Eskişehir'in nüfusunda başlayan artış, 1916 yılına kadar sürmüştür (Efe, 2009, s. 112). 1914'ten 1927 yılı sayımına kadar geçen süreçte nüfus mevcudunda düşüş yaşanırken Ermenilerin tehcir edilmesi ve Yunan işgali sonrasında Rumların bölgeden ayrılmasıyla birlikte azınlık nüfusunun olmadığı bir yapı ortaya çıkmıştır (Efe, 2009, s. 108).

Seyahatnameler, seyahat edilen coğrafyanın o döneme ait sosyal, ekonomik ve eğitim yapısını yansıtmalarıyla tarihî, yer tasvirleri ile coğrafi ve gördüklerini dikkatli bir biçimde kaleme almasıyla da edebi bir özellik taşımaktadırlar (Maden, 2008, s. 148). Seyahatnamelerin, zamanın ve mekânın canlı bir tasviri

olmaları, yazıldıkları dönemin kültürel yapısını yansıtmaları ve tarihe farklı bir açıdan bakma imkânı vermeleri, çalışmanın çıkış noktasını oluşturmuştur. Bu çalışmanın amacı, 1892-1922 yılları arasında Eskişehir'e gelen seyyahların notlarının incelenmesi ile şehirdeki sosyokültürel ve sosyoekonomik yapıyı ortaya koymaktır. Çalışmada demiryollarının geliş tarihi olan 1892 ile Kurtuluş Mücadelesi sırasında yakıp yıkıldığı 1922 yılları arasındaki dönem ele alınmış, Eskişehir'e gelen seyyahların gözünden şehrin sosyokültürel ve sosyoekonomik yapısındaki durum ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın alanyazın araştırması, dokümanlar ve görsel malzemeler kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmada yararlanılan seyahatnamelerin bir kısmı bizzat temin edilmiş, bir kısmına da internet üzerindeki arşivlerden ulaşılmıştır. Almanca, İngilizce ve Fransızca dillerinde yazılmış olan seyahatnamelerin ilgili kısımları araştırmacılar tarafından Türkçeye çevrilerek değerlendirilmiştir. 1892-1922 yılları arasındaki seyahatnamelerin incelenmesi ve araştırılması özelde Eskişehir'in genelde ise Türkiye'nin turizm tarihine katkı sağlaması bakımından önem taşımaktadır. Bu çalışmanın Eskişehir ve çevresinde görev yapan turist rehberlerine de önemli bir bilgi kaynağı oluşturması beklenmektedir.

1892-1922 Yılları Arasında Eskişehir'e Gelen Seyyahlar

İnsanlar tarih boyunca bilinmeyen merak etmiş ve çeşitli amaçlarla yer değiştirme girişiminde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemine rastlayan 19. yüzyıl, özellikle Avrupalıların Anadolu'ya farklı amaçlarla çok fazla seyahat ettiği bir dönem olmuştur. Bambaşka kültürlerden gelen seyyahlar, Anadolu topraklarını karış karış gezmişler ve gözlemlerini rapor haline getirmişlerdir. Çalışma kapsamındaki dönemde ulaşım aracı olarak demiryolunu kullanan seyyahlar, İstanbul'dan Ankara'ya veya Konya'ya gitmek için yola çıktıklarında mecburen Eskişehir'de konaklamak durumunda kalmışlardır. Bu nedenle farklı meslek gruplarından kadın ve erkek seyyahlar, kendi disiplinleri açısından şehri değerlendirmişler ve notlarına aktarmışlardır. Türk, Alman, Avusturyalı, İngiliz, İsveç, Fransız, Macar ve Avustralyalı gibi farklı milletlere mensup askeri ve siyasi

görevliler, ajanlar, konsoloslar, lületaşı ticareti yapanlar, ülkenin flora ve faunasını araştırmak üzere gelen doğa bilimcileri, arkeologlar, tarihçiler, coğrafyacılar, jeologlar, misyonerler ve yeni ticaret yolları arayan bu kadın ve erkek seyyahlar, Eskişehir'de konaklamışlar ve seyahatnamelerinde bu şehirden bahsetmişlerdir. Bu seyyahlar arasında objektif bakış açısına sahip olanlar olduğu gibi önyargılı olanlar da vardı.

Tablo 1: Eskişehir'e Gelen Seyyahlar ve Eskişehir'in Yer Aldığı Eser Adı

Seyyahın adı	Yayın/Seyahat Yılı	Eskişehir'in yer aldığı eser adı
Dernburg	1892	Auf deutscher Bahn in Kleinasien eine Herbstfahrt
Naumann	1893	Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat: Reisebriefe, Tagebuchblätter und Studien über die Asiatische Türkei und die Anatolische Bahn
Cuinet	1894	La Turquie d'Asie
Von der Goltz	1897	Anatolische Ausflüge
Oberhummer ve Zimmerer	1899	Durch Syrien und Kleinasien
Von Bodemeyer	1900	Quer durch Klein-Asien in den Bulghar-Dagh Eine naturwissenschaftliche Studien-Reise
Leonhard	1903	Paphlagonia: Reisen und Forschungen im Nördlichen Kleinasien
Von Baedeker	1905	Konstantinopel und das westliche Kleinasien: Handbuch für Reisende von Karl Baedeker
Von Schweinitz	1905	In Kleinasien, ein Reitausflug durch das Innere Klein-Asiens im Jahre 1905
Elliot	1905	The Times Gazetesi, The Land of the Anatolian Railway I adlı makale

Lechner	1907	Abhandlungen der Geographischen Gesellschaft in Wien
Schönewolf	1907	Briefe aus Klein-Asien von einem Frühvollendeten
Von Kotze	1908	Im europäischen Hinterhaus Reiseskizzen aus dem Orient
Fraser	1909	The Short Cut to India: The Record of a Journey Along The Route of The Baghdad Railway
Ramsay	1909	The Revolution in Constantinople and Turkey
Von Eisenstein	1912	Reise nach Konstantinopel, Kleinasien, Rumänien, Bulgarien und Serbien
Civelli	1913	Deutsche Schienen in Osmanischem Boden: Eine Virtuelle Reise mit der Anatolischen und Bagdadbahn durch die Geschichte, Wahrnehmungen, Raum und Zeit
Horváth	1913	Anadolu 1913
Haffinger	1913	Deutsche Rundschau für Geographie
Grabowsky	1914	Kleinasien und Deutschland, anatolische Fahrten und deutsche Gedanken
McAfee	1914	An Anatolian Journey
Belirsiz yazar: "The Man who dined with the Kaiser"	1916	My Secret Service Vienna, Sophia, Constantinople, Nish, Belgrade, Asia Minor, etc..
Berthe G. Gaulis	1981/1919	Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği
Cunliffe-Owen	1919/1925	Thro' The Gates of Memory: (From the Bosphorus to Baghdad)
Poynter	1921	When Turkey Was Turkey: In and Around Constantinople

Gelen seyyahlar iki şekilde gruplandırılabilir. Birinci grubu bizzat Eskişehir'e gelen arkeolog, lületaşı ticareti yapanlar, maden araştırmacıları, doğa bilimcileri; ikinci grubu ise Eskişehir'i geçiş noktası olarak kullanan ve Berlin-Bağdat Demiryolu'nun bir gece Eskişehir'de mola vermesi nedeniyle şehirde konaklayanlar oluşturmaktadır. Bu çalışmada her iki gruptan da bahsedilmiştir. Tablo 1'de Eskişehir'e gelen seyyahların ve Eskişehir'in yer aldığı eser adları ile yayınlandıkları yılların bir listesi verilmiştir. Listede yer alan eserler, bizzat seyyahlar tarafından kaleme alınmış ve yazıldığı dönemde Eskişehir'in sosyokültürel ve sosyoekonomik yapısı hakkında bilgi verenler arasından seçilmişlerdir.

Seyyahların Anlatımı ile Eskişehir'de Sosyokültürel Yaşam

Bu bölümde; çalışmada ele alınan seyahatnamelerde şehre ait genel bilgiler ve nüfusu, yabancı nüfusun ve göçlerin etkisi, şehrin ve evlerin mimarisi ve folklorik yapısı hakkında bilgiler verilmektedir. Eskişehir, 1892'deki demiryolu yapımından sonra gelişme göstermiş bir şehirdir ve Alman girişimciler Eskişehir'in büyüüp gelişmesine katkı sağlamışlardır. Bu sayede Eskişehir, Anadolu'nun o dönemde en işlek ve hareketli şehirlerinden biri haline gelmiştir.

Şehre Ait Genel Bilgiler ve Nüfusu

Cuinet, 1894 yılında yayınladığı *La Turquie d'Asie* adlı seyahatnamesinde, Eskişehir'de 25 han, ikisi istasyonda olmak üzere dört adet lokantalı otel, dört hamam, beş de gazino bulunduğunu yazmıştır (Efe, 1998, s. 90-91). Mehmed Ziya'nın verdiği bilgilerde Hicri 1316 (1898-1899) yılı istatistiğine göre Eskişehir, altı bini aşkın hane ile 13.639 Müslüman (6897'si erkek ve 6742'si kadın), 323 Rum (159 erkek 164 kadın), 557 Ermeni (282 erkek ve 275 kadın) ve 15 Katolik olmak üzere toplam 14.544 nüfusa sahiptir. Ziya, ayrıca şehrin nüfusunu demiryollarının etkilediğini belirtmiştir. Baedeker'in notlarında 1905 yılında Eskişehir'in nüfusu 20 binin üzerindedir. Mehmed Ziya, şehirde 25 cami, yedi mescit, 13 medrese, dört kilise, 24 han, dördü kaplıca olmak üzere altı hamam, 16 fırın, 61 kahvehane, 17 otel, 500

dükkân ve mağaza, iki değirmen, beş un fabrikası, beş eczane, 13 resmi daire, bir rüştiye, iki ilkokul ve 11 tane sıbyan mektebi bulunduğunu yazmıştır (Ziya, 2009, ss. 195-196). Baedeker (1905, s. 161) ise ilgi çekmeyen 7-8 camii, 1515 yılında yaptırılan Kurşunlu Cami ve daha eski olan Hacı Alaaddin Cami'den bahsetmiştir¹. Baedeker, Eskişehir'i üç bölümde ele almıştır: Bunlardan ilki dağın yamacında yer alan ve 1903 yılındaki büyük yangında oldukça zarar görmüş olan yukarı bölüm, ikincisi mağazaların bulunduğu, kükürtlü sıcak suların, kafeteryaların ve istasyonun yakınındaki yeni mahalle, üçüncüsü ise Kurşunlu Camii ve Hacı Alaaddin Cami'nin bulunduğu bölüm.

Antik Frigya Uygarlığı'nı araştırmak üzere Eskişehir'e gelen ve kardeşi Gustav Körte ile Gordion'da ilk kazıyı gerçekleştiren Alman arkeolog ve filolog Alfred Körte (1896) ve Von Eisenstein'dan (1912) şehir hakkında farklı bilgilere de ulaşılmıştır. Von Eisenstein Eskişehir'in doğusunda, bir başka deyişle Ankara'ya giden tarafta, şehrin ve ülkenin çok ateşli hastalıklarla boğuşmasına sebep olan çok geniş bir bataklık olduğu bölgenin tümünün kuraklıktan muzdarip olduğunu gözlemlemiştir. Körte de (1896, ss. 34-35) 1893 ve 1894 yıllarında bulunduğu Eskişehir'de kolera salgınından ve şehrin karantinaya alındığından bahsetmiştir.

Yabancı Nüfusun ve Göçlerin Etkisi

Hindistan'a yaptığı yolculuk sırasında 1902 yılında Eskişehir'den geçen Fraser, şehrin demiryollarından sonra önemli bir gelişmeye sahne olduğundan ve Almanların, demiryolunda mühendis, şoför, güvenlik görevlisi gibi görevlerde çalıştırılmak üzere 600 aileyi şehre getirdiklerinden bahsetmiştir. Şehirde 100 kişilik bir Alman Okulu açılmış ve burada öğrenim görenlerin 60'ı Yunan, gerisi Alman, Avusturyalı ve İsviçreli gibi Almanca konuşan milletlerden oluşmuştur (Fraser, 1909, ss. 19-21). Civelli Eskişehir'de 1913 yılında yaklaşık 60 Alman demiryolu işçi

1 Alaaddin Camii Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi'nde 1267 yılında, Kurşunlu Camii ve Külliyesi ise Osmanlı Dönemi'nde 1517-1525 yılları arasında inşa edilmiştir.

ailesinin yaşadığını, çoğunluğu Almanca konuşulan coğrafyadan olan her milletten 141 öğrencisi olan Alman Demiryolu Okulu'nun mevcut olup şehirde Almanca dil kurslarının da açıldığını yazmıştır (Civelli, 2010, s. 154). Hartmann da seyahatnamesinde, Alman kolonilerinin buraya yerleştiğinden ve kendilerine ait bir kulüp evi, bir Alman Okulu ve ibadet yeri açtığından söz ederken Eskişehir'in, Anadolu'nun en modern ve en Avrupalı şehri sayıldığını belirtmiştir (Hartman, 1928, s. 57).

Körte, şehrin demiryolu geçtikten kısa bir zaman sonra canlandığını, Tatar göçmenlerinin tek katlı evlerinin Porsuk'un sol kıyısında gelişmeye başladığını ve demiryolları civarında uluslararası işçi kolonileri oluştuğunu yazmıştır (Körte, 1896). Cadde boyunca bir Yunan "*Xenodochion*"un (otel) yanında bir Fransız "*Dépot de Vins*" (şarap deposu) görülebileceğini, bir tarafta İtalyan "*Vestiti Pronti*" (hazır giyim) ve diğer tarafta Alman "*Deutsches Gasthaus*" (küçük otel-lokanta) ile karşılaşılabilceğini şaşırtıcı bulmuştur. Ziya, bunun yanı sıra Balkanlardan, Kırım ve Kafkasya'dan gelen ve şehre yerleştirilen göçmenlerle nüfusun, önceki yıllara göre birkaç misli arttığını, kamu binaları ve özel mekânların inşa edildiğini yazmıştır (Ziya, 2009, s. 196).

Şehrin ve Evlerin Mimarisi

Şehrin mimarisi konusunda bilgiye Grunzel, Von Kotze, Schönewolf ve Gaulis'ten ulaşılabilmektedir. Grunzel'e göre şehirde istasyon civarında, içinde birkaç Avusturyalının da bulunduğu yabancı kolonilerin oluşturduğu büyük bir Avrupa Mahallesi ortaya çıkmıştır. Şehrin diğer bir bölgesine ise padişahın emriyle, Müslüman mülteciler olarak söz edilen binlerce göçmen yerleştirilmiş ve şehrin büyük bir bölümünü de bu göçmenlere ait dışarı açılan penceresi olmayan, düzenli yapılaşmış ve temiz görünümlü evler oluşturmuştur.

Lechner (1907) Eskişehir'i büyük bir şehir olarak tanımlamış, Von Kotze şehrin ünlü eski kervan şehri Dorylaion'dan fazlasıyla uzaklaşmış olduğunu belirterek şehri "*önlerinde bahçesi olan sevimli otel ve evleriyle, geniş ve çiçek açmış akasya ağaçlarının*

olduğu caddeleri, titiz bir düzen ve temizlikle Avrupai etki yaratan bir yer” olarak tarif etmiştir (Von Kotze, 1908, ss. 136-137). Alman demiryolu işçilerinin rahibi olan Otto Schönewolf ise Almanya'ya yazdığı mektuplarında, Eskişehir'deki tekdüze yaşamdan yakınmış, çevresini de “*renklerin silik olduğu ve çiçeklerin olmadığı ölü bir bozkır*” olarak tasvir etmiştir (Lindner, 2008, s. 47). Doğa bilimleri araştırmaları yapmak üzere Anadolu'yu gezen Von Bodemeyer (1900, s. 30) şehirden Anadolu'nun verimli yaylası şeklinde bahsetmiştir. Von Kotze şehirdeki akasya ve zakkum ağaçlarından söz ederken içerisinde demir bulunan kükürtlü sıcak suların ve Bizans Dönemi'nden kalma hamamların, ülkedeki pek çok hastayı hem sağlık hem de eğlence amaçlı olarak kendine çektiğini belirtmiştir (Lindner, 2008, s. 47). Şehrin termal kaynakları ile ünlü olduğu Hartmann (1928) ve Körte'nin (1896) de seyahatnamelerinde yer almaktadır. Yer adlarını inceleyen bir bilim uzmanı (toponimist) olan Wittek'e göre, Anadolu'da birçok yerin, hatta köy adının kullanılmaya devam edilmesine karşın, yüzyıllar öncesinde verimli topraklara, şifalı sıcak sulara sahip olan bu şehrin Dorylaion adını unutmuş olması, şehrin gerilemesine tanıklık eden bir durumdur. Wittek, Dorylaion'dan sonra yeni kurucularının şehre verdiği bu adın, onun eskiliğine vurgu yapan “Eskişehir” olduğu görüşündedir. Şehir 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında fazla bir gelişim ve değişim göstermemiştir (Lindner, 2008, s. 72).

Folklorik Yapısı

Oberhummer ve Zimmerer (1899, s. 376) Suriye üzerinden Anadolu'ya yaptıkları seyahatleri sırasında Eskişehir'e uğramışlar ve göçmenlerin etkisini fark etmişlerdir. Eskişehir'in o dönemdeki cazibesini, Doğu'nun ve Avrupa'nın aracısız buluşması olarak nitelendirmişlerdir. Eskişehir'de Doğu'ya özgü kültürel yapının henüz bozulmadığı, özellikle İstanbul'da, hatta daha çok İzmir'de olduğu gibi Batı'nın kültür dalgasının ani bir biçimde Doğu'nun renkli kültürüne karışmadığı bir şehir olarak çekiciliğini koruduğunu ifade etmişlerdir. Poynter (1921) istasyondan daha uzakta olan yerlerde kıyafet modasının Erken Doğu döneminden kalma olduğunu yazarak Şam'daki giysilere benzetmiştir.

İstasyondan uzaklaştıkça farkın büyüdüğü ve insanların daha zenginleştiği göze çarpmaktadır.

1919 yılında II. İnönü Savaşı zamanında İsmet Paşa'nın davetlisi olarak gelen ve yaklaşık bir ay Eskişehir, Bilecik ve Pazarcık'ta kalan Fransız gazeteci Berthe Gaulis'in (1981, ss. 95-96) yazılarından Eskişehir'deki Karacaşehir Köyü Camii ve Karacaşehir'in yerli halkı hakkında da bilgi edinilmektedir. Karacaşehir Camii, Osman Bey adına ilk fetvanın okunduğu camidir. Gaulis'e bu bilgiyi verenler onu oldukça şaşırtmıştır: *"Bu sözleri söyleyenler ülkenin aydınlarıydı. Şair, diplomat ve filozoftu. Burası bir köy mü idi? Hayır."* Gaulis, ayrıca yerli halkın Osmanlıya özgü giysileri ve konukseverliği ile onu karşıladığından bahsetmiştir. Oberhummer, Zimmerer ve Poynter gibi Gaulis de oryantalist bir hava sezdiği evlerin mavi arabesk motiflerle süslü ve temiz olduğunu yazmıştır.

Gelenek ve göreneklerle ilgili bilgiye Macar Türkolog Béla Horváth'ın yazılarında da rastlanmaktadır. Horváth, Birinci Dünya Savaşı öncesinde İstanbul, Eskişehir ve Ankara üzerinden Konya'ya kadar 2300 kilometre seyahat etmiştir. Eskişehir'de kaldığı zaman herkesin davetli olduğu bir Rum ailesinin düğününe katılmış ve gördüğü manzara onu bir hayli şaşırtmıştır. O dönem koşullarında kadınların ve erkeklerin birlikte eğlenmesi ilgisini çekmiş ve bunu seyahatnamesinde şöyle anlatmıştır: *"Yanımdan geçtiğimiz evlerden neşeli kakkahalar ve eğlence sesleri geliyor. Bir Rum ailesinde düğün olduğunu öğreniyoruz. Tambur, darbuka, keman ve tef çalınıyor, neşeli müzik bütün sokağı inletiyor. Burası damat evi ve anlatılanlara göre bu tür eğlencelerde kapı gelen her konuğa açık oluyor. Bahçe kapısından girdiğimizde kadınlı erkekli bir grup insanın el ele tutuşup bir daire oluşturarak dans ettiklerini görüyoruz."* Horváth, İslam ahlakının yasakladığı bu olayın daha sonra Anadolu Hristiyanları tarafından da kabul gördüğünü, kadın ve erkeklerin dışarıda birbirlerine bakmayıp konuşmadıklarını belirtmiştir. Bu sadece Müslümanlara özgü değildir, o dönemde Hristiyanlar tarafından da uygulanmaktadır (Horváth, 2010, ss. 6-7).

Poynter (1921) yazısında Eskişehirli Türk kadınlarının ıslıl ıslıl kırmızı, sarı renklerin hâkim olduğu bir çarşaf veya eşarp ile başını, yüzünü ve omuzunu kapattıkları eteklerinde kırmızı ve mavi çizgilerin yer aldığı mükemmel renklerden oluşan giysilerinden bahsetmiştir. Kadınlar tüm yüzünü kapatmamakta ve “dünyaya açıkta kalan gözleri ile” bakmaktadır. Çoğu Müslüman kadın, çocuklarını sırtlarında taşıyarak hiç şikâyet etmeden günlük işlerini yapmaktadır (Poynter, 1921, s. 124).

Seyyahların Anlatımı ile Eskişehir’de Sosyoekonomik Durum

Demiryollarının Eskişehir’e gelişi, bunun etkisiyle yaşanan göçler ve lületaşı ticareti, Eskişehir’in sosyoekonomik gelişimine katkı sağlayan unsurlardandır. Bu bölümde; Berlin-Bağdat demiryolunun etkisi, konaklama olanakları ve lületaşı ticareti hakkında bilgiler verilmiştir. Göçler konusuna sosyokültürel yaşam başlığı altında incelendiği için burada detaylı bir şekilde yer verilmeyecektir. Demiryollarının gelmesi ile beraber Eskişehir’e birçok yabancı da yerleştiği bilinmektedir. Bu yabancıların bazıları demiryollarında çalışmak üzere gelip yerleşmişlerdir. Bir kısmı ise lületaşı ticareti yapmak veya Anadolu’yu adım adım dolaşmak üzere çeşitli görevlerle gelen kişilerdir. Gelen yabancıların milliyetlerine bakıldığında ise demiryolları yapımının Alman şirkete verilmesi ile Almanların, lületaşı ticareti dolayısıyla da Avusturyalıların çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir. Bunun dışında, günümüzde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi bünyesindeki Atçılık Meslek Yüksekokulu ile Türkiye’deki modern atçılığın gelişmesine katkı sağlayan haralardan da bahsedilmektedir. Horváth’ın (2010, s. 25) seyahatnamesinde 1913 yılında Anadolu’da atçılığın gelişmediği, ülkedeki hayvanların son derece kötü olduğu ve ülkede modern haracılığın üç yerde yapıldığı bilgisi yer almaktadır. Bunlar; Seyitgazi, Eskişehir ve Adana’dır. Horváth’ın Eskişehir’in bir ilçesi olan Seyitgazi şeklinde bahsettiği, bugünkü adıyla diğer bir ilçesi olan Çifteler Harasıdır. Çifteler Harası 1815 yılında, Çiftlikat’ı Hümayun olarak kurulmuştur.

Berlin-Bağdat Demiryolunun Etkisi

Kasım 1892'den itibaren İstanbul-Ankara tren seferleri başlamıştır. Ancak demiryollarının kurulduğu ilk yıllarda, birtakım yetersizlikler ve güvenlik eksikliği nedeniyle trenler, sadece gündüzleri hareket ediyordu. İstanbul'dan hareket eden tren iki günde ancak Ankara'ya ulaşıyordu. 1892 yılında Ankara'ya, 1896 yılında da Konya'ya giden hattın inşaatı tamamlanmıştır. Poynter yazılarında Konya'dan sonra hattın uzatılması için planların yapıldığını, Alman girişimcilerin bu konuda sabırsız davrandığını vurgulamıştır. Poynter, İstanbul'dan sadece tek bir trenin hareket ettiğini, Eskişehir'de bir gece kaldıkları için tazelenmiş ve dinlenmiş bir şekilde yola devam ettiklerini yazmıştır. Ancak trenden dolayı şehirde yalnızca bir gece kalıp gün ağarmadan Ankara'ya veya Konya'ya hareket eden bir kişinin, şehre güzellik katan Porsuk nehrini küçük bir bankta oturup izlemeye vakit bulunamadığından yakınmıştır. Fraser, seyahatnamesinde İstanbul-Eskişehir arası demiryolunun 194 mil (312 km) olduğunu, yolculuğun ortalama 13 saat sürdüğünü ve trenin saatte ortalama 18 mil (29 km) hızla gittiğini belirtmiştir (Fraser, 1909, s. 19-21). Von Kotze bu yolculuğun 14 saat, McAfee 12 saat sürdüğünü, Von Kotze saat 06.50'de Haydarpaşa'dan hareket ettiğini, McAfee sabah 5:00'te, Sir William Ramsay sabah 5:20'de, Eskişehir'den Konya'ya yola çıktıklarını ve yolculuğun 15 saat sürdüğünü yazmıştır.

Eskişehir, İstanbul'dan Ankara ve Konya'ya giden demiryollarının kavşak noktasında bulunması sebebiyle oldukça önemli ve stratejik bir konumdadır. Bu durum Körte (1896), Grunzel (1897), Mehmed Ziya (1898), Lechner (1907), Poynter (1921), Cunliffe-Owen (1925) ve Hartmann (1928) gibi seyyahların notlarında özellikle vurgulanmıştır. Bu seyahatnamelerde ve diğer pek çok kaynakta demiryolları ile ilgili detaylı bilgilere ulaşılsa da bu çalışmanın kapsamı gereği sadece Eskişehir'in sosyoekonomik durumuna etkisi ele alınmıştır. Ziya, Eskişehir'in Haydarpaşa'dan Ankara ve Konya'ya giden demiryollarının buluşma yeri ve kavşağı olup İzmit'e giden demiryolu hattının da Afyonkarahisar'a kadar uzatıldığını ve bu nedenle ticari işlemler açısından Avrupa ile Asya'nın önemli giriş ve çıkış yerleri arasına katıldığını belirtmiştir.

Grunzel, 1897 yılında yazdığı *Küçük Asya'nın Ekonomik İlişkileri* adlı kitabında Eskişehir'i "Anadolu Demiryolları ağının üç ana hattının kavşak noktasında bulunan ve İstanbul, Ankara ve Konya'ya direk bağlantısı olan bir şehir" olarak tasvir ederken (Grunzel, 1897). Fraser de Eskişehir'in İstanbul, Ankara ve Konya arasında 1033 km uzunluğunda önemli bir demiryolu sisteminin kavşak noktası olduğunu belirtmiştir (Fraser, 1909, s. 20). 1914 yılında Anadolu'yu gezen Cunliffe-Owen (1925) gibi Hartmann da şehri "Ankara, Konya ve Toros'a uzanan demiryolu hattının İç Anadolu'nun geçidi ve Anadolu demiryolları ağının gelişen bir kavşak noktası sayılan bir yer" şeklinde tarif etmiştir.

Şehrin değişimine katkı sağlayan bir diğer unsur da demiryolları ile ilgili tamiratların gerçekleştirildiği cer atölyelerinin² açılması olmuştur Cer Atölyesi ile Eskişehir, Osmanlı döneminde sanayi alanında atılım yapan ender Anadolu şehirlerinden biri haline gelmiştir (Efe, 1998, s. 88-90). Fraser, Alman girişimcilerin Eskişehir'in gelişimine katkı sağladığından bahsederken bu bölgenin özellikle seçilmiş olduğuna vurgu yapmıştır (Fraser, 1909). Demiryolları ağının ana ikmal merkezi olarak seçilen Eskişehir, 50 lokomotif ve 2000 vagonun muhafaza edildiği ve tamiratın gerçekleştiği çok kaliteli malzemeye sahip önemli bir kilit bölgedir ve böylece Anadolu'nun en yoğun şehirlerinden biri haline getirilmiştir. Demiryolları ve cer atölyeleri, şehirde çalışan işçiler arasında bir iş kültürü oluşmuş ve tarımla uğraşan ve zanaatkâr bir toplum olan Eskişehirililer, düzenli iş saatleri ve izin günleri ile tanışmışlardır (Yetgin & Yılmaz, 2014, s. 264).

² "1894 yılında Almanlar tarafından Anadolu-Bağdat demiryolu ile ilgili olarak buharlı lokomotif ve vagon tamiri ihtiyacını karşılamak üzere Eskişehir'de Anadolu-Osmanlı Kumpanyası adı verilen küçük bir atölye kurulur. Böylece bugünkü TÜLOMSAŞ'ın temeli atılmış olur. Burada küçük çaplı lokomotif, yolcu ve yük vagonu tamirata yapılmakta, o günlerde lokomotiflerin kazanları onarılmak için Almanya'ya gönderilmekte ve bütün yedek parçalar ithal edilmekteydi. 1919'da Anadolu'nun işgali sırasında İngilizlerin eline geçen Anadolu-Osmanlı Kumpanyası 20 Mart 1920'de Kuvayı-Milliyeye tarafından geri alınmış ve adı Eskişehir Cer Atölyesi olarak değiştirilmiştir." (TÜLOMSAŞ, 2017).

Konaklama Olanakları

1813-1814 yıllarında Anadolu'yu gezen seyyah ve diplomat John Mc. Kinneir izlenimlerinde, şehirde konaklayabileceği bir yer bulamadığından şikâyet etmiştir (Güneş & Yakut, 2007, s. 52). Oysa demiryolunun gelişi işe beraber Eskişehir'de pek çok şeyin değiştiği gibi konaklama olanaklarında da gelişme fark edilmektedir. Bunun sebebi, sabah erken saatlerde Haydarpaşa'dan yola çıkan trenin 12 saatte Eskişehir'e varması ve yolcuların bir gece zorunlu olarak Eskişehir'de konaklamasıydı (McAfee, 1914, ss. 541-542). Yolcuların konaklama gereksinimini istasyon yakınındaki Madam Tadia'nın oteli (Yetgin & Yılmaz, 2014) şehirdeki diğer birkaç otel ile hanlar ve hamamlar karşılıyordu. Seyahatnamelerden anlaşıldığı üzere şehirdeki diğer oteller şunlardı: Ziya'nın kaldığı *Osmaniye Otel*i ve Köprübaşı'ndaki *Hüsmeñ Ağa'nın Otel*i, Dernburg'un kaldığı *Hotel International* ve Meyer'in (1902) seyahat kitaplarında bahsedilen ve sahibi İsviçreli Hafner olan *Hotel Suisse*. Von der Goltz ise *Küçük Han* denilen yerin daha sonra seyahatnamelerde sıkça bahsedilen *Hotel Stamboul* olduğunu yazmıştır (Von der Goltz, 1897, s. 174). Avrupalı turistlere rehber kitaplar hazırlayan Baedeker (1905) ise iyi bir otel olarak Madam Tadia Oteli'ni tavsiye ederken, bunun yanında ikisi de Yunan olan Katzika (yatak ücreti 10 para) ve Athanas Kutsani adlı otelcilerin varlığından bahsetmiştir. Bu çalışmada ele alınan seyyahların notları incelendiğinde büyük bir çoğunluğunun Madam Tadia Oteli'nden bahsettiği, bu otelin Eskişehir'de kalınacak en güzel yerlerden biri olduğu ve özellikle tavsiye edildiği dikkat çekmektedir. Bu nedenle bu çalışmada Madam Tadia'nın oteli ile ilgili bilgilere daha fazla yer verilmiştir.

Lindner'in deyişle Madam Tadia "*bir seyahatnameden ötekine varlık gösteren bir figür*"dür (Lindner, 2008). Madam Tadia'nın oteli, gerek fiziksel görünümü gerekse hizmet anlayışı ile diğer otellerden farklıdır ve bu farkı yaratan da otelin sahibi Madam Tadia'dır. Madam Tadia seyahatnamelerde Tadeus Teyze, Mama Tadia, Madam Tatia, Frau Tadia, Frau Dadian, Frau Dadia şeklinde de yer almaktadır. Madam Tadia, günümüzde Çekya'da bulunan ve bugünkü adı Mlada Boleslav olan Jungbunzlau'dan

gelmiştir. Akasya ağaçları arasında İstasyon Caddesi'nde iki katlı bir konakta hizmet veren Madam Tadia'nın mutfak becerisi, misafirperverliği, hoşsohbet oluşu, uyandırma ve paket yiyecek hizmeti, güvenilir oluşu, girişimciliği, fiyatlandırma konusundaki hassasiyeti, döviz bozma hizmeti sunması, seyyar satıcılara satış fırsatı sunması ve tüm bunları güler yüzlü ve temiz bir şekilde yapması oteli diğerlerinden farklı kılmıştır. Böylece Madam Tadia ve oteli o dönemdeki Eskişehir'e damga vurmuş, anılarda yer ederek seyahat notlarında sıkça yer almış ve romanlara esin kaynağı olmuştur.

Von Bodemeyer Madam Tadia Otelini "*Eskişehir gibi bir yerde çok hoş zaman geçirebileceğimiz yer*" olarak ifade etmiştir. Eskişehir'den güzel şehir olarak bahseden seyyahlar olduğu gibi şehri hiç beğenmeyenler de olmuştur (Bodemeyer, 1900). Von Eisenstein seyahatnamesinde şehirde görülecek çok şey olmadığını söylese de şehrin çekicilikleri arasında sadece temeli Roma döneminde atılan bir köprü, ortasında çeşme bulunan bir pazar ve istasyonun yanındaki Madam Tadia'nın otelinden bahsetmiştir (Von Eisenstein, 1912, s. 94). McAfee de 1914 yılında Anadolu'ya yaptığı seyahatleri Yale Üniversitesi'nde yayınladığı bir makalesinde şu cümlelerle anlatmıştır: "*Ne Madam Tadia Otelini, ne sekiz adet ilgi çekici olmayan camisi, ne tuhaf hamamları... Hiçbiri için bu şehirde bir gece fazla kalmaya değmez.*" Gün içinde sabah beşte tek bir trenin hareket ettiğini ve bu yüzden Eskişehir'de tam gün bile geçiremediklerini söylese de McAfee için bu süre bile uzun gelmiştir (McAfee, 1914, s. 542).

Poynter (1921, s. 124) Eskişehir'in bir turizm merkezi olmadığını, sadece İstanbul'dan trenle yola çıkıp ülke içine seyahat eden turistlerin buradan geçmek zorunda kaldığını belirtmiştir. Cumhuriyet'in kurulmasıyla beraber ülke yeniden yapılanmaya başlamıştır. Cumhuriyet döneminde şehre gelen Hartmann ve arkadaşları, seyahat süreçlerinde Eskişehir'de artık kalacak yer olmadığından, temiz yatak bulma sıkıntısından bahsederek Kurtuluş Mücadelesinin yaralarını gözler önüne sermişlerdir. Kalacak yer bulamayan seyyah ve arkadaşları, cer atölyelerinin yapımını üstlenen Lenz Firmasına ait yerlerde konaklamışlar ve

bundan dolayı şanslı olduklarını belirtmişlerdir (Hartmann, 1928, s. 55). Täschner 1927 yılı Yaz ve Sonbahar dönemlerindeki Türkiye gezisindeki izlenimlerinde şehrin Türk-Yunan Savaşı'ndan çok yara aldığını belirtmiş, istasyon kenarında kurulmuş olan mahalle ve pazarın olduğu bölümün tamamıyla yıkılmış ve sadece bir kısmının mütevazı bir şekilde yeniden inşa edilmiş olduğunu yazmıştır.

Lületaşı Ticareti

Grunzel, hem yabancıların burada yaşaması hem de lületaşı ticaretinden dolayı, Eskişehir'in de Ankara ve Konya gibi gelişmeye çok uygun olmasına rağmen lületaşını hammadde olarak Avusturya'ya gönderdiği için büyük bir geleceği kaçırmakta olduğunu belirtmiş ve Avusturya'nın bu şehre çok özel bir ilgi göstermesi gerektiğini vurgulamıştır. Anadolu'da bir konsolosluk açma adımı atılacak olduğunda, Eskişehir'in tavsiye edilmesi gerektiğini de belirtmiştir (Grunzel, 1897, s. 25). Von Kotze ve Hartmann (1928, s. 57) gibi Eskişehir'in dünyanın en büyük lületaşı rezervine sahip olduğundan bahseden Fraser de seyahat notlarında, yerlilerin lületaşını kendileri çıkarmak için devletten izin istediklerinden, ancak devletin yılda 8000 sterlin kazandığı için Avusturyalı firmalara sattığından da söz etmiştir. Bu firmalar lületaşını temizleyip cilaladıktan sonra yarı işlenmiş halde Viyana'ya ihraç etmektedirler (Fraser, 1909, s. 21). Baedeker (1905, s. 161) yılda 1 milyon Mark değerinde lületaşı ihraç edildiğini, basitçe oyulmuş kolyeler ve pipoların pek çok çeşidinin satışa sunulduğunu yazmıştır. McAfee de (1914) şehirde çok zengin lületaşı yatakları olduğundan ve uluslararası ticaretinin hızla gelişme gösterdiğinden bahsetmiştir. McAfee, lületaşından tespah, değişik şekillerde oyulmuş sigara ağızlıkları yapılmasına karşın yerli halkın bu ürünleri kullanmamasını ve satın almamasını garip bir durum olarak nitelendirmiştir. Bunun sebebi olarak şehrin yerlilerinin sigara içmediklerinde nargile içmelerini göstermiştir (McAfee, 1914, s. 542).

Horváth'ın (2010, s. 6) 1913 yılında kaleme aldığı yazılarında Eskişehir'in yılda neredeyse 1.5 milyon pengö³ değerinde lületaşı pipo ihraç ettiği yer almaktadır. *“Şehrin yakınındaki Sarısu ve Kemikli maden ocağında hammaddesi çıkarılan lületaşının ve oyularak şekillendirilen bu şahane pipoların bu kadar çok satılması, şehrin kalkınmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Bu ufacık köy, 20 yıl içinde gerçekten hızla büyüyen bir şehir görünümüne almasını bu ürüne borçludur.”* Eskişehir'e 1914 yılında gelen Adolf Grabowsky de ünlü lületaşı rezervinin Eskişehir'de olduğunu belirterek Madam Tadia'nın otelinde akşam yemeği sırasında lületaşından yapılan ürünleri satmak üzere yerli halktan kişilerin otele sık sık uğradığını yazmıştır (Grabowsky, 1914).

Von Eisenstein'dan lületaşına ilişkin farklı bilgilere ulaşmak mümkündür. Von Eisenstein, lületaşı rezervine gittiğini, ovanın ağaçsız fundalık olduğunu ve yolda birkaç şahin dışında vahşi hayvan görmediğini belirtmiştir. Alüminyum oksit (killi toprak) ve kireç vb. maddeleri içinde barındıran “magnezyum karbonattan” oluşan lületaşının bazen fındık büyüklüğünde bazen de karpuz büyüklüğünde çıkarıldığını, bunun için dikkatlice kazıldığını, topraktan arındırıldığını, güneşte kurutulduğunu, temizlendiğini ve sonrasında flanel (ketenle yünden dokunan kumaş) ve balmumu ile parlatıldığını anlatmıştır. Von Eisenstein, lületaşı ihracatının şehir için çok önemli olduğunu ve ihracatın yarısından çoğunun Kuzey Amerika'ya gerçekleştirildiğini belirtmiştir (Von Eisenstein, 1912). Eşi Ankara'da ve Konya'da özel bir görevde olan Poynter de (1921) lületaşı ihracatı ve demiryollarının şehre “Dünya ve dışarıdan dokunuşlar” alma fırsatı sunduğu ve bu nedenle şehrin daha kolay ve hızlı geliştiğini ve güçlendiğini yazmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada Eskişehir'e gelen Türk, Alman, Avusturyalı, İngiliz, İsveç, Fransız, Macar ve Avustralyalı gibi farklı milletlere mensup askeri ve siyasi görevliler, ajanlar, konsoloslar, lületaşı tüccarları, ülkenin flora ve faunasını araştırmak üzere gelen doğa

³ Pengö, Macaristan'ın eski para birimidir.

bilim araştırmacıları, arkeologlar, tarihçiler, coğrafyacılar, jeologlar, misyonerler ve yeni ticaret yolları arayan kadın ve erkek seyyahların çalışmaları incelenmiş ve yazdıkları seyahat notlarından Eskişehir'e ilişkin bilgiler derlenmiştir. Çalışmada ele alınan seyahatnameler, bizzat seyyahlar tarafından kaleme alınmiş ve yazıldığı dönemde Eskişehir'in sosyokültürel ve sosyoekonomik yapısı hakkında bilgi verenler arasından seçilmişlerdir. Elde edilen bulgular, şehrin sosyokültürel yaşamı ve sosyoekonomik durumu şeklinde iki bölüm halinde incelenmiştir. Sosyokültürel açıdan şehre ait genel bilgiler ve nüfusu, yabancı nüfusun ve göçlerin etkisi, şehrin ve evlerin mimarisi ve folklorik yapısı hakkında bilgilere yer verilmiştir. Sosyoekonomik açıdan ise Berlin-Bağdat demiryolunun etkisi, konaklama olanakları ve lületaşı ticaretinin Eskişehir'in gelişimine katkısı ele alınmiştir.

Demiryolunun gelişi Eskişehir'in büyüyüp gelişimine katkı sağlamıştır. Haziran 1892'de Berlin-Bağdat Demiryolu'nun İstanbul-Eskişehir hattının tamamlanması, şehrin birçok açıdan gelişmesinin başlangıcı olmuştur. Kasım 1892'de İstanbul-Ankara hattı, 1896 yılında ise Konya'ya giden hat tamamlanmiştır. Eskişehir bu üç ana hattın kavşak noktasındadır. Demiryolu yapımını üstlenen firmanın Alman olması dolayısıyla şehre mühendis, şoför, güvenlik görevlisi gibi görevlerde çalıştırılmak üzere pek çok Alman aile yerleştirilmiştir. İstasyon civarında işçi kolonileri oluşturularak Avrupa Mahallesi kurulmuş, Alman Okulları açılmıştır. Bu sayede yeni kurulan bu Avrupa Mahallesi, farklı dillerin konuşulduğu, Yunan, Fransız, İtalyan ve Alman'ın yan yana işyeri açtığı, yabancı misafirlerin ağırlandığı, çokkültürlü, işlek ve hareketli bir yer haline gelmiştir. Demiryolları, şehrin göç almasını ve dolayısıyla nüfusun artmasını da sağlamıştır. Demiryolları öncesinde ıssız ve ölü bir şehir olarak nitelendirilen Eskişehir, artık gelişmekte olan bir şehirdir.

İstanbul-Ankara tren seferleri o dönem koşullarında hem gece seyahat edilememesi hem de güvenlik sebebiyle iki günde tamamlanmaktadır. Bu nedenle Eskişehir'de bir gece konaklama zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Demiryolları öncesinde han ve hamamlardan bahsedilirken artık İstasyon civarında işletmecileri

Yunan ve Almanların çoğunlukta olduğu oteller kurulmuştur. Seyahatnamelerde en çok adı geçen Çek asıllı olan ve Avusturya-Macaristan'dan gelen Madam Tadia'nın otelidir. Lületaşı, Eskişehir'i değerli ve önemli kılan madenlerden biridir. Temizlenip cilalandıktan sonra yarı işlenmiş haldeki lületaşının Viyana'ya ihracatı, demiryollarının gelişi ile hız kazanmıştır. Hatta bu hızlı ihracat, bu taşın Avrupa'da Viyana Taşı olarak bilinmesine neden olmuştur. Kolay işlenebilen bu taştan yerli halk kolyeler, pipolar, tespihler ve sigara ağızlıkları yaparak İstasyon civarındaki otellerde, gelen yabancılara satmıştır.

Eskişehir'e farklı amaçlarla gelen seyyahların notlarından da anlaşıldığı üzere demiryollarının geliş tarihi olan 1892 yılından Kurtuluş Mücadelesi sonunda yakılıp yıkıldığı 1922 yılına kadar şehir Osmanlı Dönemindeki en hareketli zamanını yaşamıştır. Seyyahlar kendi çalışma disiplinleri ile baktıkları şehri, detaylı bir şekilde kaleme almışlardır. Berlin Bağdat Demiryolu'nun canlandırdığı Eskişehir, Kurtuluş Mücadelesi içinde önemli görevler üstlenmiş, 2 Eylül 1922 tarihinde Yunan askerinin şehirden ayrıldığı sırada yakılıp yıkılmış ve büyük kayıplar vermiştir.

Kaynakça

- Albek, S. (1991). *Dorylaion'dan Eskişehir'e. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları*, 89.
- Civelli, J. (2010). *Deutsche Schienen In Osmanischem Boden: Eine Virtuelle Reise Mit der Anatolischen und Bagdadbahn durch die Geschichte, Wahrnehmungen, Raum Und Zeit*. GRIN Yayınevi.
- Cuinet, V. (1894). *La Turquie d'Asie, Géographie Administrative: Statistique*. Paris: Ernest Leroux.
- Cunliffe-Owen, B. (1925). *Thro' The Gates Of Memory: (From The Bosphorus To Baghdad)*. Londra: Hutchinson & Co.
- Dernburg, F. (1892). *Auf deutscher Bahn in Kleinasien: Eine Herbstfahrt*. J. Springer.
- Efe, A. (2009). *Kurtuluş ve Aydınlanma Eskişehir (Arşiv Belgeleriyle)*. Eren, Safi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Efe, A. (1998). *Eskişehir demiryolu* (Yüksek lisans tezi). Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Fraser, D. (1909). *The Short Cut To India; The Record of A Journey Along The Route of The Baghdad Railway*. Londra: Edinburgh W. Blackwood and Sons.
- Gaulis, B. (1981). *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği*. İstanbul: Rado Yayınları.
- Grabowsky, A. (1914). *Kleinasien und Deutschland, Anatolische Fahrten und Deutsche Gedanken*. Berlin: Politik Yayınları.
- Grunzel, J. (1897). *Die wirtschaftliche Verhältnisse Kleinasiens*. Viyana: A. Dorn.

- Güneş, İ. & Yakut, K. (2007). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir (1840-1923)*. Anadolu Üniversitesi Yayınları; No. 1724. Edebiyat Fakültesi Yayınları; No. 25, Eskişehir.
- Haffinger, H. (1913/1914). *Deutsche Rundschau für Geographie* (Cilt 1). Viyana ve Leipzig: Hartleben Yayınevi.
- Hartmann, R. (1928). *Im neuen Anatolien; Reiseindrücke*. 1881-1965. Leipzig: J.C. Hinrichs.
- Horváth, B. (2010). *Anadolu 1913*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Körte, A. (1896). *Anatolische Skizzen*. Berlin: Julius Springer.
- Lechner, R. (W. Müller) (1907). *Abhandlungen der Geographischen Gesellschaft in Wien*.
- Leonhard, R. (1915). *Paphlagonia Reisen und Forschungen im nördlichen Kleinasien*. Berlin: D. Reimer (E. Vohsen)
- Lindner, R. P. (2008). *Osmanlı Tarihöncesi* (1. Baskı). (Ayda Erel, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Maden, S. (2008). Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37. Erzurum, 148.
- McAfee, H. (1914). An Anatolian Journey. *Yale Üniversitesi Yale Review Dergisi*, 3(3).
- Meyers Reisebücher, (1902). *Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien*. Leipzig ve Viyana: Bibliographisches Institut.
- Naumann, E. (1893) Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat: Reisebriefe, Tagebuchblätter und Studien über die Asiatische Türkei und die Anatolische bahn, R. Oldenbourg.
- Oberhummer R. & Zimmerer R. (1899). *Durch Syrien und Kleinasien*. Berlin.

Poynter M, M. A. (1921). *When Turkey Was Turkey: In and Around Constantinople*. Londra: G. Routledge.

Ramsay, W. M. (1909). *The Revolution in Constantinople and Turkey*. Londra: Hodder Yayınları.

Schönewolf, J. (1910). (ed.) *Briefe aus Kleinasien von einem Frühvollendetem*, Berlin

Taeschner, F. (1847). *Anatolische Forschungen Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft: ZDMG / Deutsche Morgenländische Gesellschaft*.

TÜLOMSAŞ. 4 Haziran 2017 tarihinde <http://www.tulomsas.com.tr/main.php?kid=67> adresinden alındı.

Von Baedeker, K. (1905). *Konstantinopel und das westliche Kleinasien: Handbuch für reisende von Karl Baedeker*. Leipzig: Baedeker.

Von Bodemeyer E. V. (1900). *Quer durch Klein-Asien in den Bulghar-Dagh Eine naturwissenschaftliche Studien-Reise*. Emmendingen: Gesellschaft Vormal's Dölter.

Von der Goltz, C. (1897). *Anatolische Ausflüge*. Berlin: Schall.

Von Eisenstein, R. (1912). *Reise nach Konstantinopel, Kleinasien, Rumänien, Bulgarien und Serbien*. Viyana: Kommissionsverlag von Karl Gerolds Sohn.

Von Kotze, S. (1908). *Im europäischen Hinterhaus Reiseskizzen aus dem Orient*. Berlin: F. Fontane & Co.

Von Schweinitz H. H. G. (1906). *In Kleinasien, ein Reitausflug durch das Innere Klein-Asiens im Jahre 1905*. Berlin: D. Reimer

Yetgin, D. & Yılmaz, A. (2014). Eskişehir Turizm Tarihinde Öncü Bir Otel: Madam Tadia Oteli. Kuşadası: III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi.

Ziya, M. (2009). *Bursa'dan Konya'ya Seyahat* (2. Baskı). Ankara: Sistem Ofset.

AHMET HAMDİ TANPINAR'IN BURSA'DA ZAMAN ŞİİRİNDE ZAMAN VE MEKÂN ALGISI

Tuba DALAR*

Öz

Ahmet Hamdi Tanpınar, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına ve Cumhuriyet'in kurulup kökleştiği çağa şahit olan çoğu aydın gibi medeniyet krizini ruhunda hisseder. Cumhuriyet'in bu huzursuz aydını, devam ederek değişmek, değişerek devam etmek gibi makul bir sentezle huzura ermeye çalışır. Zaman ve mekânın ruhu, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın kaleminden çıkan her satıra sinmiş durumdadır. Osmanlı hayat tezahürlerini işleyen Bursa'da Zaman şiiri, her bir köşesinde kültür sentezinin izleri görülen ve Tanpınar'ın üzerinde bıraktığı derin etkisiyle bilinen Bursa'ya yazılır. Tanpınar şiirini anlamak için zaman, mekân, bellek, tarih, rüya ve imgelem üzerine düşünmek gerekir. Bu kavramlar, Tanpınar'ın satırlarında, unutulmaya yüz tutan toplumsal kimliğe yapılan birer çağrı olarak yer alır. İmgesel olarak yapılan belleğin, kolektif bir boyutu olduğu muhakkaktır. Bireysel ömrü aşan ve tarihselleşen kültürel bellek, hatırlama yolu ile geçmişi yeniden kurar. Tam da bu noktada bellek, unutmaya karşı zaman ve mekâna tutunur. Bu nedenle, Ahmet Hamdi Tanpınar zamana ve mekâna başka bir nazarla bakar. Zaman ve mekânın bellek ile olan etkileşiminin farkında olan şair, bu kavramlara simgesel bir değer yükler. Bu çalışmada, Bursa'da Zaman şiirinden yola çıkılarak Ahmet Hamdi Tanpınar'ın zaman ve mekân algısı gözden geçirilecek, eserlerini şekillendiren his ve düşünce dünyası tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tanpınar, Zaman, Mekân, Kültürel Bellek, Tarih, Rüya, İmgelem.

Time and Space Perception in Ahmet Hamdi Tanpınar's Poem 'Bursa'da Zaman'

Abstract

Ahmet Hamdi Tanpınar feels the civilization crisis in his soul like the most of the intellectuals who witnessed the last days of the Ottoman State and the establishment of the Republic. This uneasy intellectual of the Republic tries to find peace with a reasonable synthesis, such as changing to continue and

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
tdalar@kastamonu.edu.tr

continuing to change. The soul of time and space pervades every line that comes out of Ahmet Hamdi Tanpınar's pen. In his poem *Time in Bursa (Bursa'da Zaman)*, which deals with Ottoman life manifestations, is written to Bursa, known for its profound influence on the Tanpınar, where the synthesis of culture is seen on each corner. To comprehend Tanpınar's poetry, it is necessary to think about time, space, memory, history, dream and imagination. These concepts take place in the lines of the Tanpınar as a call to the forgotten social identity. It is certain that imaginative memory has a collective dimension. The cultural memory that transcends individual life and becomes historical re-establishes the past by way of recollection. At this point, memory holds on to time and space against forgetting. For this reason, Ahmet Hamdi Tanpınar looks at time and space with another perspective. The poet, aware of the interaction of time and space with memory, attributes a symbolic meaning to these concepts. In this study, time and space perception of Ahmet Hamdi Tanpınar will be sketched out from the poem of *Time in Bursa* and the world of feeling and thought that shapes his works will be tried to be determined.

Keywords: Tanpınar, Time, Space, Cultural Memory, History, Dream, Imagination.

Giriş

Chateaubriand'ın tanımlamasıyla şiir "seçme ve gizleme sanatı"dır. Sözcük, dizede ilk anlamının dışına çıkarak yeni anlamlara ulaşır, yeniden var olur. Şiir tek başına sözcük, dize ya da ritim değildir ancak tüm bunların hepsidir. Şiiri oluşturan unsurların içinde imge ve bellek de vardır. Stephen Spender, belleğin şiirdeki fonksiyonu için şöyle der: "*Belki de belleğin, şiir yetisinin ta kendisi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Çünkü imgelem, belleğin çalışmasından başka bir şey değildir.*" (Çolak, 2011, s. 20) Daha önceden bilmediğimiz şeyleri imgeleyemeyeceğimizi belirten Spender, imgelem gücünün, geçmiş yaşantıların anımsanarak başka duruma uygulanabilme yetisi olduğunun altını çizer. Buradan hareketle büyük şairlerin güçlü bir belleğe, eşya ve insana dair güçlü betimleme gücüne sahip oldukları fikrine varır.

Bazı şairler, sözcüklerin her birini yaşarlar, şiirleri içsel bir sürecin ürünüdür. Saf şiirin peşinde olan Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Bursa'da Zaman şiiri, böyle bir yaşanmışlık, içtenlik, imge ve bellek bütünüdür. Şiirlerinde genellikle bireysel duyularını yansıtan

Tanpınar, Bursa'da Zaman'da milli romantik bir bakış açısı geliştirir. Ahmet Haşim ve Yahya Kemal onun şiirlerini besleyen yerli kaynaklardır. Mehmet Kaplan, onun için: *“Yahya Kemal kadar titiz ve sabırlı başka bir Türk şairi de Ahmet Hamdi Tanpınar'dır. Kırk yıl şiiri hayatının başlıca meselesi ve meşgalesi haline getiren bu şairin eserleri nihayet dostlarının ısrarıyla bir kitap halinde basıldı. Kendisine kalsa ömrünün sonuna kadar onları yeniden yazmağa devam ederdi.”* (Kaplan, 2008, s. 63) der. Şairin bireysel duyarlılığında Haşim'in, tarih bilincinde Yahya Kemal'in, musiki zevkinde de Dede Efendi'nin izleri görülür. Bursa'da Zaman şiirinde, Yahya Kemal'in Süleymaniye'de Bayram Sabahı etkisi hissedilir. Ayrıca Valery, Mallarme, Baudelaire gibi batılı şairleri de beğenen Tanpınar'ın düşünsel dünyasında; zaman bilinci Bergson, rüya fikri Freud, mekân algısı ise Bachelard etkisi ile şekillenir.

Orhan Okay'ın *“bir yığın duygunun yoğun ifadesi”* (Okay, 2015, s. 237) olarak nitelendirdiği Bursa'da Zaman şiiri, yoğun bir imgesel söyleme sahiptir. Şiirde sembolist olan şaire göre sembol, tıpkı musiki gibi kâinatı dağıtıp yeniden toplar. Bu şahsa özgü dağıtma ve toplama eylemi sonucunda şiir, yeni yorum ve okumalara açık bir metin haline gelir. Söz konusu çok katmanlılık, sanat eserinin temel vasıflarından biridir.

Ahmet Hamdi Tanpınar, şiirlerinde bireysel, nesirlerinde sosyokültürel bir bakış açısına sahiptir. Bu nedenle onun his ve düşünce dünyasını daha iyi anlamak ve kapalı dizeleri aralayabilmek için nesirlerinin kapısını çalmak gerekir. Şairin adıyla birlikte anılan Bursa'da Zaman şiiri, mazi ile hesabını gören bir Türkiye'nin peşinde bir ömür harcayan Tanpınar'ın içsel hesaplaşmalarından biridir.

Bursa'da Zaman Şiirini Mekân Üzerinden Okumak

“Eşyayı bırakmalı, güzelliğinin saltanatını
içimizde kursun...”

Ahmet Hamdi Tanpınar

Kimlik kavramı, zaman ve mekândan bağımsız olarak inşa edilemez. Kimlik inşası, bir tarafı ile geleneğe bağlıyken diğer tarafıyla bireysel bir kopuşu gerektirir. Geleneğe bağlılık, devam düşüncesini beraberinde getirir. Tanpınar “*devam ederek değişmek, değişerek devam etmek*” söylemiyle, kimliklenme sürecini sosyokültürel boyutta ele alır. Kimlik kavramı, doğası gereği zaman ve mekân ile iç içedir. Zira bir mekânın içine doğan birey, kendini ancak bir mekânda var edebilir.

Kimlik inşasında mekân, bireyin ben ve öteki arasındaki sınırları yönetme biçimini gösterir. Söz konusu olan kolektif mekânlar olduğunda, öteki ile araya koyulan bu sınırlar toplumsal boyutta çizilmiş olur. “*Neyiz? Nereye gidiyoruz? İşte her gün içimizde kilitlenen sual.*” (Tanpınar, 2013, s. 245) diyen Ahmet Hamdi Tanpınar, kimlik, bellek, mekân ve zaman üzerine düşünen bir aydındır. Bursa’da Zaman şiiri, Tanpınar’daki zaman ve mekân algısının en estetik tanığıdır.

“Bursa’da bir eski cami avlusu,
Küçük şadırvanda şakırdayan su;
Orhan zamanından kalma bir duvar...
Onunla bir yaşta ihtiyar çınar
Eliyor dört yana sakın bir günü.
Bir rüyadan arta kalmanın hüznü
İçinde gülüyor bana derinden.
Yüzlerce çeşmenin serinliğinden
Ovanın yeşili göğün mavisi
Ve mimarîlerin en ilâhisi.”

Ahmet Hamdi Tanpınar, Evliya Çelebi için “*ruhaniyetli bir şehir*”, Sadrazam Keçeci Fuat Paşa için de “*Osmanlı tarihinin*

dibacesi" olan Bursa'yı çok sevdiğini söyler. Ona göre, "*kuruluş devrinin bütün şiiri ve füsunu*" (Tanpınar, 2013, s. 241) Bursa'dadır. Büyük bir rüyayı aksettiren bu şehir, o büyük çağın dilini içimizde konuşur. Tanpınar'ın eserlerinde tarih, kimliği hatırlatan bir uyarı olarak varlığını sürdürür. Osmanlı ve Cumhuriyet arasındaki geçiş döneminin getiri ve götürülerini derinden duyumsayan Ahmet Hamdi Tanpınar, Bursa için bir bölüm ayırdığı Beş Şehir'in önsözünde; "*Beş Şehir'in asıl konusu hayatımızda kaybolan şeylerin ardından duyulan üzüntü ile yeniye karşı beslenen iştiyaktır.*" (Tanpınar, 2011a, s. 9) der.

Bursa'da Zaman şiirinde mekân, daha ilk dizede Orhan Cami tasviri ile karşımıza çıkar. Orhan Gazi zamanında Osmanlı topraklarına katılan, uzun yıllar devletin başkenti olan Bursa'da inşa edilen Orhan Cami, şiirin ilk mekânsal unsurudur. Cami avlusu, şadırvan, duvar ve çınar şairin mekâna yüklediği sembolik anlamlarla şiirin anlam dünyasına katılır. Şadırvanı, duvarı, çınarı ile huzura açılan cami avlusu, okuru ruhani bir boyuta taşır. Ruhun kökensel varlığını şiirsel imgelerde görmek mümkündür. Diğer bir deyişle, şiirsel imge, okuru konuşan varlığın kökenine götürür. Şiirde mekâna dair bu imgeler vasıtasıyla Tanpınar ruhunun huzurunu, özlemlerini ve ıstıraplarını okumak olanaklı hale gelir.

Kültürel bir olgu olan mekân ve zaman, cemiyetin kurucu değerleridir. Özellikle kültürel mekânlar, toplum kimliğinin önemli bir parçasıdır. Gerek bireysel gerekse kolektif anlamda mekân, varoluşun tutunduğu yerdir. Başka türlü söylersek birey ve toplum belli bir mekânda anlam ve değer kazanır. Bachelard'a göre uzam her şeydir, çünkü tek başına zaman belleği canlandırmaz. Miadı dolmuş süreler yeniden yaşanamaz ancak düşünülebilir. Süre fosilleri ancak uzam sayesinde uzamın içinde bulunabilir. Anılar, uzama bağlandıkları ölçüde yerlerine sağlamca tutunabilirler. (Bachelard, 2008, s. 44)

Şiirde bir mekâna kök salma, aidiyet duygusu ifade eden "duvar" ve "çınar" imgeleri Osmanlı'nın kuruluş dönemine göndermede bulunur. Çınar, ölümsüzlüğün, yaşama erkinin,

dirimin simgesidir. Çınar, görkemli ve bilgedir. Toprağa sağlam kökler salması, doğal olarak yayılabilmesi, hızla büyümesi ve geniş yapraklarının koruyucu gölgesiyle Osmanlı'dır. Rüyadan beyliğe, beylikten cihan devletine geçişin müjdecisi, kitlelerin buluşma noktasıdır. Tanpınar için ebediyete kadar yaşayacak olan fertler değil, cemiyetlerdir. Çınar, onun kökenlere bağlılık konusundaki derin hassasiyetinin sembolüdür. Zamanın karşısında ancak cemiyet ve onun tarihi varlığı durabilir. Ayrıca çınar, Osmanlı'nın varoluş sebebidir. Çınar sembolü Osman Gazi'nin meşhur rüyasına da telmihte bulunur. *"Bir rüyadan arta kalmanın hüznü"* dizesi, bu rüyayı işaret etmekle birlikte Tanpınar'ın estetik algısında rüyanın önemini de hatırlatır.

Rüya şairi olan Tanpınar, rüyanın ikinci bir hayat olduğunu düşünür. Ona göre sanat eseri, sanatkâr benliğinin bir köşesinde bilinmeyen bir dip tabakada gizlidir. Eşya şiire konu olabileceks eğer, onu duygu yoğunluğu altında görebilmek ve aynı yoğunlukla şiire aktarabilmek gerekmektedir. Güneş realitedir, muhayyilenin örtüsüdür. Sembol ise loşluğun koynunda barınır. Onun şiiri rüya halinin en kuvvetli sesidir. Ona göre rüya sadece uykuya münhasır bir hal değildir. Mükemmel bir manzara karşısında da rüya hali yaşanabilir. Tanpınar, Antalyalı Genç Kıza Mektup'ta şiir estetiğini, Valery'den gelen bir etki ile *"en uyanık bir gayret ve çalışma ile dilde rüya halini kurmak"* (Tanpınar, 2013, s. 393) şeklinde açıklar. Tanpınar'ın rüya dediği, her geçen gün içtimai hayatımızdan izleri silinen mazidir. 1901 gibi dünya tarihinin ve medeniyetlerinin değişmeye başladığı bir tarihte dünyaya gelen Tanpınar, Osmanlı yönetimi, Cihan Harbi, Kurtuluş mücadelesi, Cumhuriyet rejimi, demokrasi, inkılap, darbe ne varsa mazimize şekil veren, hepsine şahit olur. Yaşanan süreçte, geleneksel aydın için geçmiş "yitik cennet" iken, liberal aydın için bilimin yaktığı ışıktaki gelişen topluma köstek olarak algılanır. Batı'ya karşı olumsuz bir tavır almayan Tanpınar, makul bir sentezden yanadır. Bir toplumun değişiminde asıl önemli olanın şekil değil, zihniyet değişimi olduğunun farkındadır. Huzursuzluğunun eseri olan Huzur'da şöyle der Tanpınar: *"Maziyi ihmal edersek, hayatımızda ecnebi bir cisim gibi bizi rahatsız eder, terkinin içine ister istemez sokacağız. O, kendisinden gelmemiz lazım gelen bir şeydir."* (Tanpınar, 2004, s.

240) Eklemek gerekir ki, Tanpınar'da mazi bir hayat tarzı değil, estetik bir unsurdur. O, bilinçsizce ithal edilmiş bir medeniyetin oluşturduğu melez bir kimlik istemez. Kırkyama bohçalara dönmüş cemiyet hayatımızdan uygun olmayan renkleri çıkarmak ister; fakat bir türlü dolduramadığı bu boşlukların ruhunda yarattığı derin ıstıraptan, rüyalarındaki mazi tilsimine sığınır. Rüya onda bir uyku hali değil, aksine kökensel bir bilme şeklidir.

“Gümüşlü bir fecrin zafer aynası

Muradiye, sabrın acı meyvası

Ömrünün timsali beyaz Nilüfer

Türebeler, camiler, eski bahçeler,

Şanlı hikâyesi binlerce erin

Sesi nabzım olmuş hengâmelerin

Nakleder yâdını gelen geçene.”

Bursa'da Zaman şiirinde ismi geçen mekânlar, bir mimari unsur olmaktan çıkarak, tarihi bir perspektif kazanır. Mekândan hareket ederek geçmişi an'a eklemleyen şair, kelimelerin çağrışımsal değerlerini musiki anlayışı üzerine temellendirir. “Gümüşlü”, “fecr”, ve “ayna” kelimelerini aynı dizede kullanması bu yaklaşımın göstergesidir. Gümüş ile ayna arasındaki ilişki sadece gümüşün ayna yapımında kullanılması değildir. Gümüşlü, Osman Gazi'nin Bursa'da ebedi uykusuna yattığı kümbettir. Fecr, güneşin doğmaya başladığı zaman, tan vaktidir. Gökyüzünün mavimtrak, gümüşümsü olduğu andır. Bu kullanımla Gümüşlü, Osmanlı'nın doğuşuna göndermede bulunur. Şiirde geçen diğer bir mekân, şairin “sabrın acı meyvası” olarak nitelendirdiği Muradiye Külliyesi'dir. Cami, hamam, medrese, imaret ve türbelerden ibaret olan bu külliye Sultan 2. Murat tarafından yaptırılır. İçerisinde Cem sultan, Şehzade Mustafa ve Şehzade Ahmet gibi talihsiz şehzadelerin türbelerini barındıran Muradiye Külliyesi,

Osmanlı'nın, kuruluş dönemini geride bırakırken yaşadığı sıkıntılara göndermede bulunur.

Şiirde mekân, benlik, tarih ve şuuru birbirine bağlayan bir diğer imge Nilüfer'dir. Orhan Gazi'nin eşi Nilüfer Hatun'a telmih eden bu dize, çok katmanlı okumalara olanak sağlar. Orhan Gazi'nin ömrünün timsali Nilüfer Hatun, "beyaz nilüfer" kullanımıyla nilüfer çiçeği ile birleşir. Beyaz nilüfer, suda yaşayan bir çiçek olduğundan, okurun zihninde su imgesi de belirir. Su ve kadın imgesi, yeniden doğuş fikri uyandırır. Bir başlangıç noktasını devletleştiren Orhan Gazi, Tanpınar'ın nezdinde imparatorluğa model teşkil eden şahsiyettir. Ayrıca Nilüfer Hatun tarafından Bursa'da yaptırılan Nilüfer Köprüsü de su imgesiyle birlikte hatırlanır. Böylece bir başka anlam katmanı daha ortaya çıkar. Bir mekândan başka bir mekâna, bir halden başka bir hale ve bir zamandan başka bir zamana geçişin sembolü olan köprü, Tanpınar'ın "devam" fikrine göndermede bulunur.

Şiirde geçen "Türebeler", "camiler" ve "eski bahçeler" Tanpınar'daki tarih şuurunun gösteren başka başka mekânlardır. "Sesi nabzım olmuş hengâmelerin /Nakleder yâdını gelen geçene" dizelerinde geçen "hengâmeler" sözcüğün çağrışımsal değeri, tarihin en hareketli sahnelerinin kılıç kalkan şakırtısını, cenk seslerini beraberinde getirir. Hengâmelerin sesini nabzında duyan bir insanın, damarlarında dolaşan tek şey tarihin akışıdır. Mehmet Kaplan'ın, "*Bursa'da Zaman şiirinde de şairin 'ben'i ile dış âlem ve tarih birbirine karışır.*" (Kaplan, 2006, s. 100) şeklindeki tespiti, bu akışı ifade eder. Tanpınar, Bursa'da tarihin seyrini, daha doğru bir ifadeyle kendi temayüllerinin bir aksini bulur. Belki de ayna sembolünü, şehrin bu denli ruhuna ayna tutabilmesinden dolayı kullanılmıştır. "Nakleder yâdını gelen geçene" dizesinde geçen "yâd" kelimesi maziyi; "gelen geçen" ibaresi ise hali anlatır. Bu kullanım, şairin hal ile mazi arasında kurduğu köprünün bir diğer göstergesidir.

İnsanın mekân tasavvuru, onun varoluşuyla kökensel bağlar kurar. Mekân, insanı dağılmış bir varlık olmaktan korur, bir yere ait kılar. Mekân bir bakış açısı, bir bilinçtir. Bu nedenle şehir,

medeniyeti, kültürü, tarihi yansıtan bir değerdir. Birey ve daha büyük ölçekte toplum, mekânı kendi değerler sistemi doğrultusunda kurgular. Bu, ontolojik bir ihtiyaçtır. Kültürümüzdeki cami, medrese, han, hamam, kervansaray, köprü, kuş evleri vb. mimari oluşumlar, yaşamı kuşatan kavrayışımızı, felsefemizi bir estetik değere dönüştürür. Medeniyette devamlılık bilinciyle sürdürülen hayat tasavvurlarımızın çözülmesinden sonra bu mimari unsurların çoğu büyük bir değişim geçirmiş ya da tümüyle unutulmuş hayattımızdan çıkmıştır. (Su, 2017, s. 32) Sosyokültürel yapının nabzını tutan bu mimari oluşumlar, bir anlamda geçmişle kurulan bağların düğüm noktalarıdır. Tanpınar'daki kent algısı için Adalet Ağaoğlu, “*Sanki hayatımızdaki kopuk kopukluğun, eskiye de yeniye de dirençsizliğin bir simgesidir*” (Ağaoğlu, 2008, s. 395) demektedir. Onda uzamın simgesel bir değeri olduğu muhakkaktır. O, mekân olgusunun bellek ile olan etkileşiminin farkındadır. Söz konusu etkileşimde temel misyon mimarînidir. Cumhuriyet sonrası başlayan ve özellikle Demokrat Parti döneminde hız kazanan mimarideki modernleşme ile geleneksel mimari hafızalardan silinir.

Tanpınar için; “*Şehir, bir terbiyenin ve zevkin etrafında teşekkül eden müşterek bir hayattır. Mimari bu hayatın asıl büyük üslubunu yapar.*” (Tanpınar, 2013, s. 231) Osmanlı'nın zengin varisi olan Bursa, kolektif bilinçaltını harekete geçiren bir şehirdir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın defalarca ziyaret ettiği Bursa'yı çok sevmesi, bu şehirden yayılan ruhu kendi ruhuna katıp karmasının nedeni, şehirlerimizde boy göstermeye başlayan yapıların mazi estetiğinden yoksun olmasıdır. Unutulan bir zamandan bugüne miras kalan mimari estetiği görememek, Tanpınar'ı rahatsız eder. Şairin mekân telakkilerinden oluşan Beş Şehir'de Tanzimat sonrası gelişen mimari yorumlanır. Ona göre Tanzimat, geniş manada yapıcı bir devirdir. Ancak sadece yapmakla kalmış, estetik bir yaratı oluşturamamıştır:

“Şehirlerimizin umumi çerçevesi içinde derhal yadırganan bir yığın eser, mimarinin sadece muayyen bir malzemeyi, muayyen bir gaye uğrunda kullanmaktan ibaret olmadığını gösterirler. Cetlerimiz inşa etmiyorlar, ibadet ediyorlardı. Maddeye geçmesini ısrarla

istedikleri bir ruh ve imanları vardı. Taş ellerinde canlanıyor, bir ruh parçası kesiliyordu.” (Tanpınar, 2011a, s. 113)

“Mekânın insan ruhundaki izdüşümleri, aynı toprakta büyümüş ve kendini onun rüyasına açmış tüm bireyleri, ortak nesnel belleğinde bütünleştirir.” (Korkmaz, 2008, s. 42) diyen Korkmaz, bireyin ve toplumların şeyler dünyasında yitip gitmemeleri için tarihselliğini sağlayan bellek mekânlarına tutunabilmeleri, hem uzamsal hem de zamansal boyutta toplumsal geçmişiyile bağlantıya geçmelerinin kaçınılmaz bir gereklilik olduğunu belirtir. Birey kendi kültür değerlerine yabancılaştığında, varoluş kaynaklarına yabancılaşır. Bursa’da Zaman şiirinde geçen mekânlar, kültürün yaratıcı özünü taşıyan, kültürel belleğin sindiği mekânlardır. Kendilik bilinci meydana getiren anımsama mekânları, insana tarihsel bir kimlik sunar. Ahmet Hamdi Tanpınar, mekânsal bir semiyoloji yöntemiyle kaleme aldığı Bursa’da Zaman şiirinde, tarihi, mekân üzerinden okuyarak kültürel kimliğe çok boyutlu bir yorumlama getirir.

Bursa’da Zaman Şiirini Zaman Üzerinden Okumak

“Varolan, zamansal olandır.”

Martin Heidegger

Pek çok düşünür zaman kavramına bir açıklık getirmeye çalışmışsa da zamanın ne olduğuna dair net bir tanımlama yapılamaz. Heidegger, “Zaman nedir?” diye bir soru sorulamayacağını, zira böyle bir sorunun, zamanı bir varlık olarak ele almak anlamına geldiğini belirtir. (Levinas, 2006, s. 9) Başka türlü söylersek, bir varlık olmayan zaman, varlığı ortaya çıkaran, onun gizemini ortadan kaldırandır. Zaman, var olmak için hiçbir şeye ihtiyaç duymaz. Çünkü varlık var olmadan önce de zaman vardır ve muntazam bir akış halinde sonsuza kadar akacaktır. Heidegger ontolojisinde varlık ve zaman birlikte yürür. Heidegger; zamansallığı, zamanın üç tarzı olan geçmiş, şimdi, geleceğin birleşmesi olarak yorumlar. Geçici olan varlık, zamanın bu üç farklı boyutunu, kendi varoluşsal zamansallığında birleştirir. Varolan, kendi olanaklarını keşfedebilmek için geçmişe dönerek şimdiyi

geçmişle birlikte tecrübe eder. Böylece zamanın üç dilimini şimdide yaşar. (Çüçen, 2003, s. 117) Ahmet Hamdi Tanpınar da zamanı ontolojik anlamda yorumlar. Zamanın bölünemez olduğu düşüncesi, nazım nesir tüm sanatsal üretimlerinde kendini gösterir.

“Bir zafer müjdesi burada her isim:

Sanki tek bir anda gün, saat, mevsim

Yaşıyor sihrini geçmiş zamanın

Hâlâ bu taşlarda gülen rüyanın.

Güvercin bakışlı sessizlik bile

Çınlıyor bir sonsuz devam vehmiyle.”

Kentlerin ruhunu okuyan Tanpınar için, zamanı mekânlaştıran Bursa bir açık hava müzesi gibidir. Tanpınar'ın asıl problemi zamandır. Çağının büyük filozofu Bergson'dan ve Bergson'un düşüncelerini romanlarında işleyen Marcel Proust'tan etkilenir. Yukarıdaki dizelerde geçen “tek bir an”, “gün”, “saat”, “mevsim”, “geçmiş zaman”, “hâlâ” ifadeleri, şairin zihnindeki zaman sorunsalını okura yansıtır. Şair, Bursa'da geçen zamana dair Beş Şehir'e şu satırları yazar;

“Bursa'da ikinci bir zaman daha vardır. (...) Yaşadığımız, gülüp eğlendiğimiz, çalıştığımız, seviştiğimiz zamanın yanı başında, ondan daha çok başka, çok daha derin, takvimle, saatle alakası olmayan; sanatın, ihtirasla, imanla yaşanmış hayatın ve tarihin bu şehrin havasında ebedi bir mevsim gibi ayarladığı velût ve yekpare bir zaman...” (Tanpınar, 2011a, s.96)

Heidegger'e göre, şimdi'lerin sıralanması, Dasein'in nesnelere bir tarih sırasına koymasındır. Tarih sırasında konulan şimdiler, kamu zamanıdır. Buna karşılık zamanın kendisi sayılamaz ve bir tarih sırasına konulamaz. Başlangıcı ve sonu belli olmayan şimdilerin sayımı sonsuzdur. Yani akıp giden ve hiçbir zaman

durmuyan zaman, sonsuzdur. Zamansallık, sona doğru akan zamandır. (Çüçen, 2003, s. 98) Tanpınar'ın zamanı da takvimle saatle ilgisi olmayan, sayılamayan bir zamandır. Bergson gibi o da zamanın saatlerle ölçülemeyeceğini düşünür. Saat onun eserlerinde kültür sorunsalımızın bir simgesi olarak karşımıza çıkar. Tanpınar'ın zaman konusundaki en iyi ironisi, "Ayar saniyenin peşinden koşmaktır." (Tanpınar, 2011b, s. 36) dediği Saatleri Ayarlama Enstitüsü'dür. Huzur'da; "İnsanoğlu, zamanın bu mahpusu, onun dışına fırlamaya çalışan biçare idi. Onun içinde kaybolacağı geniş ve biteviye akan nehrinde her şeyle beraber akacağı yerde, onu dışarıdan seyre çalışıyordu." (Tanpınar, 2004, s. 66) diyen Tanpınar'ın, zaman anlayışını en iyi ifade eden sözcük "akış"tır. Ona göre insanoğlu, zamanın sırrına malik olduğu için oluşun seyrini anlayabilir.

Bergson'da zaman, şuur ve ruh hallerinin sürekli akışıdır. Bergson, insan ruhu ve şuuruyla işleyen zaman ile insanın dışında varolan zamanı ayırır. İnsan ruh ve şuurunda cereyan eden zamanı "süre" olarak isimlendirir. Zira evrendeki zamanın işleyişi ile ruhtaki zamanın (sürenin) işleyişi aynı değildir. Süre, bir nicelik olmadığı için matematiksel olarak ölçülemez. Bergson'un zaman anlayışına göre geçmiş, şimdi içinde devam ettiğinden değişiklik sürekli ve bölünemezdir. "Süre, bir zihin sentezidir, ruhsal bir oluşturma, bir nitelikler yumağıdır ve sayı ile ilişkisi yoktur." (Gündoğan, 2010, s. 80) Şuur hallerinin kesintisiz olduğunu kabul eden süre fikri, kesintisiz bir değişimi ve devamlılığı önceler. Süre, iç haldeki sürekli değişmeyi ifade eden ve geçmiş ile bağlantısını kesmeyen yeni bir yaratıştır. Süre; "tepeden yuvarlanan ve yolu üzerine topladığı karlarla büyüyerek önünü açan bir kartopu gibidir." (Gündoğan, 2010, s. 83) Süre'nin sürekli kendi üzerine yığılarak geleceği inşa etmesi, kartopu metaforuyla somutlaştırılır. Bergson'a göre süre kavramı, geçmişin devam etmesi, hiçbir şeyin kaybolmamasıdır. Başka türlü söylersek, Bergson'da süre kavramı, hafıza ve şuur ile eşdeğerdir. Ayrıca süre, zeka yoluyla değil ancak kendi şuuruna varmış içgüdü, bir nevi içten bilme olan sezgi yoluyla kavranabilir.

Tanpınar'da zaman, parçalanmışlığı değil, bütünlüğü ifade eder. Varoluş ancak artzamanlılık ile mümkün olacağından, Tanpınar var olanı yekpare bir zaman içinde algılamış, zamanın ve varlığın sırrına ermiştir. Güvercin bakışlı sessizliğin sonsuz devam vehmiyle çınlaması, artzamanlılığın kesintiye uğramaması gerektiği düşüncesine bir göndermedir. Güvercin imgesi, ruhu, vicdan huzurunu, saflığı, arınmışlığı, iyi niyeti ve Nuh Tufanı'ndan sonra gagasında zeytin dalı ile Nuh'a geldiği için barış umudunu simgeler. Şair bu özgün imge ile bir vehim olarak algılanan sonsuz devam düşüncesi ile barışma umudunun ruhu huzura erdireceğine dikkat çeker. Sessizlik ve çınlama gibi anlamsal açıdan birbirine zıt sözcüklerin bir arada kullanılması, Tanpınar ruhundaki gelgitlerin tezahürü olabilir.

Bu hayalde uyur Bursa her gece,

Her şafak onunla uyanır, günler

Gümüş aydınlıkta serviler, güller

Serin hülyasında çeşmelerin.

Başındayım sanki bir mucizenin

Su sesi ve kanat şakırtısından

Billûr bir âvize Bursa'da zaman.

(...)

Bir ilâh uykusu olur elbette

Ölüm bu tılsımlı ebediyette,

Belki de rüyası büyük cetlerin,

Beyaz bahçesinde su seslerinin.

Şair, devam fikrini, sonraki bentlerde de işlenmeye devam eder. “Bu hayalde uyur Bursa her gece / Her şafak onunla uyanır, günler” dizelerinde geçen uyumak ve uyanmak fiilleri ile müteakip bir zamana işaret eden “her gece” ve “her şafak” ifadeleri, Tanpınar’ın devam hayali olarak okunabilir. Tanpınar’ın aydınlığın gümüşü rengi ile çeşmelerin serin hülyasına eşlik eden gümüşü sular arasında kurduğu birliktelik, şiire görsel bir boyut kazandırır. Onda göze/görmeye dayalı bir anlatım biçimi vardır. “Görme, sözcüklerden önce gelir.” (Berger, 2011, s. 7) diyen Berger, düşünce ve inançların görmeyi etkilediğini vurgular. Bakmayı bir seçme edimi olarak yorumlayan Berger’e göre imge, yeniden yaratılan bir görünümdür. Başka türlü söylersek, her imge bir görme biçimidir. Zaten sanat eseri, sanatkâra ait görme biçiminin soyutlanmasından başka bir şey değildir.

Tanpınar’da zamanı anlatan “akış” sözcüğü, onun poetikasında “su” ile imgeleşir. “İmgelem için, akan her şey sudur; akan her şey suyun doğasına katılır.” (Bachelard, 2006, s. 132) Su, kozmik döngünün başlangıcında bulunan bütün güçleri potansiyel olarak barındıran bir hayat kaynağıdır. Su, kadın simgesidir, yaratılışı, yeniden doğuşu anlatır. Ayrıca su şekillendir, yapıştırır ve birleştirir. Önüne kattığı her şeyi birleştiren “evrensel tutkal”dır. Arılığa, berraklığa dair tüm imgelem suda toplanır. Berrak su gösterir, gösteren her şey aynı zamanda görür. Serin su uyandırır ve uyanan alnın altında yepyeni bir göz açılır. Maddesel imgeleme suyun tözüne katılan serin bakış birtakım kıvılcımlar kazanır. (Bachelard, 2006, s. 163) Tanpınar’ın şiirinde akan, birleştiren, arındıran, gösteren su, güvercinlerin kanat çırpmasında dahi (kanat şakırtısından) görünür.

Yükselme, semavi olana yönelme gibi çağrışımlarla gelen kanat, su ile birleştiğinde okuru ruhani bir yaratma potansiyelinin eşiğine, ruhsal aydınlanmaya götürür. Müteakip dizedeki “billur avize” ibaresi de bu aydınlanmanın tezahürüdür. Billur ve avize sözcüklerinin müşterek yönü aydınlıktır. Saf, duru gibi sözcüklere de ikame eden billur, bu anlamıyla yine “su” imgesine bağlanır. Su, tözlerin içine sızabilen bir imgedir. Tanpınar’a göre, anasır-ı erbaadan ruhi hayatımıza en fazla tesir eden sudur. Bize kendi

hayalimizi veren su; "Heraklit'ten beri zaman fikrinin sembolüdür" (Tanpınar, 2013, s. 225)

Sanatkârın ruhunda barınan düşler, onun eserinde de kendini gösterir. "Sözcelem gücü en yüksek olan düşsellik biçimi olarak şiir, insan varoloşunu imgeleyen bir özsellik öngörür." (Bozkurt, 2015, s. 179) Varlığı sözle tamamlayan şiir, zamana ve mekâna ait olanların, diğer bir deyişle belleğin taşıyıcısıdır. Sanatkâr için dünya okunacak bir metindir. Her sanatsal yaratı, varlığı kendi görme biçimleri doğrultusunda okur. Cemiyet değerleri, sürekli bir değişim içerisinde. Dolayısıyla imge, sanatkâra, topluma ve içinde bulunulan çağa göre değişik okumalara olanak tanır. Bursa'da Zaman şiirinde Ahmet Hamdi Tanpınar'ın imgelem dünyası incelendiğinde, onun Bursa'da kendi ruhunun imgelerini bulduğu söylenebilir.

Yekpare ve bölünmez bir zamanı yaşayan Tanpınar'da sanat, ölümden sonraki hayattır. Sanat eserleri, gelenek-görenek, tarih gibi topluma ait değerlerin hepsi cemiyetin süreklilik şuurudur. Birey ölüme yazgılıdır, oysa cemiyette süreklilik vardır. Cemiyet hayatı, kendinden önce gelene eklenerek ebedilik zincirini oluşturur ve böylece ölüm düşüncesini yener. Tarihin manası ise topluluk şuurunu devam ettirmesinde aranmalıdır.

Sonuç

Şiir, evreni söze dönüştüren bir edimdir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın söze dönüşen evreninde zaman, mekân, musiki ve rüya ön plandadır. Bursa'da Zaman şiiri, kendi içinde konaklamayı öğrenmiş olan Tanpınar'ın mekân ve zaman ile birlikte kendi ruhunu da kaleme aldığı bir metindir. His ve düşünce dünyasını şekillendirirken yerli ve milli olanı esas alan şair, Batı'nın sanat ve düşünce sistemlerinden de yararlanarak *kökleri mazide âti olmak* gibi makul bir senteze ulaşmaya çalışır.

Ahmet Hamdi Tanpınar, eşya ve mekânın kendine özgü bir ruh taşıdığına inandığından eserlerinde mekâna bu farkındalıkla yaklaşır. Varoluşun konumlandığı yer olan mekân, onun

eserlerinde topoğrafik bir yer olmaktan çıkarak, mekanlaştırılmış zamana, tarihe, kimliğe, kültürel belleğe dönüşür. Bursa rüyası içinde, kuruluş devrinin atmosferi yeniden canlanır. Zaman ise Tanpınar sanatının en temel problematığıdır. Bursa'da Zaman şiirinde ve şiirlerini aratmayacak bir şiiriyetle kaleme aldığı nesirlerinde hep zamanın izleri okunur. Heidegger ve Bergson kanalından gelen bir zaman anlayışına sahip olan Tanpınar, insanın dışında gelişen, parçalanıp bölünebilen, ölçülebilen matematiksel zaman ile ruhun algıladığı zamanı ayırır. Ona göre, tüm varoluşu şekillendiren zaman karşısında insanoğlu yok olmaya yazgılıdır. Bu nedenle birey ancak cemiyete eklenerek, tarihsel bir süreklilik içinde anlam kazanır. Tarih ise geçmişte kalmış bir şey değil, varlığa ve varoluşa dair ne varsa içeren zaman'ın kendidir.

Zaman bilinci, toplumun süreklilik imgelerinin bilincinde olmaktır. Süreklilik imgeleri ise tarihi yeniden kurma gücüne sahip olan toplumsal bellek tarafından muhafaza edilir. Zira geçmiş, bugüne hizmet için bellekte saklanır ve şimdinin yaşantıları, geçmişin deneyimleri üzerine inşa edilir. Yazmak, belleğin ve bilincin taşıyıcısı olmaktır. Şiir ile bellek arasında çok özel bir ilişki bulunur. Bellek, şiire kaynaklık ederken şiir de belleği somutlaştırır. Tanpınar; bellek ile şiir ilişkisini ele alan, göze dayalı belleği önemseyen Marcel Proust gibi bir anımsama poetikası kurar. Bursa'da Zaman şiirinde, Proustgil bir yaklaşımla, kayıp zamanın peşindedir. Sanatın Orpheus'u olarak yorumlanan Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Bursa'da Zaman şiiri, içerdiği uzam-zamansal görüşler ile okuru geçmişin kültürel mirası üzerine yeniden düşünmeye sevk eder.

Kaynakça

- Ağaoğlu, A. (2008). Tanpınar'da Kent Simgesi. A. Uçman & H. İnci, *Bir Gül Bu Karanlıkarda /Tanpınar Üzerine Yazılar* içinde (ss. 395-396). İstanbul: 3F Yayınları.
- Bachelard, G. (2006). *Su ve Düşler / Maddenin İmgelemi Üzerine Deneme*. (Olca Kunay, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bachelard, G. (2008). *Uzamanın Poetikası*. (Alp Tümertekin, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Berger, J. (2011). *Görme Biçimleri*. (Yurdanur Salman, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Bozkurt, A. (2015). *Unutma Zamanı / Yazı, Bellek ve Eleştiri*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Çolak, V. (2011). *Şiir Nedir ve Nasıl Yazılır*. İstanbul: İkaros Yayınları.
- Çüçen, A. K. (2003). *Heidegger'de Varlık ve Zaman*. Bursa: Asa Kitabevi.
- Gündoğan, A.O. (2010). *Bergson*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kaplan, M. (2006). *Tanpınar'ın Şiir Dünyası*. İstanbul: Dergâh Yayınları
- Kaplan, M. (2008). Bir Gül Bu Karanlıkarda. A. Uçman & H. İnci, *Bir Gül Bu Karanlıkarda /Tanpınar Üzerine Yazılar* içinde (ss. 62-68). İstanbul: 3F Yayınları.
- Korkmaz, R. (2008). *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Levinas, E. (2006). *Ölüm ve Zaman*. (Nami Başer, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Tuba DALAR

Okay, O. (2015). *Sanat ve Edebiyat Yazıları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Su, H. (2017). Mekân Bilinci. K. Alver & D. Boz, *Mekân Hikâyeleri* içinde (ss. 31-69). İstanbul: İz Yayınarı.

Tanpınar, A.H. (2013). *Yaşadığım Gibi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tanpınar, A. H. (2011a). *Beş Şehir*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tanpınar, A. H. (2011b). *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tanpınar, A. H. (2004). *Huzur*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TURGAY NAR'IN ÇÖPLÜK ADLI OYUNUNUN DİNSEL VE MİTOLOJİK UNSURLAR BAĞLAMINDA ANALİZİ*

Arzu ÖZYÖN**

Öz

Julia Kristeva'nın, Bakhtin'in "diyaloji" (söyleşimcilik-kelimelerin birbiri ile olan ilişkisi) teorisinden hareket ederek geliştirdiği ve 1966 tarihli bir çalışmasında metinler arasılık olarak adlandırdığı teoriye göre hiçbir metin tek başına var olamaz çünkü her metin kendinden önceki metin/lerle bilinçli ya da bilinçsiz olarak etkileşim içindedir. Metinlerarasılığın işlevi ise metinler arasındaki örtük ya da açık ilişkileri, metinlerin konumunu (alıcı/verici) tespit etmek; hatta bazı durumlarda etkileşimin tek yönlü mü yoksa çift yönlü mü olduğunu araştırarak, metinlerin birbirleri içindeki izlerini takip ederek ortaya çıkarmaktır. Diğer bir deyişle, metinler katman katman ayrılıp analiz edilerek yapılarında barındırdıkları, onları zenginleştiren farklı tatlar ve renkler keşfedilir. Metinlerarasılığın araştırma alanlarından biri de bu tür çalışmalara sıklıkla konu olan mitoloji ve dindir. Mitoloji ve din neredeyse tüm dünya edebiyatının yaygın olarak beslendiği en önemli kaynaklardan biridir. Dünya edebiyatı içinde genelde Türk Edebiyatı özelde ise Türk Tiyatrosu'nda mitlerin ve çeşitli dinlerin etkileri yoğun olarak görülmektedir. Bu bağlamda çalışmada Turgay Nar'ın Çöplük adlı oyunu içerdiği dinsel ve mitolojik öğeler/göndermeler bağlamında analiz edilmiş, bu dinsel ve mitolojik unsurların yazar tarafından nasıl değiştirilip dönüştürüldüğü, diğer bir deyişle yapı bozuma uğratıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Turgay Nar, Çöplük, Din, Mitoloji, Metinler Arasılık.

The Analysis of Turgay Nar's Play Called Çöplük in the Context of Religious and Mythological Elements

Abstract

According to the theory which Julia Kristeva developed moving from Bakhtin's theory of dialogic (the relationship of words with each other) and called

* Bu çalışma Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenen I. Uluslararası Eğitim ve Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda özet bildiri olarak sözlü sunulmuştur.

** Dr. Öğr. Gör., Dumlupınar Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, arzuozyon@dpu.edu.tr

intertextuality in her study dated 1966, no text exists autonomously because every text is in interaction with other text/s either consciously or unconsciously. The function of intertextuality is to determine covered or overt relations between texts, the position of them (receiver/transmitter), in some cases even to search whether the interaction is one-way or two-way and to reveal the traces of the texts in each other. In other words, the texts are analysed layer by layer and the different tastes and colours they embody and which enrich them are discovered. One of the research areas of intertextuality is mythology and religion which are frequently taken as subjects in such studies. Mythology and religion are one of the sources from which almost all the World literature is nourished widely. Generally Turkish literature and specifically Turkish theatre within the World literature, harbour the effects of the myths and various religions intensively. In this context, this study will analyse religious and mythological elements/ allusions in Turgay Nar's play called *Çöplük* and will determine how these religious and mythological elements have been changed and transformed, in other words have been deconstructed by the playwright.

Keywords: Turgay Nar, *Çöplük*, Religion, Mythology, Intertextuality.

Giriş

Bakhtin'in söyleşimcilik (diyaloji), diğer bir deyişle sözcükler arasındaki ilişki/iletişim (Bakhtin, 2002) teorisinden hareket eden Julia Kristeva metinler arasında da çeşitli ilişkiler olduğunu ileri sürer. Kristeva metinler arasındaki bu tür ilişkileri tanımlamak için ilk kez 1966 yılında yayınladığı makalesinde *metinler arasılık* terimini kullanır. Metinler arasılık bazı araştırmacılar tarafından bir çalışma alanı olarak "*Metin arkeolojisi*" (Sakallı, 2012, s. 158) olarak da adlandırılır. Başka metinlerin izlerini sürmek üzere bir metnin tıpkı toprak gibi katmanlarına ayrılıp analiz edildiği dikkate alındığında, metin ile toprak arasında kurulmuş olan analojinin ne kadar doğru olduğu anlaşılır.

Metinler arasılığa göre hiçbir metin tek başına var olamaz ve her metin kendisinden önceki metinlerle mutlaka bir ilişki içindedir. Bu doğrultuda Kristeva metni "*bir alıntılar mozaïği*" olarak tanımlar. Kristeva'nın kendi deyimiyle, "[...] her metin bir alıntılar mozaïği olarak inşa edilir; her metin bir başka metnin emilmesi ve dönüştürülmesidir" (Kristeva, 2002, s. 37). Fransız eleştirmen ve göstergebilimci Roland Barthes ise *Yazarın Ölümü*

(The Death of the Author) adlı makalesinde metni benzer şekilde “bir alıntılar dokusu” (Barthes, 1978, s. 146) olarak ifade eder. Roland Barthes metinler arasılığı “bitimsiz olan metnin dışında yaşamının olanaksızlığı” (Barthes, 2006, s. 120) şeklinde tanımlar. Barthes “bitimsiz” ifadesiyle yeryüzündeki bütün metinler arasında var olan sonsuz sayıdaki metinler arası ilişki ağına vurgu yapmaktadır. Bir metnin kendisinden önceki metinlerle bağı ve o metinlerin de kendilerinden önceki metinlerle bağları zincirleme olarak düşünüldüğünde Barthes’ın bir metni “bitimsiz” olarak tanımlamasının nedeni daha iyi anlaşılabilir. Ona göre de hiçbir metin bağımsız olarak varlığını sürdüremez, ancak kendisinden önceki ve sonraki metinlerle ilişkisi oranında varlık gösterebilir. Bu durumda metinler arasılık aslında “metinler arasındaki ilişkiler ağını” ifade etmek için kullanılan bir terimdir denebilir.

Metinler arasılık bağlamında düşünüldüğünde kutsal dinler, kitaplar ve mitler edebiyat eserlerine ilham kaynağı olan ilk ve en eski metinlerdir. Esinlenilerek yazılmış olan *Kutsal Kitap*’ın kendisi de birçok yazara ve eserlerine esin kaynağı olmuştur. *Kutsal Kitap*’ın metinler arasılık bağlamında ne denli önem taşıdığını Cleland B. McAfee, *The Greatest English Classic (En Büyük İngiliz Klasığı)* adlı eserinde kendi sözleriyle özetler: “Aklınıza gelen her şehirdeki *Kutsal Kitap* yok edilseydi bile; halk kütüphanelerindeki kitapların içerisinde bulacağınız alıntılarının bir araya getirilmesiyle bu kitap, tüm gerekli parçalarına sahip bir şekilde yeniden oluşturulurdu” (McAfee, 134 akt. McDowell, 2010). Gürsel Aytaç’a göre de, “[e]fsaneler, mitolojiler, tarihi olaylar edebiyat eserlerine yüzyıllar boyunca konular sunan ortak kültür hazineleri niteliğindedir” (Aytaç, 2009, s. 9). Mitolojinin yaşam ve edebiyatla bağına işaret eden Medine Sivri ve Işıl Köylü’nün betimlemesinde de benzer yaklaşımı görmek olası:

Edebiyatın ilk örnekleri olarak kabul gören mitler ait oldukları ulusların edebiyatlarının gelişmelerinde önemli rol oynamaktadırlar. En eski zamanlardan beri yazarlar, şairler ve sanatçılar eserlerinde mitolojiden yararlanmışlardır. İnsanı konu edinen, onu anlatan edebiyat ile insan yarattığı ve insana dair sınırsız malzemeyi içinde barındıran mitolojinin ilişkisi göz ardı

edilemez boyuttur; çünkü mitler de edebiyat gibi insanın varlığını algılama, anlama ve anlatma çabasının ürünüdür (Sivri & Köylü, 2013, s. 186).

Yazar Turgay Nar da *Çöplük* adlı oyununda metinler arasılık tekniğinden faydalanmakta ve özellikle Hristiyanlık ve İslamiyet ile bağlantılı figür ve imgelere ve bazı mitolojik unsurlara yer vermektedir. Ancak bunu yaparken esinlendiği metinleri olduğu gibi kullanmak yerine, ters yüz etmekte ve yapı söküme uğratmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada, Turgay Nar'ın *Çöplük* adlı oyunu, metne nüfuz etmiş olan dinsel ve mitolojik unsurlar ve bunların nasıl dönüşüme uğradığı bağlamında detaylı olarak analiz edilmiştir.

Çarmıha Gerili İsa Figürü

Turgay Nar'ın *Çöplük* adlı oyunu isminden de anlaşıldığı üzere şehrin bir kıyısında bulunan bir çöplükte geçmekte; toplum dışına itilmiş ve çöplükte yaşamak zorunda kalan Aymelek ile abisi Haço ve onların amcasının oğlu İsrail etrafında gelişen olaylara dayanmaktadır.

Henüz oyunun 1. sahnesinde Aymelek'in tıpkı İsa figürü gibi çarmıha gerili olduğu görülür:

Güneş, ağır bir ivmeyle portakal güzelliğinde göverir... Güneşin yükselişiyle AYMELEK, dev bir çarmıha gerilidir... Sessizlik ve güneş AYMELEK'de bir doğum sancısına dönüşür... Çöp yığnında kımiltılar olur... LACİVERT GÖLGELEK doğum çığlıklarına uyanır ve doğrulurlar... Çarmıhında doğum sancısı çeken AYMELEK'i izlerler... LACİVERT, haça doğru tırmanıp, AYMELEK'in kasıklarından çocuğu alırlar... [...] AYMELEK'in kolları bir çift beyaz kanada dönüşür... Çöplüğün üzerine kanatlanır... (Nar, 1997, s. 23)

Bu görüntü İsrail ile Haço'nun aynı anda gördükleri ve uyandıklarında birbirlerine anlattıkları bir rüyanın parçasıdır. İsa nasıl kendisi masum olduğu halde insanlığın günahları karşılığında çarmıha gerildiyse, Aymelek de kendisi günahsız olduğu halde,

tecavüze uğrayıp hamile kaldığı için çarmıha gerilmiştir. İsmi içinde “*melek*” sözcüğünün geçmesinin yanı sıra, Aymelek'in bebeğini doğurduktan sonra kollarının birer kanada dönüşmesi de İsa gibi onun masumiyetine dikkat çekmektedir. Aymelek masum olmasına rağmen, amcasının oğlu olduğunu öğrendiğimiz İsrail'in kendisine tecavüz ettiğini (ensest bir ilişkiyi) açıklayamamasının nedeni toplumsal baskıdır. İsa gibi masum olduğu vurgulanmasına karşın, İsa yerine bir kadın figürün çarmıha gerilmesi ve çarmıhta iken bebeğini doğurması ile Hristiyanlık için büyük önem arz eden çarmıhtaki İsa figürü ters yüz edilmekte yapı söküme uğratılmaktadır. Böylece yazar metinler arasılık yoluyla elde ettiği kutsal bir imgeyi dönüştürerek kurtarıcının her zaman ataerkil toplum yapısına özgü bir şekilde erkek olması gerektiği ya da yüce bir varlık olarak kabul edilmesine rağmen İsa'nın bile kusursuz olmadığı gibi yeni ve özgün anlamlar oluşturmaktadır (Ulutaş & Ulu, 2015).

Meryem Ana Figürü

Aymelek'in çarmıhta bir bebek doğurması ve ayrıca İsa ile ilişkilendirilmesi Aymelek üzerinden aslında bir anlamda Meryem Ana'ya (Hz. Meryem) atıfta bulunulduğuna da işaret etmektedir. Haço ile İsrail'in aynı anda gördükleri rüyaya ilişkin aralarında geçen diyalog da bu iddiayı doğrular niteliktedir. En başta rüya olduğu düşünülen görüntü, daha sonra rüya ile gerçeğin iç içe geçmesi ile ikisi arasında sanki gerçekmiş gibi diyaloga dökülür:

İSRAFİL: Sen gördün değil mi?

HAÇO: Neyi?

İSRAFİL: Çarmıhı...

[...]

HAÇO: Evet?

İSRAFİL: Ben de gördüm!...

[...]

HAÇO: Hani görmemiştin?..

[...]

İSRAFİL: [...] Şimdi, biz çocuğu alıp Peder Virgin'e götüreceğiz... İşte, diyeceğiz, bu kez çöplükte bulduğumuz kutsal bir kitap değil, vaazda dönecek diye yırtındığın İsa mıydı, Musa mıydı her neyse, işte onu bulduk, getirdik... Bak, sonunda geri döndü diyeceğiz... (Nar, 1997, s. 26).

Diyalogda hem Aymelek'in doğurduğu çocuktan İsa'yımış gibi bahsedilmesi, hem de bebeği götürecekleri pederin adının "bakire" anlamına gelen Virgin olması, Aymelek'in oyunda Meryem figürü olarak kullanıldığını göstermektedir. Zaten bir sonraki sayfada da Meryem'in adı açık olarak geçmektedir:

HAÇO: Aymelek de çocuğunun babasını bilmeyecek!

İSRAFİL: Bilir ya da bilmez, ne fark eder? Meryem biliyor muydu ki?!..

HAÇO: Ama, ama bir gün şu çöplükten gebe kaldığını anlarsa?

İSRAFİL: Anlasın, daha iyi!...(Nar, 1997, s. 27).

Böylece Aymelek'in de tıpkı Hz. Meryem gibi babasız olarak bir çocuk dünyaya getirdiği vurgulanır ve Hz. Meryem ile arasında bir analogi kurulur. 4. sahnenin sonunda Aymelek'in ölürken bebeğe İsa adını vermek istediğini söylemesi de bu analogiyi desteklemektedir (bkz. Nar, 1997). Aymelek ile Hz. Meryem arasında kurulan ilişki ile yazarın bir üst metin olarak *Kutsal Kitap*'tan (*İncil*) esinlendiği de bir kez daha görülmüş olur. Ancak burada da inceden inceye kutsal bir hikâyenin bozulup değiştirildiği sezilir. Zira Tanrı'nın oğlunu taşıdığına inanılan Meryem'in tersine, Aymelek'in çöplükten hamile kaldığı dile getirilir. Diğer bir deyişle, oyunda başlık ve içerik ile paralel olacak şekilde kutsal olan (Tanrı) alaşağı edilerek kutsal olmayan (çöplük)

ile yer değiştirir. Böylelikle yazar yine metinler arasılıktan faydalanarak kullandığı üst metinleri kendi yaratıcılığını da kullanarak değiştirip dönüştürür.

İsrafil

Oyunda dikkate değer dinsel unsurlardan biri de İsrail'dir. Az çok farklılık göstermekle beraber tek tanrılı dinlerde Sûr'a üfleyerek kıyameti haber vereceğine inanılan İsrail dört büyük melekten biridir. Ancak oyundaki İsrail karakteri işlediği tecavüz, cinayet (Nar, 1997) gibi suçlarla bir melekten çok bir şeytani anımsatmaktadır. Onun, “[b]en de içimdeki yılanı bir atabilsem!..” (Nar, 1997, s. 57) şeklindeki cümlesi de kötücül karakterini özetlemektedir. Yine Haço'nun, “[b]ak babam, sen git ne yaparsan yap, ama benden uzak ol! Senin kanın tepiyor!..” (Nar, 1997, s. 33) şeklindeki sözleri de İsrail'in şeytani yanına vurguda bulunmaktadır. “Bazı halk inanışlarında İsrail, göğün yedinci katından arşa kadar uzanan, ağız ve dillerle kaplı dev bir gövdeyle betimlenir” (“İsrail Meleği,” 2016). Oysa ağız ve dillerle kaplı İsrail adlı meleğin tersine oyundaki İsrail Aymelek'e yaptıklarını, ona uykusunda tecavüz ettiğini Aymelek'in kardeşi Haço'ya -defalarca denemesine karşın- bir türlü itiraf edemez. Böylece göz göre göre Haço'nun, Aymelek'in içinde yaşadığını zannettiği yılanı çıkarmak için ona işkence etmesine ve acılar içinde kıvrılarak ölümüne seyirci kalır. Bu durum da yine dinsel bir unsurun (İsrail adlı melek) yapı bozuma uğratılarak dönüştürüldüğünü, hatta çarpıtılarak sürekli suç ve günah işleyen bir kişi ile yer değiştirdiğini örneklemektedir.

Yılan İmgesi

Âdem ile Havva'nın şeytan tarafından kandırılışını ve ilk günahı çağrıştıran yılan imgesini oyun içinde farklı şekillerde yorumlamak mümkündür. Aymelek'in sözleri de bir anlamda bu üst metne göndermede bulunur: “Ruhunu şeytana teslim eden ilk canlı yılan!..” (Nar, 1997, s. 28). Yılanın sürekli olarak Aymelek'e görünmesi, ayrıca Haço'nun öldürdükleri yılan ile ilgili anlattığı

hikâye, yılan ile Aymelek arasında bir bağıntı kurulabileceğini gösterir:

HAÇO: Belki de o yılan geri geldi!..

İSRAFİL: Hangi yılan?

HAÇO: Bir gün Aymelek ile ben, kapımızın önündeki badem ağacının altında bir yılan gördük!.. Yakalayıp öldürdük!..

İSRAFİL: Yılan öldürmek sevaptır...

HAÇO: Öldürmeyeceksin İsrail, yılan da olsa öldürmeyeceksin!.. Öldürdüğümüz yılanın karnından yavrusu çıktı!.. (Nar, 1997, ss. 47-48).

Daha sonra anlaşıldığı üzere, Aymelek'in de öldürdükleri yılan gibi hamile olması, onunla yılan arasında bir benzeşim kurma ihtimalini arttırmaktadır. Bunun yanı sıra, oyunda Aymelek'in karnında yılan olduğunu düşünerek Haço'nun onu baş aşağı astığı ve kaynatılan sütün kokusu ile yılanı çıkarmaya çalıştığı sahnede ise bu defa yılan ile Aymelek'in bebeği arasında bir ilişkiye dikkat çekilmektedir. Ulutaş ve Ulu, süt kaynatılarak ve kadınların baş aşağı asılarak yılan çıkarma eyleminin, Anadolu'ya özgü bir ritüel olduğunu ve düzeni sağlama amacıyla gerçekleştirilen bu tür ritüellerin kutsal eylemler sayıldıklarını vurgular (Ulutaş & Ulu, 2015). Ancak normal şartlarda kutsal sayılan bu ritüel, oyundaki diğer unsurlar gibi ters yüz edilmektedir. Çünkü oyunun 4. sahnesinin sonunda Aymelek'in içindekinin yılan değil, tecavüz sonucu hamile kaldığı bebeği olduğu anlaşılır: "*AYMELEK: Karnımdaki onun yılanı, onun tohumu...*" (Nar, 1997, s. 60). Böylece oyunda bir kez daha kutsal olması beklenen bir unsur -burada bir ritüel- "kutsal olmayan" bir unsur, bir "günah" ile yer değiştirir.

Kuyu İmgesi

İslamiyet döneminde özellikle savaş sırasında kuyuların varlığının savaşların kazanılmasında önemli bir role sahip olduğu bilinmektedir. Örneğin, Bedir Savaşı sırasında, Hz. Muhammed'in İslam ordusuna en yakın kuyu hariç düşman yolu üzerindeki bütün kuyuları kumla kapattığı anlatılır (Sarıçam, 2005). Mitolojide ise

özellikle '*Gayya (Gaia) Kuyusu*' olarak geçen kuyunun cehennemin en derin tabakası olduğu söylenir. Mecazi olarak ise '*Gayya Kuyusu*' ifadesi belalı ve karmaşık anlamlarında kullanılır (Yüksel, 2015). Edebiyat eserlerinde ise kuyu ve zindan arasında olumsuz anlamda bir ilişki kurulduğu, kuyunun zindana benzetildiği gözlenir (Koncu, 2013). Cehennemin sözlük anlamının ise "*derin kuyu*" (Musa, 2013) olduğu bilinmektedir. Bütün bu açıklamalar ışığında, İslamiyet bağlamında hayati önem taşımaya rağmen, kuyu imgesi ile ilgili olumsuz çağrışımların ağır bastığı izlenmektedir ki oyunda da kuyu imgesinin bu doğrultuda olumsuz anlamda kullanıldığı görülmektedir. Haço ve İsrafil, İsrafil'in öldürdüğü iki adamın kesik kafalarını kilisenin bahçesindeki kuyunun içine atarlar:

HAÇO: Niye kiliseye getirdik kafaları?

İSRAFİL: Buraya polis falan gelmez... Kimse de akıl etmez bu kuyuyu...

HAÇO: Ya buradakiler bulur da polise ihbar ederlerse?!..

İSRAFİL: Etmezler... Bunlar azınlık insanlar... Korkarlar... Başlarını belaya sokmak istemezler... Sen dediğimi yap... Merak etme? (Nar, 1997, s. 43).

Aralarında geçen diyalogda bir yandan azınlıkların korku nedeni ile kendilerini ihbar etmeyeceği ifade edilerek dini anlamda yozlaşmaya (kilisedeki dini görevlilerin korku nedeniyle kutsal saydıkları kilisenin bahçesindeki kuyuya kesik iki başın atılmasına ve böylece işlenen cinayetlere göz yumdukları için) vurgu yapılırken, diğer yandan kuyunun olumsuz anlamı pekiştirilir. Ancak oyunun son sahnesi olan 5. sahnede kuyu imgesi Hz. Yusuf'un kuyu hikâyesini çağrıştırır:

HAÇO: İsrafil!.. Senin ölümün bir kuyudan olmasın!.. O kuyu senin cinayet sırdaşındır!.. Katilini yanlış seçtin!.. Cinayet sırdaşına güvenme!.. O kuyuyu (yazım hatası değil, metnin orijinalinde böyledir) senin cinayet sırdaşındır!.. Bana ses ver!.. Neden bunu bize yaptın?!.. Benim kardeşim senin de kardeşlin değil miydi?!..

Sen bizim öz amca çocuğumuz değil miydin?!.. İnsan ekmeğini yediği, suyunu içtiği, kardeşim dediğine bunu yapar mı?!..

İSRAFİL: (Kuyudan) Yılan Aymelek'in karnında değildi, yılan benim içimdeydi!.. Ben utancın kuyusuna indirdim kendimi!.. Çıkmak istemiyorum!.. Burada aç kalacağım, burada susuzluğa tutsak ettim kendimi!.. (Nar, 1997, s. 61).

Oyunun bu son sahnesindeki diyalogda İsrail'in durumunun Hz. Yusuf'un kuyudaki halini anıstırdığı gözlenir. Ancak burada da yine bir yapı söküme örneği sergilenmektedir. Zira doğruluğu ve masumiyeti ile tanınan Hz. Yusuf kendisini kıskançlık nedeniyle tuzağa düşüren kardeşleri tarafından kuyuya atılmışken, ("Hz. Yusuf," 2015) İsrail işlediği günahın ağırlığı ve ölüm korkusu ile kendi isteği doğrultusunda kuyuya inmiştir. Böylece yine kutsal olan bir figür, kutsal olmayan ile yer değiştirmiş ve esin kaynağı olarak kullanılan üst metin dönüştürülmüştür.

Sonuç

Özetlemek gerekirse, Turgay Nar'ın *Çöplük* adlı oyununun metinler arasılık bağlamında ele alındığı bu çalışmada, ilk olarak metinler arasılık kavramının doğuşu üzerinde durulmuştur. Mitlerin ve kutsal dinler ile kitapların edebiyat eserleri üzerindeki etkisine değinildikten sonra, oyunun bünyesinde bulunan dinsel ve mitolojik unsurlar analiz edilmiştir. Esin kaynağı olarak faydalanılan üst metinlerin ve hikâyelerin oyun içinde değiştirilip dönüştürüldüğü; yazarın yaratıcılığı sonucunda yapı bozuma uğratıldığı ve böylece kurtarıcının her zaman ataerkil toplum yapısına özgü bir şekilde erkek olması gerekmediği ya da yüce bir varlık olarak kabul edilmesine rağmen İsa'nın bile kusursuz olmadığı; Aymelek'in bebeğinin, Meryem'den doğan İsa gibi kutsal bir varlık olmak yerine tam aksine bir tecavüzün ya da günahın ürünü olduğu; İsrail'in bir melekten çok bir şeytanı anımsattığı; Anadolu'da kutsal sayılan kadınların içinden yılan çıkarma eyleminde şeytanla eşdeğer görülen yılanın yerini masum bir bebeğin aldığı; kıskançlık yüzünden kardeşleri tarafından kuyunun içine atılan, doğruluğu ve masumiyeti ile bilinen Hz. Yusuf'un

yerini, işlediği suç ve günahlar yüzünden kuyuya kendi inip saklanan İsrail'in aldığı gibi yeni ve özgün, hatta genel olarak bilinen ve kabul gören anlamların tam zıttı yönde anlamlar yaratıldığı sonucuna ulaşmıştır.

Kaynakça

- Aytaç, G. (2009). *Karşılaştırmalı edebiyat bilimi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Bakhtin, M.M. (2002). Discourse in the novel. *The dialogic imagination- four essays*. (Arzu Özyön, İng. Çev.). Michael Holquist, (ss. 269-422). United States of America: University of Texas Press Austin.
- Barthes, R. (1978). The death of the author. *Image-music-text* (Stephen Heath, Çev.). (Arzu Özyön, İng. Çev.). New York: Hill&Wang.
- Barthes, R. (2006). *Yazı üzerine çeşitlemeler-metnin hazzı*. (Şule Demirkol, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hz. Yusuf peygamberin hayatı. (2015, Ekim). <http://www.ajanshaber.com/hz-yusuf-peygamberin-hayati-haberi/94636> adresinden alındı.
- İsrafil meleği ve görevleri hakkında bilgi. (2016, Kasım). <http://www.derszamani.net/israfil-melegi-ve-gorevleri-hakkinda-bilgi.html> adresinden alındı.
- Koncu, H. (2013). Klasik Türk şiirinde kuyu, zindan ve mağaranın bazı kullanımları. *Yeni defter*, <http://www.yenidefter.com/haber/edebiyat/kl%C3%82sik-turk-siirinde-kuyu-zindan-ve-magaranin-bazi-kullanimlari--hanife-koncu/136.html> adresinden alındı.
- Kristeva, J. (2002). Word, dialogue and novel. *The kristeva reader* (Arzu Özyön, Çev.). Toril Moi, (ss. 34-61). UK: Blackwell Publishing.
- McDowell, J. (2010). Kutsal Kitap'ın edebiyat üzerine etkisi. <https://www.hristiyanlik.org/kutsal-kitap-edebiyat/> adresinden alındı.

- Musa, S. (2013). *Cennet ve cehennem*. Dini Eserler (Cilt 16). Cuma Yayıncılık.
- Nar, T. (1997). Çöplük. *Toplu oyunları 1*. İstanbul: Mitos-Boyut Yayınları.
- Sakallı, C. (2012). *Karşılaştırmalı yazınbilim*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Sarıçam, İ. (2005). *Hız Muhammed ve evrensel mesajı*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sivri, M., & Köylü, I. (2013). Karşılaştırmalı edebiyat ve mitoloji ilişkisi. *Humanistas, Güz/Autumn 2*, 185-207.
- Töre, E. (2009). Türk tiyatrosunun kaynakları. *Turkish studies, International periodical for the languages, literature and history of Turkish or Turkic*, Winter 4 (1-2), 2182-2348.
- Ulutaş, N., & Ulu, E. (2015). Turgay Nar'ın çöplük oyunu üzerine görsel imajlar yoluyla bir okuma. *(JASS) The journal of academic social science studies*, Autumn 3 (39), 41-56.
- Yüksel, B. (2015). Gayya kuyusu. <http://www.felsefetasi.org/gayya-kuyusu/> adresinden alındı.

KIRIK BİR KALP HİKÂYESİ: OSMAN FAHRİ ŞİİRİNDE KAYIP NESNE

Zihniye OKRAY*

Öz

Sanat eserleri yaratıcılarının bilinçdışlarından izler taşımaktadır. Hiçbir sanat eseri onu yaratanın bilinçdışından soyutlanmış bir şekilde olarak ortaya çıkamaz. Henüz 30 yaşında iken kendi hayatına son veren Osman Fahri'nin; 1909-1920 yılları arasında yazmış olduğu şiirlerde onu intihara götüren büyük aşkın- Şükûfe Nihal- izleri, çektiği aşk acısının onun üretimine yansması, yaşam dürtüsünün ölüm dürtüsüne dönüşümü ve son olarak da *'hep ilk aşklara dönülür'* cümlesini haksız çıkarmayan anneye duyulan özlem kronolojik olarak incelenmiştir. Osman Fahri şiirleri özellikle 1916-1919 yılları arasında yoğun olarak ölüm dürtüsünün etkisi altında üretilmiş olduğu ve aslında şiirlerinde ölümü arzuladığı ve düşlemediği ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osman Fahri, Şükûfe Nihal, Eros, Ölüm Dürtüsü, Aşk.

A Story of a Broken Heart: Lost Object in the Osman Fahri's Poems

Abstract

Artworks always carry traces of the unconscious of their creators, any artwork could not occur abstracted from the unconscious of their creators. Osman Fahri a poet, who ended his life at the age of 30. Poems, written by him between 1909-1920 for his great love Sukufe Nihal. This study examines chronological the impressions of that great love that brought the poet to suicide, his feelings of love pain that reflected his outturn, the transformation of the life drive into death drive and once for all longing for mother that vindicate the proposition: revert to first love. Especially the poems written by Osman Fahri between the years of 1916-1919 written under the influence of death drive, he wishes and phantasies his own death.

Key Words: Osman Fahri, Şükûfe Nihal, Eros, Death Drive, Love.

* Doç. Dr., Lefke Avrupa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, zokray@eul.edu.tr

Giriş

Osman Fahri 1890 yılında doğmuş ve 1920 yılında ölmüştür. 1920 yılında La Paix Hastanesi'nde intihar girişimi sonrası beyinde kalan kurşundan dolayı öldüğü bilinmektedir. Öldüğünde henüz 30 yaşında olan Osman Fahri âşık olduğu ve uğruna ölümü göze aldığı Şükûfe Nihal (Başar) için birçok şiir yazmıştır. Şükûfe Nihal'e bir süre özel dersler veren Osman Fahri'nin Şükûfe Nihal'in 1910 yılında Mithat Sadullah ile evliliğinin ardından Aydın oradan da Elazığ'a tayin edilmiş fakat Şükûfe Nihal'e olan aşkı bitmemiştir (Kerman, 1988, ss. 5-20; Kayhan, 2005, s. 48-68).

Osman Fahri şiirlerinde ayrıldığı, ayrı kalmak zorunda olduğu, özlediği, sevdiğinden af dileyerek, onunla geçirmiş olduğu günleri yâd ederek ve aşk acısı içinde hayatına son vermiş ve şiirlerinde de dile getirdiği gibi ebediyette birlikte olmayı arzulamıştır.

Osman Fahri'nin arzusunun nesnesi olan Şükûfe Nihal ise ilk eşinden boşandıktan sonra Türkiye tarihinde ilk kadın coğrafyacı olmuş, Faruk Nafiz Çamlıbel ile büyük bir aşk yaşamış, öğretmenlik yapmış, erken emekli olmuş ve geçirdiği trafik kazası sonrası ayağının sakat kalması ile arkadaşları tarafından bir huzurevine yatırılmış ve ömrünün sonuna kadar da orada kalmıştır.

Şükûfe Nihal huzurevinde kimse ile konuşmamış ama yazmaya devam etmiştir. 1973 yılında ölmüş ve Aşiyân mezarlığına gömülmüştür. Hayattaki tek varisi olan oğlu onu huzurevinde durumuna üzüldüğü için hiç ziyaret etmemiştir. İkinci evliliğinden doğan kızı ise annesinden önce ölmüştür fakat Şükûfe Nihal'e bu bilgi verilmemiştir (Kayhan, 2005, ss. 48-68; İspirli, 2007, s. 453; Yeşilyurt, 2009, ss. 23-24; Çalışkan ve Özbey, 2016, ss. 61-62; Çetindaş, 2010, s. 157).

Mor Kitaplık Kadın Tarihi ve Eserleri serisinden Şükûfe Nihal'in eserleri 5 cilt olarak, sadece 170 adet basılmıştır. Varisleri basılan bu kitaplarda hak iddia ederek basımevini dava etmiş ve yüklü miktarda bir tazminat almış oldukları, kitaplara ulaşılmaya çalışılırken öğrenilmiştir.

Osman Fahri ve Şükûfe Nihal aşkı sadece biri için değil ikisi için de hazin bir hikâyedir. Nesnenin kaybı bir değil birden fazla kişinin hayatını değiştiremez ve dönüştürülemez bir şekilde garip bir aşk hikâyesine çevirmiştir. Bu yarım kalmış aşk, sadece Osman Fahri'nin değil Şükûfe Nihal'in de eserlerini etkilemiştir. Her ikisi de kaybettikleri nesnenin yerine edebiyatı koymuş fakat kaybedilen nesnenin bıraktığı boşluk asla dolmamıştır. Osman Fahri tıpkı ünlü düşünür ve devlet adamı Seneca gibi intiharı seçmiştir. Seneca *bilge gerektiği kadar yaşayacak, yaşayabildiği kadar değil ve bu bedene karşı özgür olmak ister misin? Sanki hep göçüp gidecekmışsin gibi otur* anekdotlarında bahsettiği gibi bedenine esir olmamayı tercih etmiş ve intihar etmiştir (Özdem, 2006, s. 16-18). Osman Fahri'yi intihara götüren başlıca neden Şükûfe Nihal'e duyduğu aşk ve reddedilişi, başka bir deyişle, kavuşamamasıdır.

Freud, birçok eserinde sanatçının yaratma/üretme sürecini incelemiş (Parman, 2005, ss. 102-103) ve sanatçının edimini 'yüceltme' olarak tanımlamıştır. Yüceltme cinsellikle ilişkisi olmayan ancak gücünü cinsel dürtüden alan eylemlerin tümüdür. Bunlar sanatsal ve entelektüel eylemleri de kapsar. Freud yüceltmeyi nesneye yapılan yatırım olarak görmektedir (Parman, 2005, s. 103). Sanatçının ortaya çıkardığı eser; libidonun -yaşam dürtüsünün- nesneye yatırım yapılarak ortaya koyduğu yaratıdır. Dürtü doyuma ulaşmak için cinsel amaçtan başka bir amaca sarmıştır. Smirgel yaratıcı nitelikli sanatsal edimi yitirilen tamamlanmışlık duygusunu yeniden bulma arzusu olarak tanımlamaktadır. Anne ilk aşktır fakat ilk aşktan vazgeçilmiştir. İdeal ile ben arasında bir mesafe oluşmuştur. Bu aradaki mesafe ne kadar açık ise sanatçının yaratma arzusu da o denli güçlü olacak, yüceltme ne denli başarılı olursa da yaratma edimi o denli başarılı olacaktır (Sunat, 2011, ss. 161-163).

Marinov yaratıyı bir özveri süreci olarak görmektedir. Tüm yaratıcı edimleri çocuksu arzu nesnesine yani anneye (ilk aşk nesnesine) geri dönüş çabası olarak açıklamaktadır. Sanatsal edim ve yaratma yetişkinlerin oyun oynama alanı yani düşler ve düşlemlerini anlatabilme alanıdır (Parman,2009, s. 20). Benzer bir

şekilde McDougal da yaratıcı sürecin anne ve baba ile ilgili olduğunu vurgulamıştır. Yaratıcı süreçteki kilitlenmenin annesel imge, yaratının sunulacağı nesne grubunun ise babasal imge, bir diğer deyişle toplumsalla ile ilgili olduğunu vurgulamıştır (Özenen, 2009, s. 29).

Sanat duyguları uyandırandır. Anzieu yaratıcılık sürecini inceleyebilmek için beş evre önerir. Bunlardan ilki ilham olarak adlandırılmasına karşın sanatçının hayatındaki bir kriz durumunu nitelendirmek için de kullanılır. Kriz durumu yaşamsal ve normaldir ve bir yaratının ortaya çıkması için gereklidir. Bu evreden sonra içsel/ruhsal olan bir veri bilince çıkar. Bu bir tasarım, bir duygulanım ya da bir hareket olabilir. Üçüncü evrede gerçekliğe uygun olup olmamasına bakılmaksızın olabilecek tüm sonuçlara ulaşmaya çalışılır. Bundan sonraki evreleri ise birleştirme ve son olarak da yapının bittiğinin açıklanması ve sergilenmesi olarak sıralanabilir. Şair ya da edebiyatçı yaratısında ıstırap verici bir terk edilme, öfke, engellenme, ölümü arzulama korkusu, bastırılan aşk ya da sevemeyeceğinden duyduğu korkuları dile getirir (Parman, 2005, s. 105-110). Şair bilinçdışı arzularının farkında olarak onlara doyum sağlayabilecek bir kaynak olarak şiiri kullanmaktadır. Psikanalitik duruşta şiir toplum tarafından kabul edilemeyecek yasaklanmış dürtülerin toplum tarafından kabul edilebilir bir hale getirerek yaşandığı bir edim haline dönüştürülmüştür (Phillips, 2001, s. 8).

Aşk ya da âşık olma durumu, âşık olunan nesneye yönelik aşırı ve abartılı değer verme olarak açıklanabilir. Sevgili, eşsiz ve biriciktir, çünkü sevgili aslında annenin yani ilk aşkın yerine geçendir. Sevgilinin eşsiz ve biricik olması ise hepimizin annesinin sadece bir tane olması yani annenin eşsiz ve biricikliğinden kaynaklanmaktadır. Âşık olunan nesne idealleştirilmiştir. İdealleştirilen nesneyi kendi benliğimiz gibi algıladığımızdan dolayı büyük miktardaki narsistik libido, nesnenin üzerine taşar. Aslında sevgili ya da âşık olunan nesneyi kendi benliğimizin ulaşmaya çalıştığı mükemmelliğe ulaşmak için kendimizi ona yansıttığımız ve yücelttiğimiz taraflarından dolayı severiz; bu bir narsistik yatırımdır (Freud, 1921). Mitchell çifte yokluk durumu

olarak sevgilinin ölü veya olmayan ya da erişilemeyen bir kişinin bıraktığı boşluğu doldurduğunu ve böylece de sevgilinin kendisinin de mevcut olmayan biri halini aldığını vurgulamaktadır (Akt. Özenen, 2017, s. 31).

Sanat eseri ve sanatçının bilinçdışı ve psikolojik yapılanması hakkında önemli bilgiler verir. Sanat eserinin edebi değerinin ve onu meydana getiren sanatçının bilinçdışı izlerinin yanı sıra sanatçının hayatından da izler taşır. Bu çalışmanın amacı Osman Fahri şiirlerinde onu ölüme götüren bu aşkı başka bir deyişle kayıp nesneyi araştırmaktır.

Osman Fahri'nin aşk şiirleri kronolojik olarak sıralanmış ve Şükûfe Nihal ile olan aşkının izleri Şükûfe Nihal'in 1931 yılında basılan ve Osman Fahri ile olan ilişkisini anlattığı düşünülen 'Yakut Kayalar' isimli romanı ve Şükûfe Nihal'in hayat öyküsünden alınan tarihler açısından değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Osman Fahri'nin şiirleri aşk, âşık olunan nesne, bilinçdışı ve kayıp nesne bağlamında incelenmiştir.

Yöntem

Osman Fahri'nin şiirleri Zeynep Kerman tarafından yeni yazıya çevrilmiş ve Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları içerisinde 'Osman Fahri Hayatı ve Şiirleri' isimli kitapta toplu olarak basılmıştır. Şairin kısa yaşamı boyunca birçok şiir yazdığı ve ölümünden önce 'Gecelerin Feryadı' ismini verdiği şiir kitabını matbaaya vermek üzere olduğu Zeynep Kerman tarafından dile getirilmiştir. Osman Fahri Hayatı ve Şiirleri isimli kitap temel kaynak olarak ele alınmış ve bu kitap içerisinde 'Uzakların Sesi' başlığı altında toplanmış olan aşk, yalnızlık ve keder temalarının yoğun olarak işlendiği şiirler incelemeye alınmıştır. İnceleme ve değerlendirilmeye alınan şiirler temel olarak Osman Fahri ve Şükûfe Nihal arasındaki aşk ve her iki şairin hayatlarında bilinen dönüm noktaları ele alınarak değerlendirilmiştir.

Osman Fahri'nin 1909-10 yılında Mithat Sadullah Sander ile 'Mekteplilere Arkadaş' isimli bir dergi çıkardığı ve bunun öncesinde de Şükûfe Nihal'e özel aruz dersleri verdiği

bilinmektedir. Osman Fahri 1912 yılında Aydın'a tayin edilir; aynı tarih Şükûfe Nihal ve Mithat Sadullah'ın da evlendiği yıla denk gelmektedir. Şükûfe Nihal'in 1916-1919 yılları arasında İnas Darülfünunda öğrenci olduğu ve o dönemde evlilik halinin devam sorunu yaratacağı düşüncesi ile kayıt yaptıramadığı ve bu durumu da Mithat Sadullah Bey'den boşanmak için bir gerekçe olarak sunduğu bilinmektedir (Çetindaş, 2010, s. 164). Şükûfe Nihal 1919 yılında ise Ahmet Hamdi Başar ile ikinci evliliğini yapmıştır ve Osman Fahri de 1920 yılında intihar girişiminde bulunduktan sonra yatırıldığı hastahane de aklını kaybederek ölmüştür. Osman Fahri şiirleri 1909-1911, 1912-1914/1915 ve 1916-1919 yılları olarak üç farklı dönemde değerlendirilmiştir. Bu tarihler arasındaki şiirler tematik bir şekilde aşk, âşık olunan nesne, ölüm/yok olma ve anneye duyulan özlem bağlamında incelenmiştir.

Bulgular

Osman Fahri'nin 'Uzakların Sesi' ismini verdiği şiir kitabında topladığı şiirleri temel olarak 3 tema altında incelemek mümkündür. Bunlar aşk/âşık olunan nesne, ölüm/yok olma ve anneye duyulan özlem olarak sıralanabilir.

1909-1911 Yılları Arasındaki Şiirlerde Aşk ve Âşık Olunan Nesne

Osman Fahri'nin 1909- 1911 yılları arasında yazmış olduğu şiirlerde aşk ve âşık olunan nesneden affedilmesi için ricalarda bulunan, sevgiliden ayrıldığını fakat onunla birlikte iken ne kadar mutlu olduğunu dile getiren, sevgili için gözyaşı döken ve onun için şiirler yazan bir şair portresi çizilmiştir. Şair sevgilisinin onu terk ettiğinden, araya mesafeler girdiğinden, sevgilinin ona bir selamı bile çok gördüğünden bahsetmektedir. Bu dönemde yazmış olduğu şiirlerde aşk acısının yanı sıra sitem de bulmak mümkündür.

Osman Fahri'nin Şükûfe Nihal'e özel dersler verdiği dönemde yazılmış olan 'Bilsen' (Kerman, 1988, s. 264) isimli şiirde sevgili ela gözlü, pembe dudaklı bir kadın olarak tanımlanmaktadır. Bu şiirde sevgilinin yanında olmanın, gözlerine bakmanın bile ona

mutluluk verdiğini, sevgilinin varlığının hayatına renk kattığını, sevgilinin dudağına kondurduğu bir öpücüğün onu mutluluktan uçurduğunu ve ömrünün bu öpükle mahvolacağını bilse bile usanmayacağını dile getiriyor.

‘Son Emelim’ (Kerman, 1988, s. 171) şiirinde sevgiliden ‘eski aşkım’ diye bahsederken, aradan zaman geçmesine rağmen yaraların kapanmadığını, gözyaşları ile aşkını söndürmeye çalıştığını, sevgilisini *bir zalim* yüzünden kaybettiğini ve uzaklarda onun hayali ile avunduğunu dile getiriyor.

1910 yılında yazmış olduğu isimsiz şiirinde (Kerman, 1988, s. 259) ise sevgiliye ‘*Sen hayatımsın*’ diyor. Sevgilinin kendisine sarılmasını ve okşamasını istiyor. Sevgilisinin sözleri ve öpücüklerinin yalancı olduğunu bildiği halde bunlara kanmak istediğini de dile getiriyor. Şairin yazmış olduğu şiirler içerisinde erotizmi en yoğun çağrıştıran şiirdir. ‘Dudaklarım sana şi’r-i Garamı söylesin / Sarıl vücuduma, evet, okşa, sık, utanma sakın! / İçimde öyle heves var ki, ah, pek çılgın; / Darılma, bir gece senden ne isterim bilsen’.

‘Ah, Keşki’ (Kerman, 1988, s. 170) sevgiliye duyulan özlem ve ona kavuşmak için doğada dönüşmeyi dilediği nesnelere olarak karşımıza çıkıyor. Bu şiirde şair sevgilinin ayağının altında toz olmaktan, sevgilinin akşam dinlediği sessizliğe ya da bir bülbüle dönüşerek sevgilinin yanında olmayı diliyor. Sevgiliye duyulan aşkın ne kadar büyük olduğu ise son mısralarda ortaya çıkıyor: ‘Ah, keşki bir ilah olsam / Seni te’bid için hayatımla...’. Sevgiliyi ölümsüzleştirmek çabası içerisinde olduğu bu mısralarda görülebilir.

‘Bilsen’ (Kerman, 1988, s. 257) sevgilinin uzaklarda da olsa günlerce haftalarca bir selamını bekleyerek ağladığını, gönlünün tek arzusunun sevgilinin hasreti ile ölmek olduğunu dile getiriyor. ‘Ölmekti hasretinle temennisi gönlümün / Âzâde-i keder!’. Sevgiliye sonunda kavuştuğunu bir öpükle bütün bütün yaralarının ve eleminin geçtiğini ifade ediyor.

1911 yılında yazmış olduğu ikinci isimsiz şiirinde (Kerman, 1988, s. 260) sevgiliye şiirlerinden bir yuva yapmayı, orada birlikte mutlu bir şekilde yaşamayı, başını koyduğu yastığının en güzel çiçeklerin rengi ve kokusuyla ışıldamasını, sevgilinin saçlarının kollarını örteceği kadar yakın olmalarını... diliyor. 'Kollarım saçlarıyla örtülsün'. Erotizmi hissettiren şiirlerden biri olarak değerlendirilebilir.

'Eski Sesler' (Kerman, 1988, s. 256) isimli şiirde ise sevgili ile geçirilecek güzel anların hayalini kuruyor ve bu anların sonsuza dek sürmesini diliyor. 'Hissetmeyelim ömrümüzün geçtiği anı, / Her derdimiz öpmekle, öpülmekle kapansın, / Koynunda unutmak emelim derd-i mehtabı, / En tatlı heves lerze-i aşkınla uyansın'.

'Vedaiye' (Kerman, 1988, s. 192-193) isimli şiirde ise sevgilinin onu terk ettiğini, gitmesine bir anlam veremediğini, kendini daha güçlü sanıyor olduğu halde zayıf olduğunu ifade ediyor. Bu şiirde bunların yanında kadınların merhametsiz olduğundan, önce sevip sonra terk edebileceğinden bahsediyor. Bu şiirde aldatılma ve aşk acısının sonsuza dek süreceği de dile getiriliyor.

1909-1911 Yılları Arasındaki Şiirlerde Ölüm ve Yok Olmak ile İlgili Şiirler

'İhtizaz-ı Leyal' (Kerman, 1988, s. 169) sevgiliden uzakta geçirdiği her geceyi sevgiliyi hayal ederek geçirdiğini dile getiriyor. Bu şiirde çekilen aşk acısından dolayı artık yaşamının mümkün olmadığını dile getiriyor ve yavaşça ölümü beklediğini söylüyor. 'Bana mümkün değil, evet yaşamak / Geçiyor her dakika gönlümden / Dâr-ı gurbette bir ecel ânı.... / Ne kadar imtidat eder ecelim'. Ölüm ve yok olmakla ilgili yazılan ilk şiiridir.

1912-1914/1915 Yılları Arasındaki Şiirlerde Aşk ve Âşık Olunan Nesne

'Zaman' (Kerman, 1988, s. 197) şiiri eskiden birlikte olduğu sevgiliyi anımsadığı ve özlemle andığı bir şiirdir. Sevgili gidince dünyasının sustuğunu ifade ediyor. Keşke sevgili eskiden olduğu

gibi yanında olsa birlikte mutlu olsalar... dilekleri bu şiirde dile getirdiği temalardır. Sevgilinin saçlarının onu yine okşamasını, sevgilinin saçlarını öperken ruhunun orada eridiğini dile getiriyor. Bu şiirde sevgiliyi de kendini de yaşlanmış saçlarına ak düşmüş ve zamanın saçları gibi sevdalarını da öldürmüş olduğundan bahsediyor. Bu şiirde ölüm geçse bile aslında aşk acısından bahsedildiği düşünülmüştür.

‘Şi’r-i Teselli’ (Kerman, 1988, ss. 199-203) şairin yazmış olduğu en uzun şiirdir. Bu şiirde, ayrılmış olduğu sevgili tümüyle idealize edilmiştir. Şair bu şiirde sevgilisini ne kadar çok sevdiğinden, şairin kalbini kırmış olmasına rağmen onun sevgisinden vazgeçemediğinden bahsediyor. Yazdığı şiirlerle sevgilisinin mutlu olmasını diliyor. Bu şiirde sevgili ile ilgili birçok bilgi veriliyor. ‘Bana her şi’ri yazdıran, Sensin / Sende arzularım sende fikrim, / Seni ben olmasan da hissederim.....Aşkımız en son saadettir, / İnsan ayrılmamak için sevilir.....Sen benim secdeg âh-ı şi’rimsin....Ah madem ki sen de bir şair / Ben de bir şairim, bu kâfidir.....Ben ve sen, arz-ı müfteriste bugün / İki fevkattabiye insanız! / Beşeriyet sefalet olsa bütün / Yine biz bahtiyar olup kalırız!’.

‘Elem: Saadettir’ (Kerman, 1988, ss. 184-185), ‘*Tabiatla ben-Nihal’e ait*’ alt başlığı ile başlayan şiirde şair kendi duyguları ve doğa arasında bir benzerlik kuruyor. Yağmur sesi ile birlikte ağlamaya başladığını, yağmurun durması ile birlikte onun da gözyaşlarının durduğunu ve bir ferahlama hissettiğini dile getiriyor. Doğa ile tek dil olduğunu bütünleştğini söylüyor. Kalbinde kopan fırtınaların durmadığını ve ağlamak istediğini dile getirirken hala uslanmadığını ve bir anlık bir mutluluk için çabalamaya devam ettiğini de dile getiriyor.

‘5’ (Kerman, 1988, ss. 204-205) sevgilinin istediği her şeyi vermesine rağmen yine onu mutlu edemediğini ve ayrılıklarını anlattığı şiirde, içinde hicran yarası ile sevgiliyi unutmadığını, ayrılıkları ile birlikte çiçeklerin açmadan solduğunu, dürüst görünen bir elin onları ayırarak bu sevgiden intikam aldığını dile getiriyor. Sevgilisine hayatta hep mutlu olmasını, dert ve kederden

uzak durmasını öğütlüyor. Sevgisini kutsal bir çiçek ya da bir hazine gibi ruhunda saklamasını istiyor. Bunu da 'en erdemli bir kalp gönül, gamla yaşar' gerekçesine dayandırıyor. Bu şiirde 'Nihal' ismi şiirlerin içerisinde açık bir şekilde ikinci kez geçiyor.

'Hayal ve Hal' (Kerman, 1988, s. 214) adlı şiirde bir zamanlar büyük bir aşkın etkisi ile göklerde uçarken, bu aşktan çok eminken gönlünün aldanmış olduğunu, kanatlarının kırılıp yurdun ıssız bir yerine düştüğünü anlatıyor. Harap olan gönlünün acısı biraz hafifleyince eski aşkını aramaya başladığını ve batan güneşe doğru gittiğini dile getiriyor. Eski güzel günleri gibi olan güneşin bütün eski sevgilerle birlikte battığını ve geriye sadece biraz duman kaldığını ifade ediyor.

'Vefasız Mehtap' (Kerman, 1988, ss. 220-221) adlı şiirde bir zamanlar sevgilisi ile birlikte ayı ve mehtabı seyrettiklerini dile getiriyor. Sevgilinin artık uzakta olduğunu, her yerde onu aradığını fakat bulamadığını, bu uzak yerde gönül yarası ile yüz yüze kaldığını ifade ediyor. Mehtaba rağmen sevgilinin gelmediğinden bahsediyor. Aya sesleniyor 'sen de sevgili gibi uzaklaşıp gitme' diyor. Ve şiirin sonunda ayın da en az sevgili kadar vefasız olduğunu söylüyor. O da sevgili gibi görünüp kayboluyor çünkü.

'Sen o sehhar gözlerinle bana / Eğilirdin ve şairim derdin....Ben senin asumanı hissindim / Sen benim ahter-i sünûhâtım / Firkat-i nûra ağlıyor şiirim / Şimdi zulmetle rû-be-rû kaldım...'

'En Güzel Şiir' (Kerman, 1988, s. 222) şiirinde şair en güzel şiiri yazmak isterken kaleminin sessiz kaldığını dile getirerek şiire başlıyor. İsmi soluk dudaklarını yakarken ismini bile söyleyemiyor. Sessizliğinin sevgiliyi mutlu edeceğini söylüyor. Çünkü sevgili yazmasını istemiyor. Sonunda en güzel şiiri bulduğunu ifade ediyor. Şairin gözünde en güzel şiirin sevgilisi için ağlamak olduğunu söylüyor.

'En güzel şiiri yazmak istiyorum / Kalemin: 'sus diyor, sakın yazma! / En güzel şiir: onun niyâzında!'

1912-1914/1915 Yılları Arasındaki Şiirlerde Ölüm ve Yok Olmak ile İlgili Şiirler

‘Bir Arzu’ (Kerman, 1988, s. 172) isimli şiir aslında büyük bir aşk şiiri gibi görünse de aslında ölümü çağrıştıran temalar işlenmiştir. Şair bu şiirde aşkının büyüklüğünden ve bu büyük aşkı gören kâinatın bile susup kalacağından bahsediyor. Aşkının kalbinden çıkan ümidin aşkına bağlanmasını diliyor. Fakat bu ümitsiz bir aşktır ve artık ölümü arzulayan bu bedenin daha fazla acı çekmemesini istiyor. ‘Kalbimden imtisâs ederek coşsa, ağlasa: / Her rişte-i ümîdini şiirimle bağlasa..... Doldursa en uzaktaki kalb-i avâlimi/Artık tasavvur etmesem ân-ı zevâlimi’.

‘Bir Başka Arzu’ (Kerman, 1988, ss. 173-174) açık bir şekilde ölüm arzusunun dile getirildiği şiirlerden biridir. Şair bu şiirde acı çekmeden ölüm meleklerinin gelip canını almasını diliyor. Ölüm temasının işlendiği mısralar: ‘Beni atsın... Emel meleklerinin / Arasında hemen ölüp gideyim, / Beni takip eder misin, şiirim..... Eyvah, yok sesim, hasta / Haste-i musiki benim gönlüm / İsterim ben bütün semalarda / Bana çalsınlar erganunla ölüm!’.

‘Son İstinad’ (Kerman, 1988, s. 181) şairin yine ölüm arzusunun dile getiren şiirlerden biri olarak değerlendirilebilir. Bu şiirde şair yaralı kalbi için bulutlardan, çiçeklerden, hayatından hatta ömründen biraz mutluluk istiyor fakat hepsinden aldığı cevap ‘hayır’ oluyor. Bunun üzerine şairin son dayanağı dinin ve din kardeşlerinin olduğunu söyleyerek şiiri bitiriyor.

‘Yaşamak Vazifesi’ (Kerman, 1988, s. 178) şiirinde şair genç bir adama yaşamının bir görev olduğunu, hayatın bütün acı ve kederle üzerine gelse bile bugünü ve yarını yaşaması gerektiğini dile getiriyor. Şair ölüme layık olmak için yaşamak gerektiğini vurgulayarak şiiri sonlandırıyor.

‘Yâd-ı Mevt’ (Kerman, 1988, s. 183), şairin yazmış olduğu en depresif şiirlerden biridir. Bu şiirde hayallerinin yok olduğunu, hayatının geçip gittiğini, dünyanın bile küçüldüğünü, kalbinin yavaş yavaş soğuduğunu, doğan güneşin bile karardığını söylüyor.

Bugün ölen birinin mutlaka olduğunu ve onun da artık yaşamasının mümkün olmadığını dile getiriyor.

‘Şi’r-i Bedbin’ (Kerman, 1988, s. 186) Osman Fahri bu şiirinde hayata sevmek ve sevilme için geldiğini, fakat hayatın kan ve gözyaşından ibaret olduğunu söylüyor. Bu şiirin aşk ile ilgili olduğu düşünülse bile aslında hayat yorgunluğunu ve hayal kırıklıklarını dile getiren bir şiir olarak değerlendirilmiştir.

‘Son Şiirim’ (Kerman, 1988, ss. 215-216): Bu şiirde şair son şiirini yazmak arzusunda olduğunu dile getiriyor. Şair eski gamlarına bir şiir yazdığını dile getiriyor: Eskiden çok mutlu günleri, kuşlarla çiçeklerle oynayan mutlu bir kalbi vardı. Bir gün aniden hayatı karardı çünkü sevgilisi karşısında çok solgun, hasta ve gönlü yaralı duruyordu.

Sevgilisi tıpkı yere düşen bir saç gibiydi. Bu şiir sevgiliye bir veda mektubu niteliğini taşımaktadır. Şiirin son mısrasında sevgiliyi terk ettiğini, affedilmesi gerektiğini söylerken şairin kafasında yer eden intiharından bahsediyor olabileceği düşünülmüştür.

‘Sordum yine rengin / Solgun’ o uzaktan / Dilbeste-i hicran / Bir baktı; pek hasta göründü; / Kalbinde uyanmıştı o dem aşkıma bir kin! Şiirim seni terk eyledim, afvet, beni afvet!’

‘Kadın Sesi’ (Kerman, 1988, s. 227): Bu şiirde kadınlarının sesinin dünyadaki en güzel ses olduğunu dile getiriyor. Bu kadın bazen bir anne bazen bir sevgilinin sesi olabilir. Kadın sesini hastaları iyileştiren bir ses olarak nitelendiriyor. Kadın sesi sayesinde yaşadığımızı dile getiriyor. Ama bazen de bir kadın sesi bir fitneye de neden olabilir diyor. Kadın sesi insana hayat verebilirken hayatı da sonlandırabilir diyerek şiiri bitiriyor.

‘Yâd-ı Muhabbet’ (Kerman, 1988, ss. 224-225) şiirinde şair ne zaman öleceği ile ilgili düşüncelerini dile getiriyor. Ölümün kaçınılmaz olduğunu ve bu gerçeğin çok vahşi bir gerçeklik olduğunu dile getiriyor. Hayata bir *asude kadın* olarak sesleniyor ve hayatın da aşkı gibi kalıcı olmasını diliyor.

1912-1914/1915 Yılları Arasındaki Şiirlerde Anneye Duyulan Özlem

‘Aşk-ı İnziva’ (Kerman, 1988, s. 189) şiirinde her şeyden ‘şir’i hüsnünden’ de uzakta dertli bir hayat sürerken hiçbir mutluluk fikri bile kalmamışken; geçmişteki kin, şüphe ve hıyanet olmadan gelecekte ümitli bir şekilde ömrünü geçirmeyi dilerken, vücudunda kalan son can ile maddi olan her şeyden nefret etmiş durumda iken içinde annesinin sesi olan bulutlar üzerinde güzel bir evinin olmasını diliyor. Şairin annesine duyduğu özlemi dile getiren ilk şiirdir.

1916-1919 Yılları Arasındaki Şiirlerde Ölüm ve Yok Olma

‘Ölmek’ (Kerman, 1988, s. 252): Ölümün imkânsızlığından, ölenin başka bir beden ya da ruhta yeniden hayat bulacağından bahsediyor. Şair için ölüm ise unutulmakla eşdeğer olarak görünüyor.

‘İskelet’ (Kerman, 1988, s. 240) isimli şiirde bir zamanlar yaşayan, seven, sevilen, güzel gözleri ve pembe dudakları olan bir ölü olduğunu dile getiriyor. Şimdi hayattan yoksun, hareketsiz yatan bu bedenin her bir kemiğinin farklı bir elemden bahsettiğini söylüyor. Şair ölümün en son ve en zalim olduğunu dile getirirken yaşarken ölmenin daha zor olduğunu dile getiriyor.

‘Benim Ölümüm’ (Kerman, 1988, ss. 233-235): Bu şiirde şair ölümünün hangi gün, hangi ay hangi yıl ya da hangi mevsimde gerçekleşeceği ile ilgili sorular soruyor. Kalbindeki aşk acısı ile hangi yaşta olduğunu soruyor, kiminle ve nasıl öleceğini, acaba gurbette tek başına mı olacağını düşünüyor ölürken acaba yanında birilerinin olup onun elini tutup tutmayacağını, yanaklarını birinin okşayıp okşamayacağını soruyor ve ekliyor acaba sevgilisi gelir mi o ölürken? Çektiği bu acıdan kurtulmak için bir an önce ölümü diliyor.

‘Mecruh-ı İntizar’ (Kerman, 1988, s. 213) şairin son yazdığı şiirlerden biridir. Hatıralarının bile onu terk ettiğini, gecelerin sonunda gelen sabahın da hatıralarını geri getirmediğini, sabahın

olmasının ona hiçbir anlam ifade etmediğini, hatıraların da onu terk etmiş olduğu için geriye sadece yaralı bir bekleyişin kaldığını söylüyor.

1916-1919 Yılları Arasındaki Şiirlerde Anneye Duyulan Özlem

'Genç Validelere' (Kerman, 1988, s. 243) şiirinde şair annelere çocuklarının onlar için kutsal emanetler olduğunu dile getiriyor. Çocuk sesinin, neşesinin olmadığı bir evin matem evi gibi olduğundan bahsediyor. Annelere çocukları için her şeyi yapmalarını ve onlara iyi bakmalarını öğütüyor.

'Gözlerim' (Kerman, 1988, ss. 236-237) şair gözlerinin ona annesinin yadigârı olduğunu dile getirerek şiirine başlıyor. Bir gün gözlerinin söneceğini fakat bunu istemediğini söylüyor. Şair annesinin gözlerinde doğduğunu ve annesinin gözlerinde yaşamaya devam edeceğini dile getirerek şiirini bitiriyor.

Tartışma

Freud, *tüm yaşamın hedefi ölümdür* diyerek yaşam dürtüsünü (Eros) ölüm dürtüsünün emri altında çalıştığını ileri sürer. Bunun yanı sıra yaşam dürtülerinin bizim iç algımızla ilişkili olduğunu, hedeflerinin haz almak ve hoşnutsuzluktan kaçınmak olduğunu dile getirirken ölüm dürtülerinin yaratmış oldukları gerilimlerin ortadan kaldırılmasının haz olarak algılandığını da formüle etmiştir (Freud, 1920, ss. 48-70). Eros, sadece ketlenmemiş cinsel dürtüyü değil aynı zamanda yüceltilmiş ya da ketlenmiş dürtü uyarılarını ve kendini koruma dürtülerini de içerir (Freud, 1920, s. 99). Ölüm dürtüsü ise dış dünyaya ve diğer canlılara yönelen hatta bazen bireyin benine yönelttiği yıkıcı dürtü olarak tanımlanmaktadır (Freud, 1920, s. 100).

Osman Fahri şiirleri kronolojik olarak incelenip elde edilen bulgular ışığında ortaya çıkan veriler değerlendirildiğinde şairin 1909-1911 yılları arasında yaşam dürtüsünün etkisi altında üretkenliğinin en yoğun olduğu dönemi geçirdiğini söylemek mümkündür. Şairin bu dönemde yazmış olduğu şiirler dürtüyü

doyuma ulaştırmak için başka bir hedefe sapmış ve yaratı edimi ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yazmış olduğu şiirlerde sevgiliye aşırı ve abartılmış bir değer verdiği göze çarpmaktadır. Örneğin 'Ah Keşki' şiirinde sevgiliyi ölümsüzleştirmek için ilah olmayı arzu edecek derecede sevgiliye tutkundur. Sevgilinin bir öpücümü ile bütün yaralarının iyileşeceği kuruntusuyla 'her yaremi bir buse-i şivenle uyuttum' (Kerman, 1988, s. 257), derken sevgilinin sanki büyüsel bir iyileştirici gücünün varlığından bahsediliyor. Bunun gibi mısralarla âşık olunan nesnenin idealleştirildiği açık bir şekilde görülebilir.

Şairin, 'Hissetmeyelim ömrümüzün geçtiği anı, / Her derdimiz öpmekle, öpülmekle kapansın, / Koynunda unutmak emelim derdi mehtabı, / En tatlı heves lerze-i aşkınla uyansın.' (Kerman, 1988, s. 256), 'Dudaklarım sana şî'r-i Garamı söylesin / Sarıl vücuduma, evet, okşa, sık, utanma sakın! / İçimde öyle heves var ki, ah, pek çılgın; / Darılma, bir gece senden ne isterim bilsen' (Kerman, 1988, s. 259), 'Kollarım saçlarıyla örtülsün' (Kerman, 1988, s. 260), 'Bus ederken leb-i, gülgununu ben / Uçuyor sanki hayalimde sürür' (Kerman, 1988, s. 264) cinsel dürtünün yüceltilerek edebi bir esere dönüştüğü hallere örnek olarak verilebilir.

Şairin bu dönemde ölüm ve yok olma ile ilgili yazmış olduğu tek şiir 'İhtizaz-ı Leyla' isimli şiiridir. Bu şiirde 'Bana mümkün değil, evet yaşamak / Geçiyor her dakika gönlümden / Dâr-ı gurbette bir ecel ânı.... / Ne kadar imtidad eder ecelim' (Kerman, 1988, s. 169) ölüme duyulan arzu bu mısralar ile dile getirilmiştir. Ölüm dürtüsünün kendisine yöneldiği sonucuna varılmıştır.

Osman Fahri'nin Şükûfe Nihal'in evliliği ile birlikte Aydın ve Elazığ'da geçirdiği dönemleri kapsayan 1912- 1914/1915 yılları arasında yazdığı şiirlerde yaşam ve ölüm dürtüleri etkisinde yazmış olduğu şiirler niceliksel olarak neredeyse eşit sayıda ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra bu dönemde araştırmacı tarafından anneye duyulan özlem olarak değerlendirilen ilk şiirler de ortaya çıkmaya başlamıştır.

Osman Fahri'nin bu dönemde aşk ve âşık olunan nesne ile ilgili olarak yazmış olduğu şiirlerde sevgilinin aşırı bir şekilde idealize edildiği deyim yerindeyse yüceleştirildiği görülmektedir. Bu dönemde yazmış olduğu şiirlerde sadece şair değil sevgili de yüceleştirilmiş bir şekilde aktarılmıştır. Şiirlerde açık erotik unsurlar değil cinsel dürtünün yüceltildiği, her ikisinin de sahip olduğu özelliklerin abartılı ve idealleştirilmiş bir şekilde sunulduğu tespit edilmiştir. Âşık olunan nesne üzerine şairin narsistik libidosu taşmış ve şair bu yolla narsistik bir yatırım yapmıştır. Bazı örnekler vermek gerekirse 'Şi'r-i Teselli'de (Kerman, 1988, ss. 199-203) 'Bana her şi'ri yazdıran: Sensin / Sende arzularım sende / Sen benim secdegah-ı şi'rimsin fikrim, / Seni ben olmasan da hissedirim.....Ah madem ki sen de bir şair / Ben de bir şairim, bu kafidir.....Ben ve sen, arz-ı müfteriste bugün/İki fevkattabiiye insanız! / Beşeriyet sefalet olsa bütün / Yine biz bahtiyar olup kalırız!' mısraları ile her ikisinin de ideal ve yüce bir şekilde verildiği görülmektedir. Benzer bir şekilde 'Vefasız Mehtap' (Kerman, 1988, ss. 220-221) şiirinde de 'Sen o sehhar gözlerinle bana/Eğilirdin ve şairim derdin.....Ben senin asumanı hissindim / Sen benim ahter-i sünühatım / Firkat-i nura ağlıyor şiirim / Şimdi zulmetle ru-be-ru kaldım...' sevgili aşırı abartılı ve idealleştirilmiş bir şekilde sunulmuştur.

Şair bu dönemde susması gerektiği ve sustuğu ile ilgili şiirler de yazmıştır. Bu şiirler Eros değil daha çok ölüm dürtüsü etkisi altında yazmış olduğu şiirlere bir geçiş olarak düşünülmüştür. Örneğin 'En Güzel Şiir' (Kerman, 1988, s. 222) adlı şiirinde 'En güzel şiiri yazmak istiyorum / Kalemim sus diyor, sakın yazma / En güzel şiir: onun niyâzında!' mısraları ile şair artık susmaktan diğer bir deyişle ölmekten bahsediyor olabilir.

1912-1914/1915 yılları arasında ölüm ve yok olma ile ilgili olarak yazmış olduğu şiirlerde sevgilinin vefasız olduğunu, terk ettiğini, onsuz yaşamının bir anlamı olmadığını dile getiren temalarla yüklü birçok şiir üretmiştir. Bu şiirlerde ölüm dürtüsünün ağırlıklı olarak ortaya çıktığı, yıkıcılığın şairin kendi benine yöneldiği ve şairin kendi ölümünü, yok oluşunu tasarlar nitelikte ürünler ortaya koyduğu düşünülmüştür. Bunlara örnek

vermek gerekirse 'Bir Arzu' (Kerman, 1988, s. 172) isimli şiirde 'Kalbimden imtisas ederek coşsa, ağlasa: / Her rişte-i ümidini şiirimle bağlasa..... Doldursa en uzaktaki kalb-i avalimi/Artık tasavvur etmesem an-ı zevalimi' diyerek daha örtük fakat 'Bir Başka Arzu' (Kerman, 1988, ss. 173-174) şiirinde açık bir şekilde ölüm arzusunu dile getirmiştir. Ölüm temasının işlendiği mısralar 'Beni atsın... Emel meleklerinin / Arasında hemen ölüp gideyim, / Beni takip eder misin, şiirim..... Eyvah, yok sesim, hasta/ Haste-i musiki benim gönlüm / İsterim ben bütün semalarda/ Bana çalsınlar erganunla ölüm!' olmuştur.

'Son İstinad' (Kerman, 1988, s. 181), 'Yaşamak Vazifesi' (Kerman, 1988, s. 178), 'Yâd-ı Mevt' (Kerman, 1988, s. 183), 'Şi'r-i Bedbin' (Kerman, 1988, s. 186), 'Son Şiirim' (Kerman, 1988, ss. 215-216), 'Kadın Sesi' (Kerman, 1988, s. 227) ve 'Yâd-ı Muhabbet' (Kerman, 1988, ss. 224-225) adlı şiirlerinde genel olarak ölümün kaçınılmaz olduğunu ve bir an önce ölüm arzusunun gerçekleşmesini dile getirir.

Bu dönem ile ilgili son olarak araştırmacının anneye duyulan özlem başlığı altında değerlendirdiği şiir 'Aşk-ı İnziva' (Kerman, 1988, s. 189) adlı şiirdir. Bu şiirde şair annesinin sesinin içinde olduğu bulutların üzerinde bir evde yaşama arzusunu dile getirmiştir. Bulutların üzerinde bir ev tanımlaması ile şairin örtük bir şekilde yine ölüm arzusundan bahsetmiş olduğu görülmektedir. Fakat bu şiirin temel özelliği şairin ilk aşk nesnesi olan anne ile ilgili bir şiiri depresif denilebilecek bu dönemde yazmış olmasıdır. Sevgi bu şiirde ikame halden orijinal sahibine yani anneye yönelmiştir.

Şairin araştırmacı tarafından son dönem olarak nitelendirildiği 1916-1919 yılları arasında yazmış olduğu şiirler diğer dönemlerine göre niceliksel olarak oldukça azdır. Bu dönemde şair Erostan dolayı ortaya çıkan yaratma, üretme ediminden uzaklaşmış daha çok yok olma ve ölüm dürtüsünün etkisi altında daha yıkıcı ve üretkenliğin neredeyse yok olduğu bir döneme girmiştir. Bu dönemde şairin aşk ya da âşık olunan nesne ile ilgili ürettiği herhangi bir şiir bulunmamaktadır. Şair bu dönemde ölüm ve yok

olma ve anneye duyulan özlem başlıkları altında değerlendirilebilecek çok az sayıda şiir yazmıştır.

1916-1919 yılları arasında ölüm ve yok olma ile ilgili şiirlere verdiği isimler çok dikkat çekicidir. Bunlar 'Ölmek' (Kerman, 1988, s. 252), 'İskelet' (Kerman, 1988, s. 240), 'Benim Ölümüm' (Kerman, 1988, ss. 233-235) ve 'Mecruh-ı İntizar' (Kerman, 1988, s. 213) isimli şiirleridir. Bu şiirlerin her birinde kendi ölümü ile ilgili düşlemlerini ve ölümden sonra kendine ne olacağı ile ilgili düşüncelerini kaleme almıştır. Şair ölümünden sonra unutulacağı, bir iskelete dönüşeceği gibi çok depresif ve tamamen ölüm dürtüsü altında eserler ortaya koymuştur.

Son olarak bu dönemde anneye duyulan özlem başlığı altında incelenen 'Genç Validelere' (Kerman, 1988, s. 243) ve 'Gözlerim' (Kerman, 1988, ss. 236-237) isimli şiirlerinde annelere; çocuklarının kutsal emanetler oldukları, onları iyi yetiştirmeleri gerektiği gibi öğütler vermenin yanı sıra şair kendisinin annesinin gözlerinde doğduğunu ve orada yaşamaya devam edeceğini dile getirmiştir. Bu şiirde ilk nesneye duyulan özlemi açık bir şekilde dile getirmiştir. Sevgili aslında annenin yani ilk aşkın yerine geçendir ve bu şiirlerle şair bilinçdışı olarak üretme ediminde bunu ortaya koymuştur.

Şiirim ifadesinin Osman Fahri şiirlerinde Şükûfe Nihal'i çağrıştıran bir kelime olarak kullanıldığı düşünülmüştür. Sevgiliye bir hitap şekli olarak şiirim kullanılmıştır. Çünkü sanatçının ortaya çıkardığı eser nesneye yatırım yapılarak doğrudan libido diğer bir adı ile yaşam dürtüsü ile ilgilidir. Dürtü doyuma ulaşmak için cinsel amaçtan başka bir amaca sapsmıştır ve ortaya çıkan şiirler âşık olunan nesnenin yerine geçen olarak kullanılmıştır. Osman Fahri şiirlerinde kullanılan şiirim âşık olunan nesne ve erosu nitelemek için kullanıldığı düşünülmüştür.

Sonuç

Osman Fahri şiirleri kronolojik bir sıra ile incelendiğinde Şükûfe Nihal ile olan birliktelikleri sırasında aşk ve âşık olunan nesne ile ilgili olan şiirlerin çoğunlukta olduğu, Şükûfe Nihal'in

evliliği ile başlayan dönemden itibaren de ölüm/ yok olma ve anne ile ilgili olan şiirlerin yoğun olarak yazıldığı görülmektedir. Şair'in şiir üretiminin ayrılığa kadar olan dönemde daha yoğun olduğu, üretkenliğin fazlalığı dikkati çeken bir nokta iken sevgiliden ayrıldığı ve aşk acısı çekmeye başladığı zaman aralığında ise üretkenliğin görece olarak azaldığı görülmektedir. Şairin son dönem olarak değerlendirebileceğimiz 1916-1919 yılları arasında özellikle ölüm/yok olma ve anneye duyulan özlem konusunda çok az sayıda şiirler yazdığı görülmektedir. Bu bulgular ışığında şairin son dönemlerinde yaşam değil ölüm dürtüsünün etkisi altında olduğu ve sonunda ölüm dürtüsünü kendisine yönlendirerek intihar etmiş olduğu söylenebilir.

Osman Fahri şiirlerinin kronolojik olarak incelenmesinde şairin hayatının farklı evrelerinde yaşam ve ölüm dürtüsü etkisi altındaki bilinçdışı süreçlerinin şiirlerine yansıdığı görülmektedir. Yaşam dürtüsü etkisi altında daha çok aşk ve âşık olunan nesne ile ilgili şiirler üretirken, âşık olunan nesnenin kaybı ölüm dürtüsü altında eserler üretmesine neden olmuştur.

Kaynakça

- Çalışkan, V. & Özbey, E. (2016). Darülfünun'dan mezun ilk kadın coğrafyacı: Şükûfe Nihal (1897-1973). *Türk Coğrafya Dergisi*, 67, 61-66.
- Çetindaş, D. (2010). Hüzünlü bir aşkın biyografik okuması: Şükûfe Nihal ve Yakut Kayalar. *Tübar*, 28: 155-169.
- Freud, S. (1912). On the Universal Tendency to Debasement in the Sphere of Love (Contributions to the Psychology of Love II). James Starchey, *Standart Edition*, Vol XI içinde (ss. 177-190). London: The Hogart Press.
- Freud, S. (1920). *Haz ilkesinin ötesinde, ben ve id*. İstanbul: Metis Yayınları.
- İspirli, S. A. (2007). Osmanlı kadınının şiiri. *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish and Turkic*, 2(4), 445-454.
- Kayhan, T. Yeşilyurt (2005). *Kadın Şairde Kadın: Şükûfe Nihal'in Şiirleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Kerman, Z. (1988). *Osman Fahri Hayatı ve Şiirleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özdem, F. (2006). İntiharı seçmek, belki de kaderden kuşkulanma anı. *Cogito, Freud ve Kültür*, 26, 16-18.
- Özenen, F. (2009). Babayı öldürmek ve yaratıcılık. *Psikanaliz Yazıları*, 18, 23-31.
- Özenen, F. (2017). Ölüm yaşam olunca. *Psikanaliz Buluşmaları*, 10, 27-31.
- Parman, T. (2005). Sanatsal yaratıcılık ve psikanaliz. *Psikanaliz Yazıları*, 10, 99-111.

- Parman, T. (2009). Psikanalist ve sanatçı. *Psikanaliz Yazıları*, 18, 15-22.
- Phillips, A. (2001). Poetry and psychoanalysis. *Promises, Promises, Essays on Literature and Psychoanalysis* içinde (ss. 1-34). New York: Basic Books.
- Sunat, H. (2011). Yaratıcı sanatsal edim ve yüceltme'nin psikanalitik bağlamda sorgulanışı. *Doğu Batı*, 56, 161-179.
- Yeşilyurt, T. (2009). Yeni kadın: Şükûfe Nihal. *Folklor/Edebiyat*, 15 (59), 23-30.

GEÇİRGEN SINIRLAR: MARDİN'DE ETNİK-DİNİ GRUPLAR ARASINDA SANAL AKRABALIK BAĞLARI

Ayşe GÜÇ*

Öz

Bu makale farklı etnik-dini gruplar arasında kurulmuş sanal akrabalık bağlarının gruplar arası ilişkilere ve toplumsal dayanışmaya katkısını incelemektedir. Sanal akrabalık, evlilik ya da kan bağı yoluyla kurulan akrabalık ilişkilerinin dışında akrabalık terimlerinin kullanıldığı yakın sosyal ilişkilere işaret etmektedir. Bu ilişkiler kişilere resmi akrabalık bağlarından daha fazla manevi ve maddi destek sağlayabilmektedir. Makale, etnografi yöntemi ile toplanmış verilere dayanarak Mardin'deki gruplar arasında süt akrabalığı ve kirvelik ile kurulmuş sanal akrabalık bağlarını analiz etmektedir. Kirvelik sosyo-kültürel uzlaşıya dayalı ve sünnet ritüeli ile yakından bağlantılı bir kurum iken süt akrabalığı dini kurallar ile belirlenmiş bir uygulamadır. Her iki sanal akrabalık toplumsal kabul görmüş; süt akrabalığı daha ziyade Müslümanlar ve Süryaniler arasında, kirvelik ise Müslümanlar ve Ezidiler arasında tesis edilmiştir. Bu bağları incelemek üzere makale önce sanal akrabalık ile ilgili literatürü gözden geçirmektedir. Daha sonra Mardin'de kurulmuş sanal akrabalık örneklerini ve gruplar arası ilişkilere etkilerini incelemektedir. Son olarak makale, bu akrabalık örneklerinde etnik-dini grupların titizlikle uyguladıkları evlilik yasağının önemine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sanal Akrabalık, Süt Akrabalığı, Kirvelik, Süryani, Ezidi.

Permeable Boundaries: Fictive Kinship Ties between Ethno-Religious Groups in Mardin

Abstract

This article analyses the contribution of fictive kinship ties established between different ethno-religious groups to intergroup relations and social solidarity. Fictive kinship refers to close relations between the parties, out of kinship established by marriage or blood tie, and associated to conventional kinship terms. These relations would provide people moral and financial support more than formal ones. Based on ethnographic data, this article analyses fictive kinship ties established by milk kinship and kirvelik between different groups in Mardin. Milk kinship is a practice specified by religious rules; however, kirvelik is an institution based on socio-cultural agreement, and strongly related to circumcision ritual. Both are socially accepted; milk kinship is mostly practiced

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, ayse.guc@asbu.edu.tr

between Muslims and Syriacs while kirvelik is practiced between Muslims and Ezidis. The article firstly appeals to the existing literature on fictive kinship to examine these ties. Later it evaluates the examples of fictive kinship in Mardin, and their effects on intergroup relations. Finally, the article refers to the significance of intergroup marriage prohibition evident in these kinship examples.

Keywords: Fictive Kinship, Milk Kinship, Kirvelik, Syriac Christian, Ezidi.

Giriş

Mardin ili sahip olduğu farklı etnik ve dini gruplar ile etnografik araştırma için uygun bir saha olma özelliğini korumaktadır.¹ Her ne kadar günümüzde azınlık gruplarının sayısı azalmış, grupların mekânsal dağılımı ve Mardin toplumunda oynadıkları roller büyük oranda değişmişse de şehrin toplumsal organizasyonu kültürel araştırmalar için örnek teşkil edecek yönleri sahiptir. Bu makalenin odaklandığı Mardin şehir merkezi ve Midyat ilçesi geçmişte gruplar arası ilişkilerin yoğun yaşandığı ve halen izlerinin bulunduğu mekânlardır. Buralardaki çok dinli ve etnili yerel yapı gruplar arası ilişkilere dair önemli veriler sunmaktadır.

Bu makale Mardin’de gruplar arasında kurulmuş ve önemli toplumsal işlevlere sahip sanal akrabalık (fictive kinship) örneklerini incelemektedir. Mardin’de gruplar arası ilişkilerde iki sanal akrabalık dikkati çekmektedir. Bunlar süt akrabalığı ve kirveliktir. Bu iki uygulama taraflar için evlilik ya da kan bağına dayanmayan toplumsal yaptırımlar ve sorumluluklar getirmektedir. Bunlar yazılı kurallar değildir ancak yaptırım güçleri

¹ Mardin’deki sanal akrabalık bağları, araştırmacının doktora çalışması için 2009, 2010 ve 2011 yıllarında şehirde yaptığı saha çalışmaları sırasında dikkatini çekmiş, doktorasını tamamladıktan sonra bu bağları araştırmaya devam etmiştir. Araştırmacı verileri yarı-yapılandırılmış mülakatlar ve katılımcı gözlem metodu ile toplamış, izin verildiği takdirde görüşmeleri kayıt altına almıştır. Bu makalede kullanılan veriler araştırmacının 2017 Ekim’inde yaptığı saha çalışması ile son şeklini almıştır. Makalede katılımcıların kimlik bilgilerinin gizli kalmasına özen gösterilmiştir.

vardır; sanal akrabalığın tarafları bu kurallara karşılıklı uymaktadır. Makale, toplumsal dayanışma ve uzlaşa sağlamaya yönelik, o topluluğun bireyleri tarafından zaman içinde geliştirilmiş, var olan toplumsal kurumların dışındaki bu tür uygulamaları incelemektedir.

Mardin'de Müslüman, Süryani ve Ezidiler arasında süt akrabalığı ve kirvelik yolu ile sanal akrabalıklar kurulmuştur. Bu akrabalıklar, toplumsal organizasyonun ihtiyaçlar doğrultusunda nasıl yeniden biçimlendirildiğini görmek bakımından önemlidir. Sanal akrabalık bağları, daha ziyade geleneksel toplumlarda karşılaşılan alışlagelmiş kurumsal yapıların dışındaki yakın ilişkilere benzerdir. Bu makalede ele alınan sanal akrabalık örnekleri evlat edinme ya da üvey ebeveynlik ile kurulan yarı-akrabalıktan farklıdır. Bu farkı belirginleştirmek için makale önce sanal akrabalık ile ilgili genel bilgiler vermekte, daha sonra Mardin'de farklı etnik ve dini gruplar arasında kurulmuş olan sanal akrabalık örneklerini incelemektedir. Bu incelemenin ardından sanal akrabalık ile kurulan ilişkilerin toplumsal uzlaşa ve gruplar arası etkileşimdeki işlevlerini değerlendirmektedir.

Makalenin temel argümanı Mardin'in çok-dinli ve etnili yerel yapısında kurulan sanal akrabalıkların gruplar arası ilişkilerde çift yönlü bir işlevi olduğudur. Sanal akrabalık bir yandan gruplar arasındaki farklılıklardan kaynaklı gerilimleri ve ortaya çıkabilecek çatışmaları azaltmakta, öte yandan evlilik yasağı ile gruplar arası yakın ilişkilerin kurulması ve devamına yardımcı olmaktadır. Bu evlilik yasağı ile yakın ilişkiler kuran farklı din ve etnisiteden ailelerin birbiri içinde eriyip yok olmasının önüne geçilmiş olmaktadır. Bu argümanı tartışmaya açmadan önce sanal akrabalık üzerinde yapılmış çalışmalara değinmek yerinde olacaktır.

Literatürde Sanal Akrabalık

Akrabalık toplumsal organizasyonların nasıl kurulduğuna dair bir şema verdiği için sosyo-kültürel antropolojinin en önemli konularından biri olmaya devam etmektedir (Rappoport, 2014). Kan bağı ve soy esasına dayalı, evlilikler ile kurulan akrabalık ilişkileri

üzerinde geniş bir literatür mevcuttur. Bununla birlikte toplulukların kan bağı dışında çeşitli toplumsal amaçlara hizmet etmek üzere ürettikleri diğer yakın bağlar üzerindeki ilgi sınırlı kalmıştır. Bu kısmi ilgi ise evlat edinme ve üvey ebeveynlik ile kurulan yarı akrabalığa odaklanmıştır. Bunların dışında kurulmuş, geleneksel toplumlarda halen etkileri devam eden, manevi ya da sanal akrabalık örnekleri yeterince incelenmemiştir. Oysaki evlilik kurumu dışında gelişen, hatta kimi zaman evlilik yasağı getiren bu tarz uygulamalar kurumsal akrabalık bağları kadar yaptırım gücüne ve etki alanına sahip olmuştur. Bu akrabalık türleri, dini ritüel ya da anlayışlarla desteklenmiş olabilir, ancak temelde kültürel uygulamalardır. Bu uygulamalara daha ziyade geleneksel toplumlarda rastlanılmaktadır. Süt verme -manevi anne- ya da sünnet olacak çocuğu kirve -manevi baba- seçme yolu ile kurulan yakın ilişkiler bunlara örnek verilebilir. Bu kültürel uygulamaların modern toplumlarda etkisi gittikçe azalmaktadır, ancak daha önce kurulmuş bağları incelemek halen mümkündür. Bu uygulamalar gruplar arası gerilim alanlarını azaltmak için toplumların yeni sosyo-kültürel alanlar açtıklarının bir göstergesidir ve bu işlevsel özelliği sebebi ile incelenmeyi hak etmektedir.

Gönüllü kurulan, kurumsal olmayan sanal akrabalık bağları biyolojik akrabalığın sembolik rolleri üzerine kurulmuştur (Aschenbrenner, 1973; Stack, 1974). Allen v.dğr. (2011) sanal akrabalığı aralarında kan, evlilik ya da evlat edinme bağı bulunmayan kişiler arasında kurulmuş aile-benzeri bağlar olarak tanımlamaktadır. Bu bağlar kişilerin tercihine dayalı kurulduğu için karşılıklı yardım ve yükümlülükle varlıklarını devam ettirmektedir (Chatters, v.dğr., 1994). Sanal akrabalık bağlarının temel amacı tarafların karşılıklı olarak toplumsal destek ağlarını geliştirmektir (Johnson, 2000). Dolayısıyla sanal akrabalık, biyolojik akrabalıklarda önceden belirlenmiş yükümlülükler yerine karşılıklı uzlaşma ile şekillenmektedir. Bu akrabalıkların ortak noktası insanlar arasında samimi ilişkiler kurması ve toplumsal sözleşmeye dayanmasıdır. Bu bağların modern hukukta bir karşılığı yoktur. Bununla birlikte taraflar arasında karşılıklı yükümlülükler inşa etmekte ve yazılı olmayan kurallar çerçevesinde yaptırım gücüne sahip olmaktadır. Sanal akrabalık

bağları, kan bağı olan akrabalar dışındaki kişilerden de manevi destek ve güç almaya imkan tanımaktadır. Tezcan (1992, s. 117)’in belirttiği gibi “bu tür akrabalıklarda yüksek derecede karşılıklı görev duygusunu içeren kişisel bağlantılar söz konusudur”.

Arkadaşlık ilişkilerinden genişletilerek kurulan bu tarz akrabalıklar resmi olmayan toplumsal destek ağlarıdır. Bu ağlar vasıtasıyla kişiler sosyal bağlarını genişletmekte ve güçlendirmektedir. Sanal akrabalık bağları ile bağlanan kişiler birbirlerine kan ya da evlilik bağı ile bağlananların birbiri için kullandıkları akrabalık terimleri ile hitap etmektedir (Sussman, 1976). Esasında kurumsallaşmış akrabalık ilişkilerinde kullanılan akrabalık terimleri sanal bağları tanımlamak için standart bir kültürel tipoloji sunmaktadır (Rubenstein, v.dğr., 1991). Bu benzerlik sadece kavramsal kullanımla sınırlı kalmamakta, akrabalıkla bağlantılı olan pek çok hak ve statü sanal akrabalığın tarafları için de geçerli olmaktadır. Kısacası resmi olmayan ve rastlantısal ilişkilerle kurulmuş ancak karşılıklı yükümlülük gerektiren bağlar kültürde hazır bulunan akrabalık şablonlarına yerleştirilmekte ve benzer yoğunlukta ilişkiler tesis etmektedir (Aschenbrenner, 1973; Stack, 1974). Sanal akraba statüsü, saygı ve sorumluluk ile şekillenmekte ve tarafların bu bağlar ile genişletilmiş ailenin vazifelerine katılması beklenmektedir. Yetişkinler bu bağlar ile belirlenmiş kurallar çerçevesinde yerine getirmeleri gereken ilave toplumsal yükümlülükleri baştan kabul etmiş olmaktadır (Tezcan, 1997). İlave yükümlülük getiren bu uygulamalara, Anadolu’da uygulanan kan kardeşliği, ahret kardeşliği, Kur’an kardeşliği, yol kardeşliği (musahiblik), kirvelik ve sağdıçlık örnek olarak verilebilir.

Gutman (1976)’ın belirttiği gibi sanal akrabalık farklı gruplar arasında da kurulabilmektedir. Gruplar arası ilişkiler açısından önemli bir fonksiyonu olan bu akrabalık bağları üzerinde çeşitli etnografik çalışmalar yapılmıştır (Aschenbrenner, 1973; Martin & Martin, 1980; Stack, 1974; Tatum, 1987; Anderson, 2003). Bu çalışmalarda bilhassa vaftiz ritüeli ile kurulan sanal bağlar incelenmektedir. Bunlara Latin Amerika ülkelerinde yaygın olan *compadrazgo* (vaftiz ebeveynliği) ve toplumsal etkileri üzerine

yapılmış çalışmalar örnek verilebilir (Davila, 1971). Bununla birlikte farklı toplumsal sınıflar ya da dini ve etnik gruplar arasında kurulan sanal akrabalık örneklerini inceleyen etnografik çalışmalar sınırlı kalmıştır. Bu çalışmalardan biri Messerschmidt (1982)'in Nepal'de *miteri* (arkadaşlık) kavramı ile ifade edilen sanal akrabalık incelemesidir. Bu çalışma, farklı kastlardan kişilerin Hindu toplumundaki hiyerarşik yapılanmayı sanal bağlar kurarak aştıklarını ve dikey toplumsal ilişkiler kurabildiklerini göstermektedir.

Sanal akrabalık bağları genellikle tarım toplumlarında ya da hiyerarşik yapılanmanın baskın olduğu toplumlarda üretilmiş alternatif kurumsal yapılara işaret etmektedir (Keesing, 1975). Bu bağlar modern endüstri toplumlarında daha az olmakla birlikte devam etmiş, ancak Graburn (1971)'in da ifade ettiği gibi antropologların bu bağlara ilgisi yeterli düzeye ulaşmamıştır. Bununla birlikte Amerika'daki siyahi göçmenlerin kurduğu genişletilmiş aileler, Latin Amerika ülkelerindeki vaftiz ebeveynliği, Balkan ve Arap ülkelerinde süt akrabalığı ile ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda sanal akrabalık bağları *fictive kinship*, *spiritual kinship*, *quasi-kinship*, *para-kinship* gibi kavramlarla ele alınmaktadır. Türkçe literatürde ise tasavvurî akrabalık, şibih akrabalık, yarı akrabalık gibi kavramlarla incelenmektedir. Bu kavramsal çeşitlilik aynı zamanda sanal akrabalık türleri arasındaki farklılıklara işaret etmektedir.

İlgili literatür incelendiğinde sanal akrabalık kavramının daha genel ve kapsayıcı bir kullanım olduğu, büyük oranda manevi akrabalık (*spiritual kinship*) örneklerini ihtiva ettiği görülmektedir. Bu makalede ele alınan süt akrabalığı dini hükümlerle belirlenmiş bir manevi akrabalık örneğidir. Kirvelik ise sosyo-kültürel bir uygulamadır; dini bir ritüelin uygulanması ile ilgili geliştirilmiş ancak dini hükümlerle belirlenmemiş bir sanal akrabalıktır.

Etnik-Dini Gruplar Arasında Sanal Akrabalık Bağları

Mardin'de farklı etnik-dini gruplar arasında kurulmuş iki önemli sanal akrabalık dikkati çekmektedir. Birinci sanal akrabalık bir kadının biyolojik annesi olmadığı bir bebeğe süt vermesi ile kurulmaktadır. Bu dini ve kültürel kurumun uygulanmasında kadınlar etkili olmuştur. Farklı dinden ve etnisiteden Mardinli kadınların yakın sosyal ilişkilerinin bir sonucu olarak süt akrabalığı uygulama alanı bulabilmiştir.² İkinci sanal akrabalık ise bir erkeğin sünnet çocuğuna kirve olması ile kurulmaktadır. Bu sanal akrabalık Müslüman ve Ezidilerin sünnet olma geleneği ile yakından ilişkilidir. Sanal akrabalığın bu örnekleri günümüz Mardin'inin sosyo-kültürel yaşamında kaybolmaya başlamıştır. Bunun en önemli sebebi gruplar arasında sanal akrabalıkların kurulmasını mümkün kılan toplumsal ve demografik yapı büyük oranda değişmiş olmasıdır. Bununla birlikte daha önce kurulmuş olan sanal akrabalık bağlarının etkilerini araştırmak halen mümkündür. Mardinlilerin anlatımlarında bu bağlar farklı gruplar arasındaki yakın ilişkilerin işaretleri olarak sunulmaya devam etmektedir.³

Süt Akrabalığı

Süt akrabalığı bir kadın ve onun emzirdiği ancak biyolojik annesi olmadığı bir çocuk ile arasında kurulan yakın bağıdır. Bu bağ doğumla kurulan bağa benzemektedir. Bu yakın bağ her iki tarafın ailesini de kapsamaktadır. Müslüman toplumlarda, Afrika'daki pek çok kültürde ve Balkanlarda önemli bir uygulama olarak günümüzde izlerine rastlanmaktadır (Altorki, 1980; Dettwyler, 1988; Khatib-Chadidi, 1992; Kitayama & Cohen, 2010). İslam hukukuna göre bir kadının biyolojik annesi olmadığı bir bebeğe süt vermesi ile her ikisinin aileleri arasında evlilik yasağı getiren

² Bu noktada gruplar arası ilişkilerin yoğun olduğu daha önceki dönemlerde bebek mamasının olmaması ya da bebek maması satın alma imkânının olmaması dikkate alınmalıdır. Yine kendi kendine yeten bir ekonomik yapılanma ve tarım kültürüne bağlı kırsal yaşam biçiminde geleneksel uygulamaların daha fazla yer bulduğu söylenebilir. Her hâlükârda grupların kendi cemaatleri yerine diğer etnik-dini gruplardan sütanne seçmeleri önemli bir husustur.

³ Bu sanal akrabalık örnekleri, daha önceki saha çalışmalarında ikincil veriler olarak araştırmacıya sunulmuştur.

akrabalık bağları kurulmaktadır (Kaşıkçı, 2007). Bu bağlar, pek çok etnografik çalışmaya konu olmuştur (Altorki, 1980; Khatib-Chahidi, 1992; Parkes, 2001, 2004).

Thomas v.dğr. (2017) İslam kültüründeki süt akrabalık uygulamasını Hıristiyanlıktaki vaftiz ebeveynliğinin bir benzeri gibi değerlendirmektedir. Parkes (2003)'a göre her iki uygulama da kadim Akdeniz kültüründeki evlat edinme yolu ile kurulan akrabalık (foster kinship) uygulamalarına dayanmaktadır. Süt akrabalığı tıpkı vaftiz ritüelinde olduğu gibi birbiri ile eşit statüde olmayan aileler ya da gruplar arasında güvene vurgu yapmakta ve yakın ilişkileri teşvik etmektedir (Ensel, 2002; Parkes, 2003; Khatib-Chahidi, 1992; Altorki, 1980). Bu uygulamalar ile kurulan sanal bağlar taraflar arasında uzun süreli mal, hizmet ve himaye değiş-tokuşuna imkân vermektedir (Ensel, 2002).

Süt akrabalığı hem sosyo-kültürel hem de dini bir uygulamadır. Bu uygulama İslam hukukunda müstakil bir konu olarak detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu sanal akrabalıkta *anne* ve *kardeş* kelimeleri kullanılmaktadır. İslam hukukuna göre bir kadın, biyolojik annesi olmadığı bir çocuğu belli şartlar çerçevesinde emzirdiği zaman kendisi *sütanne* olmakta, emzirilen çocuk ile sütannenin biyolojik çocukları arasında *kardeşlik* tesis edilmektedir (Kaşıkçı, 2007). Bu uygulamanın getirdiği evlenme yasağı, sütanne ile süt verdiği çocuk, sütkardeşler ve onların biyolojik kardeşlerini kapsamaktadır.

Anadolu'da yaygın bir uygulama olarak karşılaşılan süt akrabalığı çoğunlukla ihtiyaçlardan kaynaklanmış gibi görünmektedir. Doğum yapan kadının sütü yetersiz ya da anne vefat etmiş ise bebeği başka bir kadın tarafından emzirilmektedir. Ancak bu tür bir ihtiyacın ortaya çıkmadığı durumlarda da kadınların bu akrabalığı tesis etmiş olduğuna dair örnekler mevcuttur. Bir zorunluluk olsun ya da olmasın süt akrabalığı, toplumsal ilişkiler açısından önemli bir uygulamadır ve ikinci kuşakta da devam etmektedir (Tezcan, 1992).

Mardin’de pek çok örneğine rastlanılan bu uygulama günümüzde gruplar arasındaki işlevini yitirmiş görünmektedir. Bununla birlikte daha önce kurulan akrabalık bağları devam etmektedir. Bu sanal akrabalık bağlarında Mardinli kadınların yakın ilişkilerinin etkili olduğu görülmektedir. Araştırmanın katılımcılarına göre kadınlar bir ihtiyaç olsun ya da olmasın farklı dini gruptan bir bebeğe süt vererek bu bağları tesis etmişlerdir. Çoğunlukla Müslüman gruplar ile Süryaniler arasında olmakla birlikte katılımcıların anlatımlarda Müslüman ve Ezidiler ile Süryani ve Ezidiler arasında süt akrabalıklarının kurulduğuna dair işaretler vardır. Bu sanal akrabalıklar her iki tarafa bazı ahlaki yükümlülükler ve sınırlar getirmiş, böylece gruplar arası yakın ilişkilerin kurulmasına katkı sağlamıştır.

Gruplar arası ilişkiler açısından bu sembolik akrabalığın getirdiği en dikkat çekici ahlaki sınır sütkardeşler arasındaki evlilik yasağıdır. Bu yasak sütkardeşlerin biyolojik kardeşlerini de kapsar. Bir sütkardeş diğerrinin biyolojik kardeşleri ile evlenmesi, yine sütkardeşin biyolojik kız ya da erkek kardeşlerinin birbirleri ile evlenmeleri yasaklanmıştır. Onlar da dini ve ahlaki açıdan kardeş kabul edilmektedir. Dolayısı ile anne sütü iki kadının çocukları arasında kardeşlik tesis etmekte, tıpkı kan bağında olduğu gibi evlilik yasağı getirmektedir. Böylece iki aile arasında akrabalık terminolojisinin kullanıldığı ve evlilik yasağının uygulandığı bir bağ tesis edilmiş olmaktadır.

Bu uygulama Mardin’deki grupların farklı dinlere mensup kişilerin evlenme ihtimalini engelleme arzularına hizmet eder görünmektedir. Müslüman, Süryani ve Ezidi gençler arasında evlilik fikrini izale eden bu uygulama farklı din ve etnisiteden ailelere birbirleri ile rahatça görüşme imkânı vermektedir. Bu uygulamada anne sütü kan bağının yerine geçmekte ve farklı dinden ve etnisiteden gruplar arasında ahlaki yaptırımları olan bir akrabalık sistemi kurmaktadır. Aynı zamanda kan bağı ile kurulmak istenmeyen ilişkiler için bir alternatif üretilmiş olmaktadır. Netice itibari ile süt akrabalığı farklı gruplar arasında yakın ilişkilerin doğurduğu gerilimi azaltmakta ve taraflara

gruplarının dini sınırlarını aşmaksızın yakın ilişkiler kurmalarında yardımcı olmaktadır.

Bu uygulamanın bir diğer toplumsal ve ahlaki sonucu sütanne ve sütkardeşler arasında ömür boyu süren ilişkiler kurmasıdır. Mardin’de yapılan saha araştırmaları sırasında sütkardeşlerden biri başka bir ülkeye göç etmiş olsa dahi sütannesi ve sütkardeşleri ile ilişkilerini devam ettirdiği gözlemlenmiştir. Bu ilişkilerin devam etmesi gruplar arası ilişkiler ve toplumsal dayanışmanın devamı açısından oldukça önemlidir. Bununla birlikte süt akrabalığı şehirdeki kurumsal rolünü kaybetmeye başlamış ve saha çalışmaları sırasında gruplar arası süt akrabalığının yeni bir örneği ile karşılaşmamıştır.

Saha çalışmaları esnasında görüşülen pek çok kişi yakın çevrelerinde şahit oldukları süt akrabalığı örneklerini aktarmışlardır. Bu anlatımlardan hareketle gruplar arası süt akrabalığında mekânsal yakınlığın önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Bu uygulamaya özellikle farklı grupların komşu oldukları yerlerde rastlanılmaktadır. Örneğin, Midyat’ın Anıtlı köyünde ikamet eden bazı Süryani katılımcılar genç bir Müslüman kadın ve bebeği ile ilgili bir hikâye nakletmişlerdir. Meryem Ana Kilisesi’nin yer aldığı bu köy geçmişte Süryani nüfusun Müslümanlarınkine nazaran daha yoğun olduğu önemli bir mekândır. Köylülerin anlatımlarına göre küçük bir bebeği olan Müslüman bir kadın bir gün ortadan kaybolmuş ve kendisinden bir daha haber alınamamıştır. Köylüler bu kadına ne olduğunu bulmaya çalışmışlar ancak bir sonuç elde edememişlerdir. Sonunda, Süryani bir kadın kaybolan kadının bebeğine süt vermiş ve kendi çocuğu ile birlikte büyütülmüştür. Anıtlı köyünün bugünkü yerleşimcilerinin hemen hepsi Süryanidir. Bu nedenle, bu olay vuku bulduğu zaman köyün Müslüman yerleşimcileri Hristiyan sütanne tercihinin nasıl bakmışlardır, bu konudaki tepkileri nasıl olmuştur sorularına yanıt bulmak oldukça güçtür. Yine kaybolan bu Müslüman kadının bebeğini emzirebilecek bir Müslüman sütanne bulunabilir miydi, bu imkân olmasına rağmen mi Hristiyan sütanne kabul edildi sorusuna cevap bulmak da mümkün değildir. Bununla birlikte verilen başka örnekler gruplar arasında süt akrabalığı

kurulmasına yönelik toplumsal muhalefetin belirgin olmadığını göstermektedir.

Gruplar arası süt akrabalığın izleri grupların bir arada yaşadığı mekânlarda daha rahat izlenebilmektedir. Midyat’ta görüşülen Arap katılımcılardan biri annesinin sütannesinin Süryani olduğunu aktarmıştır. Bu katılımcının dedesi Midyat’ın ilk müftüsüdür ve İstanbul’daki eğitiminden sonra buraya gönderilmiştir. Müftü dede, 1927 yılı civarında ailesi ile birlikte, Arapların yaşadığı Estel’e değil de, Süryani nüfusun çoğunlukta olduğu Midyat merkeze yerleşmiştir. Eşi doğum yaptıktan bir müddet sonra vefat edince kız çocuğu için bir sütanne bulma ihtiyacı doğmuştur. Katılımcının ifadesi ile “o dönemde hazır bebek maması yoktur”. Bunun üzerine dedesi “müftü olmasına rağmen” çocuğuna sütanne olarak bir Süryani anne seçmiş, böylece Süryani cemaati ile yakın ilişkiler kurmayı amaçlamıştır. Süryani bir sütanne tarafından yetiştirilen katılımcının annesi Süryaniceyi oldukça iyi bir şekilde öğrenmiştir. Sütanesi ile olduğu gibi sütkardeşi ve onun kardeşleri ile de yakın ilişkileri hayat boyu devam etmiştir. Katılımcı, bu Süryani aile yurt dışına gittiği için eskisi kadar görüşemediklerini ama bu bağların halen dikkate alındığını, bu aile yurtdışından ziyarete geldiğinde görüşmeye devam ettiklerini aktarmıştır.

Mardin merkezde yaşayan Süryani bir kadın katılımcı da amcasının oğlunun Müslüman bir sütanesi olduğunu aktarmıştır. Bu katılımcı süt akrabalığının kurulma nedeni olarak şunları söylemiştir: “Müslüman ya da Süryani kadın yeterli süte sahip olmadığında, komşusu da yeni doğum yapmış ise (...) tabi daha fazla süte sahip ise komşusunun bebeğini emzirirdi. Birbirlerine yardım ederlerdi”. Bu Süryani katılımcı görüşmenin devamında sütanne vefat etmesine rağmen sütkardeşinin kuzenini ziyaret etmeye devam ettiğini aktarmıştır. Ziyaretleri sırasında sütkardeş (Müslüman genç kadın) hala erkek kuzenini yanaklarından öpmeye devam etmektedir. Katılımcı, sütkardeşinin kuzenine “sanki onun öz kız kardeşi” imiş gibi samimi davrandığını özellikle belirtmiştir. Burada dikkat çekici olan bir diğer husus bu yakın bağı erkek kuzen üzerinden değil, karşı cinsten sütkardeşi üzerinden anlatmış

olmasıdır. Bu nokta gruplar arası ilişkiler açısından önemlidir. Zira Mardinliler için kadın-erkek ilişkileri farklı gruplardan ve dinlerden olduklarında daha hassas bir konudur. Ayrıca kadın sütkardeş baskın gruptandır ve baskın grubun tepkileri azınlık gruplar tarafından dikkate alınmaktadır. Dolayısı ile katılımcının, erkek kuzeninin sütkardeşini öpmesinden değil, sütkardeşi olan Müslüman genç kadının onu kardeş gibi öpmesinden bahsetmesi önemlidir. Bu ve benzeri anlatımlar, aynı zamanda, süt akrabalığı bağlarının gruplar arasında güven duygusunu beslediğine ve toplumsal kabul gördüğüne işaret etmektedir.

Mardin'de Müslüman ve Süryaniler arasında süt akrabalığı kurulduğuna dair pek çok örnek vardır. Benzer şekilde Müslüman-Ezidi ya da Süryani-Ezidi süt akrabalığının kurulup kurulmadığı gruplar arası ilişkiler açısından önem taşımaktadır. Bu tür bir akrabalığın kırsal bölgelerde yaşan Süryani ve Ezidiler arasında kurulduğuna dair bazı ipuçları vardır. Ancak bu anlatımları teyit etmek bugün oldukça güçtür. Bazı Mardinli köylüler geçmişte Ezidi bir kadının Müslüman ya da Süryani bir ailenin bebeğini emzirdiğine dair örneklerle rastladıklarını ifade etmişlerdir. Bu noktada Ezidilerin Mardin toplumsal organizasyonunda azınlık grup olageldikleri; Müslüman ve ehl-i kitap Süryaniler kadar politik, ekonomik ve sosyal hayatta etkin olamadıklarını hatırlamak yerinde olacaktır. Dolayısı ile Ezidilerle süt akrabalığı tesis edilmiş olsa dahi bu bağı Müslüman ve Süryaniler açısından yakın ilişki kurma çabası olarak görmek çok makul olmayabilir. Verilerle desteklemek mümkün olmamakla birlikte bebeğin sütanneye ihtiyacı olduğu durumlarda ve başka bir alternatif olmadığına Ezidi bir anneden yardım istendiği düşünülebilir. Yine bunun tersi durumları, nadiren de olsa yakın ilişki kurma amacı ile Ezidi sütanne seçme ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bu anlatımlarda önemli olan, şeytana tapan bir grup olarak görülen Ezidilerden sütanne seçilmesi, başka bir köy ya da bölgeden Müslüman ya da Süryani sütanne bulma arayışına girilmemesidir. Belirgin olmamakla birlikte toplumsal hafızada izlerine rastlanılan bu örnekler Ezidilerle sanal akrabalık bağı kurulabileceği ihtimalini yadsımadığı için dikkate alınmalıdır.

Günümüzde Mardin’de farklı gruplar arasındaki süt akrabalık örneklerinin izlerini sürmek oldukça zordur. Özellikle Müslüman ve Ezidiler arasında süt akrabalığı kurulmasına yönelik bilgiler yetersizdir. Saha araştırmalarında daha ziyade Ezidi sütanne ve Süryani bebekle ilgili anlatımlara rastlanmıştır. Bu anlatımlar daha ziyade Avrupa ülkelerine göç etmiş ancak son yıllarda köylerine tekrar yerleşen Mardinli Süryaniler tarafından aktarılmıştır. Bu katılımcılardan biri eskiden köyünde bu uygulamaların olduğunu ifade etmiştir. Bu katılımcı Midyat’ın Kafro (El-Beğendi) köyünde, henüz Süryaniler göç etmemiş ve yakın bir yerleşim yerinde hatırı sayılır Ezidi nüfus var iken bir Süryani bebeğin Ezidi sütanesi olduğuna tanık olduğunu, o dönemde bu iki köy arasında benzer yakınlıkların kurulduğuna dair anlatımlar duyduğunu ifade etmiştir. Mardin kırsalında bu tarz bir süt akrabalığı geçmişte kurulmuş olsa bile bunun yaygın bir uygulama olmadığı tahmin edilebilir. Özellikle anne sütü yolu ile kurulmuş Müslüman-Süryani süt akrabalığı ile kıyaslandığında Müslüman-Ezidi ya da Süryani-Ezidi süt akrabalığının oldukça az tercih edildiği öngörülebilir.

Mardinliler genel itibari ile dini gruplar arasındaki evliliğe dolayısı ile kan yolu ile kurulan akrabalığa sıcak bakmamaktadır. Bilhassa azınlık gruplar açısından farklı dinden kişilerin evliliği istenmeyen bir durumdur. Evlilik konusunda gruplar arası bu gerilimli alan dikkate alındığında anne sütü ile kurulmuş sanal akrabalık bağları büyük önem taşımaktadır. Farklı bir dini gruptan bir sütanne ya da sütkardeşe sahip olmak, bebeklerin ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra, Mardin’deki gruplar arasında sosyo-kültürel ilişkilerin gelişmesine destek olmuştur. Bilhassa farklı gruptan Mardinliler arasında sanal akrabalık bağları ve yakın ilişkilerin kurulmasına yönelik toplumsal muhalefetin ve anlatımlarda negatif bir tavrın olmaması gruplar arası ilişkiler açısından olumlu bir gösterge olarak değerlendirilmelidir.

Kirvelik Kurumu

Kirvelik uzun bir tarihsel geçmişe sahip, sünnet ritüeli ile bağlantılı olarak aileler arasında yakınlıkları geliştirmek ya da barışı pekiştirmek amacıyla geliştirilmiş bir uygulamadır. Doğu ve

Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaygın olarak uygulanan kirvelik, taraflar arasında ömür boyu süren yakın ilişkiler tesis etmektedir (Sertel, 1971). Bu sanal akrabalık türünde genel itibari ile akrabalık terimleri kullanılmamakta, ancak kirve ve sünnet olan çocuk arasında sembolik bir baba-oğul ilişkisi kurulmaktadır. Bu sembolik ilişki, Türkdoğan (1969)'ın işaret ettiği gibi, Anadolu'nun bazı köylerinde ve Türkmenler arasındaki kirvenin *sütbabası* kabul edilmesinde ifade bulmaktadır.

Kirvelik, bir erkek çocuğun sünnet töreninin yük ve masraflarını anne-babası dışında başka bir aile büyüğünün üzerine almasıyla iki aile arasında kurulan sanal akrabalığa verilen addır. Kudat (2004) kirveliği, tarafların yaşamları boyunca istifade ettikleri bağlara ve karşılıklı ilişkilere dayanan sosyal bir sermaye olarak değerlendirmektedir. Balaban (2002) ise kirveliği, toplumsal statü ve ekonomik çıkarlarla bağlantılı, sünnet çocuğu ile kirve arasında başlayıp sonuçları itibari ile iki aileyi birbirine yaklaştıran, akraba olmadıkları halde akrabaymış gibi kabul edildikleri sonradan kazanılmış kurgusal bir akrabalık olarak değerlendirmektedir. Yine Köksal (1991) kirvelik Anadolu'nun bazı yörelerinde komşuluk, insanlık borcu ve yakınlaşma aracı olduğuna işaret etmektedir. Bazı çalışmalarda ise kirvelik yarım-ebeveynlik olarak değerlendirilmiş ve vaftiz ritüeli ile kurulan manevi ebeveynliğe benzetilmiştir (Magnarella & Türkdoğan, 1973; Kaser, 2008).

Kirvelik süt akrabalığı gibi İslam hukuku kuralları ile belirlenmiş bir uygulama değildir. Bununla birlikte benzer sonuçlar doğurmuştur. Taraflar bu sanal akrabalık ile var olan arkadaşlık ilişkilerini güçlendirme ya da politik, ekonomik, sosyal ittifaklar kurma imkânı bulmuşlardır. Kirvelik, tıpkı süt akrabalığında olduğu gibi taraflar arasında evlenme yasağı getirmektedir (Magnarella & Türkdoğan, 1973; Kaser, 2008). Bu uygulamada dini bir engel olmamasına rağmen kirvenin kızı ile kirvesi olduğu erkek evlenememektedir. Bazı yörelerde kirve oğlu ya da kızı ile sünnet olan çocuğun kardeşleri arasında da evlenme yasağı uygulanmaktadır.

Kirve, sünnet işlemi esnasında çocuğu tutan ve sünnet masraflarını karşılayan kişidir. Öz (2007) Kürtçede erkekler için krivo, kadınlar için krive tabiri kullanıldığını ifade etmektedir. Kelime mecaz olarak arkadaş, dost gibi anlamlara gelmektedir. Kirve ile sünnet olan çocuğun babası *kelif*⁴ olmakta, yani birbirlerine kötü durumlarda yardımcı olmaktadır (Turan, 1991). Tezcan (1992) eskiden kirvenin sünnet düğününün tüm giderlerini karşıladığını ancak bunun zamanla ortadan kalktığını belirtmektedir. Kirve ile sünnet olan çocuk arasında sünnet ritüeli vasıtası ile kurulan ilişki bir ömür boyu sürmekte, her iki tarafa toplumsal ve ahlaki sorumluluklar yüklemektedir. Kirve çocuğun hayatındaki diğer önemli geçiş dönemlerinde yer alırken çocuk da kirvesine hürmet göstermeye devam etmektedir. Türkdoğan (2000)’a göre kirve, çocuğun sütbabası durumunda olduğu için ailede baba kadar nüfuza sahiptir. Kaser (2008) da bu uygulamanın kirve ile çocuk arasında baba-oğul ilişkisine benzer haklar, görev ve sorumluluklar getirdiğini belirtmektedir. Ona göre sünnet esnasında çocuğu tutan kirvenin üzerine damlayan kan, kirve ile çocuk arasında manevi bir bağ kurmaktadır. Şahhüseyinoğlu (2000) kirvelinin toplumsal dayanışma ve uzlaşısındaki rolüne işaret etmektedir. Ona göre herhangi bir kişi ya da aileye duyulan yakınlığın süreklilik kazanması istendiğinde kirvelik teklifi yapılmakta, kirve olan ailelerin bağlı bulunduğu aşiretler birbirine kirve diye hitap etmekte, her türlü olumsuz söz ve davranıştan özenle kaçınmaktadır. Tarafların kirveliliği saygın bir kurum olarak kabul ettiği ve kardeşlikten öte bir anlamda değerlendirildiği görülmektedir. Böylece dini bir uygulama olan sünnet ritüeli ile bağlantı kirvelik taraflar arasında sanal bir akrabalık tesis etmektedir.

Kirvelik bir sosyal güvence mekanizması işlevi görmektedir. Sertel (1971)’e göre taraflar ekonomik sıkıntı, hastalık ya da üstesinden gelemedikleri durumlarda kirvelik aracılığıyla sosyal dayanışma sağlamaktadır. Bu özelliğinin dışında kirvelik,

⁴ Açıkıldız (2010), çalışmasında bu kelimeyi *kerif* şeklinde kullanmakta; Ezidiler’in vaftiz edilmesinden yirmi gün sonra erkek çocuğu sünnet ettiklerini ve bu uygulama için çocuğa manevi bir baba (godfather) seçtiklerini ifade etmektedir.

toplumsal kontrol ve barışı sağlamada önemli işlevlere sahiptir (Aksoy, 1997). Kirvelik, kişiler arası anlaşmazlıkların arttığı, bilhassa aşiret ve gruplar arasında gerilimlerin ortaya çıktığı kimi durumlarda uzlaştırıcı bir rol üstlenmektedir. Şahin (1991)'in de belirttiği gibi bu sanal akrabalık toplumsal ilişkilerin devamını sağlayan, ailelerin sosyal ağlarını genişletmeye ve anlaşmazlık durumlarında çözüm bulmaya yardımcı olan bir toplumsal araçtır. Bu kurum sünnet olan kişi ve ailesi ile kirvesinin ailesi arasında yakın ilişkileri akrabalık bağlarına benzer bir düzeye taşımakta, iki aile arasında ömür boyu süren toplumsal bir bağ kurmaktadır. Kimi durumlarda bu bağ tarafların birincil akrabalarından daha yakın ilişkiler doğurmaktadır. Kirvelik taraflardan birine ekonomik yükümlülük getirmekle birlikte taraflar arasındaki ilişkilere hukuki ve sosyal sorumluluk da yüklemektedir (Kolukırık & Saraç, 2010). Kirvelik yalnızca kirve ile çocuğun ailesi arasındaki bir bağ kurmamakta, yakın akrabaları da bu bağa dâhil etmektedir. Kirvelik taraflara dostluklarını pekiştirme, statü kazanma gibi imkânlar vermenin yanı sıra sünnet çocuğunun ailesi dışında güvenilebileceği bir aileye sahip olmasını da sağlamaktadır (Kudat, 2004).

Bu sanal akrabalık türün Mardin'deki gruplar arasında da rastlanmaktadır. Her iki grubun büyük önem verdiği sünnet olma geleneği, Müslüman ve Ezidiler arasında kirvelik vasıtasıyla sanal akrabalıkların kurulmasına yardımcı olmuştur. Dolayısıyla kirvelik uygulaması, bu iki grup arasında kurulmuş yakın ilişkileri inceleme imkânı vermektedir. Sünnet olma, Müslüman bir erkek için olduğu gibi Ezidi bir erkek için de hayatındaki en önemli geçiş ritüellerinden biridir (Açıkyıldız, 2010).⁵ Mardin'de Müslüman ve Ezidiler arasında kurulmuş bu çeşit sanal akrabalığın pek çok örneği bulunmaktadır. Bu bağların kurulmasında Ezidilerin daha etkin olduğu, kirvelik teklifinin çoğunlukla Ezidilerden Müslüman komşularına gittiği söylenebilir. Esasında Müslüman kirve seçimi Ezidiler açısından çift yönlü fayda sağlamaktadır. Müslüman kirve seçiminde en önemli faktör hiç şüphesiz ki Ezidilerin Müslüman

⁵ Öz (2007), Midyat Ezidileri ile yaptığı görüşmelere dayanarak Ezidiler için kirvelik kurumunun çok önemli olduğunu vurgulamaktadır.

komşuları ile yakın ilişki kurma çabalarıdır. Katılımcıların geçmişten verdikleri örnekler incelendiğinde kirvelinin bazı Müslüman aşiretlerin saldırılarına karşı başka Müslüman aşiretlerden toplumsal destek alma aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Diğer bir neden ise bu kurumun sünnet olan erkek ile kirvesinin kızı arasında manevi kardeşlik tesis etmesi ve evlilik yasağı getirmesidir. Bu evlilik yasağı nüfusları gittikçe azalan Ezidiler açısından sorun teşkil etmektedir. Zira bir Ezidi kendi cemaatinden birini kirve seçtiğinde oğlu ile kirvesinin kızı evlenememektedir. Bu yasak, Ezidilikteki grup-içi evlilik yasağı ile birlikte değerlendirildiğinde Ezidilerin neden eş aday bulmakta güçlük yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle Ezidiler kirvelerini ya kendi din adamlarından ya da çevredeki Müslümanlardan seçmeyi tercih etmektedir. Eş bulmadaki asıl sorun Ezidilerin kast sistemine benzer toplumsal organizasyonlarından kaynaklanıyor görünmektedir. Bu sistemde her bir toplumsal sınıf kendi sınıfından biri ile evlenebilmektedir. Bu kural sebebi ile Mardin’de sayıları oldukça azalmış olan Ezidiler evlenmek için aday bulmakta zorlandıklarını ifade etmişlerdir. Bu durumda Ezidilerin başka bir dini gruptan kirve seçmeleri daha mantıklı olmaktadır. Bir diğer azınlık grubu olan Süryanilerde sünnet uygulaması olmadığı için Müslüman kirve seçimi daha makul görünmektedir. Ayrıca bu sanal akrabalığın getirdiği evlilik yasağına Müslümanlar da riayet etmektedir. Dolayısı ile Ezidiler hem Müslüman komşuları ile yakın ilişki kurabilmekte hem de evlilik kurumu ile ilgili grup-içi ve gruplar arası muhtemel sorunlara çözüm bulmuş olmaktadır.

Cemaatlerinde sünnet uygulaması olmayan Süryani katılımcılar da kirve kavramını kullanmışlardır.⁶ Onlar bu kavramı vaftiz ve düğün seremonilerinde aile tarafından seçilen kişiyi ifade etmek için kullanmaktadır. Kelimenin bu şekilde manevi ebeveyn ya da sağdıç anlamlarında kullanılması kültür bağımlı görünmektedir. Bu kullanımlarda sünnet uygulaması ile bağlantı olan kirvelik anlayışı genişletilmekte ve bireyin hayatındaki önemli geçiş dönemlerinde yanında bulunan kişi için kullanılmaktadır.

⁶ Yıldırım (2003), Şırnak’ın İdil ilçesinde yaptığı çalışmada benzer bir kullanımın varlığına işaret etmektedir.

Evlilik kirvelğine işaret eden Kudat (2004) bu kirvelik türünde erkeğin düğün masraflarının ailesi dışında birisi tarafından kısmen üstlendiğini belirtmektedir. Yine o, bu tür kirvelikte sünnet kirvelisindeki gibi dış evlilik kurallarının geçerli olmadığını, çocuk isterse kirvesinin kızıyla evlenebileceğini ifade etmektedir.

Mardin’de bu tür kirvelinin gruplar arası ilişkilerde uygulaması azdır ve sünnet kirvelisi kadar etki alanına sahip görünmemektedir. Bununla birlikte köylerde yaşayan kimi Süryani katılımcılar Müslüman komşularından kirveleri olmalarını istediklerini ifade etmişlerdir. Onlara göre Müslüman bir komşudan vaftiz ya da evlilik seremonisinde kirve olmasını istemek olasıdır. Katılımcılardan biri Müslüman kirve seçiminin mümkün olduğunu başka bir örnek vererek açıklamıştır. Köyünde Müslüman cemaatin imamı olmadığı bir dönemde kendi papazları Müslüman çocuklara Kur’an’ın nasıl okunacağını öğretmiştir. Bu katılımcıya göre bir papaz Müslüman çocuklara din eğitimi verebiliyorsa Süryaniler de Müslüman komşularından kirve olmalarını isteyebilirler. Bununla birlikte Süryaniler dini seremonilerinde Müslüman komşularını kirve olarak seçebilirler mi sorusu dini kurallar ve pratikler dikkate alındığında tartışmalıdır. Yine de bu yaklaşım köy yaşamının esnek toplumsal yapısı ile ilgili olabilir, zira bazı şehirli Süryaniler Müslüman kirve fikrine şiddetle karşı çıkmışlardır.⁷ Öte yandan Müslüman ve Ezidilerin kimi zaman, her ne kadar dini ritüelleri arasında sünnet

⁷ Midyat’ta bir Süryani katılımcı araştırmacının Müslüman kirve seçimine dair bulgularına itiraz etmiştir. Ona göre Süryanilerin Müslümanlardan kirve seçmesi mümkün değildir, çünkü vaftiz ve düğün seremonilere katılan herkes seremoni esnasında tekrar vaftiz edilmektedir. Bu katılımcının itirazı dikkate değerdir, ancak burada kırsal yaşamdaki esnek toplumsal organizasyon dikkate alınmalı ve mekânsal yakınlığı tecrübe eden Müslüman ve Hristiyanlar arasında kirve seçimi olabileceği göz ardı edilmemelidir. Müslümanların vaftiz ya da evlilik törenlerine katılamayacağı yönündeki eleştiri, Anıtlı köyünde yaşayan Süryani katılımcıların anlatımları ile çelişmektedir. Süryani köylüler, Müslüman hükümet görevlilerinin kimi zaman köylerindeki vaftiz törenlerine davet edildiklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca araştırmacı, Ekim 2017’de yaptığı saha çalışmasında kirve seçimini Kırklar Kilisesi papazı Gabriyel Akyüz’e sormuş, o da kilisenin uygun bulmamasına rağmen bazı cemaat üyelerinin Müslüman kirve seçtiklerini doğrulamıştır.

olma yok ise de, Süryani komşularından çocukları için kirve olmalarını talep ettikleri anlatımlarda karşılaşılan bir husustur. Bu bağlar gruplar arasında yakın ilişkiler kurma çabasının bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Mardin'de yapılan görüşmeler değerlendirildiğinde kirve kavramının gruplar arası ilişkilerde üç anlamda kullanıldığı söylenebilir. Öne çıkan kullanım sünnet uygulamasında sünnet olacak çocuğa maddi ve manevi destek sağlayan kişiyi tanımlamak içindir. İkinci kullanım manevi ebeveyn ya da sağdıç anlamındadır. Daha ziyade Süryaniler arasında kullanılmaktadır. Üçüncü kullanım dost manasındadır. Bu kullanımda kelimenin anlamı oldukça genişletilmiştir. Saha araştırmaları sırasında Mardinlilerin birbirlerine arkadaşım, dostum yerine *kirvem* şeklinde hitap ettikleri ve aileleri arasında uzun yıllara dayalı yakın ilişkiler olan kişilerin de birbirlerinden *kirvemın oğlu ya da kızı* şeklinde bahsettikleri gözlemlenmiştir. Her üç kullanımda da kirve kelimesi toplumsal yükümlülüklerle işaret etmekte ve kirve kabul edilen kişi ile ailesine hürmet gösterilmektedir. Bununla birlikte kelimenin ilk kullanımı evlilik yasağı getiren sanal akrabalığa örnek olmaktadır.

Sanal akrabalık bağları toplumsal dayanışma açısından oldukça önemlidir. Bu bağlar aynı zamanda toplumsal çözülmeye direnç noktaları olarak değerlendirilebilir. Mardin örneğinde bu bağların toplumsal uzlaşma ve çatışma çözümünde, gruplar arası gerilimin azaltılmasında önemli işlevleri olmuştur. Süt akrabalığı ve kirvelik Mardinlilere farklı gruplardan kişiler ile yakın ilişki kurma ve gruplar arasında doğan gerilimleri azaltma imkanı sunmuştur. Mardin'de farklı din mensupları arasında yapılacak bir evliliğe bilhassa azınlık gruplardan gelen güçlü bir direnç vardır. Toplumsal gerilimi artıran böylesine hassas bir konu gruplar arasında kurulan sanal akrabalık bağları ile kısmi bir çözüme kavuşturmuş ve gruplar arasında yakın ilişkiler kurmanın yolunu açmış görünmektedir.

Gruplar Arası Evlilik

Farklı bir din mensubu ile yapılan evlilik gruplar arası ilişkiler açısından en hassas konulardan biridir. Bu yöndeki bir girişim ya da talep Mardin'deki grupların ilişkilerini etkileme potansiyeline sahiptir. Bilhassa azınlık gruplar evlilik yolu ile akrabalık bağı kurmayı arzulamamakta, Müslüman bir erkekle evlenen kızlarını *ölü* kabul etmektedir. Bu nokta dikkate alındığında farklı gruplar arasında kurulan sanal akrabalıkların getirdiği evlilik yasağı daha da önem kazanmaktadır. Zira bu yasak ile gruplar arasında gerilim meydana getirebilecek ve sosyo-ekonomik ilişkileri bozabilecek bir evlilik ihtimali, sanal akrabalıklar vasıtasıyla baştan engellenmekte ve yakın ilişkiler kurmak isteyenlere imkân tanınmaktadır.

Müslüman gruplar açısından Müslüman bir erkeğin ehl-i kitaptan Süryani bir kadınla evlenmesi sorunlu görünmemektedir. Müslüman bir erkeğin Ezidi bir kadınla evlenmesi ise tartışmalı bir konudur. Bu tür evliliğin örnekleri Mardinlilerin toplumsal hafızasında zayıftır ve genellikle ikincil anlatımlara dayanmaktadır. Ezidilerin gruplar arası evliliğe tepkilerinin çok şiddetli olduğu ve mutlaka *intikamlarını* aldıkları katılımcılar tarafından özellikle dile getirilmiştir. Öte yandan Müslüman erkek-Süryani kadın evliliğinin pek çok örneğinden bahsedilmiştir. Müslüman katılımcılar bu evliliği normal görürken, Süryani katılımcılar bu tür bir evliliği komşularından gelen bir *ihanet* olarak nitelendirmişlerdir. Süryanilere göre kızları gönüllü evlilik yapmamış, Müslümanlar tarafından zorla kaçırılmıştır. Süryanilerin anlatımlarında evlilik Müslüman komşuları ile aralarında önemli bir sınır olarak belirlemekte, bu sınır aşıldığında güvenleri sarsılmaktadır. Bu örneklerin tam tersi yani Müslüman kadının bir Süryani ya da Ezidi ile evliliği sorusu toplumsal muhalefet ile karşılaşmış, bilhassa Müslüman katılımcılar için bu üzerinde düşünülemez bir seçenek olarak kalmıştır.

Mardin'in yerel yapısında uzun süre birlikte yaşayan farklı dini gruplar arasında evlilik yolu ile akrabalıklar kısmen kurulmuş, ancak bu akrabalıklar yakın ilişkiler tesis etme işlevine sahip olamamıştır. Bunda azınlık grupların dinler-arası evliliklere karşı

gösterdikleri güçlü direnç, böyle bir evlilik vasıtasıyla aralarında akrabalık bağı kurulan Müslüman ailelerle görüşmeyi reddetmeleri ve kızlarını cemaatlerinden çıkmış kabul etmeleri etkili olmuştur. Öte yandan Mardinliler sanal akrabalıklar vasıtasıyla daha yakın ve ömür boyu süren ilişkiler kurmayı başarmışlardır. Bu sanal akrabalıklar dini ve etnik farklılıklar sebebi ile oluşan toplumsal gerilimi azaltmada yardımcı olmuştur. Bu akrabalık örnekleri aynı zamanda, Barth (1969)’ın işaret ettiği gibi, gruplar arası sınırların sabit ve değişmez olmadığını, aksine oldukça esnek ve değişken olduklarını göstermektedir. Sanal akrabalık bağlarının gösterdiği gibi Mardin’deki gruplar bu sınırları sürekli aşmakta, buna rağmen onların sabit ve değişmez olduğuna inanmaya devam etmektedir. Genellikle gruplar arası ilişkilerde sınırlar ile ilgili çatışmalar bir noktada toplanmakta ve bu noktaya verilen tepkiler çok daha net olmaktadır. Mardin’de bu nokta evlilik kurumu ile ilgili sınırlarda netlik kazanmaktadır. Evlilik ve kan bağı ile akrabalık kurmak bilhassa azınlık gruplar açısından çoğunluk gruplar arasında eriyip yok olma riskini beraberinde getirmektedir. Bu nokta dikkate alındığında dini kurallar, ritüeller ve anlayışlarla desteklenmiş bir gruplar ve dinler arası evlilik yasağının uygulanmaya çalışılması makul görünmektedir. Öte yandan Mardin’deki azınlık gruplar evlilik kurumu bağlamında inşa ettikleri dini-etnik sınırlarını süt akrabalığı ve kirvelik uygulamaları ile aşmışlardır.

Sonuç

Bu makalede Mardin’deki etnik-dini gruplar arasındaki sanal akrabalık bağları süt akrabalığı ve kirvelik örnekleri üzerinden incelenmiştir. Süt akrabalığının daha ziyade Müslüman ve Süryaniler arasında, kirvelığın ise Müslüman ve Ezidiler arasında kurulduğu tespit edilmiştir. Mardin’de farklı etnik-dini gruplar arasında kurulan bu tür akrabalıklar toplumsal muhalefetle karşılaşmamış, aksine gruplar arasında yakın ilişkilerin gelişmesinde ve devamında etkili olmuştur.

Sanal akrabalık Mardin örneğinde kültürel etkileşimin önemli göstergelerinden biridir. Uzun yıllar bir arada yaşayan gruplar birbirlerinden ayrı dinsel ve etnik unsurlar olarak kalmamışlar,

kültürel bağlanma noktaları bulmuşlardır. Çok dinli ve etnili bir yerel ortamda kültürel etkileşim hem gruplar arası uyumla hem de gruplar arası gerilim alanı ile ilgilidir. Farklı din ya da etnisiteden gruplarla bir arada yaşamak sürekli bir toplumsal gerilimi de beraberinde getirmektedir. Mardin'de bu gerilimi azaltmak, gruplar arası ilişkileri devam ettirmek ve çıkabilecek sorunları önlemek için evlilik ve kan bağı dışında toplumsal yükümlülükler getiren uygulamalara başvurulmuştur. Mardinliler sanal akrabalıklar ile gruplar arası ilişkileri bozabilecek dinler-arası evlilik sorununa kısmi çözüm bulmuş ve gruplar arası etkileşimin önünü açmışlardır.

Sanal akrabalıkları kurulma nedenleri ve sonuçları itibari ile çift yönlü değerlendirmek gerekmektedir. Bu bağlar, azınlık grupların baskın gruplarla uzlaşma arayışlarının bir ifadesi olabilir. Bu husus bilhassa Ezidilerin Müslüman kirve seçiminde görülmektedir. Bu yol ile onlar Müslüman gruplarla, özellikle mekânsal yakınlık içinde oldukları Müslüman Kürtlerle yakın ilişkiler kurmuş ve kendilerine toplumsal güvence sağlamışlardır. Ancak bu Müslüman kirve seçiminde tek saik değildir. Kast sistemine benzer toplumsal organizasyonları ve kirveliliğin getirdiği evlilik yasağı sebebi ile nüfusları az olan Ezidiler için grup-dışı bir kirve seçmek bir noktada zorunluluk haline gelmiştir. Müslümanlar açısından ise Ezidi kirve seçimi dostluk tesisi kadar toplumsal bir yükümlülük de olabilir. Zira bu durumda baskın gruptan bir aile azınlık gruptan bir aileyi himaye etmiş olmaktadır. Müslüman ve Süryaniler arasında kurulan süt akrabalığında bir bebeğin süt ihtiyacını karşılamanın ötesinde bir yakınlık tesisi etme arzusu görülmektedir. Yakın komşuluk ilişkileri sonucu çoğunlukla kadınların kurduğu bu akrabalık gruplar arası ilişkilere olumlu katkılar yapmıştır. Bununla birlikte süt akrabalığına kimi zaman süt verecek grup-içi bir anne bulamamaktan kaynaklı zorunluluk neden olmuş olabilir. Bilhassa kırsal alanlarda kimi örnekler bu noktayı destekler niteliktedir. Ancak şehir merkezi söz konusu olduğunda farklı bir gruptan sütanne seçiminin bilinçli bir tercih olduğu görülmektedir.

Süt akrabalığı gruplar arası ilişkiler açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. İslam kültüründeki önemli hukuki uygulamalardan biri olan süt kardeşliğinin farklı dini gruplar arasında da kabul görmesi Mardin’deki ortak yaşam kültürünün bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Benzer şekilde kirvelığın farklı etnik ve dini grupların ilişkilerine olumlu katkıları olmuştur. Her iki uygulama Mardin’de gruplar arasında evlilik ve kan bağı ile kurulmak istenmeyen yakın ilişkilerin sembolik olarak kurulmasına imkân vermiş görünmektedir. Mardinliler sanal akrabalık bağları yardımı ile gruplar arası gerilim ve çatışma ihtimallerini azaltmışlardır. Bu hususlar dikkate alındığında, Mardin’de gruplar arasında tesis edilen sanal akrabalık bağları kültürler-arası etkileşim ve toplumsal uzlaşi için üretilen çözümler arasında görülebilir. Yine bu bağlar, grupların kendi iç dinamikleri ve gruplar arası ilişkilerde gözettikleri hassas dengeye yardımcı olmaları bakımından önemlidir.

Günümüzde bu iki sanal akrabalığın uygulanma alanı daralmış ve farklı gruplar arasında yeni bağların kurulma ihtimali azalmıştır. Bununla birlikte daha önce kurulan bağlar gruplar arası yakın ilişkileri desteklemeye devam etmektedir. Bu bağlar, çok-dinli ve etnili bir toplumda kurumsal yapılara alternatif uygulamalarla yeni düzenlemelerin yapılabildiğini, gruplar arası sınırların aşılabilirdiğini ve bunların toplumsal muhalefet ile karşılaşmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Yine Mardin’deki sanal akrabalık örnekleri, toplumsal çözülme ve çatışma riskine karşı yerel düzlemde grupların ne tür çözümler ürettiği ya da üretebileceği üzerinde düşünme imkânı sunmaları açısından dikkate değerdir.

Kaynakça

- Açıkyıldız, B. (2010). *The Yezidis: The history of community, culture and religion*. London: I. B. Tauris.
- Aksoy, M. (1997). Türkiye’de kirveliğin kültür sosyoloji açısından tahlili. *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi. -Gelenek, Görenek, İnançlar- Seksiyonu Bildirileri*, Ankara.
- Allen, K. R. v.dğr. (2011). Perspectives on extended family and fictive kinship in the later years: Strategies and meanings of kin reinterpretation. *Journal of Family Issues*, 32 (9), 1156-1177.
- Allison, C. (2001). *The Yezidi oral tradition in Iraqi Kurdistan*. London: Routledge.
- Altorki, S. (1980). Milk-Kinship in Arab Society: An unexplored problem in the ethnography of marriage. *Ethnology*, 19 (2), 233-244.
- Anderson, E. (2003). *A Place on the corner*. Chicago: University of Chicago Press.
- Aschenbrenner, J. (1973). Extended families among Black Americans. *Journal of Comparative Family Studies*, 257-268.
- Aydın, S. v.dğr. (2001). *Mardin: Cemaat aşiret devlet*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Balaban, A. R. (2002). *Evlilik akrabalık türleri: Sosyal antropolojik yaklaşım*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Barth, F. (Ed). (1969). *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*. Boston: Little, Brown and Compnay.
- Chatters, L. M. v.dğr. (1994). Fictive kinship relations in black extended families. *Journal of Comparative Family Studies*, 297-312.

- Davila, M. (1971). *Compadrazgo: Fictive kinship in Latin America*. Nelson Graburn, *Readings in Kinship and Social Structure* içinde (ss. 396-406). New York: Harper and Row.
- Dettwyler, K. A. (1988). More than nutrition: Breastfeeding in Urban Mali. *Medical Anthropology Quarterly*, 2(2), 172-183.
- Ensel, R. (2002). Colactation and fictive kinship as rites of incorporation and reversal in Morocco. *The Journal of North African Studies*, 7(4), 83-96.
- Gutman, H. G. (1976). *Black family in slavery and freedom, 1750-1925*. Pantheon Books.
- Graburn, N. (1971). Kinship in contemporary societies. Nelson Graburn, *Readings in Kinship and Social Structure* içinde (ss. 379-413). New York: Harper and Row.
- Johnson, C. L. (2000) Perspectives on American kinship in the later 1990s. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 623-639.
- Kaser, K. (2008). *Patriarchy after patriarchy: Gender relations in Turkey and in the Balkans, 1500-2000*. Berlin: LIT Verlag Münster.
- Kaşıkçı, O. (2007). Radâ'. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 34, s. 385). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Keesing, R. M. (1975). *Kin groups and social structure*. New York: Holt, Rinehart and Wiston.
- Khatib-Chahidi, J. (1992). Milk kinship in Shi'ite Islamic Iran. Vanessa Maher (Ed.), *The Anthropology of Breast-Feeding: Natural Law or Social Construct* içinde (ss. 109-132). Oxford: Berg,
- Kitayama, S., & Cohen, D. (Eds). (2010). *Handbook of cultural psychology*. London, New York: Guilford Press.

- Kolukırık, S., & Saraç, İ. H. (2010). Farklı dini gruplarda kirvelik geleneği: Sanal akrabalığın dönüşümü üzerine bir araştırma. *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 2(1), 217-232.
- Köksal, H. (1991). Güneydoğu illerimizde kirvelik geleneği. *II. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. 20-24 Kasım, Adana, 497-504
- Kudat, A. (2004). *Kirvelik: Sanal akrabalığın dünü ve bugünü*. Ankara: Ütopya Yayınları.
- Magnarella, P. J., & Türkdoğan, O. (1973). Descent, affinity, and ritual relations in Eastern Turkey. *American Anthropologist*, 75(5), 1626-1633.
- Martin, E. P., & Martin, J. M. (1978). *The black extended family*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nutku, Ö. (2002). Kirve. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 26, ss. 68-69). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, Y. (2007). *Mardin Yezidileri: İnanç, sosyal hayat ve coğrafi dağılım* (Basılmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Parkes, P. (2001). Alternative social structures and foster relations in the Hindu Kush: Milk Kinship allegiance in former mountain kingdoms of Northern Pakistan. *Comparative Studies in Society and History*, 43(1), 4-36.
- Parkes, P. (2004). Milk kinship in Southeast Europe. Alternative Social Structures and Foster Relations in the Caucasus and the Balkans. *Social Anthropology*, 12(3), 341-358.
- Parkes, P. (2005). Milk kinship in Islam. Substance, Structure, History. *Social Anthropology*, 13(3), 307-329.

- Rapport, N. (2014). Kinship. *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*. London and New York: Routledge.
- Reis, H. T., & Sprecher, S. (Eds.). (2009). *Encyclopedia of human relationships*, c. 1. Sage.
- Rubenstein, R. L. v.dğr. (1991). Key relationships of never married, childless older women: A cultural analysis. *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 46, 270-77.
- Sertel, A. K. (1971). Ritual kinship in Eastern Turkey. *Anthropological Quarterly*, 44, 37-50.
- Stack, C. B. (1974). *All our kin*. New York, NY: Harper & Row.
- Sussman, M. B. (1976). The family life of old people. R. Binstock & E. Shanas (Eds.), *Handbook of Aging and the Social Sciences* içinde (ss. 218-243). New York: Van Nostrand Reinhold.
- Şahhüseyinoğlu, N. (2000). *Anadolu halk kültüründe inanç motifleri*. Ankara: İtalik Yayınları.
- Şahin, H. (1991). Morhamam köyünde (Malatya) kirvelik kurumu gelenekleri. *Türk Halk Kültüründen Derlemeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları.
- Tezcan, M. (1992). Tasavvuri akrabalık ve ülkemizdeki uygulama. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 15(1), 117-130.
- Tezcan, M. (1997). *Kültürel antropoloji*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Thomas, T. v.dğr. (2017). *New directions in spiritual kinship: Sacred ties across the Abrahamic religions*. Palgrave Macmillan.
- Turan, A. (1991). Yezidilerin toplumsal yaşayışları. *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 67-89.

Ayşe GÜÇ

Türkdoğan, O. (1969). Türklerde kirvelik ve sünnet geleneği. *Türk Kültürü Araştırmaları*, 197-213.

Türkdoğan, O. (2000). *Doğu ve Güneydoğu kabile-aşiret yapısı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Yıldırım, A. (2003). Hristiyan Kirveliği. *Folklor/Edebiyat*, 9(33), 87-98.

TOPLUMDA DEĞİŞEN ÇOCUK ALGISI, EĞİTİM YÖNTEMLERİ VE İNTERNETİN ETKİLERİNE YÖNELİK NİTEL BİR ARAŞTIRMA

Eyüp ÇELİK*
Fatma Betül ÇAT**

Öz

Ülkemizdeki ebeveyn ve ebeveyn adayı bireylerin çocukluğa bakışları, çocuk tanımları, temel aldıkları eğitim yöntemleri ve internetin etkileri hakkındaki görüşlerinin açığa çıkarılması amacıyla 40 yaşın altında 26 erkek, 32 kadın, 40-60 yaşları arasında 7 erkek, 9 kadın, 60 yaşın üzerinde 2 erkek ve 2 kadın; toplamda 78 katılımcı ile görüşülmüş ve ortaya çıkan temalar cinsiyet, kuşak ve dile getirilme sıklıkları açılarından değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda çocuğun farklı olduğuna ilişkin bilincin katılımcılarda mevcut olduğu ve yaş ilerledikçe çocuğun ebeveyn katkılarının da önem kazandığı, çocuk eğitimi konusunda yaş azaldıkça eğitim yöntemlerinin çeşitlendiği ancak geleneksel yöntemlerin etkisinin devam ettiği, internetin olumsuz etkileri konusunda katılımcıların duyarlı olduğu ve kontrollü kullanımı tercih ettikleri sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, Çocukluk Duygusu, Çocuk Eğitimi, Çocukların İnternet Kullanımı.

A Qualitative Research About Chancing Child Perception, Methods of Education and Effects of Internet in Society

Abstract

This research was conducted to reveal the views of the parents and prospective parents in our country on the oncept of childhood, the methods of education they applied and their opinions about the effects of the internet. In this context; under the 40; 26 male 32 female, between 40-60; 7 male, 9 female, over the 60; 2 male, 2 female total 78 people were interviewed. The findings were assessed regarding gender-generation and gender-repeat/expression. The results of this research show that the participants are aware of the fact that every single child has a

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
eyupcelik@sakarya.edu.tr

** Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi,
betulcat@gmail.com

unique personality. According to the study, while the younger participants use more diverse and modern education techniques, the older ones still use traditional educational methods. In further detail, the participants are fully aware of the adverse effects of the internet, and they take control over their children's use of the internet.

Keywords: Child, Childhood Sentiment, Child Education, Use of Internet.

Giriş

Günümüzde nüfus artış hızının düşmesine ve çocuğa verilen değer ve emeğin artmasına bağlı olarak toplumda çocuğun anlamı ve çocuk eğitiminde kullanılan yöntemler de değişikliğe uğramıştır. Artan teknoloji kullanımı da hem çocukluk kavramının sınırlarını etkilemiş hem de internet kullanımında çocuklar için yapılması gereken düzenlemeleri gerekli kılmıştır. Bu araştırmada ülkemizdeki çocuk kavramı ele alınmış, kullanılan eğitim yöntemleri sorgulanmış ve internetin çocuk üzerindeki etkilerinin nasıl algılandığı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Tarihsel Süreç İçinde Çocuk

Literatür incelendiğinde çocuk kavramının algılanması ve bu algıyı etkileyen faktörler hakkında yapılmış pek çok araştırma ve bu araştırmaların ulaştığı sonuçlar arasında birçok farklılık vardır. Çocuk; aile, eğitim, din ve devlet gibi kurumların oluşturduğu çevrede yetişen, kendisine aktarılan genetik ve kültürel mirasın taşıyıcısıdır (Sağlam, 2001). Günümüzde çocukluk ve çocuk yetiştirme ile ilgili pek çok araştırma ve veri olmasına karşın çocuk gelişiminin bilime konu olması; psikolojinin gelişimi ve IQ testleri sayesinde çocukların eksikliklerinin fark edilmesi ile olmuştur (Clarke, 2003). Çocukluk ile ilgili en çok ses getiren çalışma; kitabında çocukluk kavramının onyedinci yüzyılda ortaya çıktığını, ortaçağda çocukluk kavramı olmadığını iddia eden tarih araştırmacısı Philippe Aries'in 1960 yılında yayınlanan *L'Enfant et la vie familia le sous l'Ancien Régime* (İngilizcesi: *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life*. New York, 1962) kitabı olmuştur (Aries, 1962'den aktaran Postman, 1995).

Çocukluğun olmaması iddiasını Aries; çocuğun farklı olduğuna ilişkin bilinç olarak tanımladığı “çocukluk duygusu” ile açıklamış, iddialarını ortaçağda çocuğu ifade eden kelimeler, çocuklara özgü giysi, besin, oyun ve oyuncak olmamasıyla kanıtlandırılmıştır (Onur, 2005). Çocukluğun olmaması; sevgi ve ilgi yoksunluğundan çok biyolojik yaşın tam olarak bilinmemesinden dolayı çocukların dış görünümüne göre yargılanması, çocuk ölümlerinin fazla olması sebebiyle ebeveynlerin çocuğa bağlanmamaları, ailelerin kalabalık üyeler halinde yaşaması gibi faktörlere bağlanmıştır. Aries tezini o dönemde yazılan günce, çizilen tablo ve heykellere dayandırarak desteklemiştir (Ulanowicz, 2005).

16.yy da Protestanlığın doğuşuyla ruhsal ve ahlaki gelişimin sağlanması için çocuk eğitiminde disiplinin ön plana çıktığı ancak kız çocuklarının bu eğitime dahil olmadığı, 17. yy a gelindiğinde ise eğitimde çığır açan ahlakçılar sayesinde zaman içinde artan okullaşmanın etkisiyle uzun çocukluk kavramı, çocuk psikolojisine ilişkin bilinç ve uygun eğitsel yöntemler bulma çabasının ortaya çıktığı belirtilmiştir (Aries, 1962’den aktaran Tan, 1989). 17. ve 18. yüzyılda çekirdek aile ve özel yaşamın ön plana çıkması, azalan bebek ölümleri, romantizm ve Rönesans’ın ortaya çıkmasının çocukların toplumdaki yerini de etkilediği, Protestanlığın ortaya çıkması ve okulların yaygınlaşması, Rousseau’nun “Emile” kitabında çocuk masumiyetini vurgulaması, Locke’un katolik kilisesinin doktrini olan “ilk günah” a karşı çıkarak “tabula rasayı” ortaya atması gibi faktörlerin çocuk kavramı ve eğitimi gibi konuları ön plana çıkardığı savunulmaktadır (Clarke, 2003; Akbaş & Atasü, 2009). Ancak bu ortaya çıkan çocuk kavramının aristokrasi ve erkek çocukları ile sınırlı kaldığı belirtilmektedir (Akbaş & Atasü, 2009). 19. yüzyılda ise sanayileşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte çocuk işçiliği ve çocukların çalışma saatlerinde artış olmasının yanında çocukların yaşam koşullarında iyileştirme çalışmalarına da başlandığı ve okullaşmanın yaygınlaştığı görülmektedir. Son olarak 20. yüzyıla gelindiğinde çocuk sayısındaki azalma, artan refah ve okullaşma çocukları aile için sevgi ve gurur kaynağı haline getirmiş, devletler gelecek

vatandaşları olarak gördükleri çocukların refahını önemsemeye başlamıştır (Clarke, 2003).

Aries'e göre çağdaş çocuk hem okula ve yapması gerekenlere hapsedilmiş hem de bebeksi bir şımartılmayla yetenekleri göz ardı edilmiştir (Tan, 1989). 20. yüzyılda çocukluk en doruk yıllarını yaşarken iletişim teknolojilerinin yaygınlaştığı günümüzde ise çocukluğun yavaş yavaş yetişkinlerden bir farkının kalmadığı ve yok olduğu iddia edilmektedir (Holt, 1974; Postman, 1995). Postman (1995)'e göre çocukların iletişim teknolojileri sayesinde yetişkinlerle aralarına bir sınır çizen bilmeme durumu yavaş yavaş ortadan kalkmış ve çocuk özellikle televizyon sayesinde pek çok konuda sansürsüz bir şekilde bilgi sahibi olmaya başlamış, yetişkinler artık bilginin ana kaynağı olarak görülmediği için çocuk suçluluğunun sıklığı ve vahşiliği artmış, düşük yaşlarda madde kullanımı yaygınlaşmış, yetişkin tarzına yakın bir dil ve giyim tarzı ortaya çıkmıştır.

Alanyazındaki bazı araştırmacıların (Holt, 1974; Postman, 1995; Vittachi, 1989; Winn, 1984), zaman içinde çocukluğun daha kötüye gittiğini iddia etmelerine rağmen Heywood (2003) çocukluk kültürünün dönüm noktaları olduğunu ve yıllar içinde başladığı yere geri dönebileceğini ifade etmiştir (Aktaran Onur, 2005). Ancak farklılaşan çocuk görüşleri; her zaman her yerde kullanılabilir bir çocuk tanımının yapılamayacağı gerçeğini ortaya çıkarmış ve çocukluğun aslında toplum ve kültürel değerler tarafından inşa edilen bir kavram olduğu sonucuna varılmıştır (Akbaş & Atasü, 2009). Bu durumda toplumlar tarafından ortaya çıkarılan çocuk kavramı eğitsel, toplumsal, ekonomik ve siyasi pek çok kurumdan etkilenmekte, hem de çocuğun kazandığı anlama göre toplumların anlaşılması kolaylaşmaktadır (Tan, 1989). Tarihsel süreç içinde yetişkinin çocuk algısı ve çocukların etkilendiği değişkenler farklılaşırken, çocuğa ilişkin algılar kuşaklar arasında da farklılaşabilir.

Kendisinden önceki ve sonraki dönemlerden farklılaşarak ortak özellikleri olan, aynı dönemde yaşayan 25-30 yıllık yaş grupları kuşak olarak tanımlanmaktadır. (Adıgüzel, v.dğr., 2014).

İçinde bulunulan kuşağın; düşünceleri, öncelikleri, hedefleri, yaşam biçimini, davranışları etkilediği savunulmaktadır. Tarihsel aralık, sosyal olaylar ve kültürel etkilerin farklılaşmasına bağlı olarak Gelenekselciler (1925-1945), BabyBoomer Kuşağı (1946-1964), X Kuşağı (1965-1979), Y Kuşağı (1980-2001) ve yeni oluşmaya başlayan Z Kuşağı (2000-2020) olmak üzere sınıflandırmalar yapılmıştır (Adıgüzel, v.dğr., 2014).

Elkind (1987) günümüz çocuk imajlarını üçe ayırmaktadır; Freud'un cinsellik vurgusu sonucu ortaya çıkan Şehvete Düşkün Çocuk, Bloom ve Bruner'in başını çektiği her yaşta her şeyi öğrenebilen ve modernitenin getirdiği fakirlik, suç ve istismarla mücadele eden Güçlü Çocuk ve antropologlar (Kingsley, Benedict, Mead) tarafından savunulan bilimsel ve teknolojik değişimlere daha kolay uyum sağlayabilen Esnek Çocuktur. Ortaya çıkan bu çocuk imajlarının günümüz ebeveynlerinin; çocuk tanımları, eğitim yöntemleri ve internete bakış açılarından etkilenip etkilenmediği bu araştırmanın sorgulamaları arasındadır.

Allison yaptığı araştırma sonucunda çocukluğun kültürel ve kuşaklar arası bir yer olduğunu çünkü çocuğunda zaman içinde bir yetişkine dönüştüğünü bu bağlamda çocukluk kavramını hem yetişkin kavramsallaştırmasının hem de çocuk yaşantılarının inşa ettiğini savunmaktadır (Allison, 2001). Kuşakların kendi birikimleri içinde çocuk kavramını anlamlandırmaları ve ortaya çıkan çocuk tanımları kuşaktan kuşağa değişmektedir. Bu araştırmada da ülkemizdeki Gelenekselciler, Baby Boomer Kuşağı, X Kuşağı ve Y Kuşağının Z Kuşağını nasıl tanımladığı ve ulaşılan çocuk imajlarının neler olduğu araştırılarak bunların çocuk yetiştirirken kullanılan eğitim yöntemlerini nasıl etkilediği sorgulanacaktır.

Çocuğun Eğitimi

Platon ve Montessori'nin savunduğu meslekten yetişme çocuk bakıcılığından, Pestazzoli ve Froebel'in erken çocukluk eğitiminde ebeveynlerin önemini vurgulamalarına kadar zaman içinde pek çok farklı çocuk eğitim önerisi ortaya atılmıştır (Elkind,

1987). Elkind (2001) zaman içinde değişen aile yapısının çocuk eğitimini etkilediğini savunmuş, modern çekirdek ailede ebeveynlerin sezgisel olarak, geleneksel ailelerinde öğrendikleri eğitim yöntemlerini uyguladıklarını ancak günümüzde ikisi de çalışan; tek ebeveynli, üvey ebeveynli kosmopolit aile ebeveynlerinin çocuk eğitiminde teknik bilgilere gereksinim duyduklarını ifade etmiştir.

Geleneksel çocuk eğitiminde baba evin maddi gereksinimlerinin giderilmesinde rol almakta, çocuk eğitimi annenin bir görevi olarak görülmekte ve ebeveynlerin kendi yetiştirilme tarzları olan baskı, disiplin ve ahlaki normlardan temel alan yetiştirme yöntemlerinin uygulanması şeklinde yürütülmekteydi ancak günümüzde iki ebeveynin de çalışması aile yapısını değiştirmiş ve çocuk yetiştirme yöntemlerinin de geleneksel anlayıştan uzaklaşmasına sebep olmuştur (Tezel-Şahin & Özyürek, 2008). Ancak geleneksel anlayıştan uzaklaşan çocuk eğitiminde de sorunlar oluşmakta; çalışan annelerin çocuklarından kopmanın ve onlarda oluşan duygusal boşluğun oluşturduğu suçluluk duygusuyla gereğinden fazla ödün verdiği savunulmaktadır (Razon, 1983'den aktaran Aktaş, 1994). Günümüzde ailelerin çocuk yetiştirmede karşılaştıkları sorunları sıralayan Aslan'a göre aileler teknolojik değişimlere yeterince uyum sağlayamamakta ve çocuklar TV'nin zararlarından korunamamaktadır (Aslan, 2002). TV'nin oluşturduğu zararlara ek olarak yaygınlaşan tablet kullanımı, akıllı telefonlar ve bilgisayarlar ailelerin çocuklarını oyalamak için kullandıkları birer eğitim gereçlerine dönüşmüştür.

İnternet ve Çocuk

Türkiye genelinde internet erişim imkânına sahip hanelerin oranı 2017 yılı Ağustos ayında önceki yılın Nisan ayına göre %4,4 artarak 80,7 olmuştur; neredeyse her on hanenin sekizinde internete erişim bulunmaktadır. 2015 yılında bu oran %69,5 iken, 2014 yılında %60,2'dir. (TÜİK, 2017, 2016, 2015, 2014). 2014 ve 2015 yıllarında internet kullanım amaçlarından ilki sosyal medya kullanımı, ikincisi çevirim içi haber, gazete, dergi ilk iki sırada yer

alırken 2016 yılında video izlemenin ikinci sırada yer aldığı görülmektedir (TÜİK, 2014, 2015, 2016). TÜİK verilerine göre 06-15 yaş grubundaki çocukların bilgisayar kullanım oranı %60,5, internet kullanım oranı %50,8 ve cep telefonu kullanım oranı %24,3'tür (TÜİK, 2013). Ayrıca 06-15 yaş grubundaki internet kullanan çocukların "%38,2'si interneti iki saat, %47,4'ü üç ile on saat arasında, %11,8'i on bir ile yirmi dört saat arasında %2,6'sı ise yirmi dört saatin üzerinde" kullandığı tespit edilmiştir (TÜİK, 2013). Bu istatistiksel sonuçlar ülkemizde yaşayan çocuklarda internet kullanımının yaygın olduğunu göstermektedir. Bu durum çocuklarda bedensel ve ruhsal açıdan çeşitli sorunların artmasına sebep olabilir. Bunu destekler nitelikte Akbulut (2013) internet kullanımının çocuk ve ergenlerde olumlu beceriler edindirebileceği gibi oturuş, kas ve iskelet sistemi bozuklukları, göz bozuklukları gibi fiziksel; dikkat düşüklüğü ve odaklanma sorunları gibi bilişsel; sınırlı gruplarla sosyalleşme ve sabit fikirli kalma gibi psikososyal sorunlara yol açabileceğini belirtmektedir.

Kaşıkcı, Çağıltay, Karakuş, Kurşun ve Ogan (2014) tarafından yapılan bir araştırmaya göre Türkiye'de çocukların %25'inde, Avrupa'da %32'sinde aşırı internet kullanım alışkanlığı bulunmaktadır. İnternette cinsel içerikli fotoğraf görme oranı Türkiye'de %11, bundan rahatsızlık duyma oranı %48'dir. Siber zorbalığa maruz kalma oranı Türkiye'de %3, Avrupa'da %5'tir. Çalışmanın sonuçlarına göre çocukların internet kullanmada becerilerinin yeterli olmadığı, Türkiye'deki ailelerin üçte ikisi bilişim okuryazarı olmadığı için çocuklara gereken eğitimin verilemediği savunulmaktadır. Turgut (2016) tarafından 9-16 yaşları arasındaki çocuklar üzerinde yürütülen çalışmada siber zorbalığa maruz kalma ve ahlaka aykırı resim görmenin çocukların internette en çok karşılaştıkları risk olduğunu, çocukların internet kullanma becerilerine sahip olsalar da güvenli internet kullanım becerilerine sahip olmadıklarını bulmuştur. Çocukların internet kullanımı ile ilgili yapılan diğer bir çalışma da ebeveynlerin internetin olası zararlarının farkında olmalarına rağmen önlem alma konusunda bilgisiz ve eğitimsiz oldukları ortaya çıkmıştır (Avinç, 2017).

Çocukların bilişim teknolojilerini kullanırken bilinçli kullanıcı olmaları yönünde eğitilmemeleri beraberinde sorunlar da getirmiştir. Çocuk ve gençler üzerinde yapılan araştırmalarda şiddet içerikli çevrimiçi oyun oynayan ergenlerin oynamayanlara göre daha fazla sözel ve fiziksel şiddet uyguladığı (Irwin ve Gross, 1995'den aktaran İli, 2013), sosyal medya kullanımının dışadönüklük, nörotizm ve benlik algısı ile ilintili olduğu (Sanatekin & Aydın, 2010) ve facebook kullanan çocukların iletişim sorunları yaşadığı, bencil ve kendini beğenmiş davranışlar gösterdiği, sabırsız ve saldırgan oldukları (Rosen, 2011) görülmüştür. Çevik (2016) tarafından lise öğrencileri üzerinde yapılan araştırma sonucuna göre; internet kullanımı arttıkça internet bağımlılığı, sosyal fobi, depresyon ve yanlılıkta artmaktadır. Lise öğrencileri üzerinde yapılan bir diğer çalışmanın sonucunda da ebeveyn tutumlarının internet bağımlılığını etkilediği, otoriter ve koruyucu ebeveyn tutumlarının internet bağımlılık tanılarını, kullanım süresini ve internet kullanım isteğinin şiddetini artırdığı ortaya çıkmıştır (Baykan, 2014). Ayrıca, ortaokul öğrencilerinden toplanan verilere dayalı olarak yapılan bir çalışmada da; internet bağımlılık puanları arttıkça; olumsuz sosyal davranışların arttığı, bağımlılık puanları azaldıkça algılanan akademik başarının arttığı ve anlamlı bir etki olmasa da aileleri tarafından kullanım sürelerine sınırlama koyulan ergenlerin bağımlılık puan ortalamalarının daha düşük olduğu görülmüştür (Doğrusever, 2015).

Sonuç olarak bu araştırma bağlamında incelenen araştırma sonuçları (Örn; Akbaş & Atasü, 2009; Onur, 2005) ve ilgili alanyazında yer alan yayınlar (Örn; Aries, 1960; Postman, 1995) incelendiğinde, yetişkinlerin çocuk algısının, çocuğa yüklenen anlamın, çocuğa toplum ve yetişkinler tarafından sağlanan olanakların ve çocuğun gelişimini etkileyen faktörlerin tarihsel süreç içinde farklılaştığı görülmektedir. Ancak günümüzde yetişkinlerin çocuk algısını, yetişkinlerin çocuğun eğitime bakış açısını, kuşaklar arasında çocuk algısının nasıl farklılaştığını ve internetin çocuğun gelişimi üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaya rastlanmamıştır. Bu bağlamda, bu araştırmanın Türkiye'de kuşaklar arası eğitim farklılıklarının ve aile içi ilişkilerin; çocuk tanımlamaları üzerinden yorumlanabilmesi, hızla yaygınlaşan

internet kullanımının çocuklar üzerinde oluşturduğu olumlu ve olumsuz etkiler ile ilgili farkındalığın gelişmesi, çocuk eğitiminde bu etkilerin göz önünde bulundurulup bulundurulmadığının belirlenebilmesi, çocuk eğitiminde kullanılmakta olan yanlış uygulamaların tespit edilebilmesi açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle bu nitel çalışmada aşağıdaki sorular aracılığı ile yetişkinlerin çocuk algısı, yetişkinlerin çocuğun eğitimine bakış açısı, kuşaklar arasında çocuk algısının nasıl farklılaştığı ve internetin çocuğun gelişimi üzerindeki etkisi incelenmeye çalışılmıştır.

1. Çocuk nedir?
2. Çocuğunuzu nasıl eğitirsiniz?
3. Sizce internet çocuğu nasıl etkiler?

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Araştırmada nitel araştırma desenlerinden olan olgu bilim deseni kullanılmıştır. Olgu bilim deseni var olan olguların derinlemesine incelenmesi ve araştırılmasıdır (Yıldırım & Şimşek, 2008). Araştırmanın olguları “çocuk algısı”, “çocuk eğitim yöntemleri” ve “internetin çocuğa etkileri” olarak belirlenmiştir. Yapılan araştırmada çocuğun anlamı, eğitilme yöntemleri ve internetin etkilerinin belirlenmesi amacıyla görüşme yapılarak ilgili anlamlar ve temalar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla hazırlanan açık uçlu 3 soru sorulmuş ve verilen yanıtlar kaydedilmiştir.

Çalışma Grubu

Araştırmada 35’i erkek, 43’ü kadın olmak üzere toplam 78 katılımcı ile görüşülmüştür. Verilerin elde edildiği katılımcılar gruplandırılırken 40 yaş altı bireyler; bekar veya yeni evli, tek çocuklu olmaları, 40-60 yaş arası bireyler; çok çocuklu ve çocuk yetiştirmede tecrübeli olmaları, 60 yaş ve üzeri bireyler yetişkin

çocuklara sahip olma ve torun sahibi olmaları göz önünde bulundurularak gruplandırılmıştır. Görüşülen katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bilgiler Tablo 1’de görülmektedir.

Tablo 1: Örneklemin Özellikleri

	Evli		Bekâr	
	Erkek N	Kadın N	Erkek N	Kadın N
40 yaş altı	7	15	19	17
40-60 yaş	7	9	-	-
60 yaş ve üzeri	2	2	-	-

Verilerin Toplanması ve Çözümlemesi

Veriler toplanırken yapılandırılmış görüşme formu ve bilgi formu kullanılmıştır. Katılımcılara yaş, cinsiyet, medeni durum ve çocuk sahibi olup olmama sorulmuştur. Olgularla ilgili olarak “Çocuk nedir”, “Çocuğunuzu nasıl eğitirsiniz” ve “İnternet çocuğu nasıl etkiler” soruları yöneltilmiştir. Katılımcılara yönlendirici olunmaması amacı ile başka soru sorulmamıştır. Katılımcılarla yalnız görüşülmüş ve görüşmeler ortalama 10-15 dakika sürmüştür.

Bütün veriler toplandıktan sonra görüşme dokümanları bilgisayar ortamına yazı olarak aktarılmış ve demografik özelliklere göre kategorilendirilmiştir. Oluşturulan kategoriler içerisinde katılımcılar yaşları küçükten büyüğe artacak şekilde sıralanmıştır. Yapılan düzenlemeler sonucunda katılımcılardan elde edilen veriler birkaç kez farklı zamanlarda okunmuş ve sorulara verilen yanıtlara ilişkin ön plana çıkan temalar kodlanmıştır. Kodlama işleminin daha objektif olması amacı ile başka bir uzman tarafından da yapılan kodlama verileri karşılaştırılmış, tespit edilen benzer temalar ortak bir tema altında

toplanmış, birbirinden farklı olarak isimlendirilen temaların düzenlenmesinde fikir alışverişinde bulunulmuş ve çeşitli düzenlemeler yapılmıştır.

Bulgular

Katılımcılardan elde edilen verilerin kodlanması sonucunda sorulara verilen yanıtların oluşturduğu temalar ve bu temaları oluşturan yanıt örnekleri aşağıda açıklanacaktır.

Çocuk Algısına İlişkin Katılımcı Görüşleri

Yetişkinlerin çocuk algısını belirlemeye yönelik katılımcılara sorulan “Çocuk Nedir?” sorusuna verilen yanıtların incelenmesi sonucunda 10 farklı temaya ulaşılmıştır. Verilen yanıtların oluşturduğu temalar ve temaların belirlenmesinde temel alınan örnek katılımcı görüşleri Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Temalar ve Temaların Belirlenmesinde Temel Alınan Örnek Katılımcı Görüşleri

Çocuğun Biyolojik Yönü	“Zihinsel ve bedensel gelişimini tamamlamamış ve gelişimi devam eden insan yavrusu”, “Biyolojik olarak gelişimini tamamlamamış insan”, “0-18 yaş arası kişiler”, “Gelişen insan yavrusu
Çocuğun Dini Yönü	“Yüce Allah’ın büyük bir nimeti”, “Kutsal bir varlık”, “Şükür ve hamddır”, “Allah’ın insana verdiği, ahiret umududur”, “Allah’ın insana verdiği canlı”
Çocuğun Gelecekle İlişkisi	“İnsanlığa mirasım”, “Yarınlarmızın yapıtaşları”, “Geleceğin teminatı”, “Bireylerin kendilerinden sonra hayata bırakabilecekleri bir nimet”, “Geleceğimizin teminatı”, “Ülkemizin geleceğinin mimarları”
Çocuğa Özgü Nitelikler	“Her şeyi olduğu gibi söyleyendir”, “Safliktır”, “Evin neşesi”, “Huzurdur”,

	“Büyütülmesi kontrol edilmesi gereken varlık”, “Masumiyet”, “Öncelikle çocuk, çocukluk çağının en güzel biçimde yaşaması gereken bu dönemde hayata karşı savunmasız, yalnız bırakılmaması gereken toplumun en küçük bireyleridir.”
Çocuğun Aileye Duygusal Katkıları	“Evin huzuru, neşesi, havası, aksiyonudur”, “Bir aile için her şeydir”, “Evin şenliği”, “Ailenin mutluluğu”, “İnsanın en güzel eğlencesi”
Çocuğun Aile Bağlarına Katkıları	“Çocuk evliliğin meyvesidir”, “Aile bağlarını geliştiren, karı-koca iletişimini sıkılaştıran, eşler arasındaki sorumluluğu artıran bir değerdir”, “Çocuklar aile içi bağları güçlendiren, geleceğin teminatıdır”
Çocuğun Topluma Katkıları	“Çocuk anne babanın düşüncelerinin, çevrenin etkisiyle yoğrularak toplumun gelişimine veya gerilemesine olan yansımadır.”
Çocuk İle İlgili Metaforlar	“Bir çocuk bir dünyadır”, “Cevherdir”, “Zamanın gerisinden zamanın bilinmezine yolculuk eden kutsal bir varlıktır”, “Çocuk, yoğrulmuş ama şekil almamış bir hamurdur”, “Değerlendirilmesi gereken bir cevherdir”, Yoğurulmaya hazır bir hamurdur”
Çocuğun Ebeveyne Katkıları	“Çocuk bir yetişkinin riskli bir yaşamı deneyimlemesidir.”, “Bir yandan da insan sanki çocuk sahibi olunca tamamlanıyor. Hayattaki amacını daha iyi anlıyor.”, “Büyüdüğünde işini yapan, sözünü tutan küçük insanlardır.”
Genel İfadeler:	“Hayattır”, “Göz nurudur”, “Risktir”, “Sorumluluktur”, “Nefestir”, “Her şeydir”, “Hayatın anlamıdır”

Katılımcıların verdikleri yanıtlar yorumlanırken katılımcılar cinsiyet, yaş ve medeni durumlarına göre gruplandırılmıştır. Ayrıca bir katılımcının verdiği yanıt birden fazla temayla ilişkili olabilmektedir.

Tablo 3: Kategorilere Göre Temaların Söylenme Sıklığı

40 YAŞ ALTI BEKÂR ERKEK		40 YAŞ ALTI BEKÂR KADIN	
Çocuğun Biyolojik Yönü	8	Çocuğun Biyolojik Yönü	5
Çocuğun Aileye Duygusal Katkıları	5	Çocuğun Aileye Duygusal Katkıları	1
Çocuğun Dini Yönü	2	Çocuğun Dini Yönü	0
Çocuğun Aile Bağlarına Katkıları	5	Çocuğun Aile Bağlarına Katkıları	0
Çocuğun Gelecek ile İlişkisi	7	Çocuğun Gelecek ile İlişkisi	2
Çocuğun Topluma Katkıları	0	Çocuğun Topluma Katkıları	2
Çocuğa Özgü Nitelikler	5	Çocuğa Özgü Nitelikler	7
Çocuk ile İlgili Metaforlar	3	Çocuk ile İlgili Metaforlar	3
Genel İfadeler	1	Genel İfadeler	2
Çocuğun Ebeveyne Katkıları	0	Çocuğun Ebeveyne Katkıları	0
40 YAŞ ALTI EVLİ ERKEK		40 YAŞ ALTI EVLİ KADIN	
Çocuğun Biyolojik Yönü	0	Çocuğun Biyolojik Yönü	2
Çocuğun Aileye Duygusal Katkıları	2	Çocuğun Aileye Duygusal Katkıları	3
Çocuğun Dini Yönü	0	Çocuğun Dini Yönü	2

Çocuğun Aile Bağlarına Katkıları	0	Çocuğun Aile Bağlarına Katkıları	2
Çocuğun Gelecek ile İlişkisi	3	Çocuğun Gelecek ile İlişkisi	2
Çocuğun Topluma Katkıları	0	Çocuğun Topluma Katkıları	0
Çocuğa Özgü Nitelikler	2	Çocuğa Özgü Nitelikler	4
Çocuk ile İlgili Metaforlar	1	Çocuk ile İlgili Metaforlar	3
Genel İfadeler	2	Genel İfadeler	7
Çocuğun Ebeveyne Katkıları	1	Çocuğun Ebeveyne Katkıları	1
40-60 YAŞ ARASI EVLİ ERKEK		40-60 YAŞ ARASI EVLİ KADIN	
Çocuğun Biyolojik Yönü	2	Çocuğun Biyolojik Yönü	3
Çocuğun Aileye Duygusal Katkıları	1	Çocuğun Aileye Duygusal Katkıları	3
Çocuğun Dini Yönü	1	Çocuğun Dini Yönü	0
Çocuğun Aile Bağlarına Katkıları	1	Çocuğun Aile Bağlarına Katkıları	1
Çocuğun Gelecek ile İlişkisi	2	Çocuğun Gelecek ile İlişkisi	0
Çocuğun Topluma Katkıları	0	Çocuğun Topluma Katkıları	0
Çocuğa Özgü Nitelikler	2	Çocuğa Özgü Nitelikler	2
Çocuk ile İlgili Metaforlar	1	Çocuk ile İlgili Metaforlar	2
Genel İfadeler	2	Genel İfadeler	2
Çocuğun Ebeveyne Katkıları	0	Çocuğun Ebeveyne Katkıları	0
60 YAŞ VE ÜZERİ EVLİ ERKEK		60 YAŞ VE ÜZERİ EVLİ KADIN	

Çocuğun Biyolojik Yönü	1	Çocuğun Biyolojik Yönü	0
Çocuğun Aileye Duygusal Katkıları	0	Çocuğun Aileye Duygusal Katkıları	0
Çocuğun Dini Yönü	1	Çocuğun Dini Yönü	0
Çocuğun Aile Bağlarına Katkıları	0	Çocuğun Aile Bağlarına Katkıları	0
Çocuğun Gelecek ile İlişkisi	0	Çocuğun Gelecek ile İlişkisi	0
Çocuğun Topluma Katkıları	0	Çocuğun Topluma Katkıları	0
Çocuğa Özgü Nitelikler	0	Çocuğa Özgü Nitelikler	0
Çocuk ile İlgili Metaforlar	0	Çocuk ile İlgili Metaforlar	1
Genel İfadeler	0	Genel İfadeler	1
Çocuğun Ebeveyne Katkıları	1	Çocuğun Ebeveyne Katkıları	0

Tablo 3 incelendiğinde, araştırmada 40 yaş altı bekar erkeklerde Çocuğun Biyolojik Yönü (8) ve Çocuğun Gelecekle İlişkinin (7) en sık kullanılan temalar olduğu, Çocuğun Ebeveyne ve Topluma katkıları konusunda herhangi bir yanıtın verilmediği görülmektedir. Ayrıca Tablo 3'te de görüldüğü gibi araştırma sonucunda 40 yaş altı bekar kadınlar arasında Çocuğa Özgü Nitelikler (7) ve Çocuğun Biyolojik Yönü (5) temaları ön plana çıkmıştır; Çocuğun Dini Yönü, Aile Bağlarına Katkıları, Çocuğun Ebeveyne Katkıları temalarına ise rastlanmamıştır.

Çalışma sonucunda 40 yaş altı evli erkeklerde Çocuğa Özgü Nitelikler (2), Çocuğun Gelecekle İlişkisi (2), Aileye Duygusal Katkıları (2), Genel İfadeler (2) temalarına eşit sayıda söz edilmiştir ancak Çocuğun Biyolojik Yönü, Çocuğun Dini Yönü, Aile Bağlarına Katkıları temalarına rastlanmamıştır. 40 yaş altı evli kadınlarda ise

Genel İfadeler (7) teması en sık rastlanan tema olsa da Çocuğun Topluma Katkıları temasına bu kategoride rastlanamamıştır.

40-60 yaş arası erkeklerde; Çocuğun Biyolojik Yönü (2), Çocuğa Özgü Nitelikler (2), Çocuğun Gelecekle İlişkisi (2), Genel İfadeler (2) temaları eşit sayıda ifade edilmiş, Çocuğun Ebeveyne Katkıları ve Çocuğun Topluma Katkıları temalarında herhangi bir yanıtta rastlanamamıştır. 40-60 yaş arası kadınlarda; Çocuğun Biyolojik Yönü (3) ve Aileye Duygusal Katkıları (3) en sık tekrarlanan yanıtlar olmuş; Çocuğun Gelecekle İlişkisi, Çocuğun Dini Yönü, Çocuğun Ebeveyne Katkıları ve Çocuğun Topluma Katkıları temalarında herhangi bir yanıtta rastlanamamıştır.

60 yaş üzeri erkeklerde Çocuğun Biyolojik Yönü (1), Çocuğun Ebeveyne Katkıları (1), Çocuğun Dini Yönü (1); 60 yaş üzeri kadınlarda Genel İfadeler (1), Çocukla İlgili Metaforlar (1) kere yer bulmuştur. 60 yaş ve üzeri katılımcıların yanıtlarında Çocuğun Gelecekle İlişkisi, Çocuğa Özgü Nitelikler, Çocuğun Aileye Duygusal Katkıları, Çocuğun Aile Bağlarına Katkıları, Çocuğun Topluma Katkıları temalarında herhangi bir yanıtta rastlanmamıştır.

Çocuk Eğitimine İlişkin Katılımcı Görüşleri

Katılımcılara sorulan “Çocuğunuzu Nasıl Eğitirsiniz?” sorusuna verilen yanıtların incelenmesi sonucunda katılımcıların temel aldığı ve almak istediği eğitim yöntemleri ile ilgili 8 farklı temaya ulaşılmıştır. Verilen yanıtların oluşturduğu temalar Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4: Temalar ve Temaların Belirlenmesinde Temel Alınan Örnek Katılımcı Görüşleri

Çocuğa Nitelik Katma Temelli Eğitim	“Çocuğa, öğrenmeyi öğretmeye ve öğretime ve araştırmaya istekli olmasını sağlamaya yönelik eğitim sunmaya çalışırım.”, “Çocuklar bir nevi boş bir hard disk gibidir. Bizler neyi yüklersek dünyaya bakışları o şekilde olacaktır.”, “Çocuğuma hoşgörüyü sevgi ve saygıyı öğretebilmek ve
--	--

	hayatında karşılaşacağı zorluklara karşı koruyabilmek ve düşünce ve bilim alanında kendini yetiştirebilmesine yardımcı olabilecek şekilde eğitirdim.”
Çocuğa Model Olma Temelli Eğitim	“Uygun bir eğitim için çocuğa uygun rol modeller ve çevre sunulmalıdır.”, “Güzel örnek olurum, yapma dediklerimi önce kendim yapmam”, “Kısaca sen nasıl yaşamak istiyorsan çocuğunu öyle eğiteceksin”, “Oğlum babasını taklit ediyor o yüzden babasının örnek davranış ve konuşmalarını alıp uyguluyor.”
Duygu Temelli Eğitim	“Çocuğumu dövmeden, ilgiyle duygusal bir şekilde yetiştiririm”, “Daha çok sevgiyle eğitirim.”, “Baskıyla olmaz, hoşgörülle, sevgiyle ama yeri gelince hata yapmasın diye kızarsın.”, “Dürüst ve sevgiyle büyüttüm.”, “Daha çok severek, az da olsa kızarak. Sevgi ve merhametle, şefkatle yaklaşarak.”
Özgürlük Temelli Eğitim	“Sabahtan akşama kadar okula gidip gelsin, derslerini yapsın yeter diye düşünüyorum”, “Çocuk özgür bırakılmalı, ödülle eğitilmeli.”, “Eğitim kısmı ise bence zorlu bir süreç ama ben daha çok özgür yetiştiririm.”, “Çok üstüne düşerek şımartmam, sevdiğimi çok belli etmem ama hep destek olurum. Arkadaş çevresine göre çok sorun yoksa sınırlamam destek olurum.”, “Kendi halinde büyüdüler.”
Din-Gelenek- Görenek Temelli Eğitim	“Çocuğu her insan kendi dini üzerine eğitir”, “Milli ve manevi değerlerine bağlı olarak yetiştiririm”, “Hem fiziki hem ruhi hem akli gelişimine yönelik örfüne ve özüne bağlı geleceğe dönük dinini bilen bir şekilde yetiştirmek isterim”, “Çocuğu Allah korkusu ile eğitirsin”, “Milliyetçi, devletini seven ve

	her koşulda devletine bağlı olması için gerekli doneleri vererek yetiştirdim.”
Demokratik Tutum Temelli Eğitim	“Çocuğa sürekli müdahale ederek değil aksine kendisinin yaşadığı şeyleri tecrübe ederek doğru yanlış kavramlarını kendisinin ayırt etmesini sağlayarak özgüveni yüksek kaliteli bir insan olmasına yardımcı olarak eğitmektir.”, “Çoğu şeyi ilk elden yaşayarak kendi kararlarını kendisinin vermesini sağladım.”, “Kendini ifade etmesine izin verirdim. Konuşurken kısıtlamazdım. Kendi işini kendi yapmasını sağladım.”
Kontrol-Sınırlama- Temelli Eğitim	Disiplin “Öncelikle iyiyi doğruyu öğretip, bu çerçevede kendi doğrularına ulaşmasını ve bu doğrular dışına çıkmayacak şekilde eğitirim”, “Biraz dayak, biraz yönlendirici olurum. Dayak olmazsa olmaz.”, “Çok katı kuralcıyım, disiplinliyim.”, “Baskıcı ve disiplinli bir şekilde eğittim çocuklarımı.”, “İşimi yaparlarsa sevdim, yapmazlarsa dövdüm.”
Yaklaşım Temelli Eğitim	“Çocuğumuzu eğitirken, sanki saksıda bir gül yetiştirirken nasıl özeniliyorsa öyle itimat gösterilmelidir. Çünkü onlar bizim temsilcilerimizdir bu fani hayatta.”, “Sorduğu sorulara cevap vererek; belirli bir yaşa kadar soru sorar onun için her sorusuna mantıklı cevap vermek gerekir, 15-17 yaşına kadar.”

Katılımcıların verdikleri yanıtlar yorumlanırken katılımcılar cinsiyet, yaş ve medeni durumlarına göre gruplandırılmıştır. Ayrıca bir katılımcının verdiği yanıt birden fazla temayla ilişkili olabilmektedir.

Tablo 5: Kategorilere Göre Temaların Söylenme Sıklığı

40 YAŞ ALTI BEKÂR ERKEK		40 YAŞ ALTI BEKÂR KADIN	
Çocuğa Nitelik Katma Temelli	9	Çocuğa Nitelik Katma Temelli	2
Model Olma Temelli	3	Model Olma Temelli	0
Duygu Temelli	1	Duygu Temelli	2
Özgürlük Temelli	2	Özgürlük Temelli	2
Din- Gelenek- Görenek Temelli	9	Din- Gelenek- Görenek Temelli	1
Demokratik Tutum Temelli	0	Demokratik Tutum Temelli	7
Kontrol- Sınırlama-Disiplin Temelli	2	Kontrol- Sınırlama-Disiplin Temelli	4
Yaklaşım Temelli	1	Yaklaşım Temelli	3
40 YAŞ ALTI EVLİ ERKEK		40 YAŞ ALTI EVLİ KADIN	
Çocuğa Nitelik Katma Temelli	1	Çocuğa Nitelik Katma Temelli	4
Model Olma Temelli	0	Model Olma Temelli	1
Duygu Temelli	2	Duygu Temelli	3
Özgürlük Temelli	1	Özgürlük Temelli	0
Din- Gelenek- Görenek Temelli	1	Din- Gelenek- Görenek Temelli	2
Demokratik Tutum Temelli	1	Demokratik Tutum Temelli	4
Kontrol- Sınırlama-Disiplin Temelli	2	Kontrol- Sınırlama-Disiplin Temelli	4
Yaklaşım Temelli	0	Yaklaşım Temelli	2

40-60 YAŞ ARASI EVLİ ERKEK		40-60 YAŞ ARASI EVLİ KADIN	
Çocuğa Nitelik Katma Temelli	1	Çocuğa Nitelik Katma Temelli	1
Model Olma Temelli	0	Model Olma Temelli	0
Duygu Temelli	3	Duygu Temelli	3
Özgürlük Temelli	1	Özgürlük Temelli	0
Din- Gelenek- Görenek Temelli	1	Din- Gelenek- Görenek Temelli	4
Demokratik Tutum Temelli	0	Demokratik Tutum Temelli	4
Kontrol- Sınırlama-Disiplin Temelli	0	Kontrol- Sınırlama-Disiplin Temelli	2
Yaklaşım Temelli	1	Yaklaşım Temelli	0
60 YAŞ VE ÜZERİ EVLİ ERKEK		60 YAŞ VE ÜZERİ EVLİ KADIN	
Çocuğa Nitelik Katma Temelli	1	Çocuğa Nitelik Katma Temelli	0
Model Olma Temelli	0	Model Olma Temelli	0
Duygu Temelli	0	Duygu Temelli	0
Özgürlük Temelli	0	Özgürlük Temelli	0
Din- Gelenek- Görenek Temelli	1	Din- Gelenek- Görenek Temelli	0
Demokratik Tutum Temelli	0	Demokratik Tutum Temelli	0
Kontrol- Sınırlama-Disiplin Temelli	0	Kontrol- Sınırlama-Disiplin Temelli	2
Yaklaşım Temelli	0	Yaklaşım Temelli	0

Kategorilerin ayrıntılarına bakıldığında 40 yaş altı bekar erkeklerde Çocuğa Nitelik Katma Temelli (9 kez) ve Din Gelenek Görenek Temelli (9 kez) eğitim temalarının en sık kullanılan temalar olduğu görülmüştür. Bu kategoride Demokratik Tutum Temelli eğitim konusunda herhangi bir yanıt verilmemiştir. 40 yaş altı bekar kadınlar arasında en sık rastlanan tema Demokratik Tutun Temelli (7) eğitim olmuştur. Model Olma Temelli eğitim temasına hiç rastlanmamıştır.

40 yaş altı evli erkeklerde Duygu Temelli (2) ve Kontrol-Sınırlama ve Disiplin Temelli (2) eğitim temalarına eşit sayıda rastlanmıştır ancak Model Olma ve Yaklaşım Temelli eğitim temalarına rastlanmamıştır. 40 yaş altı evli kadınlarda Demokratik Tutum Temelli (4), Kontrol- Sınırlama-Disiplin (4) ve Çocuğa Nitelik Katma Temelli (4) eğitim temaları en çok rastlanan tema olmuştur. Bu kategoride Özgürlük Temelli eğitim teması ile ilgili herhangi bir yanıt verilmemiştir.

40-60 yaş arası erkeklerde; Duygu Temelli (3) eğitim teması en sık rastlanan tema olmuştur. Bu kategoride Model Olma Temelli, Demokratik Tutum Temelli ve Kontrol- Sınırlama- Disiplin Temelli eğitim temalarında herhangi bir yanıtla rastlanmamıştır. 40-60 yaş arası kadınlarda; en sık rastlanan Demokratik Tutum Temelli (4) ve Din Gelenek Görenek Temelli (4) eğitim temaları olmuş; Model Olma Temelli, Özgürlük Temelli ve Yaklaşım Temelli eğitim temalarını içeren bir yanıtla rastlanmamıştır.

60 yaş üzeri erkeklerde Çocuğa Nitelik Katma Temelli (1) ve Din Gelenek Görenek Temelli (1) eğitim temalarına; 60 yaş üzeri kadınlarda da Kontrol- Sınırlama- Disiplin Temelli (2) eğitim temalarına rastlanmıştır. 60 yaş ve üzeri katılımcıların yanıtlarında Model Olma Temelli, Duygu Temelli, Demokratik Tutum Temelli, Özgürlük Temelli ve Yaklaşım Temelli eğitim temaları ile ilgili yanıtlara rastlanmamıştır.

İnternetin Çocuk Üzerindeki Etkilerine İlişkin Katılımcı Görüşleri

Katılımcılara sorulan “Sizce İnternet Çocuğu Nasıl Etkiler?” sorusuna verilen yanıtların incelenmesi sonucunda katılımcıların internete ilişkin görüşleri ile ilgili 6 farklı temaya ulaşılmıştır. Verilen yanıtların oluşturduğu temalar Tablo 6’da gösterilmektedir.

Tablo 6: Temalar ve Temaların Belirlenmesinde Temel Alınan Örnek Katılımcı Görüşleri

Kullanıma Bağlı	“Çocuğa güvenli internet öğretilirse hangi sitelere girmesi gerektiği kontrol edilirse çok yararlı olur fakat başıboş bırakılırsa bu çocuk gelecekte facia olur.”, “Çocuğun yaklaşımına bağlı, faydalanmak isterse birçok fayda sağlar.”, “Çocuğa internet ve medyayı doğru kullanmayı öğretmeliyiz. Eğer doğru kullanırsa çocuğa artı olarak döner, yanlış kullanırsa bağımlılık yaratabilir. Bu yüzden çocuğun hangi durumlarda internetten faydalanması gerektiğini öğretmek ve anlatmak gerekir.”
Kontrollü Kullanım	“Kullanış açısına göre değişir. İyi veya kötü etkileyebilir. Lakin toplumumuzun temeli olan törenin gereği olan edep son zamanlarda internetteki hızlı bilgi alışverişi sebebiyle ayaklar altına alınmaya başlanmıştır. Bu sebeple kısıtlı bir internet kullanımı çocukların daha iyi bir birey olabilmeleri için elzendir.”, “Bizi kötü etkilemiyor. Çocuk aileden aldığı eğitime göre yorum yapıp ona göre değerlendirir ama karar ailenindir.”
Yararlıdır	“Çocukların ilkökul çağından itibaren kesinlikle internetle iç içe olmalarını ve özellikle yazılım konusunda kendilerini yetiştirebilmelerini ve buna her türlü

	<p>olanağın sağlanması gerektiğini düşünmekteyim”, “İnternet çocuğu olgunlaştırır. Yaştlarına nazaran daha üstün bir düşünsel kabiliyete sahip olmasını sağlar.”</p>
Zararlıdır	<p>“İnternet sokakların kolluksuz halidir. Güvenli kullanılmadıkça her türlü pisliğin görülebileceği bir mecradır. Haliyle güvenliksiz kişiler ve siteler hem ahlaki, hem de psikolojik olarak insanı yanlış bir duruma sokar.”, “Çok zararlı. Çocukları hem tembelleştiriyor hem de oradan hoş olmayan görüntüler izleyebilirler.”, “Çocuk orada gördüklerine benzemeye çalışır o yüzden zararlıdır.”, “Zararlı. Çocuğu üretkenlikten uzaklaştırıp tembelleştiriyor.”</p>
Olumsuz Etkiler	<p>“Olumsuz etkiler. Zihinsel ve bedensel olarak çok farklı bir gelişmişlik oluşturur. Bu doğrultuda ilerde psikolojik olarak olumsuz etkileri olabilir.”, “Olumsuz etkiler. Oyun oynaması gerekirken, arkadaşlarıyla iletişim kurması gerekirken asosyal yetişiyor. Bağımlı yetişiyor. Faydası var ama çocuk için internet erkendir.”</p>
Nötr İfade	<p>“İnternet çocukların hayatı, gelecek nesilleri internetsiz düşünemiyorum”, “Hem olumlu hem olumsuz etkiler. Çocuğu gerçek hayattan uzaklaştırıyor bu olumsuz ama kendisinden uzaktaki insanlarla yakınlaşmasını sağlıyor bu olumlu.”, “İnternet çocuğu çocuğun istediği şekilde etkiler.”</p>

Katılımcıların verdikleri yanıtlar yorumlanırken katılımcılar cinsiyet, yaş ve medeni durumlarına göre gruplandırılmıştır. Ayrıca

bir katılımcının verdiği yanıt birden fazla temayla ilişkili olabilmektedir.

Tablo 7: Kategorilere Göre Temaların Söylenme Sıklığı

40 YAŞ ALTI BEKÂR ERKEK		40 YAŞ ALTI BEKÂR KADIN	
Kullanıma Bağlı	1	Kullanıma Bağlı	5
Kontrollü Kullanım	8	Kontrollü Kullanım	0
Zararlıdır	3	Zararlıdır	3
Yararlıdır	2	Yararlıdır	1
Olumsuz Etkiler	6	Olumsuz Etkiler	8
Nötr ifade	2	Nötr ifade	2
40 YAŞ ALTI EVLİ ERKEK		40 YAŞ ALTI EVLİ KADIN	
Kullanıma Bağlı	4	Kullanıma Bağlı	2
Kontrollü Kullanım	3	Kontrollü Kullanım	8
Zararlıdır	1	Zararlıdır	1
Yararlıdır	0	Yararlıdır	1
Olumsuz Etkiler	0	Olumsuz Etkiler	6
Nötr ifade	0	Nötr ifade	0
40-60 YAŞ ARASI EVLİ ERKEK		40-60 YAŞ ARASI EVLİ KADIN	
Kullanıma Bağlı	0	Kullanıma Bağlı	3
Kontrollü Kullanım	2	Kontrollü Kullanım	1
Zararlıdır	1	Zararlıdır	1
Yararlıdır	0	Yararlıdır	0

Olumsuz Etkiler	4	Olumsuz Etkiler	4
Nötr ifade	0	Nötr ifade	0
60 YAŞ VE ÜZERİ EVLİ ERKEK		60 YAŞ VE ÜZERİ EVLİ KADIN	
Kullanıma Bağlı	1	Kullanıma Bağlı	0
Kontrollü Kullanım	0	Kontrollü Kullanım	0
Zararlıdır	1	Zararlıdır	1
Yararlıdır	0	Yararlıdır	0
Olumsuz Etkiler	0	Olumsuz Etkiler	1
Nötr ifade	0	Nötr ifade	0

Kategorilerin ayrıntılarının bakıldığında 40 yaş altı bekar erkeklerde Kontrollü Kullanım (8) ve Olumsuz Etkiler (6) ifadelerini içeren yanıtların en çok dile getirilen temalar olduğu görülmüştür. En az rastlanan yanıt Kullanıma Bağlı (1) olmuştur. 40 yaş altı bekar kadınlar arasında en çok ifade edilen tema Olumsuz Etkiler (8) olurken, Kontrollü Kullanım teması ile ilgili herhangi bir yanıt rastlanılmamıştır.

40 yaş altı evli erkekler arasında Kullanıma Bağlı (4) ve Kontrollü Kullanım (3) temaları en sık kullanılan temalar olmuş; Yararlıdır, Olumsuz Etkiler ve Nötr İfade temalarına bu kategoride rastlanmamıştır. 40 yaş altı evli kadınlar arasında Kontrollü Kullanım (8) ve Olumsuz Etkiler (6) temaları ön plana çıkmış; Nötr İfadelere bu kategoride rastlanmamıştır.

40-60 yaş arası evli erkekler arasında en sık verilen yanıt Olumsuz Etkiler (4) olmuş; Kullanıma Bağlı, Yararlıdır, Nötr İfade temalarına bu kategori de rastlanmamıştır. 40-60 yaş arası evli kadınlarda Olumsuz Etkiler (4) ve Kullanıma Bağlı (3) temaları ön

plana çıkmış; Yararlıdır ve Nötr İfade içeren yanıtlara bu kategoride rastlanmamıştır.

60 yaş üzeri evli erkeklerde Kullanıma Bağlı (1) ve Zararlıdır (1); kadınlarda Zararlıdır (1), Olumsuz Etkiler (1) kere ifade edilmiştir. Geriye kalan Kontrollü Kullanım, Yararlıdır ve Nötr İfade içeren yanıtlar bu kategoride bulunmamaktadır.

Katılımcıların internetin çocuk üzerindeki etkilerini nasıl algıladıklarını ortaya çıkarmak amacıyla sorulan “Sizce internet çocuğu nasıl etkiler?” sorusuna verilen yanıtların tamamına bakıldığında en çok Olumsuz Etkiler (29) yanıtının verildiği ve bunu Kontrollü Kullanım (22) ve Kullanıma Bağlı (16) temalarının takip ettiği görülmüştür. Zararlıdır (12) kişi tarafından dile getirilmiş ve Nötr İfade (4), Yararlıdır (4) yanıtları da belirtilen sayıda yer bulmuştur.

Tartışma

“Çocuk Nedir” sorusuna verilen yanıtların araştırmanın en önemli amaçları olan; kültürel değerlerimiz içinde “çocukluk duygusu” yani çocuğun farklı olduğuna ilişkin bilinç ve toplumumuzda çocuğun anlamının ortaya çıkarması hedeflenmiştir. Çocuğun farklı olduğuna ilişkin bilinci kapsayan temalar olan Çocuğa Özgü Nitelikler katılımcıların verdiği 125 farklı yanıtın 22 sini, Çocuğun Biyolojik Yönü 21 ini oluşturmuştur. Bu sonuçlara bakılarak çocuğun farklı olduğuna ilişkin bilincin toplumumuzda var olduğu çıkarımında bulunulabilir.

Kağıtçıbaşı ve Ataca (2015) tarafından çocuğun değeri ile ilgili yapılan araştırmada düşük sosyoekonomik düzey ve kırsal bölgede yaşamdan yüksek sosyoekonomik düzey ve kentsel yaşama doğru kişilerin çocuğa atfettikleri ekonomik/yararcı değer ve erkek çocuk tercihlerinin değişerek çocuğun psikolojik değerinin arttığını bulmuşlardır. Buna ek olarak artan yaşla birlikte erkek çocuğuna verilen önem ve çocuğun ekonomik değeri de ebeveynler için yükselmiştir. Bu araştırmada ulaşılan verilerin özellikle erkek katılımcılar açısından Kağıtçıbaşı ve Ataca'nın (2015) araştırması ile paralel olduğu söylenebilir çünkü erkek

katılımcıların kadın katılımcılara göre çocuğun gelecekle ilişkisine ve aile bağlarına katkısına daha çok vurgu yaptıkları görülmüştür. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı tarafından 2006 yılında 48 bin kişi ile yapılan ve 2011 yıllarında 44 bin kişi ile tekrar edilen Türkiye Aile Yapısı Araştırmasına göre neslin erkek çocuk tarafından devam ettirileceği ifadesi erkek katılımcılar tarafından daha çok dile getirilmiş ve dile getirilme oranı seneler içinde artmıştır. Aynı şekilde çocuğun eşleri birbirine yaklaştırdığı düşüncesi erkek katılımcılarda daha yaygın olarak dile getirilmiş ve yıllar içinde artmıştır (Aybars, 2014). Araştırma bulgularının yukarıda söz edilen araştırma sonuçları ile paralellik göstermesi ülkemizde özellikle erkeklerin; çocuğu aileyi bir arada tutan, evliliği devam ettiren bir güç olarak gördükleri, çocuklarını gelecek için bir güvence olarak düşündükleri, soylarını devam ettirme misyonunu taşıyan çocuklarını anlamsal açıdan bu temalara oturttukları yorumu yapılabilir. Araştırmada ulaşılan 60 yaş üzeri kişilerde dini yönü ve ebeveyne desteğinin vurgulanması ve yaş azaldıkça çocuğun duygusal ve psikolojik değerinin artması da hem Kağıtçıbaşı ve Ataca'nın (2015) hem de Türkiye Aile Yapısı Araştırmasında (2014) ulaşılan verilerle benzerlik oluşturmuştur.

Ülkemizdeki çocuk yetiştirme stillerinin araştırılması ve kuşaklar açısından karşılaştırılabilmesi amacıyla sorulan "Çocuğunuzu nasıl eğitirsiniz?" sorusuna katılımcıların tamamı göz önünde bulundurulduğunda en çok değinilen temaların; Çocuğa Nitelik Katma Temelli (19) ve Din Gelenek Görenek Temelli (19) eğitim temalarının olduğu görülmüştür. Katılımcıların verdiği yanıtlara bakılarak ülkemizde hala geleneksel çocuk yetiştirme yöntemlerinin etkin olarak kullanıldığı ve çocuğa değer katma, karakter eğitimi gibi konuların ön plana çıktığı yorumu yapılabilir. T. C. Başbakanlık (2010) tarafından yapılan Türkiye'de Aile Değerleri Araştırmasına göre ailelerin çocuklarında önemsedikleri özelliklerin dile getirilme yüzdesi; büyüklerine saygılı olması (%99,7), özgüvenli olması (%99,6), kendi hakkını savunabilmesi (%99,3), bağımsız düşünebilme-karar verebilme (%98,2) olmuştur. Ailelerin bu karakter özelliklerine önem vererek çocuklarını bu yönde eğitmeleri de araştırma bulguları ile örtüşmektedir. Çocuğa Nitelik Katma Temelli eğitim teması için 12

erkek katılımcıya karşılık 7 kadın katılımcı; Din Gelenek Görenek Temelli eğitim temasında da aynı şekilde 12 erkek katılımcıya karşılık 7 kadın katılımcının yanıtlarına rastlanmıştır. Karakter eğitimi ve din gelenek görenek temelli eğitim yöntemlerinin erkek katılımcılar arasında daha yaygın olduğu sonucuna ulaşılabilir. En az değinilen temaların Özgürlük Temelli (6) ve Model Olma Temelli (4) eğitim temaları olması da yine ülkemizde geleneksel temaların hala etkin olmasına bir kanıt oluşturabilir.

Ahioğlu-Lindberg (2012)'in Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi çocukluk anılarında çocuk yetiştirme yöntemlerini karşılaştırdığı araştırmasında her iki dönemde de çocuk eğitiminde dayak, sevgiden yoksun bırakma ve korkutmanın yaygın olarak kullanıldığı, din eğitimine önem verildiği, Cumhuriyet döneminde milli ve manevi değerlerinde çocuk kitaplarında yer bulmaya başladığı görülmüştür. Kuşaklar açısından bakıldığında da Ahioğlu-Lindberg (2012)'in araştırmasına benzer olarak üst yaşlarda eğitim yöntemlerinde geleneksel otoriter eğitim yöntemlerinin daha yaygın olduğu, katılımcıların yaşı azaldıkça çocuk eğitiminde geleneksel yöntemlere ek olarak daha demokratik ve karakter eğitimine yönelik yaklaşımlarında arttığı söylenebilir. Kadın ve erkek katılımcılar verilen yanıtlar açısından karşılaştırıldığında en dikkat çeken sonucun 15 kadın katılımcıya karşılık 1 erkek katılımcı tarafından dile getirilen Demokratik Tutum Temelli eğitim temasında ortaya çıktığı görülmüştür. Kontrol-Sınırlama-Disiplin temasında da 12 kadın katılımcıya karşılık 4 erkek katılımcının bu temayı içeren yanıtları olduğu görülmüştür. Kadın katılımcılar arasında hem Demokratik Tutum Temelli hem de Kontrol-Sınırlama-Disiplin Temelli eğitim temalarının benzer şekilde yüksek çıkması dikkat çekicidir. Bulguların Tezer-Şahin ve Özyürek'in (2008) annelerin babalara göre daha demokratik tutuma sahip olduğu ve çocuk yetiştirmede geleneksel yöntemin kullanıldığı sonucuna ulaştıkları araştırmaları ile Şanlı ve Öztürk'ün (2012) annelerin eğitim seviyesi ve yaşı yükseldikçe, çalışmaya hayatına katıldıkça aşırı koruyucu disiplinli tutumları yerine demokratik tutum gösterme eğiliminde oldukları sonucuna ulaştığı araştırmayla paralellikler taşımaktadır.

Katılımcıların internetin çocuk üzerindeki etkilerini nasıl algıladıklarının ortaya çıkarılması amacıyla sorulan “Sizce internet çocuğu nasıl etkiler?” sorusuna verilen yanıtlar altı farklı tema ortaya çıkarmıştır. Ortaya çıkan temalar genelinde 87 yanıtta 29’u Olumsuz Etkiler temasına, 22 tanesi Kontrollü Kullanım temasına aittir. Ülkemizde ebeveyn ve ebeveyn adayı bireylerin interneti tamamen zararlı görmedikleri ancak kontrolsüz kullanımlarda çocukların internetin olumsuz etkilerine maruz kalabilecekleri hakkında bilince sahip oldukları söylenebilir. Aynı şekilde Demirel ve arkadaşları (2012) tarafından 247 ebeveyn ile yapılan araştırmaya göre ebeveynlerin %75,3’ünün internetin çocuklar için güvensiz olduğunu düşündükleri, 81.4 oranında BTK’nın güvenli internet hizmetini destekledikleri ancak ebeveynlerin yalnızca %36,9’u internet filtresi kullanmakta olduğu görülmüştür. Kalan’ın (2010) yaptığı araştırmada da benzer şekilde okul öncesi kademedeki eğitim gören çocukların ebeveynlerle yaptığı araştırmada; katılımcıların medya konusunda bilinçli oldukları ve kontrollü kullanımı esas aldıkları ancak “medya okuryazarlığı” konusunda bilgi sahibi olmadıkları sonuçlarına ulaşmıştır. Bu durumda ülkemizdeki ebeveynlerin internetin etkileri konusunda bilgi sahibi olup kontrol eğiliminde oldukları ancak kontrollü kullanım uygulamaları konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıkları sonucu çıkarılabilir. Kadın ve erkek katılımcılar açısından karşılaştırıldığında en çok farkın 10 erkek katılımcıya karşılık 19 kadın katılımcı tarafından dile getirilen Olumsuz Etkiler temasında ortaya çıktığı görülmektedir. Kontrollü Kullanım temasında da 13 erkek katılımcıya karşılık 9 kadın katılımcının yanıtlarına rastlanmıştır. Kadın katılımcıların olumsuz etkilerin bilincinde olduğu ancak kontrol etme noktasında erkek ebeveynin kontrolüne gereksinim duyuyor olabilecekleri yorumu yapılabilir. Kuşaklar açısından değerlendirildiğinde yaş arttıkça internetin etkileri konusunda daha olumsuz bir görüşün hâkim olduğu yorumu yapılabilir.

Sonuç ve Öneriler

Yapılan araştırma sonucunda araştırmaya katılan bireylerde “çocuk duygusu”, çocuğun farklı olduğuna ilişkin bilincin mevcut

olduğu ve en önemli farkın erkek katılımcıların çocuğu gelecek için bir umut niteliği taşıması ve aileyi bir arada tutan bir unsur olarak görmelerinde olduğu görülmüştür. Kuşaklar arasında çocuğa verilen değer 60 yaş altındaki bireylerde benzer olduğu, çocuğun duygusal değeri ve çocuğun geleceğe dair bir umut anlamı taşıdığı, 60 yaş üzeri bireylerde ise çocukların ebeveynlere olan katkılarının daha ön plana çıktığı görülmüştür. Bu sonuçlara bakılarak ülkemizde çocuğun hala yetişkinden farklı olarak algılandığı, metalaştırılmadığı, masumiyetini kaybetmediği ve ailelerin ekonomik bir yük olarak görmedikleri sonuçları çıkarılabilir. Ancak artan teknoloji kullanımı, çocukluğun giderek giyim tarzı, dil, suç ve madde kullanımı gibi konularda yetişkin dünyasının bir parçası haline gelmesi ülkemizde de olasıdır. Bu yüzden ebeveynlerin ve çocuk eğitimcilerinin çocuk hakları, çocukluk duygusu, çocuk ihmal ve istismarı ve çocuğun yetişkin olarak görülmesinin zararları hakkında bilgilendirilmesi gerekmektedir.

Araştırmada çocuk eğitimi konusunda çocuğa nitelik katma yani karakter eğitimi ve din-gelenek- görenek temelli eğitim temalarının yaygın olduğu; yaş azaldıkça geleneksel baskıcı-otoriter anlayışlardan daha duyu ve karakter eğitiminin de dahil olduğu eğitim yöntemlerinin benimsendiği, eğitim yöntemlerinin çeşitlendiği ancak geleneksel yöntemlerin etkilerinin devam ettiği görülmüştür. Karakter eğitimi ve çocuğa duygusal olarak yaklaşmanın olumlu etkileri olsa da hala yaygın olarak kullanılan otoriter-baskıcı geleneksel eğitim yöntemlerinin çocuklar üzerinde olumsuz etkileri olacağı açıktır. Ebeveyn ve ebeveyn adaylarının demokratik ve çağdaş eğitim yöntemleri hakkında bilgilendirilmeleri ve kullanılan eğitim yöntemlerinin çocuklar üzerindeki olası etkileri hakkında eğitilmeleri gereklidir.

İnternetin etkileri ile ilgili ulaşılan sonuç katılımcıların interneti tamamen zararlı görmedikleri ancak olumsuz etkilerinin olabileceğinin bilincinde oldukları, kontrollü kullanımı tercih ettikleri yönündedir. 60 yaş üzeri bireyler diğer yaşların aksine interneti zararlı görmektedir. Bununla ilgili ülkemizde medya okuryazarlığı ve güvenli internet kullanımı konusunda ailelerin ve çocuk eğitimcilerinin eğitilmeleri ve bilgilendirilmeleri

gerekmektedir. İnternetin verimli kullanımı konusunda ebeveynlerin çocuklarını eğitmeleri ve bilgilendirmeleri için gereken teşvik sağlanmalıdır.

Ülkemizde çocuk ile ilgili pek çok araştırma ve çalışma yapılmaktadır ancak bu araştırmaların sayısı artırılabilir çünkü çocuk bir ülkenin en önemli değeri ve kaynağıdır. Araştırma 78 katılımcı ile yürütülmüş ve nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Özellikle çocuk algısı ve çocukluk duygusu ile ilgili nicel veri kaynaklarının eksik olması araştırmanın en önemli sınırlılığıdır. Sonraki araştırmalarda bu konu ile ilgili nicel veri kaynakları oluşturulabilir. Ayrıca çalışma özellikle 60 yaş üzeri katılımcıların sayısı yönünden zayıf kalmıştır bu sebeple örneklemin genişletilerek araştırmanın tekrarlanabilmesi mümkündür.

Kaynakça

- Adıgüzel, O., Batur, Z. H., & Eksili, N. (2014). Kuşakların değişen yüzü ve y kuşağı ile ortaya çıkan yeni çalışma tarzı: mobil yakalılar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(1), 165-182.
- Ahioglu-Lindberg, E. N. (2012). Çocuk yetiştirme açısından Türkiye'de çocukluğun tarihi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(31), 41-52.
- Akbulut, Y. (2013). Çocuk ve ergenlerde bilgisayar ve internet kullanımının gelişimsel sonuçları. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(2), 53-68.
- Akbaş, E., & Atasü, R. (2009). Modern çocukluk paradigmasının oluşumu- eleştirel bir değerlendirme. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 20(1), 95-103.
- Aktaş, Y. (1994). Çalışan anne ve çocuğu. *Yaşadıkça Eğitim Dergisi*, 36, 7-11.
- Allison, J. (2001, Ekim). Yeni çocukluk sosyolojisinde sorunlar, yaklaşımlar ve pratikler. B. Onur, 3. *Ulusal Çocuk Kongresi-Dünyada ve Türkiye'de Değişen Çocukluk* içinde (ss. 27-36). Ankara: Çocuk Kültürü Araştırma Ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- Aslan, K. (2002). Değişen toplumda aile ve çocuk eğitiminde sorunlar. *Ege Eğitim Dergisi*, 1(2), 25-33.
- Avinç, Z. (2017). *0-8 yaş arasındaki çocukların internet ve mobil teknoloji alışkanlıkları ve güvenli internet kullanımı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Aybars, A. İ. (2014). Anne baba ile çocuklar arasındaki ilişkiler. M. Turgut, S. Feyzioğlu, *Türkiye aile yapısı araştırması tespitler, öneriler* içinde (ss. 210-231). İstanbul: Araştırma ve Sosyal Politika Serisi (07).

- Baykan, N. (2014). *Anne-baba tutumları ile internet bağımlılık düzeyi arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.
- Clarke, J. (2003). *Inter-disciplinary perspective: histories of childhood*. Edit. D. Wyse, *Childhood Studies: An Introduction*. Blackwell Publishing Malden, MA, Oxford, UK.
- Çevik, Ç. (2016). *İnternet kullanım süresinin ergenler üzerindeki psikolojik etkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Beykent Üniversitesi, İstanbul.
- Çok, F. (1989). Dünün, bugünün, yarının çocuğu. *Eğitim Ve Bilim Dergisi*, 13(1), 14-23.
- Demirel, M., Yörük, M., & Özkan, O. (2012). Çocuklar için güvenli internet: güvenli internet hizmeti ve ebeveyn görüşleri üzerine bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7), 54-68.
- Elkind, D. (2001, Ekim). Değişen dünyada çocuk yetiştirme ve eğitim. B. Onur, 3. *ulusal çocuk kongresi- dünyada ve Türkiye’de değişen çocukluk* içinde (ss. 15-25). Ankara: Çocuk Kültürü Araştırma Ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- Gündüz-Kalan, Ö. (2010). Medya okuryazarlığı ve okul öncesi çocuk: ebeveynlerin medya okuryazarlığı bilinci üzerine bir araştırma. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 39(2), 59-74.
- İli, K. (2013). Sosyal medya ortam ve araçlarının öğrenci davranışlarına etkisi. 3 Ocak 2017 tarihinde <http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11655/1796/105fca91-5f67-4e62-8845-fdb13dd6b532.pdf?sequence=1> adresinden alındı.
- Kağıtçıbaşı, Ç., & Ataca, B. (2015). Value of children, family change, and implications for the care of the elderly. *Cross-Cultural Research*, 49(4), 374-392.

- Kaşıkçı, D. N., Çağiltay, K., Karakuş, T., Kurşun, E., & Ogan, C., (2014), Türkiye ve Avrupa'daki çocukların internet alışkanlıkları ve güvenli internet kullanımı. *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 39(171), 230-243.
- Onur, B. (2005). Çocukluğun dünü ve bugünü. *Kebikeç Dergisi*, 19, 99-112
- Onur, B. (1997). *Gelişim psikolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Postman, N. (1995). *Çocukluğun yok oluşu*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Rosen, D. L. (2011). Social networking's good and bad impacts on kids. 8 Mart 2017 tarihinde <http://www.apa.org/news/press/releases/2011/08/social-kids.aspx> adresinden alındı.
- Sağlam, İ. (2001), Çocuklarda davranışların şekillenmesinde etkili olan faktörlere teorik bir yaklaşım. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 10(2), 209-223.
- Sanaktekin, H. O., & Aydın, A. A., (2010). Effects of personality traits in social media use. 28 Mart 2017 tarihinde https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1692156 adresinden alındı.
- Şahin, M. C. (2007). Sanayi toplumundan sanayi sonrası topluma farklılaşan gençlik hallerinin sosyolojik görünümü. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2, 157-177.
- Şanlı, D., & Öztürk, C. (2012). Annelerin çocuk yetiştirme tutumlarını etkileyen etmenlerin incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32, 31-48.
- Tan, M. (1989). Çağlar boyunca çocukluk. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*. 22(1), 71-88.

T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (ASAGEM) (2010). *Türkiye’de aile değerleri araştırması* (Yayın No: 145). Ankara. 10.01.2018 tarihinde http://ailetoplum.aile.gov.tr/data/54292ce0369dc32358ee2a46/kutuphane_61_turkiyede_aile_degerleri.pdf adresinden alındı.

Tezel-Şahin, F., & Özyürek, A. (2008). 5-6 yaş grubu çocuğa sahip ebeveynlerin demografik özelliklerinin çocuk yetiştirme tutumlarına etkisinin incelenmesi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6(3), 395-414.

Turgut, Y.E. (2016). *Çocukların mobil internet deneyimleri: kullanım, risk faktörleri ve risklerle başa çıkma stratejilerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

TÜİK, (2014). Temel Doğurganlık Göstergeleri İstatistiklerle Kadın, Sayı: 16056. 05 Mart 2014 TÜİK Haber Bülteni. 12 Kasım 2016 tarihinde http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:csL16SaZco8J:www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do%3Fistab_id%3D1592+&cd=1&hl=tr&ct=clnk&gl=tr adresinden alındı.

TÜİK (2013). 06-15 Yaş Grubu Çocuklarda Bilişim Teknolojileri Kullanımı ve Medya. Sayı: 15866. 13 Kasım 2017 tarihinde <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=15866> adresinden alındı.

TÜİK (2014). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Araştırması. Sayı:16198. 18 Mart 2018 tarihinde <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=16198> adresinden alındı.

TÜİK (2015). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Araştırması. Sayı:18660. 18 Mart 2018 tarihinde <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18660> adresinden alındı.

TÜİK (2016). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Araştırması. Sayı: 21779. 18 Mart 2018 tarihinde <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21779> adresinden alındı.

TÜİK (2017). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Araştırması. Sayı: 24862. 13 Kasım 2017 tarihinde <http://www.tuik.gov.tr/HbPrint.do?id=24862> adresinden alındı. Ulanowicz, A. (2005). Philippe aries: representing childhood project. Edit. Marah, G. 12 Kasım 2016 tarihinde http://representingchildhood.pitt.edu/medieval_child.htm adresinden alındı.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

İNTERNET KULLANIMININ ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN YALNIZLIK ALGILARINA ETKİLERİ

Yusuf GENÇ*
Arif DURĞUN**
Hüseyin Zahid KARA***
Rahman ÇAKIR****

Öz

Bu makalede internet kullanımının üniversite öğrencilerinin yalnızlık algısı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Araştırma örneklemini Abant İzzet Baysal Üniversitesi'nde tıp eğitimi alan 202 üniversite öğrencisi oluşturmaktadır. Araştırmada kişisel bilgilerden oluşan demografik sorular, "UCLA Yalnızlık Ölçeği" ve "İnternette Bilişsel Durum Ölçeği (İBDÖ)" kullanılmıştır. Anket sorularına verilen cevaplar SPSS programına aktarılmış ve Mann Whitney U, Kruskal Wallis H ve Spearman korelasyon analizleri yapılmıştır. Yapılan analizler neticesinde erkeklerin kızlara oranla daha fazla yalnızlık algısına sahip olduğu, internet kullanımının ve internete ayrılan sürenin erkeklerde daha fazla olduğu ve internete ayrılan süre, ekonomik durum, yaş, yaşanan yer değişkenlerine göre yalnızlık algısı ve problemlili internet kullanımı ile anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmüştür. UCLA ölçeği ile İBDÖ Ölçeğinin puanlarına göre öğrencilerin; %92,1'i hafif ve orta düzeyde ve %7,9'u yoğun bir şekilde yalnızlık algısına sahip, %88,1'i normal ve %11,9'u problemlili internet kullanmaktadır. Ölçeklerden alınan puanlara bakıldığında katılımcıların UCLA ölçeği puanlarının (35.76 ± 7.84); İBDÖ ölçeğinden aldıkları puanlarının (97.14 ± 31.83) olduğu bulunmuştur. Ankete katılan öğrencilerin internet kullanımının yalnızlık algısı üzerindeki etkisinin ölçüldüğü korelasyon analizinde pozitif yönlü ($r=0.327$ ve $p=0.000$) zayıf düzeydekorelasyon olduğu, dolayısıyla problemlili internet kullanımının yalnızlık algısını zayıf düzeyde dahi olsa etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İnternet, Yalnızlık Algısı, Problemlili İnternet Kullanımı, Öğrenci.

* Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, ygenc@sakarya.edu.tr

** Öğr. Gör., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Seben İzzet Baysal Meslek Yüksekokulu, arifdurgun@ibu.edu.tr

*** Arş.Gör., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, zkara@sakarya.edu.tr

**** Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, rahman.cakir@giresun.edu.tr

The Effects of Internet Use on University Students' Perceptions of Loneliness

Abstract

In this article, the effects of Internet use on the perception of loneliness of university students are investigated. The research sample consists of 202 university students studying medicine at Abant İzzet Baysal University. Demographic questions, "UCLA loneliness scale" and "Internet Cognitive Status Scale (IBSQ)" were used in the study. The results of the questionnaires were transferred to SPSS and Mann Whitney U, Kruskal Wallis H and Spearman correlation analysis were performed. As a result of the analysis, it was observed that men had a sense of solitude more than girls. It has been determined that internet use and the time allocated to the internet is more in men. In addition, the time allocated to the internet, economic situation, age, according to the variables lived in the perception of loneliness and problem with the use of Internet has been seen to be significantly different. According to the scores of the UCLA scale and the IBSQ scale, 92,1% of students have a mild and moderate sense of solitude and 7,9% have a dense sense of Solitude. 88.1% of students use normal and 11,9% problem-free internet. When the scores obtained from the scales were examined, it was found that the scores obtained from the UCLA scale (35.76 ± 7.84) and the scores obtained from the IBD scale (97.14 ± 31.83) were determined. In the correlation analysis, where the impact of Internet use on loneliness perception of the students was measured, it was concluded that there was a weak correlation ($R=0.327$ and $p=0.000$) and therefore the problem of Internet use affected loneliness perception even at a low level.

Keywords: Internet, Perception of Loneliness, Problematic Internet Usage, Student.

Giriş

Teknolojik ilerlemeler ve buna bağlı olarak gelişen iletişim ağlarının egemen olduğu günümüz dünyasında, bilgisayar ve internet, toplumumuzun her bireyi tarafından kullanılan bir araç haline gelmiştir. İnternet, geniş çapta siyaseti, ekonomiyi, kültür ve kimliği ihtiva eden bir alan olarak 20. yüzyılın sonunda gündeme gelmiştir (Güdücü, 2006, s. 4). İnternet, 1970 yılında, Amerikan Savunma Bakanlığı tarafından araştırma kuruluşları ve üniversiteler arasındaki bilgi alışverişini sağlamak amacıyla kurulmuş ve internetin ülkemize adım atması ise 1990'lı yılların başına dayanmaktadır. Türkiye'de ilk olarak ODTÜ'de olmak üzere

1993 yılında internet bağlantısı gerçekleştirilmiştir (Bölükbaş, 2005, s. 13; Tel & Köksalan, 2009, s. 263).

İşçisinden memuruna, ev hanımından iş kadınına toplumumuzun her kademesinde aktif olarak kullanılmaya başlanan internet; bireylerin aile ilişkilerine, psiko-sosyal ilişkilerine birtakım etkileri olmuştur. Bununla birlikte internet, hayata ve yaşama dair alışkanlıklarımızı, olaylar ve durumları algılayışımızı, bakış açılarımızı değiştirmiş ve değiştirmeye de devam edecektir. Akıllı telefonlarla birlikte artık günün her anında yanımızda olan internet, bilgiye ulaşmada, aklımıza takılan herhangi bir şeyi sormakta oldukça kolaylık sağlamış ve bu yönüyle bilgi -bilişim çağının en önemli enstrümanı olmuştur. Özellikle üniversite öğrencilerinin aktif bir şekilde kullandığı internet, sosyal ilişkilerine farklı bir boyut katmış, akademik çalışmalarında da en önemli yardımcıları olmuştur.

Bu makalenin konusu; günümüz bilgi bilişim çağının ayrılmaz bir parçası olan internet kullanımının özelde üniversite öğrencilerinin sosyal ilişkileri ile yalnızlık algıları üzerindeki etkisini incelemektir. Bu çerçevede araştırmanın amacı; öncelikle üniversite öğrencilerinin internet hakkında düşünce, tutum, inançları ile yalnızlık algı düzeylerini ölçmek ve bu ikisi arasındaki ilişkiyi anlamaktır. İkinci olarak da bu ilişkileri demografik bağlamda incelemektir.

Küreselleşmenin ve iletişimin baş döndürücü bir şekilde önem kazandığı son yıllarda ortaya çıkan ürünler, dünya üzerinde artık her yere gönderim imkânı bulabilmektedir. Hiç şüphe yok ki talep edilen ürünlerin en kolay ve hızlı bir şekilde dağıtım yollarından birisi de internet aracılığı ile sanal olarak gerçekleştirilmektedir (Taylan, v.dğr., 2017, s. 85). Bilgisayar ve internetin ayrıca buna eklenen akıllı telefonların aktif bir şekilde kullanılmasıyla internet, sağladığı birçok kolaylığın yanı sıra kullanıcılarını birtakım risklerle karşı karşıya bırakmıştır. Örneğin internet dolandırıcılığı bu risklerden sadece biridir. Caplan (2005)'e göre, problemlı internet kullanımı; sosyal,

akademik/mesleki negatif sonuçlar doğuran bilişsel ve davranışsal belirtilerden meydana gelmiş, çok boyutlu bir sendromdur.

Günümüzde internet kullanıcılarının sayısı sürekli olarak artmaktadır. 21. yüzyılın bu teknolojisi, günümüzde toplumların hayatına bir şekilde girmeye başlayan internet, toplumun her kesiminde ve her alanında kullanılmaya başlanmıştır. Hatta internet tabanlı televizyon izleme de özellikle gençler arasında yaygınlaşmaya başlamıştır (Taylan, 2011, s. 28). İnternet, dünya üzerindeki milyarlarca bilgisayar ve bilgisayar kullanılmasını birbirine bağlayan sanal bir bilgi ağına verilen addır (Tel & Köksalan, 2009, s. 263).

İnternet kullanımının; eğitimden sağlığa, yönetim hizmetlerinden haberleşmeye, bireyin kendini gerçekleştirme ve kendisini yeniden tanımlamasına olanak sağlaması gibi birçok olumlu etkileri olmasına karşın, bireylerin sosyal etkileşimlerinin azalmasına ve sosyo-kültürel sapmalara neden olabilmektedir. İnternet kullanan kişilerde iletişim kurma problemleri, yeme ve içme alışkanlıklarında değişme, uyku bozuklukları, oturma ve duruş bozuklukları gibi pek çok fiziksel ve sosyal dezenformasyonlar ve bozulmalar görülebilmektedir. Ayrıca sanal ortam gereği kişiler iletişim kurarken mesafe, yaş, cinsiyet, ırk, kültür gibi fiziksel dünyada önemli olabilecek pek çok değişkeni görmezden gelebilmektedir. Bahsedilen bu durum sanal dünya ve fiziksel dünya rollerinin karmaşasına sebep olabilmektedir (Ertuğrul & Keskin, 2012, s. 3).

Akıllı telefonların da hayatımıza girmesiyle zaman ve mekânın ötesine geçen internet, hızlı ve kolay bilgi sağlamanın ve önemli bir iletişim aracı olmasının yanı sıra birtakım psiko-sosyo-kültürel risklere de yol açabilmektedir. Ayrıca gelişme çağındaki çocuklarda da sosyal sapmalara ve ciddi anlamda fiziksel hareketsizliğe neden olabilmekte ve buna bağlı olarak da çocuklarda obezite görülebilmektedir. Bu nedenlerden dolayı bireylerin, interneti kritik yapma, yaratıcı, akılcı ve sistematik düşünme becerilerini kazanabilmeleri yönünde kullanmaları, internette yararlı bilgilere ulaşma ve akademik başarıyı artırma

yöntemlerini belirlemeleri yanında internetin olumlu ve olumsuz yönlerinin bilinmesi yönünde çaba harcamaları bir zorunluluk haline gelmiştir (Rehm, Allison & Johnson 2003; Demir, 2006, s. 2).

Sağlıklı internet kullanımı; istediği hedefe ulaşmak isteyen bireyin, herhangi bir biçimde ve rahatsızlık duymadan uygun zamanda interneti kullanmasıdır. Sağlıksız internet kullanımı ise, internet kullanımının bireyin kendi ve sosyal çevresinin yaşamında psikolojik, sosyal, ekonomik ve bilişsel alanlarda güçlükler oluşturmasıdır (Çetin Dağlı & Gündüz, 2017, s. 340). Bu alanda yapılan birçok çalışma, internet kullanımı ve yalnızlık arasında anlamlı bir ilişki olduğuna vurgu yapmaktadır (Whang, Lee & Chang, 2003; Çetin Dağlı & Gündüz, 2017). Toplumsal etkileşim kalıplarında meydana gelen değişimlere bağlı olarak yalnız kalan bireylerin olumsuz ruh hallerinin sanal ortamda bulacakları arkadaşlarla kuracakları sosyal diyalogla hafifleyeceği beklentisi vardır. Çağımızın bilgi toplum bireyselleşme yönünde hızla ilerlemektedir. Bu durumda internetin etkisi oldukça yüksektir.

Bilgisayar ve internet kullanımı tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde çok ileri seviyede kullanılmaktadır. Taylan'ın (2011, s. 89) Konya ilinde lise gençleri üzerinde yapmış olduğu araştırmada televizyon izleme sürelerinin Türkiye geneli 15-20 yaş arası RTÜK'ün 2009 verilerindeki televizyon izleme sürelerinden daha az olduğu ve bunun sebeplerinden birini de internet kullanımının, televizyon izlemenin önüne geçmeye başladığı ile açıklamaktadır. TÜİK'in 2004-2015 yılları arasında cinsiyete dayalı bilgisayar ve internet kullanımı araştırmasında 2004 yılında bilgisayar kullanımı toplamda %23,6 iken 2015'te bu oran %54'e yükselmiştir.

Cinsiyete göre bilgisayar kullanım oranına bakıldığında 2004'te erkeklerin üçte biri, kadınların %16,2'si bilgisayar kullanmaktadır. 2015 yılına geldiğimizde erkeklerin bilgisayar kullanım oranı %64'e, kadınlar ise %45,6'ya ulaşmıştır. Bu süre esnasında erkekler bir kat, kadınlar ise 3 kat artış göstermiştir. İnternet kullanım oranlarına bakıldığında ise 2004 yılında internet kullanımı toplamda %18,8 iken 2015 yılında bu oran %55,9'a

yükselmiştir. Cinsiyete göre dağılımda ise 2004 yılında erkeklerde internet kullanımı %25,7 iken 2015 yılında bu oran %65,8'e; kadınlarda ise 2004 yılında %12,1 iken 2015 yılında ise yaklaşık 4 katı artış göstererek %46,1 yükselmiştir (TUİK, 2015).

Bu bilgiler doğrultusunda internetim artık yaşamımızın ayrılmaz bir parçası olduğu sonucuna varmak mümkündür. Bu araştırmada toplumun her kesimi tarafından artarak devam edeceği aşikâr olan internet kullanımının, özelde üniversite öğrencilerinin bireyselleşmesinde ve yalnızlık algıları üzerinde oynadığı roller ve sosyal ilişkilerini etkileme gücü tespit edilmeye çalışılmıştır.

Yalnızlık ve İnternet Kullanımı

Yalnızlık Algısı

Literatürde yalnızlık: kişinin münferit yaşaması neticesinde veya sosyal çevresi içerisinde toplumla yaşamasına rağmen herhangi bir sebeple kendisini psikolojik yönden yalnız hissetmesidir. Seyyar ve Genç (2010, s. 834) yalnızlığı üç türden ele almıştır;

Birincisi “objektif yalnızlık” olarak tanımladıkları yalnızlık türüdür. Kişinin muhtaç olduğu sosyal ilişkilerden, sosyal sistemlerden mahrum ve tecrit edilmesidir. Yani kimsesiz ve yalnız olmasıdır.

İkincisi “sübjektif yalnızlık” olarak tanımladıkları yalnızlık türüdür ki bu da: kişinin tek başına olmamasına rağmen, yakın çevresinden ve toplumdan beklediği samimiyeti, yakınlığı vb. duygusal durumu yakalayamadığı için kendisini boşlukta, çekingen, kıymetsiz vb. görerek benlik saygısını kaybetmiş bireydir.

Üçüncüsü ise “bilinçli yalnızlık” olarak isimlendirdikleri yalnızlık türüdür ki bu da kişinin bilerek ve isteyerek kendi hür iradesi ile yalnızlığı tercih etmesi ve yaşaması olarak tanımlanmaktadır.

Bu çalışmada özellikle sübjektif ve bilinçli yalnızlık türleri incelenmiştir. Üniversite öğrencilerinin internet kullanımlarının yalnızlık algıları ile ilişkisini ortaya koyarken dışarıdan kaynaklı bir mecburiyet ve sosyal tecrit durumundan ziyade, sosyal çevre ile sağlıklı bağ kuramamadan kaynaklı yalnızlaşma durumu ve sosyal çevreye ve sosyal hayata dahil olmada isteksizlik durumunun etkili olacağı düşünülmüştür.

Yalnızlık algısı ve kendini yalnız hissetme duygusu çağımız gençlerinin önemli bir özelliği haline gelmiştir. Modern çağın ve teknolojinin çıktısı olarak bireyselleşmenin de etkisiyle sosyal ilişkilerini geliştiremeyen gençler bu boşluğu internet ile kapatmaya çalışırken, internetin olumsuz etkileri altında kalarak temizlenmesi zor olan ve bağışıklık yapan bir virüse bulaşmaktadır.

Morahan Martin ve Schumacher (2003) internet kullanımı hakkında birbiriyle ters ilişkili iki hipotez ileri sürmektedirler. Birincisi internet kullanımının yalnızlığa sebep olduğu görüşüdür. Bu hipotezegöre internet kullanımı bireyleri gerçek dünyadan izole eder, onları aidiyet duygusundan ve gerçek yaşam ilişkilerinden uzaklaştırır. Sanal ortamdaki ilişkiler gerçek yaşamdaki ilişkilere göre daha yüzeyseldir ve yalnızlık, aşırı internet kullanımının yan ürünüdür. İkinci hipotez yalnız bireylerin sanal ortamdaki sosyal ağlara katılımı sebebiyle interneti çok yoğun kullandığı ve internete bağımlı hale geldikleri yönündedir. Böylece insanlar yalnız kaldıklarında meşguliyet oluşturmak için internet kullanmayı tercih edecek, internetin cazibesıyla bağımlı hale gelecek ve hayatın gerçeklerinden uzaklaşacaktır.

İnternet Kullanımı

Günümüzde internet, erişilmesi en kolay iletişim araçlarından biri konumuna gelmiştir. Günün her saati erişime açık olan internet, bilgisayar, akıllı telefon, tablet ve hatta internet bağlantılı (wifi) televizyonlar aracılığı ile geniş bir yelpazede kendisine ulaşılan ve gündelik hayatın bir parçası haline gelen araç durumundadır. İnşaat sektöründe dahi akıllı ev sistemleri internet

tabanlıdır. Öyle ki eve varmadan akıllı cep telefondan internete bağlanarak klima ya da kombi çalıştırılabilmektedir.

Teknolojinin hızla ilerlemesi ile birlikte internet kullanımı da hayatın vazgeçilmez gerekliliklerinden biri olmuştur (Çağıl & Gürkan, 2010, s. 75; Altıparmak ve Cebecioğlu, 2016, s. 148). İnternet aracılığıyla insanlar ihtiyaç duyduğu her türlü bilgiye hızlı bir şekilde ulaşabilmekte, dünyada meydana gelen gelişmelerden anında haberdar olabilmekte, eğlenceli ve hoşça vakitler geçirebilmekte, sevdikleriyle ve tanıdıklarıyla sohbet edebilmekte, bankacılık işlemlerini yerine getirebilmekte ve hatta alış-veriş yapabilmektedirler (Balcı & Ayhan, 2007). İnterneti bilinçli ve faydalı işlerde kullanmak yaşam şartlarını, çalışma hayatını ve arge faaliyetlerini oldukça kolaylaştırmakta ve önemli fırsatlar sunmaktadır.

Genç kuşak başta olmak üzere toplumun önemli bir kesimi interneti faydalı işler yerine boş zaman harcama alanı ya da zamanı boşa harcama yeri olarak kullanmaktadırlar. Serbest zamanlarını gezmek, temiz hava alıp beyni dinlendirme, spor yapma, kitap okuma, arkadaşları ile etkileşimsel fikir teatisinde bulunma aracı olma gibi faydalı hale getirme alışkanlıkları ve eğilimleri yerini sanal ortamda dolaşma, sanal buluşmalar sağlama, denetimsiz bilgi ve alışkanlıklar edinme, kontrolsüz arkadaş bulma ve taşıyamayacağı, hazmedemeyeceği ortamlarla buluşmaya bırakmaktadır. Yaşı, eğitimi, tecrübesi veya cinsiyetinin henüz taşıyamayacağı fırsatlara erken erişim bireylerin kendilerini gerçekleştirme ve hayatı anlamlandırmalarına olumsuz etki yapmakta ve çocukların beyinlerinde soru işaretleri oluşturmaktadır. Hazmedilemeyen bilgi ve kontrolsüz tecrübe daha büyük travma ve yaralanmalara (cinsellik başta olmak üzere) sebebiyet verebilmektedir.

Sosyal etkileşimde internet ortamını tercih eden aşırı internet kullanımına sahip bireyler, gerçek sosyal çevrelerinde izolasyona maruz kalmaktadır. Bu durum özel paylaşımlarını yapabilecekleri sosyal çevrelerinden uzaklaşmalarına ve yalnızlığa itilmelerine sebep olmaktadır. Üniversite gençliğinin hem cins ve karşıt cinsleri

ile sosyal etkileşiminde interneti tercih etmesi, onların sosyal becerilerini geliştirmelerini engellemektedir. Doğal sosyal ortamda, sosyal becerilerini geliştiremeyen üniversite gençliği, hayatlarının sonraki dönemlerinde ciddi sorunlar yaşamakta ve esenlik düzeyleri bu durumdan olumsuz etkilenmektedir (Çağıl & Gürkan, 2010, s. 75). Sosyal hayattan kopma riski yaşayan gençler bir müddet sonra psikolojik sorunlar yaşayarak geleceklerini belirlemede ve sosyalizasyonlarını tamamlamada zorlanacaklardır.

Artık günümüzde bilgisayar, internete erişim, e-posta açma, sosyal dolaşım alanlarına ulaşma ve kendine yer edinme, arkadaş bulma oldukça kolay hale gelmiştir. Google tarafından, İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü ve İnternet Geliştirme Kurulu ortaklığı ile öğrencilerin bilinçli internet kullanımı düzeylerinin belirlenmesine yönelik 2014-2015 yıllarında İstanbul'da yaşayan 13500 öğrenciye uygulanan bir ankete göre; gençlerin %90'ının bilgisayar ve bir e-posta hesabının olduğu, dörtte üçüne yakınının her gün interneti aktif kullandığı ve günlük internete ayrılan sürenin ortalama 3-4 saat olduğu tespit edilmiştir. Bu araştırmaya göre: 14 yaş ve daha küçük yaş grubundaki 100 öğrencinin 46'sı interneti iletişim kurmak için kullanırken, 17 yaşına ve daha büyük yaş grubundakilerde bu sayı oransal olarak %65 seviyesindedir. Ayrıca; 17 yaş üstü 100 gençten 66'si interneti video izlemek amacıyla kullanırken, 14 yaş daha alt ve yaşlardaki gençlerin yarısı interneti video izlemek için kullandıkları tespit edilmiştir (Bilinçli İnternet Kullanımı Araştırması, (2015) (http://www.kesfetprojesi.org/source/Bilincli_internet_Kullanim_%20Arastirmasi.pdf).

Yukarıdaki veriler 2015 yılına ait olmakla birlikte güncel uygulamalarda bu oranların daha yüksek olduğu kanaatindeyiz. İnternet bağımlılığı hakkında durum tespiti, derleme türü, kullanım yaygınlığının belirlenmesi, kullanıcıların psiko-sosyal yapılarının belirlenmesine (Batıgün Durak & Hasta, 2010, s. 214) yönelik araştırmalar yapılmakta ve internet bağımlılığı ile ilgili sosyal politika geliştirilmeye ışık tutulmaya çalışılmaktadır. İnternet kullanımı tüm yaş gruplarında hayatın vazgeçilmez bir unsuru ve hayati bir organı haline gelirken sosyal hayatın da bir ritüeli

durumuna gelmiştir. Günümüzde internet kullanımını internet bağımlılığı olarak adlandırmak mümkün hale gelmiştir. Artık psikolojik araştırma ve uygulamalarda internet bağımlılığı ile mesleki çalışmalar yapılmakta, klinikler ve tedavi merkezleri açılmaktadır.

Yöntem ve Teknik

Araştırma, toplum genelinde kullanılmakta olan internetin özelde üniversite öğrencilerindeki kullanımı hedeflenerek; üniversite öğrencilerinin internet kullanım eğilimlerinin nasıl olduğu ve öğrencilerin internet kullanımının yalnızlık algısı üzerine bir etkisinin olup olmadığı sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda; öğrencilerin yaşları ile yalnızlık algıları üzerinde anlamlı bir ilişki olduğu, erkek öğrencilerde internet kullanımına ayrılan süre, kız öğrencilere göre daha fazla olduğu, erkek öğrenciler kız öğrencilere göre daha fazla yalnızlık hissi yaşadığı ve üniversite öğrencilerinde internet kullanımı ile yalnızlık algısı arasında anlamlı bir ilişki olduğu varsayımlarından hareket edilmiştir.

Araştırma üniversite öğrencilerinin internet kullanımının yalnızlık algıları üzerindeki rolünü belirlemek amacıyla hazırlanmış olan soru formunun uygulanmasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu yönüyle araştırmanın modeli genel anlamıyla tarama modelidir. Bu model geçmişten günümüze kadar var olan durumu olduğu şekliyle betimlemeyi amaç edinen bir araştırma yaklaşımıdır (Karasar, 1995, s. 77; Arslantürk, 1999, s. 101; Yeğin, 2015, s. 32).

Araştırmanın evreni 2015-2016 akademik yılı bahar döneminde Abant İzzet Baysal Üniversitesi'nde tıp eğitim gören 727 lisans öğrencisini kapsamaktadır. Araştırma örneklemini 727 tıp fakültesi lisans öğrencisinden %95 güven düzeyinde ve güven aralığı %5,86 olan 202 tıp fakültesi öğrencisi oluşturmuştur. Araştırmada örneklem gelişigüzel örnekleme (kolayda örnekleme) yöntemine göre belirlenmiştir. Bu örnekleme araştırmacının belirlenen örneklem büyüklüğüne göre herhangi bir şekilde

evrenin bir parçasını seçmesidir. Herhangi bir fakülteye gidip kantininden alınan öğrenciyi örnekleme alma gelişigüzel örneklemedir ve çalışma evreni hakkında bilgi vermesi zayıf olacaktır (Kaptanoğlu Yıldırım, 2013, s. 74). Literatürde bu örnekleme yöntemi Ceyhan ve Çelik (2012; akt. Kaptanoğlu Yıldırım, 2013, s. 74) tarafından yapılan bir çalışmada kullanılmıştır. Araştırma bir genelleme amacı taşımamaktadır.

Araştırmada veri toplama aracı olarak büyük kitlelerde uygulanması en elverişli olan anket tekniğinden faydalanılmıştır. Uygulanan ankette öncelikle kişisel demografik bilgilerin bulunduğu soru formu ile UCLA Yalnızlık Ölçeği ve İnternette Bilişsel Durum Ölçeği (İBDÖ) kullanılmıştır.

Bu araştırma ülkemizde üniversiteye giriş sınavlarında en yüksek puan alan ve başarı düzeyi yüksek öğrencilerinin eğitimlerini sürdürdüğü tıp fakültesi bünyesinde internet kullanımının yalnızlık durumları üzerindeki etkilerini internet kullanım amaçlarıyla birlikte ortaya koyan az sayıda çalışmadan birisi olması özgün değerini oluşturmaktadır. Prestijli bir mesleğin gelecekteki başarılı mensuplarının internet kullanımı ve yalnızlık ilişkisi üzerinden değerlendirilmesinin ortaya koyulması önem arz etmektedir. Bu konuda üniversite öğrencilerinin durumunun ortaya koyulması, toplumdaki farklı grupların internet-yalnızlık ilişkisi üzerinden karşılaştırılmasını mümkün kılacaktır.

Kişisel Bilgi Formu

Kişisel bilgi formu; katılımcıların cinsiyet, yaş ve sınıf, ikamet yeri özellikleri, ailelerinin maddi durumu, aile yapıları, kendilerine ait internete bağlanabilecek herhangi bir cihaza sahip olma durumları ve sahip oldukları sosyal paylaşım siteleri, günlük ortalama internet başında geçirilen süre ile internet kullanım amacına ilişkin 9 adet sorudan oluşmaktadır. Kişisel bilgi formu araştırmacılar tarafından araştırmanın amacına uygun olarak hazırlanarak uygulanmıştır.

UCLA Yalnızlık Ölçeği

UCLA Yalnızlık Ölçeği, Araştırmalarda öğrencilerin yalnızlık duygularını ölçmek için Russell, Peplau ve Cutrona tarafından 1980’de geliştirilen, güvenilirlik ve geçerlilik çalışmaları Demir (1989) tarafından yapılan bu ölçek, bireyin genel yalnızlık duygularını ölçmek niyeti ile geliştirilmiş 10’u düz, 10’u ters yönde kodlanmış, 20 maddeden oluşturulmuş dörtlü derecelendirmeli likert tipi bir ölçektir. Bu ölçeğin her bir maddesinde sosyal ilişkilerle ilgili duygu veya düşünce belirten bir durum sunulmakta ve bireylerden bu durumu ne sıklıkla yaşadıklarını belirtmeleri istenmektedir (Ceyhan, v.dğr., 2007, s. 396). 20 sorudan oluşan bu ölçeğin en yüksek puanı 80, en düşük puanı 20’dir. 20-80 arasında yükseldikçe yalnızlık duygusu ortak, azaldıkça yalnızlık duygusu azalır. Araştırmada alınan puanlar iki kategoriye ayrılmıştır. 20-49 (Hafifi ve orta düzey yalnızlık) olarak belirtilmiş, 50-80 arası ise (yoğun yalnızlık) olarak belirtilerek kategorik hale getirilmiştir.

İnternette Bilişsel Durum Ölçeği(İBDÖ)

İnternette Bilişsel Durum Ölçeği(İBDÖ) problemlili internet kullanımını belirlemeyi amaçlamaktadır. İBDÖ, 2002 yılında Davis tarafından geliştirilmiş ve Keser Özcan ve Buzlu (2005) tarafından Türkçeye çevirisi yapılmış olup üniversite öğrencilerine adaptasyonu gerçekleştirilmiştir. Bu ölçek, yalnızlık-depresyon, azaltılmış dürtü kontrolü, sosyal destek ve dikkat dağıtma olmak üzere dört alt faktörden oluşmaktadır. İBDÖ, internet ile ilgili bilişsel durumu değerlendiren 36 maddelik yedili likert tipi bir ölçektir. İBDÖ’den elde edilebilecek puanlar 36 ile 252 arasında değişmektedir. Puanlar yükseldikçe problemlili internet kullanımının olduğu değerlendirilmektedir (Keser Özcan & Buzlu, 2005; Ceyhan, v.dğr., 2007, s. 396). Araştırmamızdaki bu ölçek iki kategoriye ayrılmış olup (36-137) arası puanlar “normal kullanım” olarak değerlendirilirken (138 ve üstü) puanlar ise “problemlili kullanım” olarak değerlendirilmiştir.

Veriler IBM SPSS.22.0 (Statistical Package for Social Sciences) programına aktarılarak frekans, yüzdeler, dilimler, aritmetik

ortalamaları, standart sapmaları hesaplanmıştır. Ayrıca ölçeklerin güvenilirlik analizi yapılmış olup Mann-Whitney U Testi, Kruskal Wallis ve Korelasyon (Spearman) analizleri yapılarak değişkenler arasındaki ilişkiler ölçülmüştür.

Bulgular

Öğrencilerin Genel Özellikleri ve Ölçek Puanları

Araştırmaya katılan öğrencilerin %50'si erkek %50'si ise kız öğrenciden oluşmaktadır. Erkek ve kız öğrencilerin eşit sayıda katılımına özellikle dikkat edilmiştir. Bu değerlendirme toplam öğrencilerin cinsiyet yüzdeliğine göre değil yalnızlık düzeylerinin cinsiyet açısından daha sağlıklı değerlendirilmesine olanak sağlayacağı düşüncesinden tercih edilmiştir. Ankete cevap veren öğrencilerin %81'i çekirdek aile, %19'u geniş aile yapısına sahiptir. Katılımcıların %89,1'i 18-23 yaş arasındadır. Katılımcıların yaş ortalaması 21.14 ± 1.823 olarak hesaplanmıştır. 24-26 yaş arasındaki öğrenciler ise %10,9'lık bir dilime sahiptir.

Tablo 1: Öğrencilerin Sosyo-Demografik Özellikleri

Cinsiyet	Yüzde	Aile yapısı	Yüzde	Yaş	Yüzde
Erkek	50.0	Çekirdek aile	80.7	18-20 yaş	38.6
Kız	50.0	Geniş aile	19.3	21-23 yaş	50.5
Toplam	100.0	Toplam	100,0	24-26 yaş	10.9
				Toplam	100.0
Sınıf	Yüzde	Ailenin Maddi Durumu	Yüzde	Şu Anda Yaşanılan Yer	Yüzde
1. sınıf	28.7	Çok kötü	1.0	Yurttan yaşıyor	49.5

2. sınıf	20.3	Kötü	3.0	Evde yalnız yaşıyor	3.0
3. sınıf	20.8	Orta	56.4	Evde arkadaşlarıyla yaşıyor	38.6
4. sınıf	26.2	İyi	38.6	Evde ailesi ile yaşıyor	8.9
5. sınıf	2.0	Çok iyi	1.0	Toplam	100.0
6. sınıf	2.0	Toplam	100.0		
Toplam	100.0				

Araştırmaya katılan öğrencilerin üniversite öğrencilerini daha sağlıklı temsil edebilmesi ve her sınıfın tecrübelerini yansıtabilmeleri için her sınıftan birbirine yakın oranda öğrenci seçilmiştir. 1. sınıf ve 4. sınıf ile 2. ve 3. sınıf öğrencileri aynı orandadır. En az katılım ise 5. sınıf ve 6. sınıf öğrencilerinde olmuştur. Zaten 4 yıldan fazla eğitim veren bölüm sayısı da oldukça azdır.

Katılımcıların yarıdan fazlasının (%56,4) ailelerinin maddi durumu orta ve %38,6'sının maddi durumu iyi olarak gözükmektedir. Ailenin maddi durumu kötü olanlar ve çok iyi olanlar oldukça azdır. Ancak orta düzey bir maddi durum göreceli olup genel bir ölçüsü yoktur. Gerçek duruma bakılmaksızın insanlar genelde böyle tabirler kullanmaktadırlar. Araştırmada görüş beyan eden öğrencilerin yarısı yurtda yaşamaktadır. %38,6'sı evde arkadaşları ile ve %8,9'u ise evde ailesi ile yaşamaktadırlar. Evde yalnız yaşayanlar oldukça azdır. Bu profildeki öğrencilerin araştırmanın amacına ulaşmada daha sağlıklı bilgiler verebileceği düşünülmüştür.

Bilgisayar ve İnternete Sahip Olma Düzeyleri

Sosyal hayat ve arkadaş baskısı, ders materyallerine erişim ve üniversite ders içeriklerinin de etkisiyle üniversite öğrencilerinin

çoğunluğu bilgisayar kullanmaktadır. Öğrenciler üzerinde yaptığımız gözlemler ve edindiğimiz kanaatlere göre; öğrenciler bilgisayarları daha çok sosyal ağlardan yararlanma, internette gezinme ve oyun oynama gibi gençlere cazip gelen, can sıkıntısını gideren, ilgiyi üzerine toplayan ve sanal arkadaşlığı ön plana çıkaran alanlarda kullanmaktadırlar. Bilgisayarın gerekliliğini önemli kılan word, excel ve diğer yazılım programlarını kullanma oranı ise çok düşüktür. Bu cihazları gerçek amaçları dışında kullanmak oldukça risklidir. Belki de öğrencilerin amaç belirleme sorunu olabilir.

Tablo 2: Öğrencilerin Bilgisayar, İnternet ve Sosyal Ağa Sahip Olma Bilgileri

	Evet%	Hayır %	Toplam %
Bilgisayar/tablete sahip olma	80.0	20.0	100
Akıllı telefona sahip olma	97.0	3.0	100
İnternet erişimine sahip olma	90.6	9.4	100
WhatsApp'a sahip olma	99.0	1.0	100
Facebook'a sahip olma	83.2	16.8	100
Twitter'a sahip olma	47.0	53.0	100
İnstagram'a sahip olma	69.8	30.2	100

Katılımcıların %80'i bilgisayara ve %97'si akıllı telefona sahiptir. Akıllı telefonların bilgisayar özelliği taşımaları, bu cihaza sahip olmanın bilgisayar ve tabletin önüne geçmesinde önemli bir etkidir. İnternete sahip olma durumlarına bakıldığında %90,6'lık kısmının internete sahip olduğu, bunun büyük bir kısmını telefon şebekelerinin sağladığı internet paketlerinden oluştuğu söylenebilir.

Facebook ve twitter hesaplarına sahip olma durumlarına bakıldığında; %83,2'sininfacebook hesabı, %69,8'ininİnstagram hesabı ve %47'sinin ise twitter hesabı olduğu görülmektedir. Tablodaki sonuçlara baktığımızda akıllı telefonların kullanımın arttığı ve operatörlerin sunmuş olduğu internet paketleriyle internet kullanımının %90,6 orana yükseldiği sonucuna varılabilir. Bunların yanında öğrencilerin tamamı WhatsApp kullanmaktadır. Sosyal ağlar arasında en etkin WhatsApp kullanılmaktadır. Pratik olması, gruplar kurulabilmesi, ücretsiz olması, yazı, ses, görüntü gibi hızlı iletişim kurma özelliklerini beraber taşıması kullanım cazibesini artırmaktadır.

İnternet Kullanım Amacı

Toplumda yaşayan bireylerin yaşları, eğitimleri, eğilimleri ve cinsiyetlerine göre internet kullanım amaçları değişmektedir. Araştırma hipotezlerinin yanı sıra tanımlayıcı bir veri sağladığı ve bu verilerin yalnızlıkla ilişkisi kurulabileceği düşünülerek (arkadaşlık siteleri, sohbet uygulamaları vb.) üniversite gençliğinin internet kullanım amaçları incelenmek istenmiştir.

Tablo 3: Öğrencilerin İnternet Kullanım Amacı

İnternet kullanım amacı	Frekans	%
Eğitimle ilgili ödev-araştırma	25	12.4
Sohbet, oyun oynama, eğlence, film izleme vb.	49	24.3
Alışveriş	24	11.9
Facebook, twitter vb. sosyal ağlarda sörf	75	37.1
Haber okuma, genel kültür sahibi olma	29	14.4
Toplam	202	100.0

Öğrencilere internet kullanım amaçlarına yönelik sorulan soruya en önemli gördükleri tek seçenek işaretlemeleri önerilmiştir. Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere; %12,4'ünün interneti ödev-araştırma amacıyla kullandığı, %24,3'ünün sohbet, oyun, film izleme için kullandığı, %11,9'unun alışveriş için kullandığı, %37,1'inin sosyal paylaşım ağlarında gezinmek için kullandığı, yine %14,4'ünün haber okuma, genel kültür sahibi olmak için interneti kullandığı sonucuna ulaşılmıştır. Sosyal ağlarda gezinmenin daha fazla olması ilgi çekicidir.

Tablo 4: Öğrencilerin UCLA Yalnızlık Ölçeği ve İnternette Bilişsel Durum Ölçeği Puanları

Ucla Yalnızlık Düzeyi	Frekans	%	İnternet Kullanım Düzeyi	Frekans	%
Hafif ve orta düzey yalnızlık	186	92.1	Normal Kullanım	178	88.1
Yoğun yalnızlık	16	7.9	Problemlili kullanım	24	11.9
Toplam	202	100.0	Toplam	202	100.0

Yukarıdaki ikili tabloda araştırmada kullanılan iki ölçeğin puanlarının toplamının kategorik olarak ayrılması sonucu oluşan değerler görülmektedir. Ucla ölçeği için 20-49 arası puan alanlar "Hafif ve orta düzey yalnızlık" olarak değerlendirirken 50 ve üzeri için "yoğun yalnızlık" olarak değerlendirilmiştir. İBDÖ için ise (36-137) arası puanlar "normal kullanım" olarak değerlendirilirken (138 ve üstü) puanlar ise "problemlili kullanım" olarak değerlendirilmiştir. Ulaşılan verilere göre; öğrencilerin %92,1'i hafif ve orta düzey yalnızlık yaşarken, %7,9'uyğun yalnızlık yaşamaktadır.

İnternet kullanım düzeylerine bakıldığında %88,1'i normal kullanıma sahipken, %11,9'u problemlili kullanıma sahiptir. Problemlili internet kullanımının yalnızlık üzerine etkisi ile ilgili

veriler ileriki tablolarda korelasyonanaliz sonucuyla değerlendirilmiştir.

Ankete dayalı araştırmalarda eğer ölçek kullanılmışsa bu ölçeğin yorumlanmasında katılımcıların ölçekten aldıkları toplam puanlar veya ölçek ortalama puanları hesaplanır ve çalışmanın niteliğine uygun analiz tekniği kullanılır. Bu doğrultuda ölçeklerden alınan puanlar Tablo. 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5: Öğrencilerin Ölçeklerden Aldığı Puanlar

	N	En Az	En Çok	Ortalama	Standart Sapma
UCLA Yalnızlık Ölçeği	202	25.00	59.00	35.76	7.84
İBDÖ Ölçeği	202	36.00	188.00	97.14	31.83

Öğrencilerin UCLA Yalnızlık Ölçeğinden ve İBDÖ'den aldıkları puanlar yukarıdaki tabloda görölmektedir. Öğrencilerin yalnızlık puanı hafif-orta düzeyde (35.76 ± 7.84) olduğu bulunmuştur. Öğrenciler yalnızlığı hafifi düzeyde yaşamaktadırlar. Bunda öğrencilerin büyük bir kısmının diğer illerden gelmeleri ve ailesinden uzakta yaşamalarının etkisi olduğu söylenebilir. Öğrencilerin İBDÖ'den aldıkları puan ve problemleri internet kullanımına yönelik skorları normal kullanım düzeyinde (97.14 ± 31.83) olduğu bulgulanmıştır.

Ölçeklerin Güvenilirlik, Mann-Whitney U Testi, Kruskal Wallis H ve Korelasyon (Spearman) Analizleri

Tablo 6: Ölçeklerin Güvenilirlik Analizleri

Güvenilirlik Analizi	Alfa Değeri	Madde Sayısı
UCLA Yalnızlık Ölçeği	0.822	20
İBDÖ Yalnızlık Alt Boyutu	0.735	6
İBDÖ Azalmış Dürtü Alt Boyutu	0.829	10
İBDÖ Sosyal Destek Alt Boyutu	0,817	13
İBDÖ Dikkat Dağıtma	0,794	7

Katılımcılara uygulanan ölçeklerin güvenilirlik analizlerine göre; UCLA Yalnızlık Ölçeği Alpha değeri 0.822 ve İnternette Bilişsel Durum Ölçeği (İBDÖ) yalnızlık alt boyutu 0.735, azalmış dürtü alt boyutu 0.829, sosyal destek alt boyutu 0,817 ve dikkat dağıtma alt boyutu 0.794 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlara göre kullanılan ölçeklerin yüksek güvenilirlikte olduğu bulunmuştur. Güvenilirlik analizi Cronbach's Alpha (α) değerine bakılarak anlaşılır. Bu analiz, sorulara verilen cevapların rastgele mi yoksa okunarak düşünülerek cevap verilip verilmediği hakkında araştırmacıya bilgi sağlar. Ayrıca güvenilirlik analizi anketlerin tutarlı olup olmadığı, tesadüflüğünü ve topyekûn güvenilirliğini test etmek için yapılmaktadır.

Ölçeğin Cronbach's Alpha (α) değeri 0.70 ve üzeri ise güvenilir, 0.80 ve üzeri ise yüksek güvenilir olarak değerlendirilmektedir (Durğun, 2017, s. 60) Likert tarzı sorularda güvenilirliği saptamak için alfa yöntemi (Cronbach Alpha Katsayısı) kullanılır. Alfa katsayısı 0 – 1 arasında pozitif bir değer alır. Likert tip ölçekte konuyu ölçen k sayıda ifade ve n sayıda birim bulunur, k sayıdaki ifadelerin bütünlük arz edip etmediği, aralarındaki homojenliği, ifadeler arasındaki benzerlik, yakınlık Alfa katsayısının yorumu ile belirlenir (Nakip, 2006, ss. 145-146).

Verileri yorumlamadan önce araştırma sorusuna bağlı olarak hipotezleri meydana getirenölçümsel verinin istatistik yöntemleriyle test edilmesi gerekmektedir. Shapiro-wilks ($n < 30$) Lilliefors ($n > 30$) Kolmogorov Smirnov, ya da Scheffe testleri bu amaçla sıkça kullanılmaktadır. Bu testlerde p değeri < 0.05 olduğunda normal dağılım olmadığını ve dolayısıyla non-parametrik testlerle analiz yapılması gerektiğini ifade eder (Kaptanoğlu Yıldırım, 2013, s. 82). Tüm veriler üzerinde normallik (Kolmogorov-Smirnov) ($n > 30$) testi yapılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle UCLA yalnızlık ölçeğinin normallik analizi yapılmıştır.

UCLA yalnızlık ölçeğinin normallik varsayımını (Kolmogorov-Smirnov =0.129, $p < 0.05$) yerine getirmediği görülmüştür. İBDÖ Ölçeğinin ise dört alt boyutunun normallik varsayımını karşılayıp karşılamadığına bakılmıştır. Yapılan analiz neticesinde yalnızlık alt boyutunun normallik varsayımını (Kolmogorov-Smirnov =0.128, $p < 0.05$) karşılamadığı, sosyal destek alt boyutunun da normallik varsayımını (Kolmogorov-Smirnov =0.106, $p < 0.05$) karşılamadığı, azalmış dürtü alt boyutunun normallik varsayımını (Kolmogorov-Smirnov =0.117, $p < 0.05$) yine karşılamadığı ve son olarak dikkat dağıtma alt boyutunun da normallik varsayımını (Kolmogorov-Smirnov =0.104, $p < 0.05$) karşılamadığı görülmüştür. Dolayısıyla kullanılan iki ölçeğin ve İBDÖ ölçeğinin alt boyutlarının normallik varsayımını yerine getiremediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sebepten ötürü verilerin analizinde Mann-Whitney U, Kruskal-Wallis H ve çözümlene sonucunda gruplar arasında beliren anlamlı farkın kaynağını belirlemek amacıyla da posthoc testlerinden homojen dağılım olduğu durumlarda TUKEY testi, homojen olmadığı durumlarda da Tamhane's T2 testi kullanılmıştır (Kayri, 2009).

Cinsiyetlere Göre Yalnızlık, İnternet Kullanım Süresi ve Problemlı İnternet Kullanmadaki Farklılıklar

Tablo 7: Cinsiyet Değişkeni ile Yalnızlık Algısı, İnternet Kullanım Süresi ve Problemlı İnternet Kullanımı İle İlgili Mann-Whitney U Testi

Cinsiyet ve yalnızlık algısı arasındaki ilişki						
Cinsiyet	N	Sıra Ortalama	Sıra Toplamı	U	z	p
Erkek	101	119.84	12104.00	3248.00	-4.466	0.000*
Kız	101	83.16	8399.00	101		
Cinsiyet ve internet kullanım süresi arasındaki ilişki						
Cinsiyet	N	Sıra Ortalama	Sıra Toplamı	U	Z	p
Erkek	101	112.01	11313.50	4038.50	-2.610	0.009*
Kız	101	90.99	9189.5			
Cinsiyet ve problemlı internet kullanımı arasındaki ilişki						
Cinsiyet	N	Sıra Ortalama	Sıra Toplamı	U	z	p
Erkek	101	109.64	11074.00	4278.00	-1.980	0.048*
Kız	101	93,36	9429.00			

* $p < 0.05$

Katılımcıların cinsiyet bazında yalnızlık algılarının, internet kullanım sürelerinin ve problemlı internet kullanımının anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını test etmek amacıyla Mann Whitney U-Testi analizi kullanılmıştır. Analiz sonucunda $P < 0.05$ düzeyinde anlamlı farklılık hesaplanmıştır. Dolayısıyla cinsiyet ve

yalnızlık algısı arasında anlamlı bir fark olduğu bulunmuştur (U= 3248.00; p=0.000; z= -4.466). İnternet kullanım süresi ile cinsiyet değişkeni arasında da anlamlı bir farklılık olduğu bulunmuştur (U= 4038.50; p= 0.009; z= -2.610).

Cinsiyet ve problemleri internet kullanımını arasındaki farklılığa bakıldığında anlamlı farklılaştığı bulunmuştur (U= 4278.00; p=0.048; z= -1.980). Sıralama ortalaması değerlerine bakıldığında; erkeklerin (119.84) kızlara (83.16) göre yalnızlığı daha yoğun yaşadığı; internet kullanımına ayrılan sürenin erkeklerde (112.01) kızlara (90.99) göre daha fazla olduğu ve yine erkeklerde problemleri kullanımın (109.64) kızlara (93.36) nazaran daha yüksek olduğu görülmektedir.

Keser Özcan (2004: 80)'ın üniversite öğrencileri üzerinde yapmış olduğu benzer bir araştırmasında cinsiyet açısından internette geçirilen süreler karşılaştırıldığında erkeklerin kızlara göre daha fazla internette zaman geçirdiği sonucuna ulaşılmıştır ($\chi^2 = 30.21$, p=0.003). Bu sonuç araştırmamızdaki sonuçla benzerlik göstermekte ve araştırmamızı desteklemektedir.

Bilgisayar/Tablet ve İnternete Sahip Olma İle Yalnızlık Arasındaki İlişki

Tablo 8: Bilgisayar/Tablet Ve İnternete Sahip Olma İle Yalnızlık Ve İnternet Kullanım Süresi İle İlgili Mann-Whitney U Testi

Bilgisayar/ tablete sahip olma ile yalnızlık ve internet kullanım süresi arası ilişki							
	Bilgisayar Tablete Sahip Olma	N	Sıra Ortalama	Sıra Toplamı	U	z	p
Yalnızlık Algısı	Evet	160	93.50	14960.00	2080.00	-3.426	0.001*
	Hayır	40	128.50	5140.00			

İnternete sahip olma ile yalnızlık arasındaki ilişki							
	İnternete Sahip Olma	N	Sıra Ortalama	Sıra Toplamı	U	z	p
Yalnızlık Algısı	Evet	183	97.46	17836.00	1000.00	-3.050	0.002*
	Hayır	19	140.37	2667.00			

* $p < 0.05$

Katılımcıların bilgisayar/tablete sahip olma ve yalnızlık arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu ilişkinin anlamlı bir şekilde farklılaşp farklılaşmadığını test etmek amacıyla Mann Whitney U-Testi analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda $P < 0.05$ düzeyinde anlamlı farklılık hesaplanmıştır ($U = 2080.00$; $p = 0.001$; $z = -3.426$). Dolayısı ile bilgisayar/tablete sahip olma ve yalnızlık algısı arasında anlamlı bir fark vardır. Sıralama ortalamasına bakıldığında bilgisayar/tablete sahip olmadığını belirtenler (128.50) bilgisayar/tablete sahip olduğunu belirtenlere göre yalnızlığı daha yoğun yaşamaktadırlar. Yine aynı şekilde internete sahip olmayan öğrencilerin, internete sahip öğrencilere nispeten yalnızlık algısı (Sıralama ortalaması= 140.37) daha yüksektir ($U = 1000.00$; $p = 0.002$; $z = -3.050$).

Sosyal Paylaşım Hesaplarına Sahip Olma ve Problemlili Kullanımına Etkileri

Tablo 9: Sosyal Paylaşım Hesaplarına Sahip Olma ile Problemlili Kullanım ile İlgili Mann-Whitney U Testi

Facebook'a Sahip Olma ile İnternete Ayrılan Süre ve Problemlili Kullanım Arasındaki İlişki							
Facebook'a Sahip Olma	N	Sıra Ortalama	Sıra Toplamı	U	z	p	

Problemlili Kullanım	Evet	168	105.38	17704.00	2204.00	-2.098	0.036*
	Hayır	34	82.32	2799.00			
Twitter' a Sahip Olma ile İnternete Ayrılan Süre ve Problemlili Kullanım Arasındaki İlişki							
Twitter'a Olma	Sahip	N	Sıra Ortalama	Sıra Toplamı	U	z	p
Problemlili Kullanım	Evet	95	112.92	10727.00	3998.00	-2.616	0.009*
	Hayır	107	91.36	9776.00			
İnstagram'a Sahip Olma ile İnternet Kullanım Süresi ve Yalnızlık Algısı Arasındaki İlişki							
İnstagram'a Olma	Sahip	N	Sıra Ortalama	Sıra Toplamı		z	p
Problemlili Kullanım	Evet	141	105.26	14842.00	3770.00	-1.391	0.164
	Hayır	61	92.80	5661.00			

* $p < 0.05$

Ankete katılan öğrencilerin sosyal paylaşım hesaplarına sahip olma ile problemlili kullanımın anlamlı bir şekilde farklılaşp farklılaşmadığını test etmek amacıyla Mann Whitney U-Testi analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda Facebook'a sahip olma ile problemlili internet kullanımı arasında anlamlı fark bulunmuştur ($U = 2204.00$; $p = 0.036$; $z = -2.098$). Aynı şekilde Twitter hesabı olanlar ile problemlili internet kullanımı arasında anlamlı fark bulgulanmıştır ($U = 3998.00$; $p = 0.009$; $z = -2.616$). İnstagram hesabına sahip olanlar ile problemlili internet kullanımı arasında anlamlı fark bulunmamıştır ($U = 3770.00$; $p = 0.164$; $z = -1.391$).

Yaş ve Yalnızlık Algısı İlişki

Kruskal Wallis H testi İki değişkenden çok grubun bir bağımlı değişkene ait ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını tespit etmek için kullanılır. Bu test tek yönlü ANOVA'nın non-parametrik versiyonudur (Kaptanoğlu Yıldırım, 2013: 153). Yaş değişkeni ile yalnızlık ölçeğinin normallik varsayımını karşılamadığı (Kolmogorov-Smirnov =0.000, $p < 0.05$) gerekçesiyle non parametrik Kruskal Wallis H testi yapılmıştır.

Tablo 10: Yalnızlık ve Yaş Değişkenine Yönelik Kruskal Wallis H Testi

Yaş	N	Sıra Ortalama	SD	χ^2	p
18-20 yaş	78	90,87	2	7.659	0.022*
21-23 yaş	102	103.67			
24-26 yaş	22	129.14			

* $p < 0.05$

Katılımcıların kategorik olarak sonradan belirlenen yaş ile yalnızlık algısı puanlarının anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını test etmek amacıyla istatistiksel test tekniklerinden non-parametrik bir test olan Kruskal Wallis H Testi kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda ($\chi^2(2.202)=7.659$; $p=0.022$; $p < 0.05$) istatistiksel olarak anlamlı farklılık hesaplanmıştır.

Farklılığın kaynağını tespit etmek amacıyla PostHoc testlerinden faydalanılmaktadır. PostHoc testlerinden hangisinin kullanılacağına karar verebilmek için varyansların homojen bir dağılım gösterip göstermediğine bakılması gerekmektedir (Kaptanoğlu Yıldırım, 2013). Varyansların homojenlik durumuna Levene istatistiği ile bakılmaktadır. Bu doğrultuda varyansların homojen dağıldığı (Levene= 2.693, $p > 0.05$) tespit edilmiştir. Bu veriler doğrultusunda farklılığın kaynağını tespit etmek için Tukey

testi kullanılmış ve 18-20 Yaş= 34.641 ile 24-26 yaş=39.909 arasında ve 21-23 yaş=35.735 ile 24-26 yaş=39.909 arasında anlamlı farklılık bulunmuştur.

Yaşanılan Yerin Yalnızlığa Etkileri

Tablo 11: Yalnızlık ve Yaşanılan Yer Değişkenine Yönelik Kruskal Wallis H Testi

Yaşanılan Yer	N	Sıra Ortalama	SD	χ^2	p
Yurttta yaşıyorum	100	85.43	3	25.182	0.000*
Evde yalnız yaşıyorum	6	168.83			
Evde arkadaşlarımla yaşıyorum	78	120.55			
Evde ailemle yaşıyorum	18	85.78			

* $p < 0.05$

Katılımcıların yaşadıkları yer değişkenine göre ile yalnızlık algısı puanlarının anlamlı bir şekilde farklılaşp farklılaşmadığını test etmek amacıyla istatistiksel test tekniklerinden non-parametrik bir test olan Kruskal Wallis H Testi kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda ($\chi^2(3.202)=25.182$; $p=0.000$; $p < 0.05$) istatistiksel olarak anlamlı farklılık hesaplanmıştır. Farklılığın kaynağını tespit etmek amacıyla varyanslar normal dağılım (Levene= 2,557; $p=0.056$; $p > 0.05$) sergilediği için PostHoc testlerinden Tukey Testi kullanılmıştır. Yurttta yaşayanlar = 33.780- evde yalnız yaşayanlar=47.000- evde arkadaşlarıyla yaşayanlar= 38.064 arasında ve evde yalnız yaşayanlar= 47.000- evde arkadaşlarıyla yaşayanlar= 38.064- evde ailesiyle yaşayanlar=

33.111 arasında ve evde ailesi ile yaşayanlar= 33.111- evde arkadaşları ile yaşayanlar= 38.064 arasında farklılığın olduğu bulunmuştur.

Ekonomik Durum İle İnternet Kullanım İlişkisi

Tablo 12: Ekonomik Durum ile Problemlı İnternet Kullanımına Yönelik Kruskal Wallis H Testi

Ekonomik Durum	N	Sıra Ortalama	SD	χ^2	p
Çok kötü	2	179.50	4	16.758	0.002*
Kötü	6	132.17			
Orta	114	110.46			
İyi	78	86.00			
Çok iyi	2	25.50			

* $p < 0.05$

Katılımcıların ekonomik durumları değişkenine göre ile problemlı internet kullanımı puanlarının anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını test etmek amacıyla istatistiksel test tekniklerinden non-parametrik bir test olan Kruskal Wallis H Testi kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda ($\chi^2(4.202)=16.758$; $p=0.000$; $p < 0.05$) istatistiksel olarak anlamlı farklılık hesaplanmıştır. Farklılığın kaynağını tespit etmek amacıyla PostHoc testlerinden varyanslar homojen (Levene= 4,704; $p=0.001$; $p < 0.05$) olmadığı için Tamhane's T2 Testi kullanılmıştır. Maddi durumu çok kötü= 139.000 ile maddi durumu orta= 102.631 ve maddi durumu iyi= 88.038 arasında; maddi durumu kötü= 107.333 ile maddi durumu iyi= 88.038 ve maddi durumu çok iyi= 67.000 arasında; maddi durumu orta= 102.631 ile maddi durumu çok iyi= 67.000 arasında farklılığın olduğu bulunmuştur.

Problemlİ İnternet Kullanımının Yalnızlık Algısı Üzerindeki Etkisi

Değişkenler bazı durumlarda birbirine göre değer alabilmektedir. Bilimsel araştırmalarda değişken arası ilişkinin varlığının belirlenmesi ve eğer var ise ilişkinin yönü ve gücü hakkında bilgilerin ortaya konmasında korelasyon analizi kullanılmaktadır. Korelasyon katsayısı “r” -1 ve +1 arasında bir değer alabilmektedir. +1’e yaklaştıkça ilişkinin gücü artarken 0’a yaklaştıkça da ilişkinin gücü azalmaktadır. Daha açık bir sınıflama yapmak gerekirse 0-0.2= çok zayıf; 0.2-0.4= zayıf; 0.4-0.6= orta; 0.6-0.8= kuvvetli; 0.8 ve üzeri tam ilişki olarak sınıflanabilmektedir (Kaptanoğlu Yıldırım, 2013, s. 175).

Korelasyon analizi yapılırken normal dağılım sağlanmışsa Pearson korelasyon, normal dağılım sağlanmamışsa Spearman korelasyon testi yapılmalıdır. Araştırmadaki değişkenler normal dağılım sağlamadığı için Spearman korelasyon analizi yapılmıştır.

Tablo 13: Problemlİ İnternet Kullanımının Yalnızlık Algısı Üzerindeki Etkisi

Korelasyon (Spearman)	Problemlİ İnternet Kullanımı	
Yalnızlık Algısı	r	0.327
	p	0.000*
	N	202

*p<0.01

Yukarıdaki tabloda çalışmanın da ana başlığını oluşturan internet kullanımının yalnızlık algısı üzerindeki rolünü belirlemek için katılımcılara (n=202) uygulanan İBDÖ ölçeği ve UCLA yalnızlık ölçeğinin korelasyon analizi görülmektedir. Tabloya bakıldığında r=0.327, p=0.000 olarak hesaplanmıştır. Neticede iki değişken arasında pozitif yönlü zayıf düzeyde (r=0.346) anlamlı bir

korelasyon olduğunu söylemek mümkündür. Bu sonuçla, üniversite öğrencilerinde internet kullanımı ile yalnızlık algısı üzerinde anlamlı bir ilişki olduğunu, problemlili internet kullanımının yalnızlık algısını artırdığını söylemek mümkündür.

Batıgün Durak ve Hasta (2010)'nın internet bağımlılığı, yalnızlık ve kişilerarası ilişki tarzlarının incelendiği çalışmalarında; katılımcıların %14'ünün internet bağımlılığı puanlarının yüksek çıktığı, internet kullanımının yalnızlık algısı üzerinde pozitif yönde korelasyon olduğu $r=0.210$ bulunmuştur. Bu araştırmada ise problemlili kullanım diğer bir ifade ile internet bağımlılığı %11,9 ve internet kullanımının yalnızlık algısı üzerindeki korelasyon da pozitif yönlü ve $r= 0.327$ olarak bulunmuştur. Dolayısı ile bu iki araştırma verileri birbirini destekler niteliktedir.

Sonuç

Bu çalışma üniversite öğrencilerinde internet kullanımının yalnızlık algıları üzerindeki rolünün belirlenmesi amacıyla Abant İzzet Baysal Üniversitesinde öğrenim gören 202 öğrenciye anket uygulanarak yürütülmüştür. Anket uygulamasında öncelikle kişisel demografik bilgilerin bulunduğu formu ile Ucla Yalnızlık Ölçeği ve İnternette Bilişsel Durum Ölçeği (İBDÖ) olarak iki ayrı ölçek kullanılmıştır. Bu araştırmada, sosyalleşme ve kişilerarası iletişimi engelleyen unsurlardan biri olarak değerlendirilen problemlili internet kullanımının bireylerin yalnızlık algısını nasıl etkilediğini belirlemek, problemlili internet kullanımının sebep ve sonuçlarına dikkat çekmek, literatüre ve sosyal politika üreten kurumlara kaynak oluşturmak istenmiştir.

Araştırmada veriler IBM SPSS.22.0 (Statistical Package for Social Sciences) programına aktarılarak frekans, yüzdelik dilimler, aritmetik ortalamaları, standart sapmaları hesaplanmıştır. Ayrıca ölçeklerin güvenilirlik analizi yapılmış olup Mann-Whitney U Testi, Kruskal Wallis H ve Korelasyon (Spearman) analizleri yapılarak değişkenler arasındaki ilişkiler ölçülmüştür.

Araştırma katılımcılarının yarıya erkek yarıya kız öğrencilerden oluşmaktadır. Erkek ve kız öğrencilerin eşit sayıda

katılımı yalnızlık düzeylerinin cinsiyet açısından daha sağlıklı değerlendirilmesine imkân sağlamıştır.

Araştırmaya konu olan öğrencilerin büyük bir çoğunluğu (%81) çekirdek aileye sahip, yine büyük bir çoğunluğu (%89,1) 18-23 yaş aralığına sahiptir. Öğrencilerin üçte birden fazlası (%37,1) interneti sosyal paylaşım ağlarında gezinmek, dörtte biri sohbet, oyun, film izleme için, %12,4'ü ödev-araştırma amacıyla kullanmaktadır. Az bir kısmının (%14,4) ise haber okuma, genel kültür sahibi olmak için interneti kullandığı sonucuna ulaşılmıştır. Gençler interneti daha verimli kullanmaları için yönlendirilmeli ve bilinçlendirilmelidirler. Gözlem ve kanaatlerimize göre öğrenciler yıllardan beri bilgisayara sahip olmalarına rağmen yazma programlarını kullanmayı bilemedikleri için kendilerine verilen ödevleri yapmakta ve yazı yazmakta oldukça zorlanmaktadırlar.

Üniversite öğrencilerinin tamamına yakınında bilgisayar bulunmakta ve bilgisayarlar çoğunlukla ders ve çalışma dışı amaçlarla kullanılmaktadır. Araştırma bulgularına göre; katılımcıların dörtte üçüne yakınının interneti sohbet, oyun, film izleme ve sosyal paylaşım ağlarında gezinme aracı olarak kullandığı sonucuna ulaşılmıştır. İnternet ve bilgisayar gerçek hedeflere ulaşmak için bir araç olmalıdır. Öğrenciler interneti akademik başarılarına katkı sağlayan bir merdiven olarak kullanmalıdırlar.

İnternetin psiko-sosyal olumsuzluklarının araştırıldığı birçok çalışmada, internet kullanımının toplumda bireyin sosyal ilişkiler açısından yalıtılması, yalnızlık hissi ile birlikte depresif özellikler göstermesi gibi birtakım sonuçlara sebep olduğu tespit edilmiştir (Yalçın, 2006, s. 585). Araştırmalar; bilgisayar, internet ve akıllı telefonlar aracılığı ile internetin 24 saat kullanılabilir bir araç olması, gençlerin zamanlarının önemli bir kısmını internet karşısında geçirmelerine ve üniversite öğrencilerinin psiko-sosyal konularda önemli sorunlar yaşamalarına sebep olduğunu göstermektedir. Suhail ve Barges (2000 akt. Balkan, 2011, s. 233) tarafından yapılan bir çalışmada internet kullanımının gençlerin kişilerarası yüz yüze ilişkilerinde sıkıntılar yaşamalarına neden olduğu, uzun süre bilgisayar kullanan gençlerin giderek

yalnızlaştıkları, bire bir ilişki kurmakta zorlandıkları ve asosyal kişilik özellikleri sergiledikleri belirlenmiştir.

Araştırma bünyesinde elde edilen verilerden hareketle, internete erişilebilirliğin yüksek olmasının internetin ağırlıklı olarak eğlence ve sohbet amaçlı kullanılmasının ön plana çıktığı kanısı önemli ölçüde doğrulanmıştır. Aynı zamanda problemlerli internet kullanımının üniversite öğrencilerini bireyselleştirerek yalnızlaştırdığı tespit edilmiştir. Doğru yapılandırılmamış ve problemlerli olarak tanımlanan internet kullanımının gençlerin deneyimlediği yalnızlık durumları üzerinde az da olsa etkisinin olduğu ($r=0.327$) yapılmış olan spearman korelasyonu ile tespit edilmiştir. Her ne kadar elde edilen verilerin doğrultusu aynı yönde olsa da Suhail ve Barges tarafından ifade edilmiş olan çıktılar, önem ve derecesi itibariyle doğrulayacak ileri düzeyde sonuçlar elde edilmemiştir. Bunun sebebiyle ilgili olarak, gerçekleştirilen araştırmanın kesitsel bir araştırma olması hususu ön plana çıkmakta olup bahsi geçen sorunların daha sağlıklı bir şekilde test edilerek doğrulanması veya yanlışlanması adına boylamsal düzeyde araştırmaların yapılarak verilerin analiz edilmesinin önem arz ettiği kanaati oluşmuştur.

Bir ülkenin temel dinamiği olarak gençlerin sağlıklı ve başarılı olarak yetişmeleri tüm toplumların temel gayelerindendir. Bu sebepten hareketle gençlere yönelik yapılan çalışmalar ve yatırımlar daha fazla önem taşımaktadır (Cebecioğlu ve Altıparmak, 2017, s. 426). Bu doğrultuda T.C. Anayasası'nın "Gençliğin Korunması" başlıklı 58. Maddesinde gençlerin her türlü risk faktörlerine (alkol düşkünlüğünden, uyuşturucu maddelerden, suçluluk, kumar ve benzeri kötü alışkanlıklardan ve cehaletten korumak) karşı korunmasını ve buna yönelik tedbirlerin alınmasını devletin görevi olduğunu belirtmektedir. (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Madde 58). Bu açıdan bakıldığında problemlerli internet kullanımı ve yalnızlık birer risk faktörü sayılabilecek güçte olduğu düşünülmektedir. Bu doğrultuda yapmış olduğumuz bu çalışmanın politika üreten kurumlara veri sağlayabileceği değerlendirilmektedir. Toplumun tüm bireyelerinin kendi aralarında sağlıklı iletişim kurması, sosyalleşmesi, geleceğe

Yusuf GENÇ, v.dğr.

umutla bakması ve işlevsel olması sosyal hizmetin de temel amaçlarındandır.

Problemlili internet kullanımının yalnızlık algısı üzerinde zayıf düzeyde ($r=0.327$) de olsa etkisinin olduğu yapılan spearman korelasyonu ile tespit edilmiştir. Bu araştırma, başka araştırmalara veya farklı örneklemeler üzerinde benzer çalışmalar yapılmasına kaynak teşkil edebilecek niteliktedir.

Kaynakça

- Altıparmak, İ.B., Cebecioğlu, G. (2016). "Üniversite Öğrencilerinin Şiddete Yönelik Algı ve Tutumları", *Sosyal Bilimlerde Stratejik Araştırmalar*, (Ed.) Tüfekçi, Ö.K., Germany: Lambert Academic Publishing.
- Arslantürk, Z. (1999). *Araştırma Metod Ve Teknikleri*. İstanbul: İfav Yayınları.
- Balci, Ş. & Ayhan B. (2007). Üniversite Öğrencilerinin İnternet Kullanım ve Doyumları Üzerine Bir Saha Araştırması. *Selçuk İletişim Dergisi*, 1(5), 174-197.
- Balkan, E. (2011). Üniversite Öğrencilerinin Bilgisayar-İnternet Bağımlılığı Ve Aile Fonksiyonları Arasındaki İlişki. *E-Journal Of New World Sciences Academy*, 6 (1), (Http://Dergipark.Ulakbim.Gov.Tr/V2/Harvester/Index.Php/Record/View/102892).
- Batıgün Durak, A., ve Hasta, D. (2010) İnternet Bağımlılığı: Yalnızlık Ve Kişilerarası İlişki Tarzları Açısından Bir Değerlendirme. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 11, 213-219.
- Bilinçli İnternet Kullanımı Araştırması (2015). (2016, 13 Haziran). [Http://www.Kesfetprojesi.Org/Source/Bilincli_İnternet_Kullanim%20arastirmasi.Pdf](http://www.Kesfetprojesi.Org/Source/Bilincli_İnternet_Kullanim%20arastirmasi.Pdf) adresinden alındı.
- Bölükbaş, K. (2005), "*İnternet Kafeler*", *İnternet ve Toplum*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Caplan, S.E. (2005). A Social Skill Account of Problematic Internet Use. *Journal of Communication*, 55(4), 721-736.
- Cebecioğlu, G., Altıparmak, İ.B. (2017). Dijital Şiddet: Sosyal Paylaşım Ağları Üzerine Bir Araştırma. *Sakarya University Journal of Education*, 7 (2), 423-431.

- Ceyhan, E., Ceyhan, A.A., & Gürcan, A. (2007). Problemlı İnternet Kullanımı Ölçeğinin Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışmaları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 7 (1), 387-416.
- Çağıl, G. & Gürđan, U. (2010). Lise ve Üniversite Öğrencilerinin Problemlı İnternet Kullanım Düzeyleri İle Algılanan İyilik Halleri ve Yalnızlık Düzeyleri Arasındaki İlişki. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (24).
- Çetin Dağlı, M., & Gündüz, B. (2017). Üniversite Öğrencilerinde Yalnızlık Ve Psikolojik İyi oluş İlişkisinde Problemlı İnternet Kullanımının Aracı Rolü. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 44, 339-357.
- Demir, A. (1989). Ucla Yalnızlık Ölçeğinin Geçerlilik ve Güvenilirliği. *Psikoloji Dergisi*, 7 (23), 14-19.
- Demir, E. (2006). *Birey Ve Aile Yaşamına İlişkin Konularda İnternet Kullanımının Etkisinin Belirlenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Durđun, A. (2017). *Hastanelerde Bakım Hizmeti Sunan Meslek Elemanlarının Manevi Bakıma İlişkin Düşüncelerinin Belirlenmesi (Bolu Örneği)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Ertuğrul, İ., & Keskin, N. (2012). Theroles of internet using in Turkish language through the change of society-the individual structure. *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi*, 3 (2), 79-88. <http://dergipark.gov.tr/iuyd/issue/34109/377327> adresinden alındı.
- Genç, Y., & Seyyar, A. (2010). Sosyal Hizmet Terimleri. *Ansiklopedik "Sosyal Pedagogik Çalışma" Sözlüğü*. Sakarya: Sakarya Kitabevi.

- Güdücü, B. (2006). *Bir Kamusal Alan Olarak İnternet Kullanımı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Karasar, N. (1995). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Araştırma Eğitim Danışmanlık Ltd.
- Kaptanoğlu Yıldırım, A. (2013). *Sağlık Alanında Hipotezden Teze: Veri Toplama ve Çözümleme Serüveni*. İstanbul: Beşir Kitabevi.
- Kayri, M. (2009). Araştırmalarda Gruplar Arası Farkın Belirlenmesine Yönelik Çoklu Karşılaştırma (Post-Hoc) Teknikleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 51-64.
- Keser Özcan, N. (2004). *Üniversite Öğrencilerinde İnternet Kullanımının Psikososyal Durum İle İlişkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Keser Özcan, N., Buzlu, S. (2005). Problemlerle İnternet Kullanımını Belirlemede Yardımcı Bir Araç: "İnternette Bilişsel Durum Ölçeği"nin Üniversite Öğrencilerinde Geçerlik Ve Güvenirliği. *Bağımlılık Dergisi*, 6 (1), 19-26.
- Morahan M., J., & Schumacher, P. (2003). Loneliness and Social Uses of the Internet. *Computers and Human Behavior*, 19(6), 659-671.
- Nakip, M. (2006). *Pazarlama Araştırmaları Teknikler Ve (SPSS Destekli) Uygulamalar* (2.baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık
- Rehm, L. M., Allison, N. M., & Johnson, D. L. (2003). The Internet and Critical Issues for Families. *Journal Of Family Consumer Sciences Education*, 21 (2).
- Taylan, H.H. (2011). *Televizyon Programlarındaki Şiddetin Yetiştirme Etkisi: Konya Lise Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma* (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.

Yusuf GENÇ, v.dğr.

Taylan, H.H., Kara, H.Z., & Durğun, A. (2017). Ortaokul Ve Lise Öğrencilerinin Bilgisayar Oyunu Oynama Alışkanlıkları Ve Oyun Tercihleri Üzerine Bir Araştırma. *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 78-87.

Tel, M., ve Köksalan, B. (2009). Günümüzde Yeni Bir Boş Zaman Aktivitesi Olarak İnternet: Öğretim Üyeleri Örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (28), 262-272. ([Http://Dergipark.Ulakbim.Gov.Tr/Esosder/Article/View/5000068243](http://Dergipark.Ulakbim.Gov.Tr/Esosder/Article/View/5000068243)).

TUİK. (2015). Hane Halkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması. 2004-2015. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1982). T.C. Resmi Gazete (Mükerrer), 17863, 9 Kasım 1982.

Whang, L. S., Lee, S., & Chang, G. (2003). Internet over-users' psychological profiles: A behavior sampling analysis on Internet addiction, *Cyberpsychology & Behavior*, 6, 143-150.

Yalçın, N. (2006). İnterneti Doğru Kullanıyor Muyuz? İnternet Bağımlısı Mıyız? Çocuklarımız Ve Gençlerimiz Risk Altında Mı?. *Akademik Bilişim Bildiriler Kitabı* içinde (585-588).

Yeğın, H.İ. (2015). *Üniversite Gençliğinde Vefa Duygusu*. Ramazanoğlu, H.L., İstanbul: Rağbet Yayınları.

ORTA GELİR TUZAĞI: YAPISAL KIRILMALAR ALTINDA E7 ÜLKELERİ İÇİN AMPİRİK BİR İNCELEME

Muhammed TIRAŞOĞLU*
Fatih KARASAÇ**

Öz

İktisat literatürünün yeni ve ilgi çeken konularından biri orta gelir tuzağıdır. Orta gelir tuzağı, genel olarak orta gelirli ülkelerin yavaş büyüme performansı sergileyerek belirli gelir seviyesinde sıkışması ve yüksek gelir grubuna geçememesi olarak tanımlanabilir. Bu çalışmanın amacı, gelişmekte olan ülkeler arasında önemli yere sahip E7 (Gelişen 7) ülkelerinin orta gelir tuzağında olup olmadığını araştırmaktır. Bu kapsamda Robertson ve Ye (2013) yaklaşımı dikkate alınmıştır. Ampirik analizler tek ve iki yapısal kırılmalı birim kök testleri kullanılarak yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda E7 ülke grubunu oluşturan ülkelere Endonezya, Meksika ve Rusya'nın orta gelir tuzağında olduğu yönünde kanıtlara ulaşılmıştır. Brezilya, Çin, Hindistan ve Türkiye'nin ise genel olarak orta gelir tuzağında olmadığı bulgularına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Gelir Tuzağı, E7 Ülkeleri, Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleri.

Middle-Income Trap: An Empirical Analysis for E7 Countries Under Structural Breaks

Abstract

One of the new and interesting topics of the economic literature is middle-income trap. Middle-income trap can be generally defined as middle-income countries showing a slow growth performance, jamming at a certain level of income and can not pass to high income groups. The aim of this study is to investigate whether the E7 (Emerging 7) countries, which have an important place among the developing countries, are in middle-income trap. In this context, Robertson and Ye (2013) approach has been taken into consideration. Empirical analyzes were performed using single and two structural breaks unit root tests.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, muhammedtirasoglu@klu.edu.tr

** Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, fatihkarasac@klu.edu.tr

As a result of the analysis, evidence has been obtained that Indonesia, Mexico and Russia that member of E-7 groups, are in the middle-income trap. Brazil, China, India and Turkey are not generally in the middle-income trap.

Keywords: Middle-Income Trap, E7 Countries, Structural Breaks Unit Root Tests.

Giriş

Kalkınma ekonomisi literatüründe, çok sayıda yoksul ülkenin neden orta gelirli¹ olmadıklarını ve neden yoksulluğun nesilden nesile sürdüğünü açıklamak için uzun yıllar boyunca 'yoksulluk tuzağı' kavramı yaygın olarak kullanılmıştır. Buna karşılık, orta gelir tuzağı kavramı, yaklaşık on yıl öncesine kadar kullanılmamaktaydı. Çünkü bu, gelişmekte olan ülkelerin, yoksulluk engelini aştıklarında, ekonomilerinin zamanla daha yüksek gelir seviyelerine doğru sürekli olarak yükseleceği yönündeki popüler inançtan kaynaklanmaktaydı (Zeng & Fang, 2014, s. 1017).

Bununla birlikte, orta gelir grubundaki ülkelerin çoğunun gelişme aşamaları, sürekli olamamış ve birçok orta gelirli ülkenin kişi başına düşen GSYİH'si, ancak orta gelir düzeyinde yukarı ve aşağı yönde hareket etmiş ve asla yüksek gelir seviyesine çıkamamıştır. Bu durumda olan ve orta gelir düzeyindeki ülkelerin yüksek gelir seviyesine ulaşamaması orta gelir tuzağı kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Özellikle son on yılda 'orta gelir tuzağı' konusunun iktisat literatüründe yoğun bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Bunda orta gelir düzeyindeki ülkelerin küresel ekonominin bütünündeki

¹ Mevcut durumda, ülkelerin gelişmişlik düzeyleri üç gruba ayrılmaktadır. Dünya Bankası Atlas Metodu yöntemiyle yapılan 2015 yılı için hesaplamalar neticesinde, kişi başına düşen milli geliri 1025\$'dan az olan ülkeler düşük gelir seviyesinde, 1025\$ ile 12475\$ aralığında olan ülkeler orta gelir seviyesinde (1045\$ ile 4035\$ aralığındakiler alt orta, 4036\$ ile 12475\$ aralığındakiler üst orta gelir) ve 12476\$'dan yüksek seviyede olan ülkeler ise yüksek gelirli ülkelerdir (Dünya Bankası).

önemi etkili olmuştur. Çünkü bu ülkelerin herhangi birinde yaşanacak ekonomik bozulma, dünya ekonomisini de olumsuz etkileyebilecektir. Bundan dolayı orta gelir tuzağı ile ilgili ele alınan çalışmalar daha çok orta gelir düzeyindeki ülkeler etrafında kümelenmiştir.

Ele alınan bu çalışmada orta gelir düzeyinde yer alan E7 ülkelerinin orta gelir tuzağında olup olmadığını Robertson ve Ye'nin (2013) geliştirdiği yaklaşım kullanılarak analiz edilecektir. Bu amaçla, çalışmanın ilk bölümünde orta gelir tuzağı kavramının tanımı ve teorik temelleri, ikinci bölümünde ampirik çalışmalar ile ilgili literatür incelemesi, üçüncü bölümde çalışma kapsamında uygulanacak ekonometrik metodolojiye yer verilecektir. Son bölümde ise ele alınan uygulamanın bulguları aktarılacak ve E7 ülkelerinin orta gelir tuzağında olup olmaması bakımından değerlendirilmelerde bulunulacaktır.

Orta Gelir Tuzağının Tanımı ve Teorisi

Orta gelir tuzağı (OGT), hem bilimsel hem de bilimsel olmayan literatürde sıklıkla kullanılmaya başlamıştır. Kavramsal olarak yeni bir kavram olan bu olgu, ilk kez 2007 yılında, Dünya Bankasının bir raporu olan “Bir Doğu Asya Rönesansı: Ekonomik Büyüme için Fikirler” adlı çalışmada Gill ve Kharas (2007) tarafından belirtilmiştir. Söz konusu raporda, orta gelir seviyesine ulaşmış bazı ülkelerin, düşük gelir grubundaki ülkeler ile ücret bakımından rekabet edemedikleri, yüksek gelir grubundaki ülkeler karşısında ise inovasyona yönelik büyüme stratejileri gerçekleştiremediklerinden, düşük büyüme performansı gerçekleştirmek suretiyle orta gelir tuzağına yakalandıkları vurgulanmıştır (Gill & Kharas, 2007, ss. 17-18).

OGT'nin tanımı konusunda fikir birliği olmasa da, genel olarak, düşük gelirli ülkelerin hızlı bir büyüme gerçekleştirdikten sonra belirli bir gelir seviyesinde durağanlaşması ve uzun yıllar bu gelir seviyesinde kalması şeklinde yapılmaktadır (Tho, 2013, s. 3; Felipe & Kumar, 2012, s. 6; Jankowska, v.dğr., 2012, s. 1).

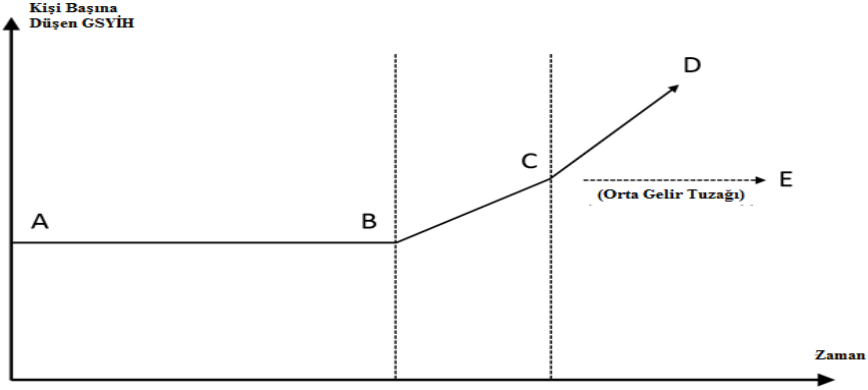
OGT'ye ilişkin farklı teorik yaklaşımlar öne sürülmüştür. İncelenen teorik yaklaşımlar genelde büyüme ve kalkınma ekonomisi teorilerine dayandırılmaktadır. Bu teorilerden ilki Solow-Swan büyüme modelidir. Buna göre, kişi başına düşen çıktı miktarının dengede olduğu yani arttırılamadığı durağan durum dengesi, OGT olarak nitelendirilmektedir (Yeldan, 2012, s. 33).

OGT ile bağdaştırılan teorik yaklaşımlardan bir diğeri ise Lewis Sınırsız Arz Model'idir (Eichengreen, 2012; Agénor & Canuto, 2015). Bu modelde, Lewis dönüm noktasının birçok ülke için orta gelir düzeyinde olduğu vurgulanmıştır (Gill & Kharas, 2015, s. 12). Bu çerçevede, kalkınmanın ilk aşamalarında tarıma dayalı düşük gelirli ekonomiler, dışarıdan ithal ettikleri teknoloji ve ucuz emek girdisiyle maliyeti az olan ürünler üretmek koşuluyla, uluslararası pazarlarda rekabet gücü elde ederler. Kalkınmanın bu aşamasından sonra düşük gelirli tarım sektöründen verimli modern sektörlerle geçen emek sayesinde bu ekonomilerde verimlilik artışı sağlanmıştır. Orta gelir düzeyi olarak nitelendirilen bu aşamada, kırsal kesimdeki emek arzının düşmesiyle, verimlilik artışıyla sağlanan büyüme artık sürdürülememekte ve yavaşlamaya başlamaktadır (Agenor, 2012, ss. 2-3).

OGT'yi açıklayan diğeri bir yaklaşımda ise Tho (2013) ekonominin gelişim aşamaları yardımıyla orta gelir tuzağını teorik olarak açıklamaya çalışmıştır. Buna göre ekonominin gelişim süreci üç aşamadan oluşmaktadır. Bahsedilen aşamalar Şekil 1'de gösterilmektedir. Şekilde A ile B noktaları arası, yoksulluk tuzağında olan az gelişmiş ülkeleri temsil etmekte, B ile C arası, yoksulluk tuzağından kurtulan ve kalkınmanın ilk aşamasını gerçekleştiren tarımdan sanayiye doğru yönelen orta gelirli ülkeleri göstermektedir. C ile D noktaları arası ise, sürdürülebilir büyüme performansı gerçekleştiren gelişmiş ülkeleri göstermektedir. Buna göre, yoksulluk tuzağından kurtulan ülkelerin bulunduğu B ile C noktaları arasındaki ülkeler tarım ağırlıklı bir ekonomik yapıdan sanayi ve hizmete dayalı bir ekonomik yapıya geçişi sağlamışlardır. Bu ülkeler orta gelir düzeyi olan C noktasına eristiklerinde, önceki dönemde sağladıkları büyüme performanslarını sağlamaları artık zorlaşmıştır. Düşük

büyüme dönemine giren bu ülkeler C ve E noktaları arasında sıkışarak orta gelir tuzağına yakalanmışlardır (Tho, 2013, ss. 4-5).

Şekil 1: Ekonominin Gelişme Aşamaları ve OGT

Kaynak: Tho, 2013, s. 4.

En nihayetinde teorilerin temel argümanları şu şekildedir; ülkeler, orta gelir seviyesine ulaşmak için tarım ağırlıklı ekonomiden düşük maliyetli imalata dayanan emek yoğun üretime geçmektedirler. Bu sayede bu ülkeler uluslararası düzeyde rekabet edebilirler. Böylece gelişmekte olan bu ülkeler, işçilerin tarım sektöründen imalat sektörüne transfer olmalarıyla ithal teknolojiye dayanan stratejiler ile üretkenlik kazançları sağlamaktadırlar. Fakat eninde sonunda vasıfsız emek transferi bitecek ya da emek emici aktiviteler zirveye ulaşacaktır. Sonrasında kentsel alanlarda imalat sektöründe reel ücretler hızlı bir şekilde artacak ya da piyasa payını kaybedecektir ve ithal edilen yabancı teknolojiden elde edilen kazançlar hızlı bir şekilde azalacaktır. Sonuç olarak sektörler arası tahsisten ve teknolojik ilerlemeden elde edilen üretkenlik büyümesinin sonuna gelinecek; uluslararası rekabette geriye düşülecek ve üretim ve büyüme azalacaktır. Bu yüzden ülkeler, üst gelir seviyesine geçememekte ve orta gelir tuzağına yakalanmaktadırlar (Agenor & Canuto, 2015, s. 643).

Ampirik Çalışmalara İlişkin Literatür İncelemesi

OGT'ye yönelik yapılan ampirik çalışmalarda göze çarpan en önemli nokta ülkelerin gelirleri konusunda elde edilen eşik değerlerin belirlenmesi konusudur. Çalışmalar genellikle nispi veya mutlak eşik değerler belirlenerek yapılmaktadır. Zira belirlenen bu eşik değerler OGT'nin kolayca belirlenmesini de sağlamaktadır. Buna göre en çok kullanılan mutlak gelir eşiği, Dünya Bankası tarafından belirlenen Atlas Metodudur. Atlas Metodunun yanı sıra yazarların kendi hesaplama yöntemleri neticesinde belirledikleri mutlak orta gelir eşikleri de bulunmaktadır (Eichengreen & Shin, 2012; Felipe, 2012; Ayar, v.dğr., 2013). Örneğin Felipe ve Kumar (2012), 1950-2010 yıllarını kapsayan çalışmalarında, yapmış oldukları hesaplamalar ile 124 ülkeyi dört farklı gelir grubuna ayırmışlardır. Buna göre 2000\$'dan daha az kişi başı gelire ait ülkeler düşük; 2000\$-7250\$ arasındakiler alt orta; 2000\$-11750\$'a sahip ülkeler üst orta; 11750\$'dan yüksek kişi başına düşen geliri olan ülkeler ise yüksek gelir düzeyindeki ülkelerdir. Yapılan bu çalışmanın sonuçlarına göre ülkelerden 40'ı düşük; 38'i alt orta; 14'ü üst orta ve 32'si yüksek gelirli ülkedir.

Diğer taraftan nispi eşik değerlerinde ise, genellikle, ABD ya da başka bir gelişmiş ülkenin kişi başına düşen gelirin ne oranda yaklaştığını gösteren değerleri ifade eder (Woo, 2012; Robertson & Ye, 2015; Bulman, v.dğr., 2014; Im & Rosenblatt, 2013). Örneğin, Woo (2012), OGT'yi belirlemek için Yakalama Endeksini oluşturmuştur. Buna göre, Maddison'un (2010) hazırlamış olduğu Maddison Project veri tabanını kullanarak ülkelerin kişi başına düşen gelirlerini ABD'nin kişi başına düşen gelirin oranlama suretiyle ülkeleri yüksek, orta ve düşük gelirli ülkeler şeklinde kategorize etmiştir. Söz konusu çalışmada, ele alınan ülkelerin kişi başına düşen gelirleri belirlenen endeks doğrultusunda ABD'nin kişi başına düşen gelirin %55'inde fazla olan ülkeler yüksek gelirli, %55'i ile %20'si arasında olan ülkeler orta gelirli ve %20'sinden düşük olan ülkeler düşük gelirli ülkeler olarak belirlenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre Batı Avrupa ülkeleri yüksek gelirli ülkeler, Sahra Altı ülkeler, ise düşük gelirli ülkelerdir.

Güney Amerika ülkeleri ile Doğu Asya ülkeleri ise orta gelir tuzağında oldukları belirtilmiştir (Woo, 2012, ss. 315-317).

Mutlak ve nipi eşik değerlerin belirlenmesi ile birlikte çeşitli regresyon denklemleri, nedensellik analizleri gibi ekonometrik yöntemler kullanılarak OGT'nin belirlenmesine yönelik çalışmalar yoğun bir şekilde görülmeye başlamıştır.

OGT'nin ampirik olarak incelenmesi açısından öncü çalışma niteliği taşıyan Robertson ve Ye'nin (2013) çalışmasında, nispi eşik değerler ile uygun bir şekilde OGT'nin zaman serisi tanımı geliştirilmiştir. Buna göre herhangi bir A ülkesinin OGT'de olup olmadığı incelemek için bu ülkenin GSYH'nın doğal logaritmasından ABD gibi istikrarlı bir büyüme oranına sahip gelişmiş bir ülkenin GSYH'nın doğal logaritması çıkarılmakta ve ortaya çıkan yeni seriler ile durağanlık analizi yapılmaktadır. Durağanlık analizinin uygulanacağı yeni seriler matematiksel olarak şu şekilde gösterilmektedir:

$$x_t = \ln GSYH_{A,t} - \ln GSYH_{ABD,t} \quad (1)$$

Buna göre, x_t serisi durağan ise A ülkesi OGT'dir ve gelişmiş ülkeleri GSYH açısından yakalama eğiliminde değildir.

Bu kapsamda, Robertson ve Ye (2013), 1950-2010 yılları için 46 orta gelir düzeyindeki ülkeyi incelediği çalışmasında hangi ülkelerin OGT'de olduğunu birim kök testleri aracılığıyla test etmişlerdir. İlgili çalışmada yapısal kırılmaları dikkate almayan Dickey Fuller'ın (1981) geliştirdiği birim kök testi ile yapısal kırılmaları dikkate alan Zivot ve Andrews (1992) ve Lumsdaine ve Papell'in (1997) geliştirmiş oldukları birim kök testleri kullanılmıştır. Yapılan birim kök testlerinin sonuçlarına göre, 46 ülkeden 23'ü en az bir birim kök testine göre OGT'de, Türkiye yapısal kırılmaları dikkate alan testlerde OGT'de değilken, yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testine göre OGT'dir.

Eichgreen vd. (2012), 1957-2007 dönemi için 45 ülkeyi ele aldıkları çalışmalarında, 1957-2007 dönemi için Chow testi ve

Probit testleri ile bu ülkelerin OGT'de olup olmadıklarını test etmişlerdir. Ele alınan bu çalışmada OGT'ye düşen ülkelerin kişi başına düşen gelir seviyelerinin 10000\$-11000\$ ile 15.000\$-16000\$ düzeylerinde olabileceğini belirtmişlerdir. Buna göre demokratikleşme ile büyüme yavaşlaması arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bunun yanı sıra orta gelir düzeyine ulaşan ülkelerin OGT'den çıkması için beşeri sermayeye önem vermeleri gerektiğini vurgulamış ve yüksek teknoloji ürünlerin ihracat içindeki payının artırılması gerektiğinin altı çizilmiştir.

Diğer bir çalışmada Aiyar vd. (2013) çoğunlukla Latin Amerika ve Asya ülkelerini içeren 138 ülkeyi ele aldıkları çalışmalarında 1955-2009 yıllarını 11 döneme ayırmış ve bu ülkeler için OGT'nin belirleyicilerini Probit Regresyonu, Bayesian ve Ağırlıklandırılmış En Küçük Kareler Yöntemi kullanarak araştırmışlardır. Kurumların önemi, demografik ve altyapı faktörlerinin yanı sıra ticaret alt yapısının, ampirik sonuçlarını ülkelere özel olarak detaylı bir şekilde sunmuşlardır. Diğer taraftan, OGT'nin sebeplerini, gayri safi sermaye oranlarındaki azalmalar ve ihracata konu olan ürün çeşitliliğinin azlığı şeklinde sıralamışlardır.

Egawa'nın (2013) Malezya, Çin ve Tayland'ı 1990-2011 dönemleri için incelediği çalışmasında gelir dağılımı eşitsizliğinin OGT'ye sebep olup olmadığını Regresyon Analizi ve Duyarlılık Analizi kullanarak araştırmışlardır. Buna göre, gelir eşitsizliklerinin büyüme oranlarını negatif etkilediğini ve OGT'nin sebeplerinden biri olduğu sonucuna varmıştır.

Diğer bir çalışmada Bozkurt vd. (2014) 1971-2012 dönemlerini kapsayan araştırmalarında yakınsama ve ARDL analizi kullanılarak Türkiye'nin OGT'ye yakalanıp yakalanmadıklarını incelemişlerdir. Buna göre, Türkiye'nin yüksek gelirli ülkelere yakınsadığı ve OGT'den kurtulması için eğitim sisteminin teknoloji odaklı olmalı ve sanayileşmenin önündeki risklerin ortadan kaldırılması gerektiği vurgulanmıştır.

Yıldız ve Bayraktar'ın (2017) çalışmasında, Türkiye'nin de yer aldığı kırılğan sekizli ülkelerin OGT'ye düşme ihtimallerini gelişmiş ülkeler ile karşılaştırmalı olarak analiz etmişlerdir. Buna göre, orta gelir tuzağına düşme ihtimali en az olan ülke Rusya iken bu ülkeyi Hindistan, Şili ve Türkiye izlemektedir. Çalışmada kullanılan göstergeler ışığında en kötü performans sergileyen ve orta gelir tuzağına düşme ihtimalinin en yüksek olduğu ülke ise Güney Afrika olduğu tespit edilmiştir.

Diğer bir çalışmada ise, Dalgıç vd. (2014), Türkiye'yi de içine alan 56 orta gelirli ülkeyi OGT'den kurtularak yüksek gelirli konuma geçmesi için hangi faktörlerin etkili olduğunu 1990-2013 dönemini kapsayacak şekilde Probit Modeli kullanılarak analiz etmişlerdir. Yapılan analizin sonuçlarına göre, beşeri sermaye ve teknolojideki gelişme ile birlikte kurumsal kalitenin artırılması yüksek gelirli konuma geçmede önemli faktörler olarak değerlendirilmiştir.

Koçak ve Bulut'un (2014) ele aldıkları çalışmada, Robertson ve Ye'nin (2013) yaklaşımı ile birim kök testler aracılığıyla Türkiye'nin orta gelir tuzağına olup olmadığı analiz edilmiştir. Buna göre, Türkiye ve ABD'nin 1950-2010 yılları için 2005 yılı sabit fiyatları kullanılarak satın alma gücü paritesi esaslı GSYH serilerinin logaritması kullanılmıştır. Yapılan birim kök testlerinin sonuçlarına göre, Türkiye, ABD ile olan gelir farkını kapatma eğilimi göstermiş ve Türkiye'nin OGT'de olmadığı sonucuna varılmıştır.

Robertson ve Ye (2013) yaklaşımını dikkate alan bir diğer çalışma Yılmaz (2014), 57 ülkeyi 1960 ve 2010 dönemi için OGT açısından incelemiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre 57 ülkeden 28'i OGT'dir.

Tiftikçiğil, Güriş ve Yaşgöl (2018) çalışması Robertson ve Ye (2013) yaklaşımının kullanıldığı diğer bir çalışmadır. Yazarlar, 1969- 2015 dönemi yıllık verileri kullanılarak E7 ülkelerinde orta gelir tuzağının varlığı araştırılmıştır. Çalışmada doğrusal, doğrusal olmayan, panel ve doğrusal olmayan panel birim kök testleri

kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre genel olarak E7 ülkelerinin orta gelir tuzağında olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ekonometrik Metodoloji

Çalışmada E7 ülkelerinin orta gelir tuzağında olup olmadığı birim kök testleri ile araştırılacaktır. Zaman serisi literatüründe birim kökün varlığını araştıran ilk test Dickey ve Fuller (DF) (1979) çalışmalarıyla ortaya koydukları testtir. Birinci mertebeden otoregresif süreçlere uygulanan Dickey ve Fuller (1979) testi, yüksek dereceden otoregresif süreçler için geliştirilmiş ve Genelleştirilmiş Dickey ve Fuller (ADF) (1981) testi adını almıştır. Phillips ve Perron (1988) çalışmalarında DF birim kök testini geliştirerek parametrik olmayan yeni bir test geliştirmişlerdir. DF ve ADF birim kök testleri hata terimlerinin birbirinden bağımsız ve sabit varyansa sahip olduğunu varsaymaktadır. Phillips ve Perron (1988) çalışmalarında bu varsayımı geliştirerek, hata terimleri arasında otokorelasyon olabileceğini ifade etmiş ve bu testlere yeni bir boyut kazandırmıştır.

Zaman serisi analizlerinde, iç ya da dış birçok sebepten ötürü değişkenlerin yapısında değişiklikler yaşanabilmektedir. Zaman serilerinde yaşanan bu değişiklikleri dikkate alan testlerin kullanılması elde edilen sonuçların güvenilirliği açısından önemlidir. İncelenen değişkenlerde yapısal kırılmaların varlığı durumunda klasik birim kök testlerinin kullanılması eğilimli ya da hatalı sonuçlar elde edilmesine sebep olabilecektir. Birim kök testleri literatüründe yapısal kırılmaların varlığını dikkate alan ilk test Perron (1989) testidir. Perron (1989) çalışmasıyla geliştirilen test dışsal olarak belirlenen bir yapısal kırılmanın varlığına izin vermektedir. Perron (1989) çalışmasından sonra farklı özelliklere sahip daha gelişmiş yapısal kırılmalı birim kök testleri literatüre kazandırılmıştır. Çalışmanın kapsamı altında sırasıyla Zivot ve Andrews (1992), Lee ve Strazicich (2013), Lumsdaine ve Papell (1997) ve Lee ve Strazicich (2003) testleri anlatılacaktır.

Perron (1989) testi, dışsal olarak belirlenen bir yapısal kırılma altında üç model yapısı önermiştir. Bunlardan Model A

düzeyde dışsal yapısal değişmeyi, Model B eğimdeki dışsal yapısal değişmeyi ve Model C düzeyde ve eğimdeki dışsal yapısal değişmeyi ifade etmektedir. Zivot ve Andrews (1992) çalışması, Perron (1989) testinde yapısal kırılmanın dışsal belirlenme durumunu eleştirmiş ve içsel olarak belirlenen bir yapısal kırılmanın varlığına izin veren test prosedürü önermişlerdir.

Zivot ve Andrews (1992) testinde, yapısal kırılma olmadan birim kökü ifade eden temel hipoteze karşı trend fonksiyonunda yapısal kırılmalı durağanlığı ifade eden alternatif hipotez sınanmaktadır. Zivot ve Andrews (1992), Perron testindeki ADF prosedürünü izleyerek aşağıdaki üç modeli (sırasıyla Model A, Model B ve Model C) geliştirmişlerdir.

$$y_t = \hat{\mu}^A + \hat{\theta}^A DU_t(\hat{\lambda}) + \hat{\beta}^A t + \hat{\alpha}^A y_{t-1} + \sum_{j=1}^k \hat{c}_j^A \Delta y_{t-j} + \hat{e}_t \quad (2)$$

$$y_t = \hat{\mu}^B + \hat{\beta}^B t + \hat{\gamma}^B DT_t^*(\hat{\lambda}) + \hat{\alpha}^B y_{t-1} + \sum_{j=1}^k \hat{c}_j^B \Delta y_{t-j} + \hat{e}_t \quad (3)$$

$$y_t = \hat{\mu}^C + \hat{\theta}^C DU_t(\hat{\lambda}) + \hat{\beta}^C t + \hat{\gamma}^C DT_t^*(\hat{\lambda}) + \hat{\alpha}^C y_{t-1} + \sum_{j=1}^k \hat{c}_j^C \Delta y_{t-j} + \hat{e}_t \quad (4)$$

Modelde yer alan $DU_t(\lambda)$, $t > T\lambda$ için 1 diğer durumlarda 0 değerini alan gölge değişkeni, $DT_t^*(\lambda)$ ise $t > T\lambda$ için $t - T\lambda$ diğer durumlarda 0 değerini alan gölge değişkeni ifade etmektedir. Zivot ve Andrews (1992) testinde, (3), (4) ve (5) denklemlerinde en küçük kareler yöntemi kullanılarak $\lambda = T_B/T$ hesaplanmaktadır. Burada T_B yapısal kırılma zamanını göstermektedir. Her üç model için tablo kritik değerleri çalışmada tablolaştırılmıştır.

Yapısal kırılmalı birim kök literatüründe tek kırılmanın varlığına izin veren bir diğer test Lee ve Strazicich (2013)

tarafından önerilen testtir. Bu testte, tek yapısal kırılmanın yeri içsel olarak belirlenmektedir ve tek kırılmalı Lagrange Çarpanı (LM) birim kök testi olarak bilinmektedir. Lee ve Strazicich (2013) testinde, daha önce geliştirilen Lee ve Strazicich (2003) iki yapısal kırılmalı birim kök testi ile burada önerilen tek yapısal kırılmalı birim kök test prosedürü birleştirilerek, araştırmacıların daha doğru tespitler yapabilmesine olanak sunmaktadır. Lee ve Strazicich (2013) testinde, gözlemlenemeyen bileşenler modeline dayalı veri yaratma süreci aşağıdaki gibidir.

$$(5) \quad Y_t = \delta'Z_t + X_t, \quad X_t = \beta X_{t-1} + \varepsilon_t$$

Denklemden Z_t dışsal değişkenler vektörünü ifade etmektedir ve $\varepsilon_t \square iid N(0, \sigma^2)$ 'dir. Lee ve Strazicich (2013) testi Zivot ve Andrews (1992) ve Lumsdaine ve Papell (1997) testlerinden farklı olarak temel ve alternatif hipotez altında yapısal kırılmaların varlığına izin vermektedir. Testte, yapısal kırılmalı birim kök temel hipotezine karşı yapısal kırılmalı durağanlık alternatif hipotezi sınanmaktadır. Lee ve Strazicich (2013) testi, düzeyde kırılmayı ifade eden Model A ve düzeyde ve eğimde kırılmayı ifade eden Model C olmak üzere iki model önermiştir. Burada Model A, $t \geq T_B + 1$ için $D_t = 1$, diğer durumlarda 0 olan gölge değişkeni göstermek üzere $Z_t = [1, t, D_t]'$ ile ifade edilmektedir. T_{Bj} , kırılmanın gerçekleştiği zaman periyodunu göstermektedir ve $\delta' = (\delta_1, \delta_2, \delta_3)'$ 'dir. Model C ise $t \geq T_B + 1$ için $DT_t = t - T_B$, diğer durumlarda 0 olan gölge değişkeni göstermek üzere $Z_t = [1, t, D_t, DT_t]'$ ile ifade edilmektedir.

Lee ve Strazicich (2013) testinde LM prosedürünü takiben birim kök test istatistiği aşağıdaki gibi elde edilebilmektedir.

$$(6) \quad \Delta y_t = \delta' \Delta Z_t + \phi \tilde{S}_{t-1} + u_t$$

Denklemden $\tilde{S}_t = y_t - \tilde{\psi}_x - Z_t \tilde{\delta}$, $t = 2, \dots, T$; $\tilde{\delta}$, Δy_t 'nin ΔZ_t üzerindeki regresyonundan elde edilen katsayıdır ve $\tilde{\psi}_x$, $y_1 - Z_1 \tilde{\delta}$ şeklinde elde edilebilmektedir. Testte, kırılmanın yeri (T_B) tüm olası kırılmalar arasından minimum olan kırılma noktası (örneğin en negatif) birim kök testi t -istatistiği aşağıdaki gibidir.

$$\text{Inf } \tilde{\tau}(\tilde{\lambda}) = \text{Inf}_{\lambda} \tilde{\tau}(\lambda)$$

(7)

Burada, $\lambda = T_B / T$ şeklinde hesaplanmaktadır. Lee ve Strazicich (2013) testinde tablo kritik değerleri Model A ve Model C için tablolaştırılmıştır.

İlgilenilen iktisadi zaman serisinde birden fazla yapısal değişimin bulunması durumunda tek kırılmalı birim kök testlerinin kullanılması bilgi kaybına ve hatalı sonuçlar elde edilmesine sebep olacaktır. Bu nedenle, yapısal kırılmalı birim kök literatüründe iki ve daha çok kırılmayı dikkate alan testler geliştirilmiştir.

Lumsdaine ve Papell (1997) testi içsel olarak belirlenen iki yapısal kırılmaya izin veren birim kök testi olup, Zivot ve Andrews (1992) testinin genişletilmiş halidir. Lumsdaine ve Papell (1997) testinde, farklı bilinmeyen zamanlar için deterministik trendde iki kırılmaya izin veren testin istatistikleri tüm örneklem kullanılarak hesaplanabilmektedir. Bu model,

$$\Delta y_t = \mu + \beta t + \theta DU1_t + \gamma DT1_t + \omega DU2_t + \psi DT2_t + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t$$

(8)

şeklinde gösterilebilmektedir. Modelde, $DU1_t$ ve $DU2_t$ sırasıyla $TB1$ ve $TB2$ zamanlarında serinin ortalamasında meydana gelen kırılmalar için gölge değişkenleri ve $DT1_t$ ve $DT2_t$ ise trenddeki kırılmalar için kullanılan değişkenleri ifade etmektedir. $TB1$ ve

$TB2$ sırasıyla birinci ve ikinci kırılma zamanını göstermektedir. Modelde, $DU1_t, t > TB1$ için 1 diğer durumlarda 0 değerini alan gölge değişkeni, $DU2_t, t > TB2$ için 1 diğer durumlarda 0 değerini alan gölge değişkeni, $DT1_t, t > TB1$ için $t - TB1$ diğer durumlarda 0 değerini alan gölge değişkeni ve $DT2_t$ ise $t > TB2$ için $t - TB2$ diğer durumlarda 0 değerini alan gölge değişkeni ifade etmektedir.

Lumsdaine ve Papell (1997) testinde denklem (9) en geniş model olan düzeyde ve trendde iki yapısal kırılmaya izin veren Model CC'yi ifade etmektedir. Bu modelden $DT1$ ve $DT2$ 'nin çıkartılmasıyla düzeyde iki yapısal kırılmaya izin veren Model AA elde edilmektedir. Aynı modelden $DT2$ 'nin çıkartılmasıyla $TB1$ zamanında düzeyde ve eğimde bir kırılmaya ve $TB2$ zamanında düzeyde kırılmaya izin veren Model CA elde edilmektedir. Lumsdaine ve Papell (1997) testinde yapısal kırılmasız birim kökün varlığını ifade eden temel hipoteze karşı iki yapısal kırılma altında trend durağan olduğunu ifade eden alternatif hipotez sınanabilmektedir.

Yapısal kırılmalı birim kök literatürünün önemli testlerinden biri Lee ve Strazicich (2003) testidir. Lee ve Strazicich (2003) testi, içsel olarak belirlenen iki yapısal kırılmayı dikkate almaktadır. Test, LM testi olarak da adlandırılmakta olup, teste ait regresyon,

$$y_t = \delta' Z_t + e_t \quad e_t = \beta e_{t-1} + \varepsilon_t \quad (9)$$

şeklinde gösterilmektedir. Regresyonda Z_t dışsal değişkenler vektörünü ifade etmektedir ve $\varepsilon_t \square iid N(0, \sigma^2)$ 'dir. Lee ve Strazicich (2003) testinde Model A düzeyde iki kırılmaya izin veren modeldir ve $Z_t = [1, t, D_{1t}, D_{2t}]'$ olarak tanımlanabilmektedir. Model C ise düzeyde ve trendde iki yapısal kırılmaya izin vermekte ve $Z_t = [1, t, D_{1t}, D_{2t}, DT_{1t}, DT_{2t}]'$ şeklinde ifade edilebilmektedir. Lagrange Çarpanı prensibini takiben iki kırılmalı LM birim kök test istatistiği aşağıdaki regresyondan tahmin edilmektedir:

$$Dy_t = d'DZ_t + f\tilde{S}_{t-1} + u_t \quad (10)$$

Burada $\tilde{S}_t = y_t - \tilde{y}_x - Z_t\tilde{d}$, $t = 2, \dots, T$ 'dir. İçsel iki kırılma için LM test istatistikleri $\tilde{r} = T\tilde{F}$ ve $\tilde{\tau} =$ temel hipotez $\phi = 0$ test eden test t istatistiği şeklindedir. LM birim kök testinde T_{Bj} içsel olarak belirlenen kırılma noktalarını ifade etmek üzere ızgara tarama yöntemiyle test istatistiğinin minimum olduğu noktalarda aşağıdaki gibi aranmaktadır:

$$LM_\tau = \inf_{\lambda} \tilde{\tau}(\lambda) \quad (11)$$

Testte, Lee ve Strazicich (2013) tek yapısal kırılmalı birim kök testinde olduğu gibi temel ve alternatif hipotezde yapısal kırılmalar dikkate alınmaktadır. Yani, yapısal kırılmalar altında birim kökün varlığını gösteren temel hipoteze karşı iki yapısal kırılma altında durağanlığı gösteren alternatif hipotez sınanmaktadır. Lee ve Strazicich (2003) çalışmasında, ilgili model için tablo kritik değerleri elde edilmiş ve tablolaştırılmıştır.

Veri ve Uygulama Sonuçları

Çalışmada E7 ülkelerinin (Brazilya, Çin, Hindistan, Endonezya, Meksika, Rusya ve Türkiye) orta gelir tuzağında olup olmadıkları Robertson ve Ye (2013) yaklaşımı dikkate alınarak klasik birim kök testleri ve yapısal kırılmalı birim kök testleri ile araştırılacaktır. Çalışmada Brezilya, Çin, Hindistan, Endonezya, Meksika ve Türkiye için 1960- 2016 dönemi, Rusya için 1989-2016 dönemi yıllık kişi başına GSYİH verileri doğal logaritmik formda kullanılmıştır. Gelişmiş merkez ülke olarak ABD verisi kullanılmıştır. Analizde kullanılan veriler World Development Indicators (WDI) veri tabanından elde edilmiştir. E7 ülkelerinde orta gelir tuzağının geçerliliği Robertson ve Ye (2013) yaklaşımı çerçevesinde klasik birim kök testleri ile analiz edilmiş ve Tablo 1'de tablolaştırılmıştır.

Tablo 1: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

Ülkeler	ADF _{Sbt.}		ADF _{Sbt.+Tr.}		PP _{Sbt.}	PP _{Sbt.+Tr.}
	L	Test İst.	L	Test İst.	Test İst.	Test İst.
Brezilya	2	-2.2990	2	-2.2942	-1.8025	-1.7839
Çin	2	-2.3392	3	-2.2288	-2.3332	-4.2354***
Hindistan	0	3.1243	0	0.0212	2.5956	0.6078
Endonezya	1	-0.1274	1	-3.9447**	-0.2642	-3.2792*
Meksika	1	-1.4346	1	-2.5544	-1.0857	-2.1514
Rusya	6	-3.8655***	6	-3.5526*	-3.5058**	-2.3709
Türkiye	0	0.5276	0	-0.7927	0.4685	-0.8646

Not: Tabloda L uygun gecikme uzunluğunu, Sbt. sabitli yapıyı ve Sbt.+Tr. ise sabitli ve trendli yapıyı ifade etmektedir. *,** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 için birim kök temel hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Gecikme uzunluğunun belirlenmesinde Akaike kriteri kullanılmıştır. Testlere ait kritik değerler MacKinnon (1996) çalışmasına dayanmaktadır.

Tablo 1’de yer alan ADF birim kök testi sonucuna göre sabitli model yapısı için Rusya hariç diğer ülkelerde birim kök temel hipotezi reddedilememiştir. ADF testi trendli ve sabitli model yapı için uygulama sonuçlarına göre Endonezya ve Rusya haricindeki tüm ülkelerde birim kök temel hipotezi reddedilememiştir. PP testi sabitli yapı için Rusya hariç diğer ülkelerde birim kök temel hipotezi reddedilememektedir. Aynı testin trendli ve sabitli yapısı için sonuçlara bakıldığında Çin ve Endonezya’da birim kök temel hipotezinin reddedildiği görülmektedir. Klasik birim kök testleri sonuçlarına göre Robertson ve Ye (2013) yaklaşımı çerçevesinde genel olarak Endonezya ve Rusya’nın orta gelir tuzağında olduğu söylenebilir.

Tablo 2: Tek Yapısal Kırımlı Birim Kök Test Sonuçları

Ülkeler	ZA Model A			ZA Model C			LS Model A			LS Model C		
	L	Test İst.	TB	L	İst.	TB	L	İst.	TB	L	Test İst.	TB
Brezilya	1	-3.5346	1971	2	-4.6956	1	2	7	4	2	-3.4800	9

Çin	3	-2.9771	1971	3	-3.6102	6	1	1	8	2	-2.3703	6
Hindistan	0	-1.6154	2005	0	-1.9440	3	3	4	8	0	-2.1635	2
Endonezya	1	5.2058*	1998	1	7.0641	8	1	0	8	1	4.7965*	8
Meksika	1	-3.6500	1986	1	5.1385	6	1	3	3	1	4.1832*	5
Rusya	2	5.0992*	2000	2	5.1216	3	2	0	7	2	-2.3771	8
Türkiye	0	-2.5127	2005	0	4.9469	9	3	8	3	1	-4.0758	0

Not: Tabloda *L* uygun gecikme uzunluğunu ve TB kırılma tarihini ifade etmektedir. *,** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 için birim kök temel hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. ZA (1992) testinde, gecikme uzunluğunun belirlenmesinde Akaike kriteri, LS (2013) testinde genelden özele yaklaşımı kullanılmıştır. ZA (1992) testi ve LS (2013) testi kritik değerleri sırasıyla Zivot ve Andrews (1992) ve Lee ve Strazicich (2013) çalışmalarından elde edilmiştir.

Tablo 2’de tek yapısal kırılmaya izin veren birim kök testlerinden Zivot ve Andrews (1992) ve Lee ve Strazicich (2013) test sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre, Zivot ve Andrews (1992) testinde Endonezya, Meksika, Rusya ve Türkiye’de birim kök temel hipotezi reddedilmiştir. Lee ve Strazicich (2013) testinde ise Model C için sadece Endonezya ve Meksika’da birim kök temel hipotezi reddedilmiştir. Tek yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçlarına göre genel olarak Endonezya, Meksika ve Rusya’nın durağan özellik sergilediği belirlenmiştir.

Tablo 3: İki Yapısal Kırılmalı Birim Kök Test Sonuçları

Ülkeler	LP _{Model AA}				LP _{Model CC}			
	<i>L</i>	Test İst.	TB1	TB2	<i>L</i>	Test İst.	TB1	TB2
Brezilya	2	-4.5125	1970	2006	2	-5.5616	1978	1997
Çin	3	-3.688	1975	2005	3	-5.2246	1975	2006
Hindistan	0	-2.5227	1970	2005	0	-4.7464	1978	1999

Endonezya	1	-6.8020***	1997	2007	1	-7.6261***	1984	1997
Meksika	1	-5.2932	1977	1985	1	-6.0332	1985	2000
Rusya	2	-6.2028**	1999	2005	2	-6.6627*	1997	2009
Türkiye	0	-3.9722	1997	2009	0	-6.4175	1978	1998

Ülkeler	LS Model A				LS Model C			
	L	Test İst.	TB1	TB2	L	Test İst.	TB1	TB2
Brezilya	2	-3.3428	1979	1984	3	-4.4907	1979	1998
Çin	1	-0.3268	1968	1982	1	-4.6448	1968	1980
Hindistan	3	-1.4447	1968	1974	1	-4.7398	1982	2005
Endonezya	3	-2.6821	1994	2000	1	-4.1203	1972	1998
Meksika	1	-3.6781*	1983	1994	1	-5.8896**	1978	1985
Rusya	2	-2.9521	1997	2008	2	-8.6510***	1998	2008
Türkiye	0	-2.0242	2003	2010	1	-4.948	1988	2000

Not: Tabloda L uygun gecikme uzunluğunu, TB1 ve TB2 sırasıyla birinci ve ikinci kırılma tarihini ifade etmektedir. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 için birim kök temel hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. LP (1997) ve LS (2003) testinde gecikme uzunluğunun belirlenmesinde genelden özele yaklaşımı kullanılmıştır. LP (1997) testi ve LS (2003) testi kritik değerleri sırasıyla Ben-David, Lumsdaine ve Papell (2003) ve Lee ve Strazicich (2003) çalışmalarından elde edilmiştir.

Tablo 3'de ise iki yapısal kırılmaya izin veren birim kök testleri yer almaktadır. Tablonun ilk bölümünde Lumsdaine ve Papell (1997) testi, ikinci bölümünde Lee ve Strazicich (2003) test sonuçları görülmektedir. Lumsdaine ve Papell (1997) testi Model AA ve Model CC için sadece Endonezya ve Rusya'da birim kök temel hipotezinin reddedildiğini göstermiştir. Lee ve Strazicich (2003) testi ise bu iki model yapısı için Meksika ve Rusya'da birim kök temel hipotezinin reddedildiğini göstermiştir. İki yapısal kırılma altında genel olarak Endonezya, Meksika ve Rusya'nın orta gelir tuzağında olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yapılan ampirik çalışma sonucunda genel olarak değerlendirmek gerekirse Robertson ve Ye (2013) yaklaşımı dikkate alındığında E7 ülke grubunu oluşturan ülkelerden Endonezya, Meksika ve Rusya'nın orta gelir tuzağında olduğu

yönünde kanıtlara ulaşılmıştır. Benzer şekilde aynı yaklaşım dikkate alındığında E7 ülke grubunu oluşturan diğer ülkeler Brezilya, Çin, Hindistan ve Türkiye'nin ise genel olarak orta gelir tuzağında olmadığı bulgularına ulaşılmıştır. Literatür incelendiğinde E7 ülkeleri için orta gelir tuzağını araştıran Tiftikçiğil, Güriş ve Yaşgöl (2018) çalışması ile Brezilya ve Endonezya'da farklı, Çin, Meksika, Hindistan ve Türkiye'de aynı sonuca ulaşılmıştır. 71 orta gelirli ülke için orta gelir tuzağını araştıran Ünlü ve Yıldız (2018) çalışması ile Brezilya ve Çin'de farklı, Endonezya, Meksika, Hindistan ve Türkiye'de aynı sonuca ulaşılmıştır. Türkiye için değerlendirmek gerekirse, Robertson ve Ye (2013) çerçevesinde Koçak ve Bulut (2014), Tiftikçiğil, Güriş ve Yaşgöl (2018), Ünlü ve Yıldız (2018) ve çalışmamızda orta gelir tuzağında olmayacağı belirlenmiştir.

Robertson ve Ye (2013) yaklaşımı altında, Brezilya, Çin, Hindistan ve Türkiye ekonomisinin, merkez ülke olarak seçilen ABD ekonomisi ile arasındaki gelir farkını kapatma eğilimi, Endonezya, Meksika ve Rusya ekonomisinin ise gelir farkını kapatmama eğilimi göstermiştir. Orta gelir tuzağında bulunan ülkelerde genel olarak tasarruflar ve yatırımlar düşük seviyede kalmakta, sanayide çeşitlenme olmamakta ve büyümede yavaşlama görülmektedir. Orta gelir tuzağında bulunan ülkelerin tuzaktan kurtulmak için öncelikle; makroekonomik istikrarı sağlaması, gelir eşitsizliklerini gidermesi, ulusal tasarruf oranlarını artırılması, Araştırma-Geliştirme yatırımlarını arttırması, işgücü piyasası reformlarını arttırması, mali sürdürülebilirliği sağlaması, altyapı yatırımlarını arttırması, finansal piyasaların etkinliğini arttıracak politikaların izlenmesi, inovasyon kapasitesinin artırılması, mülkiyet haklarının korunması ve toplam faktör verimliliğinin arttırılması gerekmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Orta gelir tuzağı son dönemlerde araştırmacıların ilgisini çeken ve iktisat literatürünün yeni konularından bir olduğu söylenebilir. Zira ilk kez 2007 yılında, Dünya Bankasının bir raporu olan "Bir Doğu Asya Rönesansı: Ekonomik Büyüme için Fikirler"

başlıklı çalışmayla literatüre kazandırılan orta gelir tuzağı olgusu, özellikle alt ve üst orta gelir grubu için önemli bir kavram haline gelmiştir. Bu raporda, orta gelir seviyesine ulaşmış bazı ülkelerin, uzun süre boyunca, kendilerinden daha düşük gelir grubundaki ülkeler ile ücret bakımından rekabet edememesi ve kendilerinden daha yüksek gelir grubundaki ülkeler karşısında ise inovasyona yönelik büyüme stratejileri gerçekleştirememelerinden dolayı düşük büyüme performansı gerçekleştirerek orta gelir tuzağına yakalandıklarından bahsedilmiştir.

Bu çalışmada, orta gelir tuzağına nispi eşik değerler ile uygun bir şekilde OGT'nin zaman serisi tanımını geliştiren Robertson ve Ye (2013)'ün yaklaşımı kullanılarak E7 ülkeleri (Brezilya, Çin, Hindistan, Endonezya, Meksika, Rusya ve Türkiye) için OGT araştırılmıştır. Yapılan ampirik analizler Brezilya, Çin, Hindistan, Endonezya, Meksika ve Türkiye için 1960- 2016 dönemi, Rusya için 1989- 2016 dönemi yıllık verileri kullanılarak klasik ve yapısal kırılmalı birim kök testleri ile gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, Robertson ve Ye (2013) yaklaşımı çerçevesinde tüm durumlarda olmasa da genel olarak Endonezya, Meksika ve Rusya'nın orta gelir tuzağında olduğu yönünde kanıtlara ulaşılmıştır. Analize konu diğer ülkeler Brezilya, Çin, Hindistan ve Türkiye'nin ise genel olarak orta gelir tuzağında olmadığı sonucuna varılmıştır. Elde edilen bu sonuçlar, E7 ülkeleri üzerine incelemede bulunan Tiftikçiğil, Güriş ve Yaşgöl (2018) çalışması ile iki ülke için farklı, dört ülke için aynı sonuca ulaşıldığını, benzer şekilde Ünlü ve Yıldız (2018) çalışması ile iki ülke için farklı, dört ülke için aynı sonuca ulaşıldığını göstermiştir. Farklılıkların sebebi olarak, incelenen dönemin aynı olmaması ve ampirik analizde kullanılan testlerin tamamen farklı olması gösterilebilir.

Gelişmekte olan ülkeler arasında önemli bir yere sahip E7 ülke grubunu oluşturan Brezilya, Çin, Hindistan ve Türkiye ekonomisinin, merkez ülke olarak seçilen ABD ekonomisi ile arasındaki gelir farkını, analiz dönemi olan 1960-2016 yılları arasında kapatma eğilimi göstermiştir. Endonezya, Meksika ve Rusya ekonomilerinin ise bu farkı kapatamama eğiliminin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Endonezya, Meksika ve Rusya'nın orta gelir

tuzaktadır kurtulmak için öncelikle; makroekonomik istikrarı sağlaması, gelir eşitsizliklerini gidermesi, ulusal tasarruf oranlarını arttırılması, Araştırma-Geliştirme yatırımlarını arttırması ve işgücü piyasası reformlarını arttırması gerekmektedir. Bunlarla birlikte orta gelir tuzaktadır çıkmak için; enerji bağımlılığının azaltılması, altyapı yatırımlarının arttırılması, bölgesel farklılıkların azaltılmaya çalışılması, mülkiyet haklarının korunmasına yönelik çalışmaların yapılması önemle üzerinde durulması gereken diğer kriterlerdir. Orta gelir tuzaktadır bulunmayan ülkelerin de yüksek gelir grubuna ulaşana kadar bu konulara dikkat etmesi, kalıcı büyümenin sağlanması ve orta gelir tuzaktadır düşülmemesi adına gerekli olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Agénor, P., Canuto, O., & Jelenic, M. (2012). Avoiding Middle-Income Growth Traps, (Number: 98). Washington, DC: The World Bank.
- Agénor, P., & Canuto, O. (2015). Middle-Income Growth Traps. *Research in Economics*, 69(4), 641-660.
- Aiyar, M. S., Duval, M. R. A., Puy, M. D., Wu, M. Y., & Zhang, M. L. (2013). Growth Slowdowns and the Middle-Income Trap, (Working Paper / 13 / 71). Washington, DC: International Monetary Fund.
- Ben-David, D., Lumsdaine, R.L. & Papell, D.H. (2003). Unit Roots, Postwar Slowdowns and Long-Run Growth: Evidence from Two Structural Breaks. *Empirical Economics*, 28(2), 303-319.
- Bozkurt, E., Bedir, S., Özdemir, D., & Çakmak, E. (2014). Orta Gelir Tuzağı ve Türkiye Örneği. *Maliye Dergisi*, 167, 22-39.
- Bulman, D., Eden, M., & Nguyen, H. (2014). Transitioning from Low-Income Growth to High- Income Growth: Is There a Middle Income Trap, (Policy Research Working Paper 7104). Washington, DC: The World Bank.
- Dalgıç, B., İyidoğan, P., & Balıkçioğlu, E. (2014). Orta Gelir Tuzağından Çıkışta Hangi Faktörler?. *Maliye Dergisi*, 167, 116-125.
- Dickey, D., & Fuller W. (1979). Distribution of The Estimators for Autoregressive Time Series with A Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427-431.
- Dickey, D. and Fuller W. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with A Unit Root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.

- Egawa, A. (2013). Will Income Inequality Cause a Middle-income Trap in Asia? (Bruegel Working Paper 2013/06). Brussel: Bruegel.
- Eichengreen, B., Park, D., & Shin, K. (2012). When Fast-Growing Economies Slow Down: International Evidence and Implications for China. *Asian Economic Papers*, 11(1), 42-87.
- Felipe, J., Abdon, A., & Kumar, U. (2012). Tracking the Middle-income Trap: What Is It, Who Is in It, and Why? (Working Paper No. 715). New York: Levy Economics Institute.
- Gill, I. S., Kharas, H. J., & Bhattasali, D. (2007). *An East Asian renaissance: ideas for economic growth*. World Bank Publications.
- Gill, I., & Kharas, H. (2015). "The Middle-Income Trap Turns Ten". World Bank Policy Research Working Paper 7403:1-27.
- Im, F. G., & Rosenblatt, D. (2013). Middle-Income Traps: A Conceptual and Empirical Survey, (Policy Research Working Paper 6594). Washington, DC: The World Bank.
- Jankowska, A., Nagengast, A., & Perea, J. R. (2012). The Product Space and the Middleincome Trap: Comparing Asian and Latin American Experiences, (Working Paper No. 311). Paris: OECD Development Center.
- Koçak, E., & Bulut, Ü. (2014). Orta Gelir Tuzağı: Teorik Çerçeve, Ampirik Yaklaşımlar ve Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama. *Maliye Dergisi*, 167, 1-21.
- Lee, J., & Strazicich, M. C. (2003). Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test with Two Structural Breaks. *The Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089.
- Lee, J., & Strazicich, M. C. (2013). Minimum LM Unit Root Test with One Structural Break. *Economics Bulletin*, 33(4), 2483-2492.

- Lumsdaine, R. L. & Papell, D. H. (1997). Multiple Trends Breaks and the Unit-Root Hypothesis. *The Review of Economics and Statistics*, 79(2), 212-218.
- MacKinnon, J. G. (1996). Numerical Distribution Functions for Unit Root and Cointegration Tests. *Journal of Applied Econometrics*, 11, 601-618.
- Maddison, A. (2010). Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1-2008 AD, Available at: <http://www.ggdc.net/MADDISON/oriindex.htm> (data accessed on 03/01/2018).
- Perron, P. (1989). The Great Cash, The Oil Price Shock and The Unit Root Hypothesis, *Econometrica*, 57(6), 1361-1401.
- Robertson, P. E., & Ye, L. (2013). On the Existence of a Middle Income Trap, (Economics Discussion Paper 13.12). Perth: University of Western Australia.
- Tiftikçiğil, B. Y., Güriş, B., & Yaşgöl, Y. S. (2018). Does Middle Income Trap Exist? Evidence from Emerging Economies: E7 Countries 1969-2015. *Revista Galega de Economía*, 27(1), 145-162.
- Tho, T. (2013). The Middle-Income Trap. Issues for Members of the Association of Southeast Asian Nations. *VNU Journal of Economics and Business*, 29(2), 107-128.
- Ünlü, F. ve Yıldız, R. (2018). Orta Gelir Tuzağının Belirlenmesi: Ekonometrik Analiz. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(1), 1-20.
- Woo, T. W. (2012). China Meets the Middle-Income Trap: The Large Potholes in the Road to Catching-up. *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, 10(4), 313-336.
- Yeldan, E. (2012). Türkiye Orta Gelir Tuzağına Yaklaşıırken. *İktisat ve Toplum*, 21-22, 26-30.

- Yıldız, F., & Bayraktar, Y. (2017). Kırılgan Sekizli Ülkelerinin Orta Gelir Tuzağına Uzaklığının Ölçülmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(5), 110-128.
- Yılmaz, G. (2014). Turkish Middle Income Trap and Less Skilled Human Capital, (Working Paper No: 14/30). Ankara: Central Bank of the Republic of Turkey.
- Zeng, J., & Fang, Y. (2014). "Between Poverty and Prosperity: China's Dependent Development and the 'Middle-Income Trap'". *Third World Quarterly*, 35(6), 1014-1031.
- Zivot, E. & Andrews, D. W. K. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3), 25-44.

2000-2001 TÜRKİYE EKONOMİK KRİZİ'NE FAKLI BİR BAKIŞ: ASİMETRİK BİLGİ TEORİSİ ÇERÇEVESİNDE BİR DEĞERLENDİRME

Esra N. KILCI*

Öz

1980'li yıllarda başlayan finansal liberalizasyon süreçleriyle birlikte, Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkelerde irili ufaklı çok sayıda finansal dalgalanma yaşanmıştır. Günümüze kadar olan periyotta, bu dalgalanmalardan ülkemiz açısından en şiddetli olanı şüphesiz, 2000-2001 döneminde yaşanan bankacılık ve para krizidir. Bu çalışmada, ülke ekonomisinde yol açtığı büyük hasarların ve krize yol açan majör faktörlerin değerlendirilmesi açısından akademik literatürde büyük ilgi gören Türkiye 2000-2001 Krizi asimetrik bilgi teorisi çerçevesinde değerlendirilmiş; finansal liberalizasyon, makro-ekonomik göstergelerdeki olumsuzluklar, mevduat sigortası uygulaması, ahlaki risk problemi ve bankacılık sektörü bilançolarındaki bozulmalar gibi krizlerde tetikleyici etkisi olduğu düşünülen faktörler ele alınmış; oldukça şiddetli bir şekilde yaşanan ekonomik krizin teorisiyle olan tutarlılığı irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: 2000-2001 Türkiye Ekonomik Krizi, Asimetrik Bilgi, Finansal Liberalizasyon, Mevduat Sigortası.

A Different Perspective to 2000-2001 Turkish Economic Crisis: A Review in the Framework of Asymmetric Information Theory

Abstract

With financial liberalization processes which started during the 1980's, Turkey and the other emerging market economies have experienced many financial volatilities. From past to present, the most severe of these for Turkey is certainly the banking and currency crisis experienced in the period of 2000-2001. In this study, the Turkish 2000-2001 Crisis, which takes special attention in academic literature in terms of their results and the economic damages, are analyzed under the asymmetric information theory; the factors which are thought to trigger in crises such as financial liberalization, negative macro-economic indicators, deposit insurance, moral hazard problem and deterioration in the

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Arel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, esrakilci@arel.edu.tr

banking sector balance-sheets are evaluated and the consistency of this severe crisis with the theory is investigated.

Keywords; 2000-2001 Turkish Crises, Asymmetric Information, Financial Liberalization, Deposit Insurance.

Giriş

Gelişmekte olan ülke ekonomilerinde, finansal sektör özellikle bankacılık sektörü bilançolarında meydana gelen bozulmalar, finansal piyasalarda baskı ve gerginliğin artmasına sebep olarak, bu ülkeleri finansal krizlere karşı oldukça hassas hale getirmektedir. Bu ülkelerde, bankacılık sektörünün finansal sektör içerisindeki ağırlığının yüksek olması nedeniyle, finansal derinliğin sağlanamamış olması, piyasalarda işlem gören enstrüman sayısının ve finansal araçların yetersizliği gibi hususlar dikkate alındığında, sektör bilançolarındaki bozulmaların yaşanan finansal krizlerdeki rolü büyük olmaktadır. Sorunlu ve kırılğan bir bankacılık sektörünün varlığı ve etkin düzenleme denetleme mekanizmalarının mevcut olmayışı gibi unsurlar, aşırı risk alımı davranışını teşvik etmiş; finansal piyasalarda şiddetli asimetrik bilgi problemleri meydana gelmektedir.

Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren yaygın bir şekilde kullanılan asimetrik bilgi teorisi, öne sürdüğü varsayımlarla krizlerin oluşumunda görülen ortak birtakım verileri ve kalıpları açıklamaya çalışmakta; özellikle, finansal liberalizasyon, kırılğan bankacılık sektörü, etkin çalışmayan düzenleme ve denetleme mekanizmaları ve mevduat sigortası gibi konuları yakın mercek altına alarak, gelecekteki krizlerin önlenmesi açısından fayda sağlayacağı düşünülen daha spesifik sonuçlara ulaşmayı amaçlamaktadır.

Gelişmekte olan ülke ekonomilerine yaşanan finansal krizlere verilen en güzel örneklerden biri olan ve akademik literatürde Türkiye'nin Krizi olarak yer bulan 2000-01 Ekonomik Krizi'nin oluşum nedenlerini, yapısal kaynaklarını ve kriz öncesinde, kriz

sırasında ve sonrasında yaşanan gelişmeleri iyi anlayabilmek büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı, asimetrik bilgi teorisi çerçevesinde söz konusu krizleri analiz ederek, krizlerin oluşmasına yol açan faktörleri ve kriz sonuçlarını incelemek ve 2000-01 Ekonomik Krizi'nin asimetrik bilgi teorisiyle açıklanabilirliğini test etmektir.

Çalışmada öncelikle asimetrik bilgi teorisi genel hatlarıyla açıklanmaya çalışılmakta, sonrasında, Türkiye'de yaşanan ve ülke ekonomisi açısından tahrip edici sonuçlar doğuran 2000-01 Ekonomik Krizi'nde etkili olan önemli faktörler, teorinin öngördüğü faktörlerle ilişkilendirilerek analiz edilmekte ve kriz oluşumu ve kriz sürecinin asimetrik bilgi teorisiyle tutarlılığı irdelenmektedir.

Asimetrik Bilgi Teorisi'ne Kısa Bir Bakış

Finansal sistemin etkin işleyişini bozarak, finansal aracılığın kaybolmasına, yatırımların azalmasına ve ekonomik aktivitenin daralmasına yol açan önemli bir etken "asimetrik bilgi" olgusunun yarattığı problemlerdir. Bir finansal sözleşmedeki karşılıklı tarafların sahip olduğu bilgi farklılıklarına odaklanan ve bilgi asimetrilerinin neden olduğu problemlerden yola çıkan asimetrik bilgi analizi, finansal yapının ekonomik aktivite üzerindeki etkilerini inceleyerek ve finansal sistemin yapısını ve bankacılık düzenlemelerini anlayarak, finansal krizlerle ilgili spesifik sonuçlara ulaşabilmek için kullanılmaktadır (Mishkin, 2007, s. 13).

Özellikle 1990 sonrasında yaşanan finansal krizleri açıklamakta başvurulan asimetrik bilgi teorisi, finansal ve reel sektör bilançolarında yaşanan bozulmayı krizlere yol açan ana faktörlerden biri olarak değerlendirmiş ve bu ilişkiyi öz sermaye ve teminat değerlerinin azalması argümanlarını kullanarak açıklamaya çalışmıştır. Yaşanan krizlerde görülen ortak birtakım veriler ve kalıplar, bu argümanları destekler görünmektedir.

Teoriye göre başlıca dört faktör, finansal piyasalarda asimetrik bilgi problemlerinin artmasına ve dolayısıyla finansal istikrarsızlığa yol açmaktadır. Bu faktörler, faiz oranlarındaki artış

ve akabinde riskli-risksiz varlıklar arasındaki marjların artması, finansal sektör bilançolarında yaşanan bozulma, belirsizlikteki artış ve varlık fiyatlarındaki değişiklikler nedeniyle reel sektör bilançolarındaki bozulmalardır.

Para ve Bankacılık Krizlerinin Asimetrik Bilgi Teorisiyle İlişkilendirilerek Tanımlanması

Sermaye akımlarındaki olumsuz değişimler nedeniyle döviz kurlarında yaşanan ani hareketler sonucu oluşan para krizlerinde¹, gerçekleşen spekülasyon saldırı ve sonrasında yaşanan devalüasyon incelendiğinde, devalüasyonla sonuçlanan ülke parasına yönelik başarılı bir saldırının, öncelikle finansal piyasalardaki bilgi akışını bozarak, bir anlamda bilgi akışına müdahale ederek, ülke ekonomisi üzerinde tahrip edici etkilere yol açtığı görülmektedir. Ayrıca, sabit kur sistemleri ve sabit kura benzer sistemlerde, ulusal paranın değer kaybı devalüasyonu içerdiği için doğrusal bir şekilde gerçekleşmemektedir. Ülke parasının değerinin korunması amacıyla faiz oranlarının arttırılması ve akabinde borçlulukta yaşanan ciddi artış, firma ve banka bilançolarında şiddetli bozulmalara yol açmaktadır (Mishkin, 1999b, s. 1526).

Gelişmekte olan ülke ekonomilerinde yaygın bir şekilde görülen ve para krizleriyle çok yakın ilişkisi olan diğer kriz türü, bankacılık krizleridir. Banka iflasları ve bankacılık krizlerinde aktif-pasif yönetimindeki dengesizlikler, vade ve döviz kuru uyumsuzlukları, ihtiyatsız kredi ve yatırım politikaları ile asimetrik bilgi problemlerinin önemli bir rolü bulunmaktadır. Mishkin çalışmasında, mudiler tarafından bankalara gerçekleştirilen hücumlarda, asimetrik bilgi probleminin finansal krizin kaynağında olduğuna dikkat çekmektedir. Buna göre, mevduat sahipleri aslında iyi ve kötü bankaları birbirinden ayırt edememekte ve mevduatların kendilerine geri ödenemeyeceği endişesi nedeniyle, tüm bankacılık sistemine hücum etmektedir. Toplam bilgide bir değişiklik olması durumunda, örneğin yüksek faiz oranları, önemli bir kurumun iflası veya bir resesyondan dolayı

¹ 1994 Meksika Krizi, 1997-98 Asya Krizi para krizlerine örnektir.

konjonktürel bir daralma oluşacağı gibi bilgilerin oluşması durumunda, mudiler, mevduatlarını kaybedecekleri endişesiyle, fonlarını bankacılık sisteminden çekerek bir paniği hızlandırabilmektedir (Mishkin, 1990, s. 7).

Konjonktürel bozulmalar ve bankacılık sektörünün sağlamlığıyla ilgili oluşan belirsizlik sonucu ortaya çıkan bankacılık paniği, faiz oranlarında yüksek artışlara ve finansal aracılığın azalmasına yol açmaktadır. Burada, bankacılık paniği sonucunda likiditenin azalmasıyla piyasa faiz oranlarının yükselmesi, borç piyasalarında *ters seçim* sorunlarını arttırırken, aynı zamanda, firmaların öz sermayelerinin azalmasına yol açarak, *ahlaki risk* problemlerinin artmasına ve ekonomik daralmanın şiddetlenmesine yol açmaktadır (Mishkin, 1991, s. 11).

Finansal Liberalizasyon, Gelişmekte Olan Ülkelerde Yaşanan Finansal Krizlerin Temel Nedeni mi?

Asimetrik bilgi teorisi çerçevesinde finansal krizlerin oluşumu incelenirken, makroekonomik temellerden ziyade finansal sektörde yaşanan gelişmelerin araştırmaya başlamak için daha iyi bir nokta olduğu vurgulanmakta ve finansal liberalizasyon sürecine değinilmektedir (Mishkin, 2001a, ss. 7-8).

Gelişmekte olan ülkelerde 1980 sonrasında yaşanan finansal krizlerin tamamı, 1980 ve 90'ların yeni uluslararası finansal piyasa yapılarının temel özelliğini, yani sermaye akımlarının serbestleştirilmesini işaret etmektedir. Bu yıllardan itibaren, döviz krizleri sadece bozulan ekonomik temeller nedeniyle değil, sermaye akımlarındaki olumsuz hareketler sonucunda da ortaya çıkmaktadır (Arı & Dağtekin, 2008, s. 192). Gelişmekte olan ülkelerde yaşanan liberalizasyon süreçleri, bu ekonomileri ani sermaye akımlarına ve finansal krizlere karşı savunmasız hale getirmektedir.

Finansal liberalizasyonla birlikte sermaye hesabının tam konvertibilitesinin sağlanmasıyla, uluslararası para ve sermaye piyasalarıyla entegrasyon ve finansal piyasalarda rekabetin sağlanması amaçlanmıştır. Bu süreçte, Türkiye'nin de içinde

bulunduğu gelişmekte olan ülkelere, sundukları yüksek getiriler nedeniyle, özellikle portföy yatırımları şeklinde büyük sermaye girişleri yaşanmıştır. Bununla beraber, bankacılık sektörünün zayıf olduğu, etkin düzenleme ve denetleme mekanizmalarının var olmadığı finansal sistemlerde, aşırı risk alımını ve kredilerde hızlı bir genişlemeyi beraberinde getirerek, kırılganlığın artmasına neden olmuştur. Olumsuz birtakım gelişmelerin yaşanması sonucunda ise, liberalizasyon süreçleri, büyük ve hızlı sermaye çıkışlarıyla sonuçlanarak, bu ülkelerde ekonomik istikrarsızlık ve finansal krizlerin oluşum sıklığının ve şiddetinin atmasına yol açmıştır.

Bankacılık sektöründeki kırılganlıklar ve sektör bilançolarındaki bozulmalar bir ülke ekonomisini spekülasyon saldırılara karşı oldukça kırılgan hale getirmekte ve ekonomik görünümdeki bozulma ile birlikte sermaye akımlarındaki olumlu trendin tersine dönmesiyle yaşanacak sert para çıkışları, bankacılık sektörünün ödeme yeterliliğine sahip olsa bile likiditesini kaybederek büyük bir bankacılık kriziyle karşı karşıya kalmasına yol açabilmektedir. Finansal liberalizasyon sürecinin aşama aşama kaydedilmesi büyük önem taşımaktadır. Özellikle makroekonomik istikrar sağlanmadan ani ve gelişigüzel başlatılan finansal liberalizasyon süreçleri, gelişmekte olan ülke ekonomilerinde finansal kriz yaşanma olasılığını belirgin şekilde arttırmaktadır. Liberalizasyon süreci başladığı zaman, banka düzenleme ve denetleme mekanizmaları etkin bir şekilde çalışmıyorsa, aşırı risk alımı davranışını engelleyen düzenlemeler bulunmamaktadır ve bu durum gelecekte banka bilançolarının bozulmasına yol açabilmektedir (Mishkin, 1999b, s. 1530).

Radelet ve Sachs (1998, ss. 18-70), gelişmekte olan ülkelerde finansal piyasaların global finansal sisteme entegre edilmesi için yapılan düzenlemelerin oldukça hatalı olduğuna ve söz konusu ülkelerin para ve sermaye piyasalarında yaşanan liberalizasyon süreçlerini şiddetli makroekonomik krizlerin izlediğini belirtmiştir. Çünkü bu ülkelerin çoğu, büyük ölçüde liberalize olan bankacılık işlemlerini desteklemek için gerekli düzenleyici yasal ve kurumsal altyapıdan ve aynı zamanda mevduat sahiplerinin

güvenlerindeki ani değişikliklerle baş edebilmek açısından son derece önemli bir role sahip olan Merkez Bankası'nın "nihai kredi mercii" rolünü üstlenebilme kapasitesinden yoksundur. Dolayısıyla erken gerçekleşen liberalizasyon süreçleri, bu ülkeler için krize giden zemini hazırlamaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde yaşanan krizlerde, finansal liberalizasyon sürecinin rolünü ölçebilmek için kullanılan ölçütlerden biri *cari açık/GSYİH oranı*dır. Arı ve Dağtekin (2008, s. 212), bu göstergenin, birçok krizde oldukça belirgin olduğunu ve Türkiye'de yaşanan krizlerin oluşumunda da oldukça önemli bir rolü olduğunu belirtmişlerdir. Çalışmalarında ulaştıkları sonuçlara göre, cari açıklar sermaye girişleriyle finanse edildiğinde kriz indikatörü düşmekte; fakat yatırımcıların ülkeye olan güveninde bir kayıp yaşandığında kriz indikatörü ani bir yükseliş sergilemektedir. Ancak makroekonomik temellerin sağlam olması durumunda, liberalizasyon tuzağından kaçınılabilmektedir. *Portföy yatırımları/GSYİH oranı* ve hisse senedi piyasasındaki hareketler de finansal liberalizasyonla ilişkili olarak, krizlerin başlangıcında sinyal veren göstergelerdir.

Verdikleri ve Aldıklarıyla Türkiye'de Finansal Liberalizasyon

Türkiye, 1970 sonlarında belirgin hale gelen ekonomik ve finansal dalgalanmalara cevaben, öncelikle devletin ekonomideki ağırlığının azaltılmasını ve yatırımların teşvik edilmesi neticesinde ekonomik büyümenin arttırılmasını hedefleyen liberalizasyon destekli bir istikrar programını başlatmıştır. 1980'lerde başlatılan liberalizasyon sürecini iki dönem altında inceleyebiliriz. İlk dönemde, mevduat faiz oranlarının deregülasyonu ve SPK'nın kurulması gibi gelişmelere; 1990'ların başlarında tamamlanan ikinci dönemde ise, sermaye hareketleri üzerindeki bütün kısıtlamaların kaldırılmasına ve tam anlamıyla sermaye hesabının liberalizasyonunun gerçekleştiğine şahit olmaktadır. Faiz oranlarının deregülasyonu, reel faiz oranlarının pozitif hale gelmesini sağlarken, Sermaye Piyasası Kurulu ve İstanbul Menkul Kıymetler Borsası gibi finansal kurumların faaliyete geçirilmesiyle ise, finansal kaynakların daha etkin işleyen piyasalar aracılığıyla

ekonomiye tahsis edilmesinin sağlanması ve şirketler kesiminin iç finansman ve banka kredilerine olan bağımlılığının azaltılması amaçlanmıştır (Günçavdı & Küçükçiftçi, 2002, ss. 5-6).

Ancak, Celasun (2002, s. 6), kararların enflasyonda iyileşme sağlanmadan, döviz rezervleri güçlendirilmeden ve mali denetim kapasitesinde artış sağlanmadan alındığına ve bu kararların arkasında, dış kaynak girişlerinin artmasıyla ekonomiye canlandırma isteğinin olduğuna işaret etmektedir. Özellikle ikinci dönemde yaşanan gelişmeler, Türkiye'nin finansal anlamda dışa açılmasını sağlarken, Türk Lirası'na karşı birçok spekülative saldırıyı da beraberinde getirmiştir.

Faiz oranlarının deregülasyonu, yurtdışından borçlanmanın mümkün hale gelmesi, sektöre yeni banka girişlerinin kolaylaştırılması ve bankaların döviz cinsinden işlem yapmalarının serbest bırakılması, yerleşiklerin döviz ve yabancı menkul kıymet alım-satımına izin verilmesi ve uluslararası piyasalarla entegrasyonun sağlanması gibi gelişmelerin yaşandığı liberalizasyon sürecinde, başlarda başarılı sonuçlar elde edilmiş; kamu sektörü borçlanma gereksinimi azalmış ve enflasyonda iyileşmeler görülmüştür. Özkan (2005, s. 546), Türkiye ekonomisinin dışa açıklığının, ki bu oldukça olumlu bir göstergedir, yaşanan liberalizasyon süreciyle giderek arttığına işaret etmektedir. Bir ekonominin dışa açıklığını gösteren en yaygın ölçütlerden biri, ihracat ve ithalat toplamının GSYİH'ya oranıdır. Bu oran, 1980 sonrası dönemde sürekli artan bir trend içerisinde olmuştur.

Bununla beraber, finansal liberalizasyon ve reformasyon sürecinin başarılı bir şekilde gerçekleştirilemediğine işaret eden gelişmeler yaşanmıştır. Öncelikle, gerçekleştirilen reformlar, finansal sektörün özellikle bankacılık sektörünün kırılganlığının artmasına yol açmış; sınırlamaların ortadan kaldırılmasıyla yurtiçi bankaların kısa vadeli uluslararası kredilere erişimi kolaylaşırken, bankacılık sektörünün yurtdışından düşük maliyetli borç bulma olanaklarının artması sonucu kısa vadeli dış borçlanma ve banka kredileri hızlı bir şekilde büyümüştür. Diğer yandan, finansal

piyasalarda doğru ve yeterli denetim-düzenlemeler yapılmamış ve bu gelişmeler, Türkiye ekonomisini ani ve hızlı sermaye çıkışlarına oldukça kırılan bir hale getirmiştir.

1990'lı yılların krizlere zemin hazırlayan en önemli özelliklerinden biri, kamu açıklarının iç borçla finansmanında bankaların üstlendiği aracılık işlevinin hızla gelişmesidir. Bankalar kısa vadeli dış borçlanmayla açık pozisyonlarını arttırmışlar ve Devlet İç Borçlanma Senetleri'ne yatırım yapmışlardır. Bu süreçte iç borçlanma vadesi kısalmış, bankacılık sektörünün riskleri birikmiş ve iç borçlanma faizlerinin içerdiği risk primi anormal seviyelere yükselmiştir (Celasun, 2002, s. 7). Diğer yandan, sermaye kontrollerinin kaldırılmasıyla, hükümetin uluslararası sermayeyi çekerek, özel sektör yatırım projelerinin yerine kamu sektörü açıklarını finanse etmeye çalıştığı görülmektedir ki, Türkiye'de makroekonomik dengesizliklerin artmasının en önemli işaretlerinden biri sürekli artan kamu kesimi borçlanma gereğidir. *KKBG/GSYİH oranı*, 1980'de %4 seviyesindeyken, 1989-1993 döneminde %9'a yükselmiştir (Günçavdı & Küçükçiftçi, 2002, s. 7).

Liberalizasyon süreciyle birlikte Türk ve yabancı banka sayısında dikkate değer bir artış yaşanmış ve rekabet artmıştır. Bununla beraber, makroekonomik ve politik istikrarsızlıklar ve finansal piyasalarda düzenleyici altyapının zayıf olması nedeniyle, sermaye hesabının liberalizasyonu için ülke henüz hazır olmamasına rağmen, hızlı bir süreç yaşandığı görülmektedir. Yeldan (2002, ss. 7-8), 32 Sayılı Karar'ın Türkiye ekonomisinin diğer ülkelerle olan tüm finansal işlemlerini liberalize ettiğini ve varlık piyasalarını tamamen yabancı sermaye akımlarının kısa vadeli spekülasyon hareketlerine bağımlı hale getirdiğini belirtmiştir. Böyle bir yapı içerisinde, Türkiye ekonomisi, 1990'larda %100'ü aşan spekülasyon arbitraj kazançları sunmuştur.

Makroekonomik Dengesizlikler Diğer Bir Tetikleyici mi?

Kriz öncesi dönemde, Türkiye ekonomisinin son derece istikrarsız ve kısa vadeli sermaye hareketlerine oldukça bağımlı olduğu görülmektedir. TÜİK'ten alınan verilere göre, ekonomik

büyüme, geçmiş on yıllık dönemde -%5,5 ile %9,5 aralığında dalgalanmaktadır. 1999'a kadar sorun teşkil etmeyen cari açık, kısa vadeli sermaye hareketleriyle finanse edilmektedir. Enflasyon %80'lerin üzerinde yerleşmiş görünmekte ve GSYİH'nın %10'unu aşan bütçe açıkları söz konusudur. Finansal piyasalarda volatilité yüksektir. 1997-98 yıllarında yaşanan Asya ve Rusya Finansal Krizleri ile yurtiçinde yaşanan şiddetli depremler, ülke ekonomisine ciddi zararlar vermiştir. İç borçlanma faiz ödemelerinin çok yüksek seviyelere gelmesi ile zayıflayan mali görünümle birlikte mevcut borcun vade yapısındaki bozulmalar, kamu finansmanı üzerinde ciddi bir yük oluşturmuş ve hali hazırda kırılğan bir görünüme sahip bankacılık sektörünün işleyişine de büyük zarar vermiştir.

2000 yılı makroekonomik görünümü incelendiğinde ise, dezenflasyon programının uygulanmasıyla net sermaye girişlerinde büyük bir artış, reel kurda belirgin bir değerlenme, iç borç faiz oranlarında hızlı bir düşüş, yurtiçi kredi stokunda şiddetli bir artış ile birlikte milli gelirden yüksek bir büyüme, enflasyon oranında iyileşme ve *yatırım/milli gelir oranı*'nda yükselme görülmektedir. 1999 yılıyla karşılaştırıldığında, 2000 yılında kamu kesimi faiz dışı dengesinde iyileşme sağlanması ve kamunun dış borçlanma olanaklarının artması sonucunda, *iç borç/milli gelir oranı* stabil hale gelmiş ve milli gelire oranla IMF tanımlı net kamu dış borç stoku da azalmıştır. Olumlu görünen tüm bu göstergelere rağmen, cari işlemler açığının milli gelire oranının %5 seviyesine yaklaşması, tabloyu karamsar hale gelen göstergelerdendir (Celasun, 2002, s. 18).

Cari açık/GSYİH oranı'ndaki %3,5'lük değer, Türkiye için kritik bir eşik oluşturmaktadır ve bu eşik geçilmesiyle Türkiye'nin hali hazırda tehlikeli bölgeye girdiği anlaşılmaktadır. Uygur, çalışmasında, Goldman Sachs tarafından yapılan bir araştırmanın sonucuna yer vermiştir. Gelişmekte olan ülkelerin cari açıklarının sürdürülebilir olup olmadığını GS-SCAD adı verilen bir model ile saptamaya yönelik yapılan çalışmada, cari açık/GSYİH oranı için Türkiye'nin kritik eşiği %2,1 olarak tespit edilmiştir. 2000 yılına ait %5 seviyesine yaklaşan oran, hem yurtiçinde hem

de yurtdışında kriz beklentilerini belirgin biçimde arttırmıştır (Uygur, 2001, ss. 21-25).

Asimetrik bilgi analizi, finansal krizleri hızlandıran faktörleri incelerken, makroekonomik dengesizliklerden ziyade bilançolardaki bozulmalara odaklanmakta ve makroekonomik temellerdeki sıkıntıların finansal krizlerin temel tetikleyicisi olmadığını ileri sürmektedir. Bu anlamda, Türkiye 2000-01 Ekonomik Krizi, asimetrik bilgi analiziyle tam anlamıyla değil ama, kısmen tutarsız gibi görülebilmektedir. Türkiye 2000-01 Ekonomik Krizi'ni incelediğimizde, şiddetli mali dengesizliklerin krize giden süreçte önemli bir rolünün olduğunu ancak temel tetikleyici unsurlardan olmadığını görmekteyiz.² Aksi takdirde, Özatay ve Sak (2002, ss. 8-9)'ın da vurguladığı üzere, makroekonomik görünümün çok daha kötü olduğu 1998 ve 1999 yıllarında krizlerin patlak vermesi beklenirdi. Çünkü hemen hemen tüm ekonomik boyutlarından anlaşılacağı üzere, bu yıllar, özellikle 1999 yılı, 1995-2001 periyodunun en kötü performansıdır. Açıkça, mali göstergelerin analizi, krizlerin zamanlamasıyla ilgili cevapları sağlamamaktadır.

Ahlaki Risk Problemi Şiddetini Arttırmaktadır

Asimetrik bilgi teorisine göre, borçlular ve kreditorler arasındaki bilgi asimetrileri, aynı zamanda, finansal piyasaların etkinliğini olumsuz yönde etkileyen başka bir probleme, ahlaki risk olgusuna yol açmaktadır. Asimetrik bilgi teorisi, ahlaki risk problemlerinin finansal krizleri nasıl tetiklediğini açıklarken, mevduat garantisi ve devlet garantilerinden yola çıkmaktadır. Mevduat garantisi önemli bir risk kaynağıdır. Yurtiçi bankaların yükümlülüklerinin devlet garantisi altına alınmış olmasının sonucunda bir bankacılık paniğinin yaşanması durumunda, mevduatların nasıl olsa devlet tarafından kurtarılacağından emin oldukları için, gerek mudiler, gerekse bankalar açısından ahlaki risk problemi ortaya çıkmaktadır. Demirgüç ve Detragiache (1998,

² 1999 yılı sonunda uygulanmaya başlanan IMF destekli döviz kuruna dayalı istikrar programının mali göstergelerin önceki yıllara göre iyileşmesindeki payı göz ardı edilmemelidir.

s. 6), mevduat sigortası gibi devlet garantilerinin varlığının bankacılık krizlerinin oluşumunun açıklanmasında önemli bir yer teşkil ettiğine ve ahlaki risk probleminin ortaya çıkmasına neden olduğuna dair güçlü bulguların varlığına işaret etmektedir. Açık mevduat sigortaları, kendi kendini besleyen panikleri elimine ederek bankacılık sektörünün kırılmasını azaltmakta iken aynı zamanda, banka yöneticileri tarafından aşırı risk alımı iştahını arttırarak ahlaki risk probleminin ortaya çıkmasına ve artmasına yol açmaktadır.

Açık/kapalı garantiler ve mevduat sigortası uygulamaları, bankalar ve mudiler açısından, kurtarılacakları yönünde bir algı oluşturarak, aşırı risk alımını teşvik edecek, aşırı borç verme/alma eğilimi oluşacaktır. Mudiler, yeterli araştırma ve analiz yapmadan salt yüksek faiz getirisiyle hareket edecek, bankalar ise optimal seviyelerin altında likit varlıklar tutarak, çok daha düşük sermaye yeterlilik rasyolarıyla çalışacaklardır. Herhangi bir garanti veya mevduat sigortası uygulaması olmamasına rağmen, garanti sağlanacağına dair bir algının oluşması durumunda da, ahlaki risk problemi oluşabilmektedir. Yabancı kreditorler tarafından sağlanan aşırı kredilerde, Merkez Bankası ve IMF tarafından bankacılık sektörüne fon sağlanacağı beklentisinin hakim olduğu görülmektedir. Radelet ve Sachs (1998, s. 29)'a göre, bankalara sağlanan yabancı kredilerin aslında beklenen kurtarmanın miktarıyla teminat altına alındığına ve bu miktarın da kabaca Merkez Bankası'nın döviz rezervleri ile IMF'den gelecek fon desteğine eşit olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla, kreditorler çok daha rahat davranmakta ve büyük miktarlarda kredi vermek yönünde hareket etmektedir.

Türkiye'de Mevduat Sigortası Uygulaması

Mevduat sigortası uygulaması, mevduatlara verilen faizlerin yükselmesine ve vadelerin kısalmasına yol açmakta ve mudiler fonlarını yatıracakları bankanın risk profilini analiz etmeksizin sadece faiz getirisini dikkate alarak hareket etmektedir. Türkiye'de 1994'de yaşanan krizde, Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu kapsamındaki banka tasarruf mevduatlarının tamamının hükümet

tarafından teminat altına alınması şeklinde uygulanan mevduat sigortası uygulaması, finansal piyasalarda yaşanan paniğin azaltılmasına ve krizin atlatılmasına olumlu katkıda bulunmuştur. Diğer yandan, 1994'de iyi çalışan mevduat sigortası uygulaması, bankacılık sektöründe ahlaki riske yol açabilecek davranışları teşvik etmiş, batık bankaların devralınması veya kurtarılması yoluyla devletin muhtemel mali yükümlülükleri artmıştır. Mevduatların tamamına sağlanan garanti uygulanması, 2000-01 Ekonomik Krizi'nde oldukça negatif bir rol oynamıştır ve düzenleme-denetleme mekanizmalarının aşırı zayıf olduğu bir bankacılık sektörünün varlığı durumunda, katkıdan çok zarar vermiştir (Celasun, 2002, s. 13). Bankacılık sektörü mevduatlara yüksek faizler sunmuş, ortaya çıkan risk TMSF tarafından üstlenilmiştir. Ayrıca, bankaların topladıkları mevduatları grup şirketlerine kredi olarak aktarmaları finansal piyasalarda ahlaki risk problemlerini arttıran başka bir faktör olmuştur (Çolak, 2001, s. 24).

Türk Bankacılık Sektöründeki Kırılganlıklar Finansal İstikrarsızlığı Arttırmaktadır

Asimetrik bilgi ve finansal yapı üzerine geliştirilen literatürün önemli bir özelliği, bankaların finansal piyasalarda niçin bu kadar önemli bir rol oynadığını incelemesidir. Likidite yaratmak ve fon transferinde aracılık yapmak gibi işlevlerinin yanı sıra bankalar, kredi piyasalarında var olan *ters seçim* ve *ahlaki risk* problemlerinin azaltılması konusunda, kesinlikle çok önemli bir role sahiptir. Uzun dönemli ilişkiler geliştirme potansiyeline sahip olmaları nedeniyle, bilgi üretimi konusunda çok başarılıdırlar ve bilgi toplama konusundaki uzmanlıklarının sonucunda, iyi borçluları, kötü borçlulardan düşük maliyetlerle ayırt edebilmektedirler (Mishkin, 1990, ss. 6-7).

Bankalar, verdikleri kredilerle aynı zamanda gözetim, denetim ve bilgi toplama faaliyetlerini de gerçekleştirdikleri için, *bedavacılık* problemini (bazı tarafların diğerlerinin para ödeyerek satın aldığı bilgilerden hiçbir ücret ödemededen istifade ettikleri durum) büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadır. Bilgi toplama

üstünlükleri, uzun dönemli müşteri ilişkileri geliştirebilmeleri ve müşterileriyle aralarında yine uzun süredir devam eden kredi ilişkileri sonucunda daha da artmaktadır. Bireylere göre daha düşük maliyetle izleme faaliyetlerini gerçekleştirmelerinin yanı sıra kısıtlayıcı şartların uygulanması konusunda da birtakım üstünlüklere sahiptir. Aynı zamanda, borçluların *ahlaki risk* problemlerine yol açmayacak şekilde davranmalarını sağlamak amacıyla, gelecek dönemlerde kredi musluklarını kapatma güçlerini kullanabilmektedirler. Dolayısıyla bu kurumların, finansal aracılık ve kredi verme fonksiyonlarında meydana gelecek bir bozulma, direkt olarak yatırımlar ve toplam aktivitede daralmaya yol açacaktır (Mishkin, 1990, s. 7).

Finansal istikrarın önkoşullarından biri sağlam ve reforme edilmiş bir bankacılık sektörünün varlığıdır. Bununla beraber, 2001 öncesi döneme baktığımızda, Türk bankacılık sektöründe eksik rekabet koşullarının varlığının sektörel görünümü son derece olumsuz etkilediğini, sektörde ikili bir yapının hâkim olduğunu ve bankacılık sektörünün kamu açıklarının finansörlüğü görevini üstlenmiş olduğunu görmekteyiz. Aktif-pasif yönetimindeki problemler, yüksek açık pozisyonlar, faiz ve döviz kuru uyumsuzlukları, kurumsal yönetim ilkelerinin uygulanmayışı, risk yönetim süreçlerindeki eksiklikler ve şeffaflık ilkesinin göz ardı edilmesi, bankacılık sektörü bilançolarında şiddetli bir bozulmaya yol açmıştır. Aşırı risk alımı, finansal piyasalarda *ahlaki risk* probleminin artmasına neden olmuş ve etkin düzenleme-denetleme mekanizmaları olmaksızın kredilerde yaşanan hızlı büyüme, geri dönmeyen kredilerde artışı beraberinde getirmiştir. Bağlı şirketlere verilen büyük ölçekli krediler ve grup-içi kredi kullanımları da, risklerin artmasına yol açan bir diğer önemli faktördür.

Kriz öncesinde bankacılık sektörü bilançolarında bozulmayı arttıran faktörlerden biri, bankaların mevduat sahiplerinden ve yatırımcılardan sağladıkları kısa vadeli fonlarla kamu kesimini finanse etmeleridir. 2000 yılında, özel bankaların faiz getiren varlıklarının önemli bir kısmı DİBS'lerden oluşmaktadır ve bu durum bankaları, yüksek getiri sağlayan kamu borçlanma

kağıtlarına aşırı bağımlı hale getirmektedir. Özel bankaların kısa vadeli fonlarla uzun vadeli DİBS'leri finanse etmesi ve uzun vadeli krediler vermesi, vade uyumsuzluğu probleminin şiddetlenmesine yol açmıştır. Aynı zamanda, Türk bankacılık sektörünün yüksek miktarda dış borçlanmaya başvurması, sektörü ani sermaye çıkışlarına karşı oldukça savunmasız hale getirmiştir. Özel bankaların kamu borçlanma kağıtlarının finansmanında hem yerleşiklerin döviz tevdiat hesaplarını, hem de yurtdışından döviz cinsinden sağladıkları kredileri kullanmakta olması, yüksek döviz kuru riskini beraberinde getirmiştir. Yerleşik olmayanlar tarafından Türk lirası cinsinden yapılan yatırımlar ve verilen krediler net sermaye akımlarında küçük bir orana tekabül ettiği için, döviz kuru riski büyük ölçüde kredi alan taraflar tarafından üstlenilmiştir (Akyüz & Boratav, 2002, s. 6).

2001 Şubat Krizi'nde, TL'ye karşı yapılan spekülasyon saldırlarının politik istikrarsızlık söylentileriyle tetiklendiği idi; bu kısmen doğrudur, ancak ülkeyi krize götüren asıl unsur, krizin gerçekleştiği tarihten geriye neredeyse on yıllık bir süreçte, Türk bankacılık sektörünün etkin olmayan yapısı ve barındırdığı kırılğanlıklardır. 1990'lı yıllardan itibaren zaman içerisinde şiddetini arttıran temel problemler genel hatlarıyla aşağıdaki şekilde sıralanabilir;

1. Bankacılık sektörünün görünümü hem rekabet hem de bankaların sektörel ağırlıkları açısından sıkıntılıdır.

2. Bankacılık sektöründe ikili bir yapının varlığı hâkimdir.³

³ Özatay ve Sak'ın (s. 16 ve s. 28) belirttikleri üzere, kamu bankaları ve özel bankalar ile bu bankaların özel yapıları içerisindeki ayrılıklar dikkati çekmektedir. Krize giden süreçte, hem özel bankalar hem de kamu bankaları, bilançolarında birçok risk biriktirmesine rağmen, risk birikimi bütün sektörde homojen değildir ve risklerin doğası farklıdır. Varlık tarafında, kamu bankalarının artan görev zararları ve bu görev zararlarının kısa vadeli TL mevduatlarla finanse edilmesi; yükümlülük tarafında ise, lira cinsinden yükümlülüklerin döviz cinsinden yükümlülüklerle oranının iki grup arasında önemli bir fark göstermesi ve özel bankalar için çok daha düşük olmasıdır.

3. Bilançolarda yaşanan şiddetli bozulma göze çarpmaktadır.

3. 1. Aktif-pasif yönetiminde problemler mevcuttur; yüksek enflasyonun varlığı, kısa vadeli dış borçlanmada artış, kredi yoğunlaşması, grup bankacılığı, krediler ve karşılıklar arasındaki uyumsuzluğun beraberinde getirdiği riskler aktif kalitesini kötüleştirmektedir.

3. 2. Bankacılık sektörü, özellikle özel bankalar, yüksek açık pozisyona sahiptir ve döviz kuru artışlarına karşı son derece kırılgandır. Forward işlemler dâhil edildiğinde, kriz öncesinde, *açık pozisyon/sermaye oranı* %300'ler seviyesindedir (Ghosh, 2006, s. 12).

3. 3. Bankacılık sektörü döviz kurunun yanı sıra faiz oranı artışlarına da oldukça duyarlıdır. 1999 yılında, altı aydan kısa vadeli mevduatların toplam mevduatlar içerisindeki payı %72 iken, ortalama vadesi 11,7 ay olan nakit iç borç stokunun toplam pasiflere oranının %30 olması, sistemde ciddi bir vade uyumsuzluğu probleminin olduğuna işaret etmektedir (Celasun, 2002, s. 10).

3. 4. Bankacılık sektöründe yetersiz sermaye problemi şiddetini arttırmaktadır. Türkiye'de yaşanan sıkıntı, sermaye yeterlilik oranlarındaki düşüklükten ziyade, borçlarda, dolayısıyla kaldıraçta yaşanan artıştır. *Borç/milli gelir ve borç/sermaye oranları* giderek artmaktadır.

4. Aşırı risk alımının sonucunda ahlaki risk olgusu artmaktadır.⁴

Dolayısıyla, kamu bankaları faiz oranı riskine karşı duyarlıyken, özel bankalar döviz kuru riskine karşı daha hassastır.

⁴ Kriz öncesi döneme baktığımızda, bankaların aşırı risk alımını adeta teşvik eden politikalar uygulandığını görmekteyiz. Sabit kur sistemine dayalı uygulanan program, bir anlamda, döviz kurunun bir band içerisinde hareket edeceğini taahhüt ederek dövizle borçlanmayı teşvik etmiştir. Mevduat sigortasının sürdürülmesi, ahlaki risk probleminin artmasına yol açan başka bir faktördür (Yay, 2001, s. 15).

5. Hızlı bir kredi büyümesi yaşanmıştır ve geri dönmeyen kredilerde artış hızlanmıştır.

6. Bankacılık sektörü kamu açıklarının finansörlüğü işlevini üstlenmiş görünmektedir.⁵

7. Kurumsal yönetim ilkeleri göz ardı edilmektedir ve risk yönetimi süreçlerinde yetersizlikler bulunmaktadır.

8. Bağlı şirketlere verilen büyük ölçekli krediler ve grup-içi kredi kullanımları risklerin artmasına yol açmaktadır.

9. Bankacılık Sektöründe karlılık daralmaktadır; aktif ve özkaynak karlılığını gösteren ROA (Aktif Karlılığı) ve ROE (Özkaynak karlılığı) verileri, aynı zamanda bankacılık sektörünün performansını ve finansal sağlamlığını gösteren indikatörlerdir. Hem ROA-ROE hem de net faiz marjı verilerinin azalmakta olması bankacılık sektöründe karlılığın daralmakta olduğuna işaret etmektedir.

Türkiye 2000-01 Ekonomik Krizi'yle ilgili yapılan çalışmalardan çıkan ortak sonuç, bankacılık sektörünün bilançolarında biriktirdiği risklerin ve etkin olmayan düzenleme-denetleme mekanizmalarının, yıllardır var olan makroekonomik dengesizliklerle birleşerek, uygulanan dezenflasyon programının

⁵ Bankaların DİBS portföylerinde uzun vadeli kamu borçlanma kağıtlarının artışı, başka bir gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Yapılandırılmış finansal ürünler yurtiçi bankalar özellikle Demirbank tarafından kullanılmaktadır; TL cinsinden kamu borçlanma kağıtları dış borçlanmada teminat olarak kullanılmakta ve bilançolarda uzun vadeli kamu borçlanma kağıtları olarak yer almaktadır. Giderek artan finansman güçlükleriyle, Demirbank DİBS'leri teminat olarak kullanarak döviz cinsinden borçlanmaya başvurmuştur. Yapılandırılmış kredi anlaşmalarında, teminat portföyünün otomatik satışını başlatmak için kamu borçlanma araçlarının faiz oranlarında önceden belirlenen stop-loss seviyeleri bulunmaktadır. Yapılandırılmış kredilerin bu özelliği, Kasım 2000 Krizi'nde yaşandığı üzere, Demirbank'ın finansman sıkıntılılarıyla karşılaşmasından hemen sonra, dövize olan güçlü taleple birlikte borç piyasasında yaşanan satışlarda etkili olmuştur. Sonrasında kriz sistemik bir hal almış; tek bir bankadaki sıkıntılar, tüm borç piyasasını etkileyen bir bankacılık krizine dönüşmüştür (Özatay & Sak, 2002, s. 20).

olumsuz katkılarıyla, krizleri tetiklediğidir. Ayrıca, yanlış yönetilen finansal liberalizasyon süreci ve 1999 yılı sonunda uygulanmaya başlanan *döviz kuruna dayalı dezenflasyon programı*, finansal piyasalarda aşırı risk alınmasına neden olmuş; mevduat sigortasının uygulanması gibi faktörlerle birleşerek asimetrik bilgi problemlerinin artmasına yol açmıştır.

Sonuç

Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkelerde yaşanan krizler, bu ülkelerdeki finansal liberalizasyon süreçlerinin doğru ve aşamalı bir şekilde yönetilmesinin, tutarlı ve sağlam para ve maliye politikalarının uygulanmasının, düzenleyici ve denetleyici mekanizmalara olan ihtiyacın, vade ve döviz kuru uyumsuzlukları gibi problemlerin minimize edilerek bilançolardaki zayıflıkların azaltılmasının ve bilançoların bozulmasını sağlayacak uygulamalardan kaçınmanın önemini açıkça göstermektedir. Gelecekteki krizlerin önlenmesi ve finansal istikrarın sağlanabilmesi için geliştirilecek politikalarda, sağlam mali dengelerin yanı sıra, çok daha güçlü ve sağlam bir finansal sistem ve özellikle sağlıklı ve reforme edilmiş bir bankacılık sektörünün oluşturulması büyük önem taşımaktadır.

Yaşanan krizler, denetim standartlarının iyileştirilmesi, uygulamalarda şeffaflığın ve tarafsızlığın artırılması ve kurumsal yönetim uygulanmasına yönelik düzenlemelerin, bir ülke ekonomisinin finansal krizlere olan dayanıklılığının artırılması için son derece gerekli olduğunu açıkça göstermektedir. Nitekim, Kasım 2000 ve Şubat 2001 Krizleri sonrasında, özellikle finansal sektörde gerçekleştirilen yeniden yapılandırma ve reform süreçleri, Türk bankacılık sektörünün çok daha güçlü bir yapıya kavuşmasında önemli rol oynamıştır. Sermayenin güçlendirilmesi süreçleriyle kamu ve özel bankaların bilanço yapıları güçlendirilmiş; bankacılık sektörü açık pozisyonları ile likidite ve sermaye yeterliliği oranları konularında önemli düzenlemeler yapılmıştır. BDDK ve SPK etkinlik kazanmış, düzenleme ve denetleme mekanizmaları güçlendirilmiş, sadece fiyat istikrarı

değil, finansal istikrarın sağlanması ve güçlendirilmesine ilişkin uygulamalar hayata geçirilmiştir.

Kaynakça

- Akyüz, Y., & Boratav, K. (2002). The Making of the Turkish Financial Crisis. *United Nations Conference on Trade and Development, Discussion Papers*, No: 158, 1-39.
- Allen, M., Rosenberg, C., Keller, C., Setser, B., & Roubini, N. (2002). A Balancesheet Approach to Financial Crises. *IMF Working Paper*, 02/210, 1-64.
- Alper, C. E. (2001). The Turkish Liquidity Crisis of 2000: What Went Wrong?. *Russian and East European Finance and Trade*, 37(6), 51-71.
- Arı, A., & Dağtekin, R. (2008). Early Warning Signals of the 2000/2001 Turkish Financial Crisis. *International Journal of Emerging and Transition Economies*, 1(8), 191-218.
- Celasun, M. (2002). 2001 Krizi, Öncesi ve Sonrası: Makroekonomik Bir Değerlendirme. University of Utah, 1-56.
- Chang, M. and Velasco, A. (2000). Financial Fragility and Exchange Rate Regime. *Journal of Economic Theory*, 92(1), 1-34.
- Çolak, Ö.F. (2001). Finansal Kriz ve Bankacılık Sektöründe Yeniden Yapılandırma Programı Üzerine Bir Eleştiri. *G.Ü.İ.İ.B.F Dergisi*, 15-30.
- Demirgüç-Kunt, A., & Detragiache, E. (1998). The Determinants of Banking Crises: Evidence from Developing and Developed Countries. *IMF Staff Papers*, 45(1), 81-110.
- Eichengreen, B. (2001). Crisis Prevention and Management: Any New Lessons from Argentina and Turkey. Background Paper for the World Bank's *Global Development Finance 2002*, 1-35.
- Ghosh, A. (2006). Capital Account Crises: Lessons for Crisis Prevention. *IMF, Prepared for the High Level Seminar on Crisis Prevention*, Singapore, 1-24.

- Günçavdı, Ö., & Küçükçiftçi, S. (2002). Financial Reforms and the Decomposition of Economic Growth: An investigation of the Changing Role of the Financial Sector in Turkey. University of Utah, 1-30.
- Keyder, N. (2001). The Aftermath of the Exchange Rate-Based Program and the November 2000 Financial Crisis in Turkey. *Russian and East European Finance and Trade*, 37(5), 22-44.
- Mishkin, F. (1990). Asymmetric Information and Financial Crises: A Historical Perspective. *NBER Working Paper 3400*, 1-42.
- Mishkin, F. (1991). Anatomy of a Financial Crisis, *NBER Working Paper 3934*, 1-28.
- Mishkin, F. (1994). Preventing Financial Crises: An International Perspective. *NBER Working Paper 4636*, 1-44.
- Mishkin, F. (1996). Understanding Financial Crises: A Developing Country Perspective. *NBER Working Paper 5600*, 1-45.
- Mishkin, F. (1998). The Dangers of Exchange-Rate Pegging in Emerging Market Countries. *International Finance*, (1), 81-101.
- Mishkin, F. (1999a). Lessons from the Asian Crisis. *NBER Working Paper 7102*, 1-25.
- Mishkin, F. (1999b). Lessons from the Tequila Crisis. *Journal of Banking&Finance*, (23), 1521-1533.
- Mishkin, F. (2000a). Comment on "The Onset of the East Asian Financial Crisis". *NBER Working Paper*, 153-161.
- Mishkin, F., & Hahm, J.H. (2000b). Causes of the Korean Financial Crisis: Lessons for Policy. *NBER Working Paper 7483*, 1-79

- Mishkin, F. (2001a). "Financial Policies and the Prevention of Financial Crises in Emerging Market Countries". *NBER Working Paper 8087*, January 2001, 1-42
- Mishkin, F. (2001b). "Prudential Supervision. Why is Important and What are the Issues?" in Mishkin, F. (ed.), *Prudential Supervision. What Works and What Doesn't?*. *NBER Conference Report*, The University of Chicago Press
- Mishkin, F. (2005). Is Financial Globalization Beneficial?. *NBER Working Paper 11891*, December 2005, 1-52.
- Mishkin, F. (2007). "Will Monetary Policy Become More of a Science?". *NBER Working Paper*, 13566, 1-41.
- Mishkin, F. (2008). Speech on "Monetary Policy Flexibility, Risk Management and Financial Disruptions" at the Federal Reserve Bank of New York, 1-7.
- Mishkin, F. (2009). Is Monetary Policy Effective During Financial Crises?. *NBER Working Paper 14678*, 1-17.
- Mishkin, F. (2010). Comment on "Monetary Rules in Emerging Economies with Financial Market Imperfections, NBER, 311-317.
- Özatay, F., & Sak, G. (2002). Banking Sector Fragility and Turkey's 2000-01 Financial Crisis, The Central Bank of Republic of Turkey. *Research Department Discussion Paper*, 1-39.
- Özkan, F. G. (2005). Currency and Financial Crises in Turkey 2000-2001: Bad Fundamentals or Bad Luck?. *The World Economy*, 28(4), 541-572.
- Radelet, S. and Sachs, J. (1998). The East Asian Financial Crisis: Diagnosis, Remedies, Prospects. *Brookings Papers on Economic Activity*, (1), 1-87.

- Uygur, E. (2001). Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri. *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*, 1-40.
- Yay, G. G. (2001). 1990'lı yıllardaki Finansal Krizler ve Türkiye Krizi. *Yeni Türkiye Ekonomik Kriz Özel Sayısı II*, 42, 1234-1248.
- Yeldan, E. (2002). Behind the 2000/2001 Turkish Crisis: Stability, Credibility and Governance for Whom?. *Paper presented at the IDEAS Conference, Chennai*, 1-22.
- Yilmazkuday, H. (2008). Twin Crises in Turkey, A Comparison of Currency Crisis Models. *The European Journal of Comparative Economics*, 5(1), 107-124.

THE RISE OF TRANSNATIONAL DEMOCRACY AND ITS EFFECT ON THE INTERNATIONAL LEGAL ORDER*

Mehmet Halil Mustafa BEKTAŞ**

Abstract

It has been acknowledged that the international legal order faces the prospect of significant change through developments such as the Internet, the increase in the influence of NGOs, and also – controversially – the waning of Westphalian dominance by states together with the development of transnational democracy. This paper first examines the transformation that the international legal order has experienced, particularly since the end of the Cold War, underlining the rise of NGOs in the international realm. It then discusses the relationship between this development and both the degeneration of the state-centric system and the issue of democracy that is of growing concern in international law. It concludes that the developments the international legal order has been witnessing are interdependent, having led to the rise of NGOs, resulting in the extension of democracy beyond national borders and increasing pressure on state-centric systems.

Keywords: Westphalia/Post-Westphalia, Transnational Democracy, NGOs.

JEL classification: K33, L31, F59

Ulus-Aşırı Demokrasinin Yükselişi ve Uluslararası Hukuk Sistemine Etkileri

Öz

Uluslararası hukuk sisteminin, internet, sivil toplum kuruluşlarının (STK) etkisinin artışı, bununla beraber tartışmalı da olsa Vestfalya devlet merkezli sistemin zayıflaması ve uluslar ötesi demokrasinin gelişmesi ile çok önemli değişimlere maruz kaldığı kabul edilen bir gerçektir. Bu çalışma, öncelikle sivil toplum kuruluşlarının uluslararası alanda artan etkisine vurgu yaparak uluslararası

* This work is drawn from an unpublished thesis, Mehmet H M Bektaş, 'Reforming the United Nations Security Council: Making it more Democratic in the Post-Westphalian Legal Order' unpublished Ph.D. thesis, De Montfort University (2016).

** Dr. Department of International Relations at Uludag University, Turkey. mhmbektas@uludag.edu.tr

hukuk sisteminin tecrübe ettiği bu değişimi inceliyor. Bu gelişme ile zayıflayan devlet merkezli sistem ve uluslararası hukukta gelişen bir olgu olan demokrasi konusu arasındaki ilişkileri değerlendiriyor. Uluslararası hukuk sisteminin şahit olduğu gelişmelerin aslında birbirlerine bağlı oldukları sonucuna varılıyor öyle ki sivil toplum kuruluşlarının artan etkisi demokrasinin ulusal sınırları aşması ve devlet merkezli sistem üzerinde baskı oluşması gibi sonuçlara yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vestfalya/Vestfalya Sonrası, Ulus-Aşırı Demokrasi, STK.

JEL sınıflandırması: K33, L31, F59

1. Feeling the Realities of the Post-Westphalia Era¹

It is argued that the state-based system no longer reflects the realities of the current post-Cold War world order (Drake, 1999, p. 243). There have been several remarkable developments such as the intensification of globalization, the Third Wave of global democratization and the rise of transnational social movements (McGrew, 2002). Mattias Kumm (2004, p. 907) maintains that “contemporary international law has expanded its scope, loosened its link to state consent and strengthened compulsory adjudication and enforcement mechanisms”. Ferguson and Mansbach (2004, p. 1) maintain that the Westphalian era has passed and that the end of the Cold War has undermined states’ roles as a consequence of this global trend. They believe that “the current erosion of state authority and capacity signals that the interstate epoch is drawing to a close, and invites us to reexamine old ideas and construct new ones that will both provide a better fit with observable reality and a more accurate guide to changing political patterns and attendant norms” (Ferguson & Mansbach, 2004, p. 4). It is thus clear that new international developments have been alerting the international legal system to the necessity of adapting to the realities of new geopolitical conditions.

¹ The concept “Post-Westphalian” was first propounded by Falk (1998). Other scholars have also used this concept, while some prefer to use “Westphalia II” (Valaskakis, 2000).

Globalization has propelled many new issues such as a lack of deliberative democracy, international justice (Archibugi, 2008, pp. 105-106), a universal constitution², a world parliament (Archibugi, 2008, p. 172) and the principles of *erga omnes*, *jus cogens* and subsidiarity onto the international agenda.³ The development of NGO activity in the international field accordingly demonstrates the emergence of international civil society. Cullen and Morrow (2001, p. 7) state that “such activity has accelerated in several areas, notably environment and human rights, and the integration of NGOs into the implementation of international law, particularly of multilateral treaties, indicates a socialization of international law, and more importantly, the beginnings of pluralism in international law, where states are not the only actors which can influence the progressive development of international law”.⁴

Johan Galtung pertinently cautions: “states beware: as other key actors (NGOs, TNCs, and LAs)⁵ catch the linkage between globalization and democracy while states fail to do so, and the state system overdoes Westphalian sovereignty (350 years are enough!), these other systems may overtake and pass the state system as carries of the popular will” (Galtung, 2000, p. 159). The world has become a much more polycentric place than it was in 1945 (Alston, 2005, p. 4).

Jost Delbruck states that “the monopoly of the state as a political actor in the international system has been entirely broken” (Delbruck, 2002, p. 410). In the post-Westphalian era the gradual diminution of nation states’ powers has led to the emergence of supranational actors such as the EU, NAFTA and the WTO, sub-national actors including Puerto Rico, Greenland, Quebec and Hong Kong, non-state actors such as the Tibetan government in exile and

² “...constitutional trends that are beginning to emerge outside of the nation state ...” (Helfer, 2003, p. 237)

³ “...The principle of subsidiarity ought to be an integral feature of international law...” (Kumm, 2004, p. 921)

⁴ The authority of the state in the international system has been broken (Delbruck, 2002, p. 410).

⁵ NGOs: Non-Governmental Organizations, TNCs: Transnational Corporations, LAs: Local Authorities

private military companies, NGOs like Greenpeace and Amnesty International (Delbruck, 2002, p. 410) and transnational actors such as Interpol, Médecins Sans Frontières (Lissitzyn, 1968), the Inter-Parliamentary Union (IPU), the International Organization for Standardization (ISO) and the International Olympic Committee (IOC). The horizontal structure of international law is changing with the introduction of new actors.⁶ The emergence of non-, sub- and suprastate actors has seen international relations develop vertically, which is to say in a multilayered and pluralist fashion, heedless of sovereignty and territorial factors. Various networks formed by sovereign-free actors for effective global governance should be brought together in the 21st century as the monolithic model crumbles with the appearance of new actors. Thus, as Carol Gould rightly suggests, “no forward-looking democracy theory can claim to be complete without considering these important new domains” (Gould, 2012, p. 116).

Moreover, the concept of governance according to which states and non-state actors hand-in-hand shape the process by which international law is formulated has replaced the state-centric conception of “government” which has hitherto formed the cornerstone of the old horizontal system. Another novelty of the post-Westphalian order is the introduction of the democratic concept to the international level. The idea of “transnational democracy” is often referred to by academics and politicians. The large number of innovations, both inside and outside the UN, concerning the democratization of the process by which international law is formulated emanates from the participation of non-state actors in international law and politics.

As the effects of globalization and global democracy have significantly increased in the post-Westphalia era, so have NGOs been in the ascendancy in the formulation of international law. Drake (1999, p. 243) argues that, even though “nationalistic feelings are becoming much stronger, and tensions among peoples,

⁶ Falk (1969) sees the international system after the Peace of Westphalia as the “transition to [a] horizontal inter-State model’.

ethnic groups, tribes, and even clans are boiling over into open conflict”, yet, “national boundaries have become more permeable, and national sovereignty less sacrosanct”. She aptly adds that the concept of the nation-state has begun to be considered as an obstacle to the maintenance of international peace and security”, so that, even though it strives to restrain the development of new trends in the international legal order, it cannot escape debilitation.

Charnovitz (1997) argues that “although the State-centric view continues to pervade international law, this dogma is losing coherence”. He attributes this to a significant rise in the number of states, their increasing heterogeneity⁷ and the increasing compatibility between the natures of states and NGOs.⁸ In a similar vein, Nicolas Politis (1928) postulates that “international law is in a transition period – no longer exclusively the law of States, but not yet completely the law of individuals”. While NGOs may not yet have gained formal recognition in international law, they have already brought about a practical change in the structure of traditional international law.

The horizontal structure of international law has been degraded by the entrance of new actors in the international legal order. As mentioned, the Westphalian World Order (WWO) is single-layered, monolithic and territorial. A state’s ability to control a geographical area automatically entails its control of the political power within that territory’s boundaries (Schreuer, 1993, p. 447). International law is seen as rules governing states in a world where each state has a border and equal rights (Willets, 2010). Yet the existence of NGOs has engendered the development of vertical relationships, as a result of which international law has evolved a significant vertical dimension. Schreuer (1993, p. 453) maintains that “there is mounting evidence that the process of redistributing

⁷ “After all, how much commonality really exists between China and the Marshall Islands? Are they both “powers,” to use the old term for participants in international conferences?” (Charnovitz, 1997, p. 277)

⁸ NGOs have also acquired some of the characteristics of states, such as permanent populations of dedicated members and the capacity to conduct international relations (Charnovitz, 1997).

authoritative functions will continue and that the vertical element in a preponderantly horizontal order will continue to grow". International law, in other words, could develop both horizontally and vertically. There has been a significant increase in transnational relationships that have led to the emergence of many actors (Delbruck, 2004, p. 46). International law has thus shifted its emphasis to the vertical.

To illustrate this point, entities such as non-state, supranational and subnational ones can act independently of states in decision-making and in practice. Examples include Belgium's Flemish and Walloon regions, the Canadian province of Quebec, Chechnya in Russia, Scotland and Wales in the UK and Spain's Basque and Catalan regions. Such subnational geographical regions as these last four could have direct and official relations with the central organs of the EU (Spiro, 1997, pp. 31-32). Therefore, "the horizontal multiplicity of actors and their vertical interconnectedness has made classical concepts of the structure of the international system obsolete"; international relations as the exclusive domain of states is no longer a valid concept (Delbruck, 2002).

Moreover, the advisory opinion of the ICJ in the case of *Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations* on 11 April 1949 provides that "...the Organization is an international person. It is a subject of international law and capable of possessing international rights and duties, and that it has capacity to maintain its rights by bringing international claims". This decision amounts to an acknowledgement that an international organization can have a legal personality in international law. In that respect, it is a recognition of new actors alongside states in international law.

In contrast to current conditions, the Treaty of Westphalia prohibited the monitoring and preservation of individual rights within a state's borders on the grounds that it guaranteed not to interfere in the domestic affairs of sovereign states. The Treaty provided that states bore no responsibility for their internal actions

(Schneebaum, 2004). This is not valid for the current world order, however, since the majority of states do not have unlimited authority over their citizens. In addition, the notion that state governments are no longer their citizens' sole representatives has become increasingly popular (Schneebaum, 2004). Global civil societies therefore endeavor to establish independent non-state entities to maintain their interests, as they increasingly no longer believe that states are the proper agents working for their benefit (Willetts, 2010). Schneebaum (2004, p. 13) argues that "none of this is conceivable in a world governed by the Treaty of Westphalia, all of it presupposes the demise of that regime". These trends highlight the unfitness of the WWO to the current demands of the international legal order.

The most significant feature of the post-Westphalian era is that states have been losing their control of international relations and of innovations and developments (Willetts, 2010). Multinational enterprises and transnational corporations have begun to be influential in international legal decision-making processes (Kurtz, 2002, p. 243; Schachter, 1997, pp. 7-24). In fact, states' determinations of their national economic policies have been giving way to the preferences of multinational corporations (Cox, 1996, pp. 154-155). For this reason, states have considered the interests and wishes of profit-oriented corporations as far outweighing their own citizens' demands (Willetts, 2010), so that their dependence on multinational corporations forces them to shape their policies in accordance with those wishes and interests rather than those of their own people. The international system has eventually developed a new mechanism to fight the corporations' dominance: non-profit NGOs and civil social actors have begun to play an important role in reducing the impact of multinational corporations on national policies (Willetts, 2010).

For example, protests that occurred after NGOs waged an intense global campaign against the Multilateral Agreement on Investment (MAI) prevented its adoption. The same has occurred regarding the NGOs' campaign against the planned EU agreements with Canada (the Comprehensive Economic and Trade Agreement

(CETA)) and the US (the Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP)). NGOs are concerned that these agreements pose a threat to democracy, as they would involve a further transfer of power from nation states to corporations. They believe that such agreements would influence governments to take decisions that are not in the public interest. Such example demonstrates that nation states are no longer the sole representatives of the public good in the post-Westphalian era, and that individuals have been motivated to collect under the umbrella of NGOs to make their wishes for their futures heard.

In short, there are four key aspects of the new world order: the introduction of innovations such as the Internet, the increased influence of new non-state actors, the rise of new problems and the loss of states' traditional dominance. The Internet has enabled NGOs to communicate internationally by efficiently sharing their experience, knowledge, campaigns and activities, and their influence has consequently increased. The rise of NGOs has eroded the monopoly of the state-centric international system in two ways. The emergence of new international problems with which traditional state responses are inadequate to deal has induced states to share their responsibilities with NGOs, and the development of instant communication and rapid travel has provided NGOs with the means to exert pressure on states.

2. Overview of Democracy in the Context of International Law

“Suppose you were living in a village of thirteen people. You and your neighbours elected one person to be the mayor of your village, and made virtually all public decisions by referendums allowing your mayor to put your decisions into action. You would invariably manage few resources, and exert little power on the communities around you; however, you would have a substantial degree of control in your affairs. Now suppose you moved to a village of approximately 7 billion. You now have a village council, a mayor, a local representative, a governor, a national representative, a president or prime minister, and an international representative. There are thousands of issues decided each day, some of these are legislative

issues bound to become laws, some judicial decisions that will have legal bearing - all will affect you and your life. Consequently, the degree of control you can exert over your own affairs has virtually evaporated. What happened to the spread of liberal democracy? In a world where the theory of a "global village" is increasingly and increasingly convincingly being advanced, international law theoretically also becomes increasingly necessary - this global village is interdependent, and thus there must be universality to the laws." Gautner (Fox & Roth, 2000)

The Westphalian system of international law has never heeded the democratic legitimacy of states.⁹ That order has therefore never had a democratic purpose. States had suppressed democracy within their borders, so that concept had been an unfamiliar one in international law for a long time.¹⁰ The most important subjects were states, and international law was regarded as concerning only affairs between states, not within them. The result was that a state was unlikely to be judged for any aspect of its behaviour under international law. Because international law was based on the classical concept of sovereignty, "states were given *carte blanche* to choose their own polity" (Fung & Wright, 2009, p. 14). Of course, they used this opportunity to disregard democracy in order to forestall what they regarded as its pernicious effects on their behaviour for which they would not be held to account. Consequently, the ruling elites who regulated international law had enjoyed the benefits of neglecting democracy.

In fact, traditional international law did not concern itself with the democratic character of sovereign states, as democratic governance was not a principle of statehood.¹¹ In this regard,

⁹ "...a government in effective control of a territory is generally accepted as the representative of the population within that territory, even if it has assumed power through violent or otherwise undemocratic methods." (Lindblom, 2005, p. 6)

¹⁰ "Traditionally, international law has barely paid attention to the democratic legitimacy of its most important subjects – states –, having been concerned only with relations between states and not within them." (Wouters; Meester; Ryngaert, 2003)

¹¹ Article 1 of the Montevideo Convention on the Rights and Duties of States sets out the criteria for statehood: a) a permanent population; b) a defined territory; c) a

Roland Rich (2001, p. 20) points out that “the word ‘democracy’ does not appear in the Charter of the United Nations, nor was it mentioned in the Covenant of the League of Nations”. By requiring all states to approve its obligations, the UN Charter did not require its members to adopt a model of democratic governance.¹² No standard textbooks on international law include chapters on democracy (Varayudej, 2010, p. 4). Neither has the International Court of Justice regarded the legal application of democratic principles in its decisions. There have, however, been some attempts to make democracy a norm of international law (Varayudej, 2010). US President Woodrow Wilson (1917) said that “the world must be made safe for democracy” when clarifying his aims upon the USA’s entry into World War I, even though the credibility of this statement is arguable.

Despite previous attempts to enhance the transparency and accountability of, as well as participation in, world politics, and to increase respect for the rule of law, from Immanuel Kant to Richard Falk (Archibugi & Held, 2011, p. 433), the idea of applying democracy conceptually and practically beyond nation states has hitherto been considered to be an innovative development (Archibugi & Held, 2011). In this context, most international relations textbooks prior to 1989 do not so much as contain the word ‘democracy’, and even those that did might still not refer to world politics (Archibugi & Held, 2011). According to Archibugi and Held (2011, p. 434), most of these textbooks did not evaluate the concept of democracy beyond national borders, but rather addressed purely domestic issues. These authors believe that this

government; and d) the capacity to enter into relations with other states (Varayudej, 2010).

¹² In contrast to the UN, the EU requires many standards for states to become members. It also monitors its members for compliance with the organisation’s obligations. Yet these obligations are quite different from those implied by the UN’s Article 4(1): “Membership in the United Nations is open to all other peace-loving states which accept the obligations contained in the present Charter and, in the judgment of the Organization, are able and willing to carry out these obligations.” (Varayudej, 2010, p. 4)

was because the Cold War hindered the democratization of the international system (Archibugi & Held, 2011).

2. 1. The enrichment of democracy beyond national borders

The defeat of fascism after World War II presented the international community with the opportunity to make democracy a norm of international law. With this in mind, some tentative steps were taken in describing “certain civil and political rights” and also in drafting the “consultative instruments of several international organizations” (Archibugi & Held, 1995, p. 21). It might well be concluded that “this formative period of modern international law did indeed plant the idea that democracy is an essential element of human rights, but the Cold War intruded far too quickly for the notion to take root in international law” (Archibugi & Held, 1995). Democracy had thus arrived as an idea whose realisation should at least be attempted, even though the circumstances did not allow its full development.

After the fall of the Berlin Wall, scholars and policymakers have indeed begun to reconsider democracy in the face of global changes and, as a result, to discuss the application of democracy beyond borders.¹³ As mentioned earlier, McGrew contends that a transformation has occurred from interstate relations to global politics in the post-Westphalian world order (McGrew, 2011, p. 32). Holden (2000, p. 1) also points out that the collapse of communism has contributed to the development of international democracy. In this regard, most recent international relations textbooks devote at

¹³ More accurately, the rise of the Arab spring in theory but the Arab winter in practice was triggered by civilians demanding more democratic rights. What is more, it is quite plausible to suggest that most countries are more democratic than they were before 1990. Even autocratic regimes have begun to be concerned about how long their power can endure, as their legitimacy is increasingly called into question. For instance, the Saudi government has had to consider measures to placate popular opinion, and the Princely family has begun to come in for criticism. Eventually, as unrest was spreading across the Middle East, the Saudi government spent billions of dollars helping Saudis buy houses and start businesses in an obvious attempt to stave off protests (Decent, 2015).

least one chapter to the question of democracy by evaluating the impact of globalization (Holden, 2000).

By contrast with the UN Charter, some post-war international treaties directly espouse democracy. UNESCO was established for the purpose of contributing to peace and security by promoting collaboration among nations in the spheres of education, science and culture (UNESCO, Article 1(1)). The preamble to its constitution refers to democracy by stating that “the great and terrible war which has now ended was a war made possible by the denial of the democratic principles” (UNESCO, Preamble). Democracy also appeared in Article 29(2) of the 1948 Universal Declaration of Human Rights (UDHR). The Article refers to “...recognition and respect for meeting the just requirements of morality, public order and the general welfare in a democratic society” (UDHR, Article 29). At the same time the preamble to the constitution of the Organization of American States (OAS) also expresses itself “...convinced that representative democracy is an indispensable condition for the stability, peace and development of the region”. The preamble of the 1949 Statute of the Council of Europe sees its members as “reaffirming their devotion to the spiritual and moral values which are the common heritage of their peoples and the true source of individual freedom, political liberty and the rule of law, principles which form the basis of all genuine democracy”. Rich (2001) believes that “the use of the qualifier *genuine* is an early indication of the contestation over ownership of the term democracy”. However, there does not seem to have been a general endorsement of the democratic principle under international law outside treaties (Crawford, 1993, p. 116).

The general character of traditional international law did not take the “will of the people” into account, being instead based undemocratically on “sovereignty”. James Crawford (1993) maintains that general classical international law’s features were deeply undemocratic, describing its six aspects as follows.

Firstly, the executive has comprehensive power to agree and apply rules of international law which may affect the rights of

individuals without their consent and even without their knowledge.¹⁴ For example, the heads of states and foreign secretaries or their equivalents generally have plenary powers to make international commitments on behalf of the state. Even if the government were to come to power with 75 per cent of the popular vote, one quarter of the population would be unrepresented by that government's foreign policy. In fact, the 75 per cent might very well also disagree with foreign policy decisions.¹⁵ Once individuals express their concern that their consent is not taken into account, they might seek alternative ways of expressing their opinions. One reason for the existence of NGOs and their increasing role in international affairs is that they have been regarded as a significant alternative forum in which individuals can voice their views.

Secondly, it does not matter how democratically a national law is established. A state cannot make its national law an excuse for refusing or failing to comply with international obligations.¹⁶ In the current global order, a state's national behaviour can have a significant impact on the rest of the world. For example, the Ukraine crisis has negatively affected international politics, particularly in Europe. Broadly speaking, the Russian government has apparently put its national concerns before those of international law, causing an ongoing crisis that has adversely affected other regions. The impact of the crisis has been felt by people across the globe via Internet news and other networks. A UN resolution of the ongoing Syrian crisis is impossible because of conflicts between those permanent members of its Security Council with interests in the crisis. If all interested states would first

¹⁴ Vienna Convention on the Law Treaties, 23 May 1969: UN Treaty Series, vol.1155, p131, Article 7(2)

¹⁵ See for example American citizens' views about America foreign policy: "As for Mr. Bush, 23 percent approve of his handling of the situation in Iraq, 72 percent disapprove; 25 percent approve of his handling of foreign policy, 65 percent disapprove; and 27 percent approve of his handling of immigration issues, while 60 percent disapprove." (Sussman, 2007)

¹⁶ Article 27 of the Vienna Convention on the Law of Treaties explicitly indicates that "a party may not invoke the provisions of its internal law as justification for its failure to perform a treaty".

consider international rules rather than their perceived national interests, an effective resolution would be eminently possible.

Thirdly, while the executive government has virtually exclusive control over the availability of international remedies, individuals have no legal standing and autonomous procedural rights in international law. This is an essential point, but it has weakness as well as strengths. First, it is necessary to provide some privileges to executive government regarding its security and official work. Otherwise, the execution of their policies might become impossible if they proved unwelcome to extremist or other antagonistic groups. Secondly, the absence of legal sanction for its work would make it very hard for it to fulfil that work efficiently. On the other hand, individuals should also be able to benefit from similar international remedies as far as possible.

Fourthly, the principle of non-intervention protects even non-democratic regimes. However, attempts to solve a mistake with another mistake are obviously flawed. Non-democratic regimes might pose a significant issue that must be dealt with. On the other hand, intervention is quite problematic: most such actions have failed to improve the situation; on the contrary, they have generally made it worse. In fact, there have been several examples of intervention in the affairs of non-democratic governments, implying that the principle of traditional international law was violated on those occasions. The well-known Iraqi invasion of 2003 concerned an anti-democratic government, but the international community has borne sad witness to how this intervention made the situation worse.

Fifthly, the principle of self-determination is not able to modify established territorial boundaries *uti possidetis juris*.¹⁷

Sixthly, a successor government is responsible for those responsibilities of its predecessor that emanate from its acts. For example, a military regime in Costa Rica seized power but was

¹⁷ For example, the principle of self-determination was ignored in Africa and Central America under the name of stability.

eventually overthrown and replaced by an elected government that refused to pay the debts incurred by its predecessor. After the case went to arbitration, it was held that the successor government was bound by all the acts of its predecessor, on the basis that the previous regime was firmly established, and that its legitimacy or constitutionality were irrelevant.

Nevertheless, this trend has begun to change after the Cold War: the world has begun a remarkable shift towards democracy after the collapse of Soviet Union. Consequently, now that democracy has become a significant consideration, international organizations and instruments have also been challenged on their democratic credentials (Fox & Roth, 2000, p. 1). Gregory Fox and Brad Roth (2000) state that “prior to the events of 1989-1991, 'democracy' was a word rarely found in the writings of international lawyers” and that there were few international organisations that supported democratic governance. The traditional attitude was that international law said little about the way in which governments were selected. The post-Cold War democratic revolution has profoundly shaken old assumptions of international law, which has consequently been deployed to foster transitions to democracy and “to justify the armed expulsion of military juntas that overthrow elected regimes” in the 1990s (Fox & Roth, 2000).

Given this reality, it can be observed that international law has entered a new era of globalization, and that the path to a more democratic global world is an ongoing process, not a straightforward leap. Significant changes in the international realm have been followed by questioning the “democratic deficits” of international organizations and instruments. In this regard, some commentators raise questions regarding whether “global governance and the structure of international institutions [are] democratically legitimate, or [whether they] suffer from a democratic deficit” (Moravcsik, 2004, p. 336). This is emerging as perhaps one of the central questions in contemporary world politics. The legitimacy of international law has therefore become a central concern (Kumm, 2004, p. 907). Contemporary critiques of

international law may have taken a variety forms (Kumm, 2004), but leading students of international law have begun to suggest that it is suffering from a crisis of legitimacy (Weiler, 2004), the conclusion of international organizations being that “they suffer from a severe democratic deficit” (Moravcsik, 2004).

The issue of democracy has been of growing concern in international law. While Thomas Franck could say before the fall of the Berlin Wall: “yet, oddly, almost no one, nowadays, seems to ask this type of fundamental teleological question¹⁸ of the international system” (Franck, 1987-88, p. 535), this observation has been nullified by questions about the democratic deficit in international law. There was a clear victory for “liberal democracy” after the end of the Cold War in the early 1990s (Fukuyama, 1992). This was considered as the triumph of democracy that implied the demise of communism, fascism and other ideological anti-democratic forces (Varayudej, 2010, p. 6). After the victory of liberal democracy, international scholars began to believe in a right to democracy as a new human right to be considered among international human rights law and as an influential principle in most fields of public international law (Varayudej, 2010). Thomas Franck maintains that “democracy is beginning to be seen as the *sine qua non* for validating governance” (Franck, 1992). A major debate has consequently arisen among international lawyers and political scientists regarding the relationship of democracy and international law (Crawford, 1998; Crawford, 2000; Franck, 1998; Khan, 2003; Marks, 2000; Rich, 2001; Wouters, 2003).

2. 2. The impact of NGOs in the development of democracy

Globalization’s impact on international relations has resulted in democracy beginning to become a principle of international law. In this regard the recognition of new states has also increasingly depended on their commitment to the construction of a democratic polity (Wouters et al, 2003, p. 19). The provision of democracy by globalization refers to the relationship between democracy and

¹⁸ This type of fundamental teleological question refers to the “legitimacy of international law” (Kumm, 2004).

globalization (Wouters et al, 2003). The main actors in this relationship are NGOs, which have come into being because of the widely held view that states and international organizations have failed to adequately represent their constituencies (Willetts, 2010). Globalization has paved the way for NGOs to be more effective in the international realm by enabling them to recruit and communicate with members internationally.

Held (1995) and Clark (1999) declare that “for the most part, it is only in the post-Cold War era that the historically estranged literatures of international relations theory and democratic theory have begun to exhibit a shared fascination with the idea of democracy beyond borders, that is transnational (or global) democracy” (McGrew, 2002). These two authors could be right in highlighting the significant impact of the end of the Cold War. However, claiming that international relations theory has become out of date would be an exaggeration. Of course, a “transnational turn” in the post-Westphalia era could be discerned, and thus a significant shift in the concept of democracy as it has crossed national boundaries (McGrew, 2002). However, this process is still evolving, and international relations theory must thus be updated to some extent, while still acknowledging vestiges of the dominance of nation states.

Delbruck aptly declares that “the allocation of public authority to entities beyond the state” has been put firmly on the agenda for discussion, and that the legitimacy of public authority has thus begun to be questioned.¹⁹ This is in fact an essential point in the new international legal order. It is argued that the last few centuries could be divided into the three eras of the *aristocratic*, *oligarchic* and *democratic* (Willetts, 2010). By this account the *aristocratic* period, in which states were the predominant actors, occurred during the 17th and 18th centuries. The *oligarchic* period lasted until middle of the 20th century and involved not more than 50 states, while international organizations were considered as

¹⁹ Delbruck (2004, pp. 36-47) divides the allocation of public authority into three categories: “1. to international governmental organizations; 2. to supranational organizations; and 3. to nongovernmental organizations”.

legal persons in international law. During this period the legislative process was under the control of intergovernmental actors (Willetts, 2010).

While it was not possible to question the legitimacy of the process by which law was adjudicated because of the predominance of a strongly positivist approach in the *aristocratic* period, a limited and non-functional opinion on legitimacy was dominant in the *oligarchic* period. However, a *democratic* period has emerged in the last 20 (now 30) years in which non-state, sub-state and supra-state actors have increasingly been participating in the formulation of international law, thereby increasing the importance of democratic legitimacy (Willetts, 2010).

It can be concluded that the participation of non-state entities has both instigated and accelerated the democratic process in the international legal order. NGOs as significant non-state actors have made remarkable contributions to this process. Representative democracy has consequently been supplanted by participatory democracy, since NGOs have been considered as more representative of people's interests (Fung & Wright, 2001, p. 5). This is indeed an inevitable outcome when globalization coincides with the lack of accurate representation in the international sphere. The UN has also explicitly accepted with favour the fact that "citizens everywhere have found new channels of political expression and activity through NGOs and transnational movements" (Therien & Belanger-Dumontier, 2009, p. 359). Representative democracy is not adequate and it has been abused; people are therefore seeking alternative means of representation in the international legal order's agenda. Globalization has tolerated innovations and the activities of NGOs (Therien & Belanger-Dumontier, 2009). Worldwide, people have begun to coalesce under the umbrellas of NGOs, and in so doing have increased their participation in the international organizational decision-making process. NGOs have thereby striven to insinuate themselves directly or indirectly into that process (Therien & Belanger-Dumontier, 2009). As a result, the development of

representative democracy has occurred within the context of international law.

3. Critics of transnational democracy

There are some objections to the development of democracy beyond borders. The current study covers some of these criticisms. Critics generally doubt that transnational democracy is developing beyond a very rudimentary stage. Some agree that the phenomenon does indeed exist, if only in a highly attenuated form; others dispute even that basic assertion (Martell, 2011, p. 618). They concede the existence of common global problems, but question whether global politics is the best way of tackling them. Some assert that any development of transnational democracy requires individuals and states to abdicate their own interests, but they are concerned that this is not happening (Martell, 2011, p. 618). Further, some do accept that some developments could be seen as a basis for a transformation of the international legal order, but they do not see these developments being widely accepted. A global consciousness regarding ecological problems that would produce cosmopolitan sensibilities might, for example, be dawning, but it is believed that “this is speculative [;] there is no good evidence for it” (Martell, 2011, p. 620).

Moreover, realists also see the academic advocates of transnational democracy as dreamers (Wolf, 1999; Zolo, 1997; Hawthorn, 2000, p. 101; Chandler, 2003, p. 332). They believe that the world is very different from the one imagined by these theorists. They maintain that international relations should be regulated according to the traditional principles of force and interest. They therefore hold that any effort to tame the international legal order by institutions and public participation must be considered as no more than pure utopianism (Zolo, 1997; Hawthorn, 2000, p. 101; Chandler, 2003, p. 332). On this view, some realists reject the feasibility and the desirability of the development of transnational democracy in the current world order. They therefore maintain that the lack of a sociological and empirical basis in society renders the world unready to embrace

transnational democracy (Wendt, 1992, p. 391). Furthermore, as the EU is supposedly among the most democratic of international organizations,²⁰ this criticism supports the contention that extending democracy beyond the nation-state is difficult if not impossible (Archibugi, 2004, p. 458). Dahl (1989) has drawn up a list of minimum criteria²¹ for assessing intrastate democracy, concluding that the possibility of applying these criteria to international organizations is unrealistic. He therefore argues that global democracy is not possible, and asserts that international organizations cannot ever be as democratic as many states have become. He believes that “the idea of post-national democracy is misleading” (Dahl, 1989).

The force of these criticisms can certainly be appreciated when they are applied to the global sphere. It might be difficult to expect national standards of democracy when applied beyond borders to become integral to international organizations in the short term. However, these objections do not comprise the core of democracy, but only constitute some of the means of achieving non-violence, popular control and political equality. Besides, although international organisations are less democratic than many of their member states, they should not be evaluated according to the same criteria (Archibugi, 2004, p. 458). In fact, such evaluation is more about determining the capacity of various systems to increase the level of democratic participation in response to complaints regarding the lack of control over executive decisions. Besides, the notion that the EU is not a democratic entity arises from high expectations. While the institution’s level of democracy is very high compared to those countries with a large democratic deficit, that same level might not satisfy other states with higher standards of democracy. Of course, it cannot be argued that the EU represents the perfect democratic model, but neither can the positive influence

²⁰ ‘[The] EU represents a remarkably distinctive form of democracy beyond borders’ (Woods, 1999, p. 39)

²¹ Such as effective participation, voting equality at the decisive stage, enlightened understanding, control of the agenda and inclusiveness

of its activities on the developing democracy and accountability of states be ignored.

4. Conclusion

To sum up, it is evident that there has been a remarkable development in the international legal order. This development is due to the increasingly widespread availability of rapid travel and communications technology, the rise of NGOs, the fact that states are no longer monopoly actors, and to transnational democracy. These are interdependent realities of the newly emerging international legal order. The transformation of that order through innovations in travel and communications has led to the rise of NGOs as their capabilities have increased. The rise of NGOs has eroded the state-centric international system both by exerting pressure on states and by helping them deal with new international problems. States have begun to share their authority with NGOs; indeed, the state-centric system's decision-making process has been directly affected by their activities. Their increasing influence in the international realm has resulted in democracy transcending national boundaries. On the other hand, states are still important actors. The rise of NGOs might be caused by a desire for improved representation being expressed in the search for alternatives to states. Even though there has been some indication that a more democratic international system is emerging, there is no doubt that the development of a strong transnational democracy still has a long way to go, as states who still hold the major share of power in the international legal order are not likely to easily allow that power to be shared. The rise of NGOs' influence is evident, yet some cases they still require the permission of states to act. NGOs still lack a recognized international legal personality, as they are still not eligible to appear as actors in their own right before courts. Alongside their *de facto* recognition, therefore, they must also be approved as *de jure* actors. When this has been achieved, the international legal order is very likely to see greater democratic development.

Bibliography

- Alston, P. (2005). The 'Not-a-Cat' Syndrome: Can the International Human Rights Regime Accommodate Non-State Actors? In P. Alston, *Non-State Actors and Human Rights* (pp. 3-36). Oxford: Oxford University Press.
- Archibugi, D. (2008). *The Global Commonwealth of Citizens: Towards Cosmopolitan Democracy*. New Jersey: Princeton University Press.
- Archibugi D. (2004). Cosmopolitan Democracy and its Critics: A Review. *European Journal of International Relations*, 10(3), 437-473.
- Archibugi, Daniele & Held, David. (Eds.). (1995). *Cosmopolitan Democracy: An Agenda for a New World Order*. Cambridge: Polity Press.
- Archibugi, Daniele & Held, David. (2011). Cosmopolitan Democracy: Paths and Agents. *Ethics & International Affairs*, 25(4), 433-461.
- Chandler, D. (2003). New Rights for Old? Cosmopolitan Citizenship and the Critique of State Sovereignty. *Political Studies*, 51(2), 332-349.
- Charnovitz, S. (1997). Two Centuries of Participation: NGOs and International Governance. *Michigan Journal of International Law*, 18(2), 183-286.
- Clark, I. (1999). *Globalization and International Relations Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Cox, R. (1996). *Approaches to World Order*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crawford, J. (1993). Democracy and International Law. *The British Yearbook of International Law*, 64(1), 113-133.

- Crawford, J. (1994). *Democracy in International Law: Inaugural Lecture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crawford, J. (2000). Democracy and the Body of International Law. In G. & Fox, *Democratic Governance and International Law* (pp. 91-122). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cullen, H., & Morrow, K. (2001). International Civil Society in International Law: The Growth of NGO Participation. *Kluwer Law International*, 1(1), 7-39.
- Dahl, RA. (1989). *Democracy and Its Critics*. Yale University Press.
- Decent, T. (2015, January 30). The Sydney Morning Herald. Retrieved from Saudi Arabia's King Salman Gives Citizens an Extra Two Months' Salary: <http://www.smh.com.au/world/saudi-arabias-king-salman-gives-citizens-an-extra-two-months-salary-20150130-1328x7.html>
- Delbruck, J. (2002). Prospects for a "World (Internal) Law"?: Legal Development in a Changing International System. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 9(2), 401-431.
- Delbruck, J. (2004). Transnational Federalism: Problems and Prospects of Allocating Public Authority Beyond the State. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 11(1), 31-55.
- Drake, C. (1999). The United Nations and NGOs: future roles. In G. J. Wood, *Reordering the world: geopolitical perspectives on the twenty-first century* (pp. 239-256). New York: Westview Press.
- Falk, R. (1969). The Interplay of Westphalia and Charter Conceptions of International Legal Order. In R. F. Black, *The Future of the International Legal Order: The Structure of the International Environment* (pp. 32-72). New Jersey: Princeton University Press.

- Ferguson, YH., & Mansbach, RW. (2004). *Remapping Global Politics History's Revenge and Future Shock*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fox, GH., & Roth, BR. (2000). *Democratic Governance and International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Franck, T. (1987). Why a Quest for Legitimacy?. *Davis Law Review*, 21(1), 535-548.
- Franck, T. (1992). The Emerging Right to Democratic Governance. *American Journal of International Law*, 86(1), 46-91.
- Franck, T. (1998). *Fairness in International Law and Institutions*. Oxford: Oxford University Press.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press.
- Fung, A., & Wright, EO. (2001). Deepening Democracy: Innovations in Empowered Participatory Governance. *Politics & Society*, 29(1), 5-41.
- Galtung, J. (2000). Alternative Models for Global Democracy. In B. Holden, *Global Democracy: Key Debates* (pp. 143-161). London: Routledge.
- Gould, C. (2012). Regional Versus Global Democracy: Advantages and Limitations. In D. Archibugi, M. Koenig-Archibugi, & R. Marchetti, *Global Democracy: Normative and Empirical Perspectives* (pp. 115-131). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hawthorn, G. (2000). Running the World through Windows. *New Left Review*, 5(1), 101-110.
- Held, D. (1995). *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance*. California: Stanford University Press.

- Helfer, L. (2003). Constitutional Analogies in the International Legal System. *Loyola of Los Angeles Law Review*, 37(2), 193-237.
- Holden, B. (2000). *Global Democracy: Key Debates*. London: Routledge.
- Khan, L. (2003). *A Theory of Universal Democracy: Beyond the End of History*. The Hague: Kluwer Law International.
- Kumm, M. (2004). The Legitimacy of International Law: A Constitutionalist Framework of Analysis. *European Journal of International Law*, 15(5), 907-932.
- Kurtz, J. (2002). NGOs, the Internet and International Economic Policy Making: The Failure of the OECD Multilateral Agreement on Investment. *Melbourne Journal of International Law*, 3(1), 213-246.
- Lindblom, A.-K. (2005). *Non-Governmental Organizations in International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lissitzyn, O. (1968). *Territorial Entities Other Than Independent States in the Law of Treaties*. The Hague: Hague Academy of International Law.
- Marks, S. (2000). *The Riddle of All Constitutions: International Law, Democracy, and the Critique of Ideology*. Oxford: Oxford University Press.
- Martell, L. (2011) Cosmopolitanism and Global Politics. *The Political Quarterly*, 82(4), 618-627.
- McGrew, A. (2002). Transnational Democracy: Theories and Prospects. In A. C. Stokes, *Democratic Theory Today: Challenges for the 21st Century* (pp. 269-293). Cambridge: Polity Press.

- McGrew, A. (2011). Globalization and Global Politics. In S. S. J Baylis, *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations* (pp. 14-33). Oxford: Oxford University Press.
- Moravcsik, A. (2004). Is there a 'Democratic Deficit' in World Politics?: A Framework for Analysis. *Government and Opposition*, 39(2), 336-363.
- Politis, N. (1926). The New Aspects of International Law: A Series of Lectures Delivered at Columbia University. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Rich, R. (2001). Bringing Democracy into International Law. *Journal of Democracy*, 12(3), 20-34.
- Schachter, O. (1997). The Decline of the Nation-State and Its Implications for International Law. *Columbia Journal of Transnational Law*, 36(1), 7-24.
- Schneebaum, S. (2004). Ethnic Groups and International Law: A Status Report on International Legal Personality at the Beginning of the New Century. *Human Rights & Human Welfare*, 4(1), 11-22.
- Schreuer, C. (1993). The Waning of the Sovereign State: Towards a New Paradigm for International Law?. *European Journal of International Law*, 4(1), 447-471.
- Spiro, P. (1997). New Players on the International Stage. *Hofstra Law & Policy Symposium*, 2(1), 25-32.
- Sussman, D. (2007, May 25). The New York Times. Retrieved from Poll Shows View of Iraqi War is Most Negative Since Start: http://www.nytimes.com/2007/05/25/washington/25view.html?_r=2&oref=slogin&
- Therien, JP., & Belanger-Dumontier, M. (2009). The United Nations and Global Democracy: From Discourse to Deeds. *Cooperation*

and Conflict: Journal of the Nordic International Studies Association, 44(1), 355–377.

- Valaskakis, K. (2000, March). Retrieved from Westphalia II: The Real Millennium Challenge: <http://www.paricenter.com/library/papers/valaskakis01.php>
- Varayudej, S. (2010). A Right to Democracy in International Law: Its Implications for Asia. *Annual Survey of International & Comparative Law*, 12(1), 1-18.
- Weiler, J. (2004). The Geology of International Law – Governance, Democracy and Legitimacy. Retrieved from http://www.zaoerv.de/64_2004/64_2004_3_a_547_562.pdf
- Wendt, Alexander. (1992). Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics. *International Organization*, 46(2), 391-425.
- Willetts, P. (2010). *Non-Governmental Organizations in World Politics: The Construction of Global Governance*. London: Routledge.
- Wilson, W. (1917, April 2). War Message to Congress. Joint Session of the Two Houses of Congress 65th Congress 1st Session Senate Document 5. U.S.
- Wolf, K D. (1999). The New Raison d'Etat as a Problem for Democracy in World Society. *European Journal of International Relations*, 5(3), 333-363.
- Woods, N. (1999). Good Governance in International Organizations. *Global Governance*, 5(1), 39-61.
- Wouters, J., Meester, BD., & Ryngaert, C. (2003). Democracy and International Law. *Netherlands Yearbook of International Law*, 34(1), 139-197.

Mehmet Halil Mustafa BEKTAŞ

Zolo, D. (1997). *Cosmopolis: Prospects for World Government*.
Cambridge: Polity Press.

THE REASONS OF ELECTORAL STAGNATION OF THE CHP IN THE LIGHT OF THE 2015 TURKISH PARLIAMENTARY ELECTIONS

Mehmet BARDAKÇI*
Tülay YILDIRIM MAT**

Abstract

It is the intention in this article to explain the electoral stagnation of the Republican People's Party (Cumhuriyet Halk Partisi, CHP) in the light of the 2015 parliamentary elections in Turkey. Drawing on theories of voting behavior, the article uncovers the organizational shortcomings within the party and the problem of credibility that have emerged as significant impediments to the party in addressing long-term historical-structural issues, mainly the division of Turkish society between the religious periphery and the secular center. Furthermore, the strong identification between the ruling Justice and Development Party (Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP) and its partisans have made party-switching difficult, having been achieved, above all, through the provision of economic benefits and public services and the consolidation of party identification through growing polarization and division in Turkish politics. Last but not least, the changes to the political environment between the June 7 and November 1, 2015 elections, pushed stability and security to the top of the agenda, as well as AKP's electoral adjustments in the run-up to the November 1 elections inhibited any possible flow of votes to the CHP.

Keywords: CHP, Voting Behavior, Turkish Politics, Turkish Parliamentary Elections

2015 Türkiye Parlamento Seçimleri Işığında CHP'nin Oylarını Artıramamasının Nedenleri

Öz

Bu makalenin amacı 2015 Türkiye Parlamento Seçimleri ışığında Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) oylarında durgunluğun nedenlerini açıklamaktır. Oy verme davranışı teorilerinden yararlanarak makale, parti içindeki örgütsel

* Doç. Dr., İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, mehmet.bardakci@yeniyuzyil.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, tulay.yildirim@medeniyet.edu.tr

zaafiyeletlerin ve inandırıcılık sorununun partinin uzun dönemli tarihsel-yapısal sorunların üstesinden gelmede – temel olarak Türkiye’de toplumun muhafazakar çevre ve laik merkez arasında bölünmesi - önemli engel olarak ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Bunun yanında Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) ve taraftarları arasındaki güçlü özdeşleşme parti değiştirmeyi güçleştirmektedir. Özdeşleşme herşeyden önce ekonomik fayda ve kamu hizmetlerinin sağlanmasıyla ve Türk siyasetindeki artan kutuplaşma ve bölünmeyle gerçekleşmektedir. Son olarak 7 Haziran ve 1 Kasım 2015 tarihleri arasında politik ortamdaki değişiklikler güvenlik ve istikrar meselelerini gündemin tepesine çıkarmış ve AKP’nin 1 Kasım seçimleri öncesinde yaptığı değişiklikler CHP’ye muhtemel oy akışının önüne geçmiştir.

Anahtar Kelimeler: CHP, Oy Verme Davranışı, Türkiye’de Siyaset, Türkiye Parlamento Seçimleri

Introduction

After taking over the chairmanship of the Republican People’s Party (Cumhuriyet Halk Partisi, CHP) from Deniz Baykal in 2010, Chairman Kemal Kılıçdaroğlu sought to turn it into a catch-all party by collecting votes from a broader range of the electorate. Under Kılıçdaroğlu, the CHP has undergone a significant process of renewal in terms of leadership, ideology and organization, although it would appear that his efforts to increase the party’s votes since he assumed the party chairmanship have been in vain. Following the 1. November 1 elections, voices of the opposition within the party have been raised once again, calling for a general meeting during which elections would be held for the selection of a new chairman.

A central contention of the article is that in its efforts to expand its electoral base, the CHP was unable to overcome its long-term historical-structural issues due to mainly to organizational shortcomings within the party and problems of credibility. The paper maintains further that regarding the short-term factors, the changing political context between the June 7 and November 1 elections, which helped prioritize stability and security, as well as the policy adjustments and measures put in place by the Justice and Development Party (Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP) in an

apparent response to the June 7 election results kept the CHP from expanding its electoral support. The paper argues further that the recent polarization and deepening of ideological, ethnic and religious divides in Turkish politics, as well as the economic largesse and the boost in public services provided by the AKP helped consolidate party identification, in particular for the AKP, making cross-overs between parties difficult.

Methodologically, the paper scrutinizes the actions of the party and makes a content analysis of the speeches of party chairman Kılıçdaroğlu, as depicted in the media in the run-up to the 2015 elections, analyzing also the CHP election manifestos in order to demonstrate how the changes in the CHP continued under Kılıçdaroğlu. The focus of the content analysis are the campaigns preceding the June 7 and November 1 elections, while a further analysis is made of the 2015 parliamentary elections with particular focus on the performance of the CHP. The intention in this regard is to show the continued electoral “ghettoization” of the party, in that support for the party was confined to certain groups and regions of the country. A major question raised in the study is why has the CHP still suffered from electoral stagnation, despite the considerable efforts of Kılıçdaroğlu to overhaul the leadership, ideology and organization of the party? The article draws on some established theories of voting behavior to address this question, including rational choice theory (economic and political short-term factors), sociological theory (historical and sociological long-term factors, such as socio-economic status and religion) and psychosocial theory (an individual’s identification with a political party).

The article is divided into theoretical and empirical parts. Following a brief introduction, theories of voting behavior and studies dealing with the issue in Turkey are discussed; while the empirical part of the study begins with an introduction to the efforts of Kılıçdaroğlu to transform the party. The following section draws focus onto the electoral campaigns of the CHP during the 7. June June 7 and 1. November November 1 elections, with particular focus on Kılıçdaroğlu’s efforts to put the party in a

competitive position against the ruling AKP. The following section evaluates the results of both the June 7 and November 1 elections, with particular focus on the performance of the CHP. In the next section, the factors that contributed to the failure of the CHP to increase its votes are highlighted, after which the paper is concluded with a summary of the findings of the study.

Theories on Voting Behavior

There are three dominant theories related to voting behavior: the sociological model, known as the School of Columbia, which identifies social factors as the main reason behind the behavior of the electorate; the psychosocial model, referred to as the School of Michigan, which suggests that it is, above all, party identification that drives voters to vote for a certain party; and finally, rational choice theory, dubbed also the Model of Economic Voting, which assumes that individuals vote on the basis of their personal interests.

The sociological model clarified that it was the social group to which a person belonged that determined primarily an individual's voting behavior (Lazarsfeld et al., 1944; Katz and Lazarsfeld, 1955). In this regard, historical and sociological long-term factors such as socio-economic status, religion and area of residence played a more important role in electoral choice than, say, an individual's exposure to the media during the election campaign. The sociological model maintains that voting behavior is shaped mainly by social cleavages (Berelson et al., 1954). In their seminal study, Seymour Martin Lipset and Stein Rokkan pointed out that the main determinants of party support in Western Europe were social identities. (Lipset and Rokkan, 1967). According to Lipset and Rokkan, social divisions such as class differences of employees-employers, regional cleavages of center-periphery and sectarian cleavages over religion and state that emerged much earlier in European states played a strong role in shaping voting behaviour. The importance of these traditional cleavages lies in the fact they are a reflection of major ideological divides in party system. Social class reflected the basic divide between the left advocating a

powerful role for the state particularly through egalitarian welfare measures and the right favoring a more limited role for government. The religious fission mirrored liberal and conservative moral debates. Division between core and periphery reflected the extent, to which the nation-state should be centralized.

Although social factors can be helpful in explaining the long-term stability of voting behavior, they cannot answer why variations exist in the behaviors of voters in different elections. Similarly, social factors cannot explain why individuals who are part of the same social group vote differently. These limitations to the sociological model have led to the emergence of a new voting model, being the psychosocial model of voting behavior.

Psychosocial theory attempts to overcome these difficulties by using the concept of partisanship, aiming to connect the effects of long-term historical and sociological factors in sociological theory with short-term social and political factors in each election (Campbell et al., 1960). The concept of partisanship, referring to a psychological association and a stable and lasting connection with a political party, although this may not necessarily turn into a tangible relationship through registration or consistent votes for the party, lies at the heart of this theory. Even if individuals vote for another political party for any number of reasons, such as economic crisis or a poor election campaign, they vote for their original party in the next elections (Norris, 1998). This model of voting behavior encourages the adoption of an explanatory model known as a funnel of causality, whereby distal factors such as historical and socio-economic features, membership groups, norms and attitudes influence partisanship, and this, in turn, steers decisions on proximal factors such as candidates, issues, election campaigns, the political and economic situation, and government action, with a final influence on electoral behavior. The fact that this school of voting behavior cannot explain why some voters associate with a political party but vote for another party, or decide not to vote in an election at all, has led to the formation of another theory on voting behavior: the rational choice model.

Rational choice theory places emphasis on proximal factors rather than distal ones. In other words, it is based on an evaluation of economic and political short-term factors in each election. Just as customers seek to obtain maximum utility in the market, electors seek to maximize their electoral gains in a political system. According to this model of voting behavior, voters and political parties act on the basis of their own interests (Downs, 1957), and voters tend to reward the ruling parties/politicians who brought benefit to them, and punish those who did not. Voters compare political parties and choose the one that best meets his/her needs and desires. If they decide that a party that they had voted for did not fulfill their expectations, they can easily change their vote in the next elections. (Lance and Salisbury, 1987: 1-30)

Voting Behavior in Turkey

Studies of voting behavior in Turkey have revealed several determining factors influencing the voters' decisions at the ballot box, including political ideology, party identification and economic factors. This section provides a review of literature on voting behavior in Turkey.

Political ideology, which is determined primarily by the way the voter locates her/himself on the left-right divide, is source of voting behavior in Turkey. The ideological stances of the voters seemed to have been the most important determinant of party preferences during the 1990s. (Kalaycıoğlu, 1994; Kalaycıoğlu, 1999; Esmir 2002) Religiosity affects closely political ideology, in that more pious voters are inclined to define themselves as right-wing, while the more secular ones tend to define themselves as left-wing (Çarkoğlu, 2005). The division of Turkish society along the secular-religious line comes to such a point that some scholars describe it as *kulturkampf* in order to emphasize the depth of the divide (Kalaycıoğlu, 2010). Reflecting this ideological divide between the pro-Islamist elements at the periphery as opposed to the secularist center, a similar framework is used the center-periphery (Mardin, 1973). Along with religiosity, Kurdish-Turkish

ethnic identities contribute to defining voters' ideological positions (Çarkoğlu, 2007; Çarkoğlu and Hinich, 2006; Kalaycıoğlu 2010).

A second driver of voting behavior in Turkey is party identification (Kalaycıoğlu, 2008; Kalaycıoğlu, 2010) (psychological attachment to a political party), which is influenced not only through political socialization in the family, but also by such factors as ethnicity, religiosity, and in some cases, the perception of the management of the economy. Recurrent coups in Turkish politics have disrupted the party system several times in the past, leading to the emergence of new political parties, and the resulting lack of party institutionalization has reduced the importance of parties and the identification of voters with a party. This assigned party leaders with a greater role in determining the voters' party preferences (Kalaycıoğlu, 2013). The findings of a study focusing on the 2007 parliamentary elections demonstrated that "party identification seemed to play a major role in voter preferences for the AKP", which seemed in turn to depend mainly on how the AKP managed the economy. This is because the absence of socialization through the family, given the relatively recent arrival of the party onto the Turkish political landscape and absence of a significant challenge from the left, rendered the economic performance of the AKP more important for party identification (Kalaycıoğlu, 2010: 43; Kalaycıoğlu 2008: 309). Given that politics has become much more partisan and ideological in recent years, the number of people who identify with a political party has seen a dramatic rise (Kalaycıoğlu, 2014).

Another significant driver of voting behavior in Turkey is a retrospective or prospective assessment of the ruling party(ies)'s management of the economy (Başlevent et al., 2005; Çarkoğlu 2008; Başlevent and Kirmanoğlu, 2016). Analyzing 21 elections in the 1950-1995 period, Çarkoğlu identified a close connection between higher unemployment and inflation rates and lower electoral support for the ruling party/ies on the one hand, and higher economic growth and higher voter support on the other (Çarkoğlu, 1997). Akarca and Tansel revealed a correlation between the economic growth rate in the year before the election

and inflation rates and the share of the vote won by the ruling party/ies (Akarca and Tansel, 2006). They concluded that, “Turkish voters seem to hold only the major party in a coalition government responsible for economic growth, but all parties in power for inflation.” (Akarca and Tansel, 2006: 96). During the AKP era in the 2000s, the role of the economy in voting behavior seems to have increased, given the collapse of the center-right parties at the end of the 1990s due to their failure to tackle the economic woes (Çarkoğlu, 2008).

The CHP: Trials of Transformation

Under Kılıçdaroğlu, the CHP aimed to repeat the success of Bülent Ecevit, the party leader in the 1973 and 1977 parliamentary elections when the CHP emerged victorious, garnering the plurality of the votes with 33.3 percent and 41.4 percent respectively.

Deniz Baykal emerged as a dominant figure within the CHP in the first half of the 1990s. Under Baykal, the CHP displayed an inclination to side with the bureaucratic and military elite in state-society conflicts, with the primary aim of protecting the successes of the Kemalist revolution. Rather than putting forward credible policies to overcome the daily problems of the citizenry, it employed an ideological rhetoric, the result of which was that the CHP was unable to adapt to the rapid transformation being witnessed in Turkish politics and society at the time. This meant that the party could rely on only a narrow segment of the electorate for support, in direct contrast to its desire to expand its share of the vote. The CHP’s failure to address the real problems being faced by the public weakened its ties with the electorate, with the result being that the party came to be controlled by a small group of party members with absolute loyalty to the party leadership. This state of affairs turned the party into “an inward-looking organization absorbed in internal bickering with little influence in national politics and unimpressive electoral achievements” (Turan, 2006: 571).

In May 2010, a sex scandal compelled CHP chairman Baykal to resign, paving the way for the election of Kemal Kılıçdaroğlu as the new party leader. To address the criticism that the CHP under Baykal was doomed to remain in opposition, and was unable to garner support from a broader array of voters, Kılıçdaroğlu strove to change the ideology, cadre and institutional composition of the party. Having assumed the chairmanship, he expressed his intention to turn the CHP into a party embracing everyone. In this context, Kılıçdaroğlu sought to put forward alternative policies to those being implemented by the AKP government, targeting in particular low-income voters rather than clinging onto policies that prioritized the safeguarding of the Kemalist nation-state model, as had been the case during the Baykal era. The CHP under Kılıçdaroğlu used a more inclusive language with respect to the headscarf and Kurdish issues in order to mend fences with the Kurdish and conservative segments of society, while at the same time taking steps to appease the core supporters of the party. In line with this change in the party's ideology, Kılıçdaroğlu tried to make the party organization more dynamic by replacing some of the more prominent Kemalist figures in the party leadership with figures with more social democratic leanings. Another approach by Kılıçdaroğlu to energize the party organization was to install a system of primary elections in the party for the determination of candidates. The procedure for registering as a member of the party was eased, and the party by-laws, party program and election manifesto were all revised. Despite these significant changes, the CHP failed to overcome its problem of electoral stagnation.

CHP's Electoral Campaigns in the 2015 Parliamentary Elections

In the June 7, 2015 elections, abandoning ideological rhetoric, Kılıçdaroğlu instead used rhetoric similar to the previous elections, offering concrete proposals that are not hard to understand by the public. Basically, the CHP's election campaign targeted the disadvantaged groups, underlining alleged shortcomings in democracy.

Aiming to fend off criticisms that it was doomed to remain in opposition, the CHP sought to demonstrate to the electorate that its credentials were strong and convincing enough to rule Turkey. Accordingly, the CHP tried to match the AKP in particular in the field of the economy, an area, in which the AKP was believed to be the strongest. Concentrating on the economy and de-emphasizing ideological and political issues in the election campaign could also help the CHP garner votes from the right-wing electorate, and in this regard, emphasis was on social policies targeting the middle- and low-income segments of society.

With respect to democracy, which it saw as an indispensable part of sustained economic growth, the CHP promised to restore the democracy, rule of law and individual freedoms it claimed had been lost under the AKP, such as freedom of thought and freedom of press. Instead of the presidential system, championed by President Recep Tayyip Erdoğan, the CHP advocated a strengthened parliamentary system in which the president had limited executive and legislative powers.

Moreover, the CHP under Kılıçdaroğlu expanded the practice of primaries to select parliamentary candidates. The party held primaries in 55 electoral districts in 41 of the 81 provinces, and Kılıçdaroğlu entered the primary process in Izmir in order to set an example for the other candidates. The CHP stood out in the June 7 elections as the only party that had selected a significant number of parliamentary candidates in this way.

Coming to the party's November 1 election campaign, the CHP blamed President Erdoğan for the failure of the coalition talks, claiming that he was reluctant to share power with the opposition parties (Milliyet, 2015a). The CHP also maintained that by allowing the continued chaos originating from the clashes between PKK fighters and Turkish security forces, as well as ISIS attacks, to overwhelm the country after the June 7 elections, the AKP was hoping to convince the electorate of the importance of a single-party AKP government in dealing with issues of security (Milliyet, 2015a).

An important emphasis of the CHP election campaign was the Kurdish issue. Highlighting the state of terrorism in the country, CHP chairman Kılıçdaroğlu pointed out that the AKP had been unable to bring an end to the Kurdish issue during its term in office, and argued that the terrorist attacks could be brought to an end and the Kurdish issue could be resolved peacefully through negotiations in Parliament if the CHP came to power (Çevikcan, 2015).

2015 Parliamentary Election Results

The AKP kept the status of being the largest party in Turkey after the June 7, 2015 elections even though its votes decreased by nine percent from 49.8 percent on June 12, 2011 to 40.9 percent on June 7, 2015. This meant that the number of seats won by the AKP decreased from 327 on June 12, 2011 to 258 on June 7, 2015. In contrast, the Peoples' Democratic Party (*Halkların Demokrasi Partisi*, HDP) managed to double its votes from 6.6 percent in the June 12 elections to 13.1 percent in the June 7 elections. The CHP saw a slight decline in support from 26 percent in the June 12 general elections to 24.9 percent in the June 7 elections. As a result, the number of CHP seats dropped from 135 in the June 12 elections to 132 in the June 7 elections. The MHP saw its votes increase from 13 percent in the June 12 elections to 16.3 percent in the June 7 elections. As a result, the number of deputies increased from 53 on June 12, 2011 to 80 on June 7, 2015.

The collapse of the coalition talks following the June 7 elections paved the way for snap elections, which were scheduled for November 1, 2015. The AKP won a landslide victory in the November 1, 2015 elections. It saw its votes increase from 40.9 in the June 7 elections to 49.5 percent on November 1. Its deputies also rose from 258 to 317 between the two elections. The CHP saw its votes increase slightly from 24.9 in the June 7 elections to 25.3 in the November 1 elections. The number of deputies rose slightly from 132 to 134. The MHP votes decreased significantly from 16.3 percent in the June 7 elections to 11.9 percent on November 1. This corresponded to a decrease in the number of seats from 80 to 40.

The HDP, on the other hand, saw its votes decrease from 13.1 percent in the June 7 elections to 10.8 percent on November 1 and its deputies declined from 80 to 59.

The CHP's voter base did not change in the November 1 elections, with again the bulk of its votes coming from the Aegean, Marmara and Mediterranean regions. Here, the party was able to draw votes from a select number of areas, inhabited mainly by the educated, middle, upper-middle urban populations of the larger cities and the cities in the coastal areas and Thrace. While the CHP's votes remained below its national average in Central Anatolia and the Black Sea region, its poor performance did not alter in Eastern and Southeastern Anatolia (Yeni Şafak, 2015a). In the November 1 elections, the CHP came in first in six provinces along the Aegean coast and Thrace – Kırklareli, Edirne, Tekirdağ, İzmir, Aydın and Muğla – but was unable to win a single seat in 35 provinces out of 81, primarily those in the Southeastern and Eastern Anatolia, the Black Sea and Central Anatolia. Furthermore, the CHP was unable to make inroads into the conservative lower income electoral districts located on the periphery of Turkey's larger cities, which have become secure areas for the AKP after inheriting the organizational networks established by the Islamist parties of the 1990s. To illustrate this observation, we can take Istanbul as an example. While in the November 1 elections, the CHP received below its national average from slum electoral districts of Istanbul, such as Sultanbeyli, Esenler, Gaziosmanpaşa, Sultangazi, Zeytinburnu and Bağcılar, the AKP managed to surpass its nationwide average in these areas (Yeni Şafak, 2015b). Votes for the CHP in Istanbul, to a large extent, came from large inner urban-populated districts such as Kadıköy, Beşiktaş, Şişli and Bakırköy.

Table 1: General Election Results, June 12, 2011 – June 7, 2015 –November 1, 2015

	Vote share (percent)								
	Vote share (percent)			Change (percent)			Seats		
	June 12, 2011	June 7, 2015	November 1, 2015	Change June 12, 2011 – June 7, 2015 (percent)	Change, June 12, 2011 – November 1, 2015 (percent)	Change, June 7, 2015 – November 1, 2015 (percent)	June 12, 2011	June 7, 2015	November 1, 2015
AKP	49.8	40.9	49.5	-8.9	-0.3	8.6	327	258	317
CHP	26.0	24.9	25.3	-1.1	-0.7	0.4	135	132	134
MHP	13.0	16.3	11.9	3.3	-1.1	-4.4	53	80	40
HDP*	6.6	13.1	10.8	6.5	4.2	-2.3	35	80	59
Other parties	4.6	4.8	2.5	0.2	-2.1	-2.3	0	0	0

Source: The Supreme Electoral Council of Turkey and N.N. 2015. Seçimler. NTV, (20. 11. 2015).

* In the June 12, 2011 general elections, Kurdish candidates from the HDP ran as independents and 35 were elected to the parliament.

How to explain the entrenched stagnation in CHP votes?

There are few who would disagree that the CHP has undergone a significant ideological, leadership renewal under Kılıçdaroğlu, who has further expanded the party’s social-democratic rhetoric, addressing the concerns of socioeconomic segments of the society that tend to be overlooked under the AKP’s neo-liberal policies, and who used a more tolerant language towards the Kurds and pious in the parliamentary elections of 2015. However, the CHP has still been unable to attract the level of votes aspired to under Kılıçdaroğlu. This section explains the perpetual stagnation in the votes garnered by the CHP during the

2015 parliamentary elections on the basis of the sociological, psychosocial and rational-choice models of voting behavior.

First, based upon rational-choice theory, which takes into consideration the impact of economic and political short-term factors on voter preferences in each election, it could be suggested that the conjuncture between the two elections in 2015 worked in favor of the AKP at the expense of the opposition parties, including the CHP. Indeed, the CHP had weathered the coalition talks following the June 7 elections well, standing out as the only party that was able to talk to the other parties. It was the first party to announce clearly its conditions for establishing a coalition with the other parties. During the coalition talks with the AKP, it projected an image that it genuinely wanted to be part of a coalition government, and took a conciliatory approach to this end. The CHP's positive attitude was rewarded by the electorate in the opinion polls held during this period, which indicated an upsurge in support for the CHP of up to 2.5 percent. Nevertheless, despite the CHP's positive attitude during the coalition talks, coalition negotiations have also demonstrated to the electorate of difficulty of forming and sustaining a coalition government. This, in turn, might have affected the attitude of the stability-seeking electorate negatively and led them to support in the November 1 elections the strongest political party, the AKP, which had the highest chances of forming a single-party government rather than the other less powerful parties such as the CHP. Moreover, the atmosphere following the collapse of the coalition talks proved to work in favor of the AKP.

The start of the conflict between the PKK and state security forces led many nationalist voters to vote for the AKP instead of the MHP. The securitization of the Kurdish issue also weakened the CHP rhetoric during the election campaign, pledging its intention to settle the Kurdish conflict through peaceful means if elected into power.

Another short-term factor that contributed to the success of the AKP in the November 1 elections to the detriment of all

opposition parties was the AKP's quick response to the June 7 election results. In order to return to office as a single-party government in the November 1 elections, the AKP took a number of steps. The AKP expanded the package of economic pledges to the electorate. Moreover, the AKP changed its parliamentary candidate list by 40.

Second, with respect to the psychosocial model of voting behavior referring to one's identification with a political party that may change depending on such short-term factors as election campaigns, candidates and the policies pursued by the parties, it could be said that the CHP faced a series of difficulties that made it difficult for it to increase its share of the vote. As stated elsewhere in the text, the AKP enjoys a higher level of party identification, which seems to depend to a significant extent on its successful management of the economy. The AKP has been an unconventional actor in Turkish politics, achieving unprecedented electoral hegemony, and making it extremely difficult for not only the CHP, but also all other opposition parties to make inroads into its electoral base. While the AKP was able to establish a loyal bloc of voters through the provision of public services and resource distribution, the other parties were able to attract votes based for the most part only on their ideological standpoints (Ciddi ve Esen, 2014: 433). As a result, despite the significant economic, political and foreign policy mistakes made by the AKP, the party succeeded in keeping its votes above 40 percent and came in first in the June 7 elections. By contrast, closer to home, the CHP continued to be plagued by credibility problems during the 2015 parliamentary elections. The CHP could not project an image to the electorate that it could rule the country better than the AKP if voted into power. Besides, as the analysis of the November 1 election results revealed (Milliyet, 2015b), adjustments made by the AKP following the June 7 elections succeeded in attracting AKP partisans who deserted the party in the June 7 elections back into the party fold.

Another issue, which contributed to strong party identification is the recent political polarization in the country in which political parties are able to consolidate the support, making

crossovers to other parties uncommon. A recent public opinion poll found that people who would under no circumstances vote for the CHP, AKP, the Peace and Democracy Party (*Bariş ve Demokrasi Partisi*, BDP)¹ and the MHP were 40, 40.5, 77.7 and 21 percent respectively (Akyürek and Koydemir, 2014: 60). The effects of political polarization are further magnified by the growing divides in Turkey on the basis of ethnicity, sect and religion with the result that conservative or Kurdish voters would find it difficult to vote for the CHP, and vice versa. In other words, the increasing polarization and deepening of divides have contributed to a strong party identification, making the work of the CHP to make inroads into the conservative electoral base of the AKP all the more difficult. A recent study revealed that the AKP enjoyed the highest level of voter identification, with 39.1 percent, which was way above the second-placed CHP figure of 14.9 percent (Kalaycıoğlu, 2014: 593).

Third, concerning the sociological model of voting behavior that is based on such historical and sociological long-term factors as socio-economic status, religion and area of residence, it could be maintained that the CHP had failed to attract the pious segment of the electorate who had traditionally remained distant from the party and the Kurds, or those who had given up supporting the party some time ago due to the strict Kemalist policies pursued by previous administrations. Reflecting on the sociological model of voting behavior, the center-periphery framework of the Turkish context informed closely the electoral support behind the CHP. As shown in the earlier analysis of the election results, votes for the CHP in the November 1 elections were confined largely to the coastal areas and the larger cities, inhabited mainly by the educated, middle- and upper-middle class urban populations who are known for their secular values, and the party was unable to penetrate the conservative districts of Central Anatolia, the Black Sea region, the Kurdish districts in Southeastern and Eastern Anatolia, and in the main cities and poor working-class conservative neighborhoods of larger cities.

¹ A Kurdish-based party that preceded the HDP.

Organizational problems within the CHP could be highlighted as a contributing factor in the party's failed efforts to boost its tally in electoral areas that had hitherto not voted for the CHP. A field study analyzing organizational problems in the CHP revealed three major problems faced by the party as an organization (Emre, 2015a). The most important of these concerns the detachment of the CHP from civil society and economic life. The retired and old play a disproportional role in the CHP organization, and the party has only a limited connection with civil society at large, including trade unions and professional organizations. Secondly, the party membership has little in common with the people who vote for the party, since the predominance of small groups in the party keeps it from reaching out to the new voters. The third issue faced by the party is the fact that the political platforms and mechanisms through which the members can support the party are limited only to participation in election campaigns, in that the party refrains from engaging other kinds of political participation mechanisms for its members, such as protests or demonstrations.

The weakness of the link between the party organization and its members can be illustrated by the low membership rate and the low proportion of membership fees in the overall revenue of the party. As of 2013, membership fees made up a meagre 0.42 percent of the overall total party budget (Emre, 2015a). As of December 2014, party membership stood at 1.1 million, and the CHP received 11.5 million votes in the June 7, 2015 elections (Taşkın, 2015). This means that the CHP could organize only 9.5 percent of its membership base. In contrast, the AKP, which received 18,867,000 votes in the June 7, 2015 elections, had at the time around 10 million members, meaning that the AKP was able to organize 53 percent of its members. In short, the AKP was five times as successful as the CHP in organizing its members. This was particularly the case when it came to the share of women and youth members in the CHP. As of December 2014, women made up only 30 percent of the overall membership of the CHP, and only 12 percent of the members were below 30 years old (Taşkın, 2015). This is in a country where half of the voters are aged 30 or above, meaning that the CHP can be considered a party of men of middle-

age or older. The lack of active party members and organizational defects was also significant, in the sense that despite the ideological renewal, the CHP party organization was unable to play the role of intermediary in communicating the party's new rhetoric and policies to its potential supporters. Furthermore, although the CHP under Kılıçdaroğlu abandoned its traditionally strict Kemalist line, the local party organizations were still dominated by a narrow understanding of Kemalism (Tosun, 2015). This projected an exclusive image of the party among the potential voters that the CHP had been striving to attract.

Regarding the sociological model of voting behavior, the historical-structural background of Turkish politics is another reason why, in the short-term, the CHP was unable to increase its votes. Peripheral countries like Turkey have not been conducive to the development of social democratic parties due to difficulties with economic development and participatory democracy (Emre, 2015b). Within this process, right/conservative parties have flourished at the expense of left/social democratic parties, and as a result, Turkish politics has for some time harbored a 35/65 percent traditional left/right divide in terms of political support. In other words, the right-wing bias of Turkish politics creates huge cultural and ideological obstacles for the parties on the left of the spectrum. It should be kept in mind that in the multi-party era, the CHP has never been able to raise its voter support above 40 percent except in the 1957 and 1977 elections. Ever since the victory of the Social Democratic People's Party (*Sosyal Demokrat Halkçı Parti*, SHP) in the 1989 local elections, the CHP has never been able to claim victory in any election in the last few decades. In this regard, nobody can reasonably expect the CHP to improve its status in the ballot box in leaps and bounds in the short term. In other words, voters are unlikely to give up their ideological affiliations in the short term.

Conclusion

Since taking over the leadership of the party, Kılıçdaroğlu has put considerable effort into transforming the CHP into a party that

can garner votes from a diverse array of the electorate by making changes in the leadership, organization and ideology of the party, but as with previous elections, on November 1, the CHP under Kılıçdaroğlu was unable to penetrate the electoral districts that had not voted for the party in previous elections. This can be thought of as a problem of electoral ghettoization, in that the CHP's voter base is made up of specific niche segments of society, being the educated, middle/upper-middle urban population in the main cities, along the coastal areas and Thrace. It gained few votes from the Kurds in Eastern/ Southeastern Anatolia, nor from the large cities and conservative-nationalist electorate in the Black Sea and Central Anatolia regions, and was unable to make inroads into the AKP's strongholds in the peripheral poor urban districts of the country's larger cities. In short, the CHP could not turn itself into a party that represents Turkey as a whole.

Drawing on theories of voting behavior, the article suggests that the CHP's inability to expand its electoral base may be linked to a series of factors. The study demonstrated that the CHP was unable to surmount the traditional center-periphery cleavage in Turkish politics that divides Turkish society between the "peripheral" rural, religious and conservative segments of society and the "central" bureaucratic secular and economically better off. This is mainly because of shortcomings within the CHP, which has continued to suffer from problems of credibility among the wider electorate and has been plagued with organizational shortfalls that include the weakness of the link between the party organization and civil society. Furthermore, it would be difficult for any opposition party to defeat the AKP, which has established a strong bond with the electorate through the provision of public services and resource distribution. Rising polarization and a sharpening of divides on the basis of ideology, ethnicity and religion have contributed further to strong party identification, decreasing the likelihood of party-switching among the supporters. Finally, the conjunctural economic and political factors that dominated between the June 7 and November 1 elections that prioritized security and stability, and the AKP's policy adjustments in the run-up to the November 1 elections were able to reverse the positive

perception of the CHP among the electorate following the June 7 elections, impairing its electoral fortunes.

Bibliography

- Akarca, A. and Tansel, A. (2006). Economic Performance and Political Outcomes: An Analysis of the Turkish Parliamentary and Local Election Results between 1950 and 2004. *Public Choice*, 129 (1/2), 77-105.
- Akyürek, S. and Koydemir, S. F. (2014). Türkiye’de Etnik, Dini ve Siyasi Kutuplaşma. <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-262-2014070713kutup.pdf> Date of access: 4.12.2015.
- Başlevent, C. and Kirmanoğlu, H. (2016). Economic Voting in Turkey: Perceptions, Expectations and the Party Choice. *Research and Policy on Turkey*, 1 (1), 88-101
- Berelson, B. R. et al. (1954). *Voting: A Study of Opinion Formation in A Presidential Campaign*. Chicago: Chicago University Press.
- Campbell, A. et al. (1960). *The American Voter*. New York: Willey.
- Ciddi, S. and Esen, B. (2014). Turkey’s Republican People’s Party: Politics of Opposition under a Dominant Party System. *Turkish Studies*, 15 (3), 419-441.
- Çarkoğlu, A. (2005). Political Preferences of the Turkish Electorate: Reflections of an Alevi-Sunni Cleavage. *Turkish Studies*, 6 (2), 273-292.
- Çarkoğlu, A. (2007). The Nature of the Left-Right Ideological Self-placement in the Turkish Context. *Turkish Studies*, 8 (2), 253-271.
- Çarkoğlu, A. (2008). Ideology or Economic Pragmatism? Profiling Turkish Voters in 2007. *Turkish Studies*, 9 (2), 317-344
- Çarkoğlu, A. and Hinich, M. (2006). A Spatial Analysis of Turkish Party Preferences. *Electoral Studies*, 25 (2), 369-392.

- Çevikcan, S. (2015). Ağız dalaşı istemiyoruz. <http://m.milliyet.com.tr/yazarlar/serpil-cevikcan/-agiz-dalasi--istemiyoruz--2109823/> Date of access: 7.01.2016.
- Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper Collins Publishers.
- Emre, Y. (2015a). CHP'nin Örgütsel Sorunu. http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/423919/CHP_ni_n_orgutsel_sorunu.html Date of access: 2.2.2016.
- Emre, Y. (2015b). Why has Social Democracy not developed in Turkey? Analysis of an Atypical Case. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 17 (4), 392-407.
- Esmer, Y., At the Ballot Box: Determinants of Voting Behavior in Turkey. Esmer, Y. and Sayarı, S. (Ed.) *Politics, Parties and Elections in Turkey*. Boulder, CO: Lynn Rienner, pp. 91-114.
- Lazarsfeld, P. F. et al. (1944). *The People's Choice: How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*. New York: Columbia University Press.
- Kalaycıoğlu, E. (1994). Elections and Party Preferences in Turkey: Changes and Continuities in the 1990s. *Comparative Political Studies*, 27 (3), 402-424.
- Kalaycıoğlu, E. (1999). The Shaping of Party Preferences in Turkey: Coping with the Post-Cold War Era. *New Perspectives on Turkey*, 20, 1999, 47-76.
- Kalaycıoğlu, E. (2008). Attitudinal Orientation to Party Organisations in Turkey in the 2000s. *Turkish Studies*, 9 (2), 297-316.
- Kalaycıoğlu, E. (2010). Justice and Development Party at the Helm: Resurgence of Islam or the Restitution of the Right-of-Center Predominant Party. *Turkish Studies*, 11 (1), 29-44.

- Kalaycıoğlu, E. (2012). *Kulturkampf* in Turkey: The Constitutional Referendum of 12 September 2010. *South European Society and Politics*, 17 (1), 1-22.
- Kalaycıoğlu, E. (2013). Turkish Party System: Leaders, Vote and Institutionalization. *South European Society and Politics*, 13 (4), 483-502.
- Kalaycıoğlu, E. (2014). Local Elections and the Turkish Voter: Looking for the Determinants of Party Choice. *South European Society and Politics*, 19 (4), 583-600.
- Katz, E., and Lazarsfeld, P. F. (1955). *Personal Influence: The Part Played by People in the Flow of Mass Communications*. Glencoe, IL: Free Press.
- Lance, W. B., and Salisbury, B. R. (1987). Rational Choice: The Emerging Paradigm in Election Studies. Long, S. (Ed.) *Research in Micropolitics*. v. 2, Greenwich, CT: JAI Press, pp. 1-30.
- Lipset, S. M., and Rokkan, S. (1967). *Party Systems and Voter Alignments*. New York: Free Press.
- Mardin, Ő. (1973). Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics? *Daedalus*, 102 (1), 169-190.
- Milliyet (2015a). AKP'nin bildirgesi bizimkinden alıntı. <http://www.milliyet.com.tr/-akp-nin-bildirgesi-bizimkinden/siyaset/detay/2127556/default.htm> Date of access: 7.01.2016.
- Milliyet (2015b). Gelen 4 milyon 600 bin oyun dökümü. <http://www.milliyet.com.tr/gelen-4-milyon-600-bin-oyun-dokumu-gundem-2141965/> Date of access: 7.01.2016.
- Norris, P. (1998). *Elections and Voting Behavior: New Challenges, New Perspectives*. Dartmouth: Ashgate, XV.

Taşkın, Y. (2015). CHP: Seçmenlerini Örgütleyemeyen Parti. <http://yeniarayis.com/siyaset-ve-hukuk/2015/08/chp-secmenlerini-orgutleyemeyen-parti/> Date of access: 30.11.2015

Tosun, T. (2015). CHP'nin Türkiyelileşememe Sorunu. <http://yeniarayis.com/siyaset-ve-hukuk/2015/11/chpnin-turkiyelilesememe-sorunu/> Date of access: 12.11.2015.

Turan, İ. (2006). Old Soldiers Never Die: The Republican People's Party of Turkey. *South European Society and Politics*, 11 (3-4), 559-578.

Yeni Şafak (2015a). 2015 Seçim Sonuçları. <http://www.yenisafak.com/secim-2015-kasim/secim-sonuclari> Date of access: 17.12.2015.

Yeni Şafak (2015b). İstanbul Kasım 2015 Genel Seçim Sonuçları. <http://www.yenisafak.com/secim-2015-kasim/istanbul-secim-sonuclari-1-kasim-2015> Date of access: 3.12.2015.

Nadir Karakuş. *Bir İhtilalcinin Anatomisi: Ebu Müslim Horasani*. İstanbul: Neva Yayınları, 2017, 296 s.

Öznur ÖZDEMİR*

Nadir Karakuş'un doktora tezinden uyarladığı bu çalışması, Abbâsî İhtilâli'nin başaktörlerinden biri olan Ebu Müslim Horasani'nin hayatı ve ihtilâldeki rolünü anlatmak üzere yazılmıştır. Ebu Müslim Horasani, Abbâsî İhtilâli'nin başarıya ulaşmasında belki de en önemli isim olarak görüldüğü için hayatı ve şahsiyeti hakkında dünya çapında yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar Ebu Müslim'in öldürülüşünün ardından başlayarak günümüze kadar akademik yazı, roman, hikâye gibi farklı türlerde ve farklı dillerde yazılmıştır.¹ Yazarın bu çalışmasının da mevcut literatür birikiminden faydalanılarak, İslam tarihi kaynaklarında bulunan rivayetlerin harmanlanması neticesinde ortaya çıktığı görülmektedir. Abbâsî İhtilâli'ni ve ihtilâl sonrası Abbâsoğullarının politikalarını anlama açısından oldukça önemli bir yere sahip olan Ebu Müslim'i konu edinen bu kitap üç ana bölüm, yirmi bir alt bölüm içerir. Bu tanıtım yazısında, kitapta öne çıkan hususlar üzerinden yazarın metodolojik yaklaşımının kritiği yapılacaktır.

Emevîlerin son döneminde, yani Abbâsî İhtilâli'nin hazırlık evresinde, Ebu Müslim'in doğuşu, yetişmesi, Abbâsî davetiyle tanışması ve Horasan'a gönderilişi gibi konuların ele alındığı "Emevîler Döneminde Ebu Müslim Horasani" başlıklı birinci bölüm, Ebu Müslim'in kökeni ile başlar. Yazarın konu olarak seçtiği şahsiyetin hayatını kronolojik bir metotla anlatmak istediği açıktır. Muhtemelen bu sebeple, bu bölüm en öne alınmıştır. Ancak, Ebu Müslim'in kökeni hakkında politik veya dinî sebeplerle sayısız

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
oznurozdemir@sakarya.edu.tr

¹ İrene Melikoff edebî eserlerden bazılarını incelemiş ve İran epik geleneği içinde anlatılan Ebu Müslim hikâyelerini ele alan bir çalışma yapmıştır. İrene Melikoff, *Ebu Müslim*, çev. Armağan Sarı (İstanbul: Elips Kitap, 2012).

rivayetler üretildiği düşünüldüğünde, bu bölümün onun Emevîler veya Abbâsîler dönemindeki faaliyetlerinden ayrı tutularak incelenmesi daha uygundur. Yazarın da sık sık atıfta bulunduğu Jacop Lassner² gibi bazı yazarların metodu böyledir ve bu metot onun kökeni ve konumu hakkında problemlili konuların uzun uzadıya tartışılmasına imkân verir. Örneğin, Ebu Müslim'in soyunun Abbâsoğullarına dayandığına dair bir rivayet bile bulunmaktadır. Çünkü Abdullah b. Abbas'a, cariyesinden dünyaya geldiği söylenen Selit isminde bir erkek çocuğu isnat edilmiştir. Ebu Müslim'in ise Selit'in oğlu, dolayısıyla Abdullah b. Abbas'ın torunu olup olmadığı konusunda tartışmalar ortaya çıkmıştır. Ebu Müslim'in Abbâsoğulları soyundan gelmesi gibi bir iddia, onun gerek ihtilâl hareketinde gerekse Abbâsîlerin ilk dönemindeki rolü açısından oldukça önemlidir. Dolayısıyla, böyle bir husus, Ebu Müslim'in ihtilâlde gösterdiği üstün başarıyla elde ettiği konumunun yanında, soy yönünden de hilafette hakkı olup olamayacağı sorusunu akıllara getirir. Çünkü Abbâsoğulları ihtilâlden sonra hilafeti kendi soyları üzerinden devam ettirmişlerdir. Bu sebeple Ebu Müslim'in Abbâsî soyundan olma ihtimalinin onun halife Mansur tarafından öldürülüşünde bile etkisi olabilir. Yine benzer şekilde, bu ilk bölümde Ebu Müslim'in İmam İbrahim'in soyuna veya Yemenî bir soya dayandırılma çabalarına da değinilmiştir (s. 27 ve 33). Bu gibi çabalar da ihtilâl sırasındaki olaylar bakımından önemlidir. Ancak bu hususları bahsi geçen şahsiyet veya kabilelerin Abbâsî hareketindeki konumu anlaşıldıktan sonra tartışmak, daha yerinde olacaktır. Yani öncelikle kökeni hakkında birçok rivayet olan Ebu Müslim, ne zaman ortaya çıkmış ve neden meşhur olmuştur, Abbâsî

² Jacob Lassner, Ebu Müslim'in hayatı ve Abbâsî İhtilâli'ndeki rolüne dair çalışmalar yapmış tarihçilerden yalnızca biridir. Ancak onun Ebu Müslim'e münhasır olarak, 1984 yılında yayınlamış olduğu "Abū Muslim al-Khurāsānī : The Emergence of a Secret Agent from Kurāsān , Irāq , or Was It İşfahān?" adlı bir makalesi vardır. Bu makalesinde, Ebu Müslim'in kökeniyle bağlantı kurulmadan onun politik kariyerini tartışmanın mümkün olmadığını söyler ve bu konu hakkında detaylı değerlendirmelere yer verir. Modern dönemde, Ebu Müslim hakkında yapılan ilk çalışmaların ise Barthold, Frye ve Moscati'ye ait olduğu söylenebilir. Tarih ilmine yeni yaklaşımlar eklenmesiyle, Ebu Müslim'in hayatı üzerinden ihtilâli anlama çabaları da artmıştır ve onun üzerine yapılacak akademik çalışmalar bunlarla da sınırlı kalmayacaktır.

İhtilâli'ndeki önemi nedir, gibi soruların cevaplandırılması gerekir. Karakuş'un takip ettiği şekilde kronolojik bir metot, kitabın son kısımlarında anlatılması gereken konunun en başta verilmesine neden olmuş, dolayısıyla Ebu Müslim gibi bir şahsiyetin kökeni hakkında ortaya çıkan rivayetler ihtilâl bağlamında yeterince tartışılmadan geçilmiştir.

Kitapta, Ebu Müslim'in kökenine dair ihtilâl ve sonrası ile bağlantılı bir değerlendirme yapılmadığı gibi, onun hakkında verilmiş farklı ve abartılı rivayetler kaynağı bakımından da değerlendirilmemiştir. Örneğin kısaca *Ahbâru'l Abbâs* adıyla bilinen, M. Sharon, M. Shaban, S. Agha gibi tarihçilerce Abbâsî İhtilâli'ne dair en önemli kaynaklardan sayılan *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye* adlı anonim kaynakta Ebu Müslim'in kökenine dair olumsuz ifadeler bulunmaktadır. Bunlardan "Babasının İsbahan kâfirlerinden oluşu" "Cariye olan annesinin daha hamileyken karnındaki bebeğin zalimliğinin içine doğuşu" gibi bazıları verilmiş ancak kaynağın neden böyle ifadeler kullanmış olabileceğine dair herhangi bir yorum yapılmamıştır. Halbuki bu kaynağın Abbâsî ailesine yakın ve davetin içinden gelen bir şahsiyet tarafından yazılmış olduğu tahmin edilir. Abbâsoğullarının faziletlerini vermekle birlikte, onlara karşı duran ve belirli sebeplerle öldürülmüş Ebu Müslim gibi bir şahsiyetin kökenine dair böyle ifadeler vermesi kaynağın tarafını da yansıtır. Ancak yazar rivayette "Doğumdan önce bebeğin zalimliğinin hissedilmesi gibi" bazı efsanevi ayrıntıların dikkat çektiğini söylemekle yetinir, herhangi bir kaynak değerlendirmesine gitmez (s. 34-35).

"Abbâsîler Döneminde Ebu Müslim Horasanî" isimli ikinci bölüm ihtilâlin başarıyla sonuçlanıp Abbâsîlerin iktidarı ele almalarından Ebu Müslim'in öldürülüşüne kadar olan dönemi ele almaktadır. Bu bölümde yazarın vurgulamak istediği temel nokta Abbâsoğullarının iktidarı ele aldıktan sonra izledikleri politikayla, Ebu Müslim gibi ihtilâlin önde gelen isimlerini çeşitli sebeplerle dışlamasıdır. Bu yüzden bölümde öncelikle Ebu Seleme, Süleyman b. Kesir, Yezid b. Ömer, Abdullah b. Ali gibi önemli isimlerin öldürülmesi ve bu isimlerin öldürülme sebepleri ile Ebu Müslim'in rolü ele alınmıştır. İhtilâlin öne çıkan isimlerinin ilk iki Abbâsî

halifesi Seffah (yazar Saffah olarak verir) ve Mansur tarafından öldürülmesi silsilesinin son aşaması da kitabın ana kahramanı Ebu Müslim'in infazıdır. Bu sebeple ikinci bölüm onun ölümüyle biter. Ancak bölümün sonuna "Kişiliği ve Hakkında Söylenenler" gibi bir başlık eklenmiştir. Yine bu başlık da birinci bölümdeki "Kimliği" başlığı gibi bölüm yapısına uymamış görünmektedir. Ancak başlık muhtevası bakımından çok zengindir. Ebu Müslim hakkında onun tarafında olan ve ona karşı olan kaynakların vermiş olduğu çok çeşitli rivayetler verilmiştir. Yazar burada güzel bir araştırma çıkarmıştır ancak metinleri kendi yorumlarıyla zenginleştirmemesi kitaptaki bu önemli kısmın da zayıf kalmasına sebep olmuştur.

Yazar "Ebu Müslim'in Etkileri" adlı üçüncü bölümde Ebu Müslim'in ölümünden sonra ortaya çıkan isyan ve firkaları ele almıştır. Ebu Müslim'in Mansur tarafından haksız şekilde öldürülüşü, Horasan başta olmak üzere Abbâsî Devleti'nin pek çok yerinde yankı bulmuş ve onun intikamını almak üzere birçok hareket ortaya çıkmıştır. Yazar bu hareketleri Abbâsî Devleti'ne etkisi bağlamında ele alarak açıklama yoluna gitmiştir. Ancak örneğin Abbâsîyye adlı fırkanın ele alınışında karışık bir anlatım karşımıza çıkar. Bu fırka Ebu Müslim'in etkisiyle mi ortaya çıkmıştır yoksa fırkanın içinden bir grup Ebu Müslim'e Abbâsoğulları soyundan gelmesi ihtimaliyle saygı mı gösterir? Bu gibi sorular bölümde ele alınan diğer firkalar için de geçerlidir. Ebu Müslim'le bir şekilde bağlantısı olması sebebiyle bu dönem ortaya çıkan bütün hareketlerin sanki onun tesiri ile ortaya çıkmış gibi ele alınması doğru değildir. Bu hata Ebu Müslim'in tesiriyle çıkan isyanların verilmek istendiği önceki başlıkta da görülür. Örneğin, "Ustadnis İsyanı"nın anlatıldığı kısımda (s. 249-251) Ebu Müslim'in adı bile geçmez. Eğer yazar Ebu Müslim'in ölümünden sonra ortaya çıkan tüm isyan ve firkaları ele almak istiyorsa -ki böyle bir seçim kitabın amacı yönünden anlamsızdır- o zaman bu başlıkları "Ebu Müslim'in Etkileri" adlı bölüm altında vermeyip, kitabın bu son bölümüne daha genel bir başlıkla sunması, bütünlük açısından uygun olurdu. Fakat eğer bu isyanlar Ebu Müslim ile o veya bu şekilde bağlantılı ise, konu hakkında eser veren müsteşriklerin yaptığı gibi bu bağlantının altını muhakkak çizmesi gerekirdi.

Kitabın üç ana bölümünün yanında değerlendirilmesi gereken diğer kısımları şüphesiz ki giriş ve sonuç bölümleridir. İslam tarihinde oldukça önemli bir olay olan Abbâsî İhtilâli'nin, silahlı mücadele döneminin lideri olan şahsiyetin anlatıldığı böyle bir kitapta, yazarın kullandığı kaynaklara giriş kısmında yer vermesi beklenirdi. Ancak böyle bir açıklamaya gidilmemiş, bunun yerine giriş kısmı Halife Yezid b. Abdülmelik'ten sonra Emevîler'in son dönemini özetlemeye ayrılmıştır. Bu bölümde bazı dipnotlar da dikkat çekicidir. Örneğin 85. dipnotun referans verildiği cümlenin italik ve kalın harflerle yazılmış kısımları vardır ancak yazar bunun neden böyle verildiği ile ilgili bir açıklama yapmamıştır (s.19). Yine, 115. dipnotta yazar Harran şehrine ait, kitabın ana konusuna hiçbir katkı yapmayacak bir açıklama vermeyi tercih etmiştir. Kitabın sonuç kısmı ise, bir özet mahiyetindedir. Ebu Müslim'in hayatı, faaliyetleri ve ölümü iki sayfada özetlenmiştir. Giriş ve sonuç bölümleri de dahil olmak üzere kitabın tamamında, yazarın teorileri, kullandığı kaynaklarda katılıp katılmadığı hususlar, yorumları, yani metaforik bir söylemle anlatmak gerekirse, yazarın kendi sesi asla duyulmamaktadır.

Kitapta, özellikle alt başlık seçiminin isabetli olmadığı görülür. Birinci bölümün sonunda "Kahtaba ve Irak'ın Fethi" adlı bir başlık bulunmaktadır. Bu başlık muhtevası itibariyle Kahtaba isimli Abbâsî dâîsinin Ebu Müslim'le olan münasebeti ve Abbâsî İhtilâli'nin ilerleyişini ele almaktadır. Ancak ana başlık altında sıralanan bir başlık dışında diğer tüm alt başlıklar Ebu Müslim'in konuyla ilgisini hemen hiç yansıtmamaktadır (s.157-166). Kitabın pek çok yerinde temel konu olan Ebu Müslim'den uzaklaşıldığı izlenimini verecek benzer başlıklar da bulunmaktadır. Ancak bu başlık, bu kitaba Ebu Müslim değil de büsbütün Abbâsî İhtilâli üzerine hazırlanmış bir kitap izlenimi vermektedir. Kitapta alt başlıkların ana konuyla bağlantılı şekilde verilmesi, bu bölüm için örneğin, "Kahtaba ve Ebu Müslim" gibi bağlantılı bir başlık seçilmesi daha uygun olurdu. Yine ikinci bölümde "Mervan'ın Sonu", "Ebu Seleme'nin Öldürülmesi", "Süleyman b. Kesir'in Öldürülmesi" gibi alt başlıklar görmekteyiz ki bu başlıklar konuların Ebu Müslim'le bağlantısını yansıtmamaktadır. Fakat bunların hemen ardından gelen "Yezid b. Ömer'in Öldürülmesinde

Ebu Müslim'in Rolü" gibi bir başlık oldukça isabetli seçilmiştir. Her ne kadar başlık içerisinde aynı başarı yakalanamamış olsa da bu başlığa, kitabın en başarılı alt başlığı denebilir.

Sonuç olarak, bu kitap, hem Ebu Müslim gibi İslam tarihindeki önemli bir şahsiyeti ele alan ilk Türkçe akademik çalışma olması hem de Ebu Müslim hakkında farklı dillerde çeşitli çalışmalardan alıntılar verdiği için kıymetlidir ve şüphesiz büyük bir emek mahsulüdür. Ayrıca, bir taraftan Abbâsî İhtilâli gibi, hakkında geniş bir literatür oluşmuş önemli bir olayı okura en kısa şekilde kavratmaya çalışıp diğer taraftan bu önemli olayın başaktörlerinden Ebu Müslim gibi bir şahsiyeti ele alan bir çalışma ortaya çıkarmak elbette ki hiç kolay değildir. Yazar, gerek ilk dönem İslam tarihi kaynaklarını gerekse batı literatürünü çok iyi araştırmış ve yeterli şekilde kullanmıştır. Ancak metodoloji ve imla bakımından göze batan yanlış ve eksiklikler bu emeği gölgelemektedir. Yöntem bakımından yukarıda değinilen hususların yanında bölüm numaralandırma stiline "I-, A), 1-" gibi karışık olarak verilmesi başlıkların irtibatlandırılmasını, son kısımda indekse yer verilmemesi ise konuların bulunmasını zorlaştırmaktadır. Yazarın tercihine bağlı olarak, hikayemsi tarzda giden kronolojik metot, Ebu Müslim hakkında yazılanları karşılaştırma ve konu hakkında yazarın görüşünü bildirmeden çok, Ebu Müslim hakkında söylenenleri konularına göre sıralamak şeklinde bir yapıya sebep olmuştur. Böyle bir yazım metodu sebebiyle yazarın zaman zaman kronolojik sıralama hatasına düştüğü de görülmektedir (s. 77'de Yahya b. Zeyd'in ölümünün anlatılışı gibi). Yazar kitapta Ebu Müslim'den yer yer uzaklaşıldığının farkındadır ve ana konudan uzaklaşma ihtimaline rağmen bazı detay konuların neden verildiğini önsözde açıklamaya çalışmıştır. Örneğin, Talas Savaşı ile ilgili olan kısımda "Ebu Müslim ikinci planda kalsa da" şeklinde bir ifadesi bulunur. Ebu Müslim'i doğrudan ilgilendirmemesine rağmen bu konuya "Türk tarihini yakından alakadar ettiği için" kitapta yer verildiğini söylemiştir (s. 11). Kitapta yazarın uzun alıntılar da verdiği görülür. Tez çalışmasından uyarlanan böyle bir eserde, konuyu anlamak için verilen ve bazıları yarım sayfayı bulan uzun alıntılar yerine, ilgili yazarların görüşlerini yansıtan, yazarın kendi cümlelerine yer

verilmesi daha anlamlı olurdu. Yazar, bu çalışmanın hataları da olsa sonraki çalışmalara ışık tutacağı kanaatini önsözde mütevazı şekilde belirtmiştir. Bu kanaatinde kesinlikle haklıdır ve bu çalışma İslam tarihi araştırmacılarının mutlaka okuması gereken önemli bir eserdir.

M. Cüneyt Kaya. *Bir ve Çok: Âmirî Felsefesinde Tanrı ve Âlem*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017, 195 s.

Sümeyye BAYIR TAŞDEMİR*

‘Bir’ ve ‘çok’ kavramları felsefe ve kelam sahasında oldukça önemli ve bu nedenle daima üzerinde durulan kavramlardır. ‘Bir’ kavramı İslam inanç sisteminde Allah’ı işaret ederken İslam felsefesi bağlamında ele alındığında sudûr teorisini de akla getirmektedir. Bunun yanı sıra ‘çok’ kavramını ‘âlem’ için kullanmak mümkün olsa bile bu kavram tam olarak âlem kelimesini temsil etmemektedir. Bir’in çok ile ilişkisi hem âlemin yaratılışı hem de Mutlak Kâdir ve yaratılmışlardan tam anlamıyla müstağnî olan Allah’ın âlem ile ilişkisi konularının merkezini oluşturduğu için güncelliğini ve önemini korumaktadır.

Felsefe sahasında yetkinliğini birçok eseriyle, editörlük ve çevirileriyle göstermiş olan Cüneyt Kaya, “önsöz”de belirttiği gibi felsefenin tarihi süreci boyunca temel problemlerin başında yer alan ‘bir’ ile ‘çok’ kavramlarının sıkça tartışılmasından bahseder ve bu durum bağlamında kitabın gerekli bir konuyu içerdiğini anlatmış olur. Fakat bu tartışmalı konu içeriği içerisinde yalnızca tanrı ve âlem ilişkisi ele alınmış olup başlığında büyükçe yer alan bir-çok ikilisini içermemektedir. Kitap ismini ‘bir ve çok’ olarak belirleyen Kaya, içeriğin temelinde yer alan tanrı-âlem ilişkisini kitabın alt başlığı olarak verileceği hissi uyandırmaktadır. Bu tartışma İslâm felsefesi sahasında Fârâbî ve İbn Sînâ tarafından ele aldığı şekliyle daha çok dikkatleri çekse de diğer filozofların da bu konu hakkında fikir beyanında bulunduğu bilinmektedir. Bu doğrultuda Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) arasındaki bir dönemde yaşamış olan Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî (ö. 381/992) de özel olarak bu kavramlar üzerine

* Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, sumeyye.by.25@gmail.com

çalışmalar yapmıştır. Eser bu konu ile hususi olarak ilgilenmektedir.

Üç ana bölümden oluşan kitabın ilk bölümünde Âmirî'nin *el-Mecâlisü's-seb' beyne's-Şeyh ve'l-Âmirî* eserinin yapısal özellikleri ve İbn Sînâ ile görüşmüş olmasının imkânları ve imkânsızlıkları üzerinde açıklamalara yer verilmiştir. Yapısal olarak eser 41 soru/yorum ve cevaptan ve 7 oturumdan oluşmaktadır. *Şeyh* ile kastedilenin eserin son cümlesi ile İbn Sînâ olduğu belirgin olsa da kimin soru soran kimin cevap veren olduğu belli olmadığı hakkında fikrini beyan eden yazar, fikrinsel bağlamda tahminlerine ileriki sayfalarda yer vermektedir (s. 15). 'Âmirî ve İbn Sînâ gerçekten görüşmüş olabilir mi?' sorusu üzerine bir başlık açan yazar, bu konu hakkında araştırma yapan kişilerin dayanakları hakkında bir malumat sunar. E. Rosenthal, Âmirî öldüğünde 11 yaşında olan İbn Sînâ'nın soru soran ya da cevap veren kişi olma ihtimalini olası bulmaz. Âmirî'nin eserlerini neşreden Sahbân Halîfât da aynı şekilde böyle bir ilişkinin imkânsızlığını vurgular. Buna rağmen çağdaş araştırmacılarından yalnızca Henry Corbin iki düşünür arasında bir ilişkinin olduğunu ileri sürer (s. 18-19). Âmirî hakkında sahip olduğumuz eksik bilgiler nedeni ile bu konuya açıklık kazandırmak için daha çok İbn Sînâ biyografisine bakıldığının altını çizen yazar, detaylı bir şekilde biyografi incelemesi de yapmıştır. Ebû Ubeyd el-Cüzcânî'nin İbn Sînâ biyografisinden yararlandığı ifade edilmiştir. Düşünürün otobiyografisine göre felsefî birikimine saray kütüphanesinden faydalanarak sahip olmuş ve bu birikimin kemale ermesi on sekiz yaşını bulmuştur (s. 21). Yazar iki düşünürün görüşmüş olma ihtimalini daha kuvvetli bulup bu doğrultuda bölümü sonlandırmış, fikrinsel çıkarımların görüşmüş olmalarını ortaya koyacağını dile getirmiştir. On sekiz yaşında felsefî açıdan kemale erdiğini düşünen bir filozofun on altı yaşında Âmirî ile felsefî bir tartışma yapması bizce de imkânsız değildir. Yazar, Âmirî ve İbn Sînâ'nın görüşmüş olması kesinlik kazanmakla birlikte hangi tarafın soru soran hangi tarafın cevap veren olduğu hakkında yeterli bir bilgi olmadığından bahseder ve yaş itibarıyla İbn Sînâ'nın soru soran kişi olduğunu kabul ederek ilerlemenin doğru bir yaklaşım olduğunu ifade eder.

Kitabın ikinci bölümünde yazar, Âmirî'nin Tanrı ve Âlem hakkındaki görüşlerini ele almaktadır. Bu çıkarıma kitabın ikinci bölümüne Âmirî felsefesinde Tanrı ve Âlem başlığının atılmış olmasından ulaşıyoruz fakat ikinci bölüm daha çok Âmirî'nin eserinin analizini içermektedir. Tanrı kavramının Âmirî felsefesinde hangi anlamlara geldiği sorgulandıktan sonra konu Âmirî'nin eserinde yer alan diğer problemlere de kaymaktadır. Bu konuyu ele alırken Âmirî'nin diğer eseriyle karşılaştırma yapıldığı ve sonuçların bu doğrultuda ele alındığı vurgulanmaktadır. Bu aşamada karşılaşılan zorluklar Âmirî'nin konuyu açıklık getirebileceği düşünülen eserlerinin günümüze ulaşmamış olması ve ulaşan eserler ile *Mecâlis* arasında bazı tutarsızlıkların bulunmasıdır. Bu bölüm esas anlamıyla kaynak karşılaştırması ile ortaya çıkan sonuçları bize sunmaktadır. Bu karşılaştırmayı sunarken yazar, Âmirî eserleriyle konuyu sınırlandırdığından ve çağdaşı filozoflarla karşılaştırma yapmadığından özel olarak bahsetmektedir (s. 35-36). Fakat ilerleyen bölümlerde kavramsal şemalar vermiş ve diğer önde gelen İslam filozofları ile kavramsal bir karşılaşma yapmıştır.

Mecâlis'te varlığın kaynağı nitelendirilirken en çok "Bârî" ve "Mutlak Gerçek" adlandırmaları kullanılmıştır. Bu bilgiyi bizlere sunarken kitap içerisinde geçen ve düşünürün sıralandırmış olduğu tüm adlandırmaların bir listesini yapan yazar, Âlemin bir süreklilik içinde aşamalı olarak varlığa geldiğine dair bir modelin benimsenmiş olduğunu söyler. Bu düzeni kuran Mutlak Gerçek'in bir fayda beklemesi elbette düşünülemez. Âmirî, Mutlak Gerçek'in yani varlığın kaynağının sahip olduğu bilgeliğin gerektirdiği şeyleri gerçekleştirdiğini dile getirir. Âmirî'ye göre Mutlak Gerçek ancak onun edilginini yoluyla ortaya çıkar. "Özünün ortaya çıkışı edilginin bir fiil var olmasına bağlı olmasında, bu durumda O, ya özünün hiçbir şekilde ortaya çıkmamasını, varlığının bilinmemesini, cömertlik ve bilgeliğinin gerçekleşmemesini ya da bunun zıddını tercih eder. Ortaya çıkmanın tercih edilmesi, zıddının tercih edilmesinden daha değerlidir..." sözleriyle Âmirî âlem hakkındaki görüşlerini belirtir. Kaya, bu ifadelerden âlemin ezeliyeti hakkında bir düşünce elde ettiğinden bahseder ve bunun yine Âmirî tarafından kabul edilmediğinin izahını yapar. Âmirî, âlemi ezeli

olarak nitelendirmenin yanlışlığını etken ve edilgen boyutuyla ele alır. Ona göre âlemin ezeli oluşu ile Mutlak Gerçek'in ezeli oluşu etkin ve edilginin var oluş açısından aynı kategoridedir fakat bu kabul edilemez bu yüzden âlem ezeli değildir (s. 39).

Kitabın ikinci bölümü Âmirî'nin âlem hakkındaki görüşlerinin beyanı ile devam eder ve soru cevap kısımlarından oluşur. Eserin bu bölümünde sorulara verilen cevapların diğer cevaplar ile de birbirini açıklamakta olduğuna şahit oluruz. Bu bölümde soru soran şahsın yani İbn Sînâ'nın sorduğu 'Gerçek İlk'in kâinatın yaratıcı olduğu ve yaratılmışların O'na kıyasla aynı konumda bulunduğunu ve varlığı imkânsız olmayan her şeyi yaratarak kudretini gösterdiğini neden söylemiyorsun?' sorusuna binaen verdiği yanıt bize Tanrı ve âlem fikrini açıkça vermektedir. Yaratılanlar yani sonradan varlığa gelenler elbette Mutlak Gerçek tarafından meydana getirilmiştir aksini iddia etmek sapkınlıktır. Fakat bir etkinden çıkan farklı fiiller farklı nedensellikler içerir, bu nedensellikler de âlemdeki yaratılmışlar ile Tanrı arasında var olan ilişkiyi aynı konuma getirmiştir. Bu konumlanma uygun görülmemiştir. Bu bölümde verilen örnekler ile bir etkinden çıkan farklı fiilleri açıklığa kavuşturan Âmirî bize âlem hakkındaki düşüncelerini göstermiştir. Kaya'nın verilen cevapları yorumlamasıyla âlemin aşamalarının bu bölümde açıklandığını görüyoruz. Buna göre Âmirî, Bârî'nin emri ile akıl, yani varlığa gelmiş akıl nefsi, nefs tabiatı, tabiatıta cismi varlığa getirmiştir. Bu durumu Kaya bir şablon ile okuyucuya sunmakta ve Âmirî'nin mevcut diğer eserlerinde de bu şema halindeki düşüncelerini verdiğini söylemektedir (s. 50). Böylece kitabın mevcut Tanrı ve âlem anlayışlarına kavramsal bir zenginlik katmış olduğunu söyleyebiliriz.

İkinci bölümün ikinci kısmında Tanrı'dan cisme uzanan bir süreç ele alınmıştır ve varlık hiyerarşisi içerisinde mevcut olan *akl* bahsine girilmiştir. Konu bir kez daha Tanrı ve âlem konusunun dışına çıkmıştır. Âmirî felsefesinin genel felsefi problemlere yaklaşımı denilerek *Mecâlis*'in tahlili yapılabilir. İslam filozoflarının fikirsal sahip oldukları kavramsal farklılıklar ele alınmış diğer filozoflar ile aralarındaki farklar şematik bir şekilde

sunulmuştur. Varlık ve yaratılış sahip olduğu hareketin yönü, şekli ve gücü doğrultusunda ehemmiyet sahibi olur, bu noktada Âmirî mükemmel olanın dairesel bir harekete sahip olduğunu ve değişime uğramadan varlığını sürdürdüğünü ifade eder ve doğrusal harekete sahip bir cisme sınır koymak gibi yetkisinin olduğunu söyler. Dairesel hareket sahibi olan lâtif cisim, kesîf cismi etkiler ve sonsuza uzamasını engeller çünkü kesîf cisim doğrusal hareket sahibidir (s. 59).

Soru ve cevaplarda artık son tahlillerine ulaşan Kaya'nın yorum ve değerlendirmeleri yine ikinci bölümde verilmiştir. Bu bölümde duyumsama, hareket ve tahayyül gibi kavramlardan çıkarımlar yapılmıştır. Bu aşamada da gördüğümüz gibi yalnızca tanrı ve âlem problemlerine değil birçok felsefi probleme değinilmiştir. Böylece Kaya seçilen başlığın dışına çıkmaktadır. Daha sonra akıl konusunda çıkarımlarından bahseden Kaya, filozofların akıl tasnifleri ve *Mecâlis*'te Âmirî'nin akıl tasnifini şema ile göstermiş ve zihinde oluşabilecek muğlak fikirlere açıklık kazandırmıştır.

Kitabın üçüncü bölümü *el-Mecâlisü's-seb' beyne's-Şeyh ve'l-Âmirî*'nin neşir ve tercümesine ayrılmıştır. Ragıp Paşa Kütüphanesinde ulaşılabilen tek nüsha hakkında detaylı bilgi veren Kaya, yazım şekilleri ve üzerine düşürülen vakfetme notlarını orijinal hali ve çeviri hali olmak üzere eklemiştir. Neşir hakkında gerekli bilgilendirmeler yapılarak neşir ve tercüme bir sahife Arapça bir sahife Türkçe tercüme olmak üzere verilmiştir. Neşir ve tercümenin ardından kitabın tıpkı basımı da okuyucuya sunulmuştur. Bu sunum okuyucunun orijinal halini görmesi ve rahatlıkla metne ulaşması açısından oldukça önemlidir. Kitabın sonuna Kaya, Âmirî'nin *el-Fusûl fi'l-me'âlimi'l-ilâhiyye* ([İlahî Alametlere Dair] Bölümler Kitabı) tercümesini de eklemiştir. Bu tercüme Âmirî'nin metafizik konusunda fikirlerini bize sunmaktadır.

Sonuç olarak felsefe sahasında etkin olan Kaya'nın yazmış olduğu kitap her yönü ile Âmirî hakkında çalışma yapacak araştırmacılar için bir kaynak mahiyetindedir. Özelde Tanrı ve

âlem konuları için bir araştırma kaynağı olarak görülse de birçok yerde belirttiğimiz üzere Âmirî felsefesinin genelini ihtiva eden bir çalışma olmuştur. İslam filozofu Âmirî hakkında Türkçe çalışmalar sınırlıdır. Bu eksikliği tamamlayacak nitelikte bir eser olduğunu söyleyebiliriz.

AKADEMİK İNCELEMELER DERGİSİ (AİD)

Yayın İlkeleri

1. Akademik İncelemeler Dergisi, ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip çalışmalarını yayımlayarak sosyal bilimler alanında bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.
2. Akademik İncelemeler Dergisi, yılda iki kez (Nisan ve Ekim) yayımlanan çift taraflı kör hakemlik uygulayan bir dergidir.
3. Derginin yayın dili Türkçe'dir. Ayrıca İngilizce bilimsel çalışmalar da yayımlanır. Diğer dillerdeki çalışmalara Yayın Kurulu karar verir.
4. Dergide yayımlanacak makaleler, öncelikle kendi alanlarına uygun araştırma yöntemleri kullanılarak hazırlanmış özgün ve akademik çalışmalar olmalıdır. Ayrıca bilimsel alana katkı niteliğindeki çeviriler, kitap tanıtım, eleştiri ve değerlendirmeleri de kabul edilir. Dergimize yapılan gönderiler Ithenticate intihal tespit programı ile taranmaktadır. İntihal tespit edilen yazılar hakem sürecine dâhil edilmeden reddedilir.
5. Dergiye gönderilen çalışmalar başka bir yerde yayımlanmış ya da yayımlanmak üzere gönderilmiş olmamalıdır.
6. Gönderilen yazılar öncelikle şekil açısından incelenir. Yayın ve yazım ilkelerine uyulmadığı görülen yazılar, içerik incelemesine tabi tutulmadan gerekli düzeltmelerin yapılması için yazara iade edilir.
7. Yayımlanmayan yazıların dergi arşivinde saklanma hakkı mahfuzdur.
8. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, ön incelemesi yapıldıktan sonra yayın kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı hakemlere gönderilir. İki olumlu hakem raporu ile yazının yayımlanmasına karar verilir ve hangi sayıda yayımlanacağı çalışma sahibine bildirilir. İki hakemin olumsuz görüş belirtmesi

halinde ise yazı yayımlanmaz. Aynı makale için olumlu ve olumsuz hakem raporları mevcut olduğunda yazı hakkında karar, raporların içeriği dikkate alınarak Yayın Kurulu tarafından verilir.

9. Yayımlanmasına karar verilen yazıların hakem raporlarında “düzeltmeler- den sonra yayımlanabilir” görüşü belirtilmişse yazı, gerekli düzeltmelerin yapılması için yazarına iade edilir. Yazar düzeltmeleri farklı bir renkle yapar. Düzeltmelerden sonra hakem uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı kontrol edilerek yazı yeniden değerlendirilir.

10. Dergiye gönderilen yazıların yayımlanıp yayınlanmayacağı konusunda en geç dört ay içerisinde karar verilir ve çalışma sahibi bilgilendirilir.

11. Sayı hakemlerinin isimleri derginin ilgili sayısında yer alır.

12. Bir sayıda aynı yazara ait (telif veya çeviri) en fazla iki çalışma yayımlanabilir.

13. Yayımlanan makaleler için yazara telif ücreti ödenmez. Yazara ait makalenin bulunduğu dergiden bir adet gönderilir.

14. Yayımlanan çalışmanın bilimsel ve hukuki her türlü sorumluluğu yazarına ya da yazarlarına aittir.

15. Yayımlanmak üzere kabul edilen yazıların bütün yayın hakları Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne aittir.

16. Burada belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi, Akademik İncelemeler Dergisi Yayın Kurulu'na aittir.

Etik Kurallar

Yazarlar

Gönderilen makalenin akademik alanlara katkı sunacak nitelikte olması yazarın sorumluluğundadır. Çalışmaların özgün olması ve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir. Her ne kadar intihal taraması dergi tarafından yapılacaksa da akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir. Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır. Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilimsel ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim etiğine aykırıdır. Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelerde kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır. Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır. Yazarlar, Yükseköğretim Kurulu'nca da belirtilen Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ni dikkate almalıdır.

Hakemler

Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi artırma sorumluluğuyla değerlendirme yapmalıdır. Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleyle dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler. Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır. Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir. Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici

ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır. Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınılmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir. Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

Editörler

Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir. Editörler, kabul veya ret edilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır. Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir. Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur. Yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir. Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir. Editörler dergiye makale kabul ederken akademik kaygı ve ölçütleri öncelermelidir. Editörler dergiye katkısı olmayan kişileri yayın kurulu üyesi veya yardımcı editör olarak göstermemelidir.

Ethical Principles

Authors

It is authors' responsibility to ensure that the submitted article is of a quality that contributes to the academic field. The works must be original and based on research. Although the plagiarism scan will be carried out by AID, authors are responsible for academic consequences of plagiarism. The articles should not be sent to different journals at the same time. Also, the articles must be unsent to the other journals before. It should be made sure that other individuals shown as co-authors, have contributed to the research.

It is contrary to the scientific ethics to add some, who are not academic contributors to the article, as co-authors or to put in order co-authors with non-academic criteria such as title, age, and gender regard- less of the order of contribution. It is assumed that authors who submit articles to the journal read and accept the publishing and writing principles of the journal and the writers are deemed to have committed themselves to these principles. Citations and bibliography should be complete and realistic. Authors should take into account the Scientific Research and Publication Ethics Directive specified by the Higher Education Council.

Referees

Referees should act with the awareness that they are the most basic determinant of the academic quality of the article to be published in the journal and should evaluate it with a view increasing the academic quality. Referees should only accept the articles that they have the expertise necessary to make an appropriate appraisal. Also, they should only accept the articles that they can adhere to the double-blind peer-review secrecy and they should keep the details of the article in every way confidential. Any information about the article examined in the review process should not be shared with anyone in any way. Referees should only evaluate the correctness of the content of the articles and the appropriateness of the academic criteria. The opinions put forth in the article by authors may differ from those of the referees. The differences should not affect the evaluation. Referee reports should be objective and moderate. Defamatory, derogatory and accusatory statements must be avoided. Referees should avoid superficial and ambiguous expressions in evaluation reports. For the evaluations that resulted negative, the missing points and imperfections of the article must be shown clearly and concretely. Referees must evaluate the articles within the time-frame granted to them. If they will not evaluate the article, they must notify the journal within a reasonable time.

Editorial Board Editors should accept the articles that may contribute to the relevant areas expressed in the scope of the Journal to the evaluation process. Editors should not be in any conflict of interest with the accepted or rejected articles nor take advantage from them. Editors have all the responsibility and authority to accept or reject a submission. It is the responsibility of editors to keep the names of referees and authors confidential. Editors should take the necessary effort to ensure that the articles submitted for publication will be scanned to prevent plagiarism that is an academic dishonesty. It is the responsibility of editors to complete the review, refereeing, editing and publishing processes of the submitted articles in a timely and healthy manner. Editors should give priority to academic concerns and criteria when accepting the articles to the journal. Editors should not list the names of those who do not contribute the journal, as a member of editorial board or assistant editor.

JOURNAL OF ACADEMIC INQUIRIES

Editorial Principles

1. AID aims to contribute to the accumulation of knowledge in the field of theology and social sciences by publishing works with scientific qualities at national and international level.
2. AID that uses a double-blind peer-review is published twice a year, as April and October.
3. The publication language of the Journal is Turkish. English scientific studies are also published. As for articles submitted in other languages, the Editorial Board decides on them.
4. The articles to be published in the Journal should be original and academic works prepared by using research methods suitable for their fields. In addition, translations, book reviews, criticisms and evaluations as contributions to the scientific field are accepted. All submissions sent to the journal have been scanned via a plagiarism

software, Ithenticate. Then, if any plagiarism is found, the submission is rejected without sending it to referees.

5. Articles submitted to the Journal should be unpublished elsewhere or be unsubmitted for publication.

6. Articles sent are first examined in terms of shape. Submissions that are found not to comply with the publication and editorial principles are returned to the author for necessary corrections without reviewing the content.

7. AID reserves the right to keep in the archive all unpublished articles.

8. The articles submitted to the Journal for publication will be sent to referees who are experts of the subject determined by the Editorial Board after the preliminary examination. With two positive referee reports, to publish the article is decided and the author is informed about when the article will be published. If the two referees express negative opinion, the article will not be published. When there are positive and negative referee reports for the same article, the final decision about the article is given by the Editorial Board considering the content of the reports.

9. If the expression “can be published after corrections” is chosen by referees, the article will be returned to the author for necessary corrections. The author makes corrections with a different color. After the corrections, the article is re-evaluated to check whether referees’ warnings are taken into consideration.

10. At the latest within four months it is decided on whether the article will be published or not and the author is informed about the decision.

11. Names of the referees are written in the relevant issue.

12. A maximum of two works of the same author (manuscript or translation) can be published in the same issue.

13. AID does not pay to authors for royalties. One hardback copy where their articles are found are sent to authors.

14. All scientific and legal responsibilities of the published works belong to the author or authors.

15. All publishing rights of the articles accepted for publication belong to Sakarya University. 16. The decision authority on matters not mentioned here is the Editorial Board of AID.